

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ВАСИЛЬЄВ ПАВЛО МИХАЙЛОВИЧ

УДК 903'12(477-17)''632''

ДИСЕРТАЦІЯ

ПАМ'ЯТКИ ПУШКАРІВСЬКОГО ТИПУ У ВЕРХНЬОМУ ПАЛЕОЛІТІ
ПІВНІЧНОЇ УКРАЇНИ

Історичні науки — 07.00.04 — археологія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
Васильєв П.М.

Науковий керівник

Залізняк Леонід Львович,
доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу археології
кам'яної доби

Київ — 2020

АНОТАЦІЯ

Васильєв П.М. Пам'ятки пушкарівського типу у верхньому палеоліті північної України – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.04 – Археологія. – Інститут археології НАН України, Київ, 2019.

Дисертаційна робота є результатом багаторічних археологічних досліджень, які з перервами тривають з 1932 р. по наш час на двох групах пам'яток поблизу сіл Пушкарі та Ключи Чернігівської області. Увагу вивченню пушкарівських стоянок у свій час приділили такі археологи як М.Я. Рудинський, М.В. Воєводський, П.І. Борисковський, І.Г. Підоплічко, І.Г. Шовкопляс, М.І. Гладких, Д.В. Ступак, а останні 35 років – В.І. Беляєва. Накопичений за цей час великий масив інформації потребує систематизації та узагальнення. Робота вводить в науковий обіг крем'яний матеріал, який в силу різних обставин не був належним чином опублікований раніше. Крім того, дисертація представляє результати сучасних археологічних досліджень проведених автором протягом останніх десяти років.

Окрім численних колекцій крем'яних виробів, на пушкарівських пам'ятках виявлено залишки житлових споруд із внутрішніми та зовнішніми зонами життєдіяльності зі спеціально відібраними фауністичними рештками. У конструктивних елементах виявлених об'єктів прослідковується певні принципи та закономірності, що демонструють окремий тип житлових конструкцій, тобто своєрідний варіант адаптації людини до умов навколишнього середовища.

Після перших розкопок широковідомої верхньопалеолітичної стоянки поблизу с. Мізин (Коропський р-н Чернігівська обл.) постала проблема заселення басейну р. Десна у добу верхнього палеоліту, яка в історіографії відома як «мізинська». Саме для її вирішення у 1932 р. М.Я. Рудинський провів комплексні археологічні розвідки північніше мізинської стоянки, в процесі яких і було

виявлено групу стоянок поблизу с. Пушкарі (Новгород-Сіверський р-н, Чернігівська обл.).

Пушкарівські пам'ятки стали відомі широкому загалу після комплексних робіт Деснинської експедиції на чолі з М.В. Воєводським (1937-1938, 1940, 1946 рр.). Під час цих масштабних розкопок було вперше досліджено стоянки Пушкарі III, Погон (Пушкарі VIII), Бугорок/5-й метр (Пушкарі IX). Але справжньою сенсацією стало відкриття великої житлової конструкції в розкопі Пушкарів I, яку досліджував П.І. Борисковський.

У 1965-1966 рр. було відкрито та досліджено нову верхньопалеолітичну пам'ятку Клюси (с. Клюси Сновський р-н Чернігівська обл.). В процесі розкопок пам'ятки І.Г. Шовкоплясом було отримано виразну колекцію крем'яних виробів, що за своїми морфологічними та типологічними особливостями мали прямі паралелі в крем'яній колекції з Пушкарів I. Таким чином, стало відома перша аналогія пушкарівським пам'яткам за межами розташування групи поблизу с. Пушкарі. У 2002, 2005 рр. нові дослідження під керівництвом Д.В. Ступака, доповнили колекції вже існуючого матеріалу, та підтвердили перспективність подальших археологічних робіт.

Сучасні дослідження на Пушкарях були поновлені у 1981 р. ленинградською дослідницею В.І. Беляєвою, яка продовжила вивчати поселенські ділянки Пушкарів I. Було відкрито нові ділянки із житловими об'єктами – розкопи V та VII, що дало змогу по новому оцінити структуру та динаміку заселення цієї території в давнину, простежити певні закономірності та особливості. Нові матеріали отримані в ході досліджень 2011-2014 рр. стоянки Погон, дозволили суттєво поглибити наші знання щодо динаміки та хронології заселення не лише на прикладі обмеженої ділянки, а і в значно ширшому просторово-часовому діапазоні.

Із часів відкриття пушкарівської групи пам'яток серед дослідників дебатуються питання щодо часу існування та місця пам'яток пушкарівського типу серед культурних проявів верхньому палеоліті як України, так і Східної Європи загалом. Зазначена наукова проблема отримала широке висвітлення у наукових

працях багатьох палеолітознавців, зокрема і на шпальтах фундаментальних академічних видань. Проте вона не втратила своєї актуальності і зараз.

Палкі дискусії серед фахівців про культурно-хронологічне місце пам'яток пушкарівського типу у верхньому палеоліті Східної Європи затяглися майже на 80 років. Проблема виглядає ще більш рельєфно на тлі розробленої на сучасному науковому рівні періодизації палеолітичних пам'яток сусідніх територій – басейнів Дністра, Середнього Дніпра, Надчорномор'я, Надазов'я, Центральної України, Криму, Середнього Дону.

Таким чином, нагальною необхідністю сучасного українського палеолітознавства є культурно-хронологічна інтерпретація яскравого культурного явища верхнього палеоліту України – пам'яток пушкарівського типу, на широкому тлі палеоліту Центрально-Східної Європи. Дисертаційне дослідження передбачає обробку великого масиву палеолітичних матеріалів, і введення їх до наукового обігу. Це дасть підстави для визначення особливостей морфології знарядь, специфіки техніки їх виробництва, функціональних особливостей виробів пам'яток пушкарівської традиції, відкриє шлях до пошуків аналогій комплексам цього типу. Через всебічний типолого-статистичний аналіз крем'яного інвентарю, із застосуванням сучасних методичних розробок вивчення крем'яних колекцій, планується визначити специфіку пам'яток пушкарівського типу, їх культурне та хронологічне місце в палеоліті території України та прилеглих регіонів.

На основі проведеного порівняльного аналізу крем'яних комплексів верхньопалеолітичних пам'яток Пушкарі I, Погон та Ключи було виявлено низку спільних та відмінних рис, що відображаються у технології розщеплення крем'яної сировини та застосуванням певних прийомів для виготовлення знарядь праці. Своєрідною спільною ознакою для всіх трьох крем'яних комплексів є використання виходів місцевої сировини, яка транспортувалася безпосередньо з родовища на стоянку. Пушкарі I та Погон розташовані поруч із відслоненнями потужних горизонтів деснянського кременю, який активно використовували мешканці стоянок. На стоянці Ключи обмежений ресурс крем'яної сировини

змушував мешканців отримувати з ядрища максимальну кількість заготовок. Свідченням цього є велика кількість спрацьованих нуклеусів, і перевага серед них двоплощадкових ядрищ різних варіацій.

У цілому процес розколювання крем'яної сировини багато в чому залежав від індивідуальних вмій і навичок майстра, хоча часом мав ситуативний характер. Кремінь розколювали із застосуванням спеціалізованих знарядь – відбійників і ретушерів, абразивів тощо, які використовувалися на різних етапах обробки сировини. Увесь технологічний процес розколювання, від підготовки нуклеуса до виготовлення знарядь праці, добре прослідковується на матеріалах представлених у зібраннях. Метод ремонту дозволив відтворити послідовність дій та виявити способи, які застосовувалися при розколюванні.

Для виготовлення знарядь праці використовувався весь спектр отриманих пластинчастих сколів. Характерною особливістю представлених комплексів, є практично повна відсутність мікропластинчастого компоненту. За допомогою ретушування здійснювалася модифікація заготовки, під час якої їй надавалась остаточна форма відповідно до задуманого типу виробів. Окрім форми, можливо було регулювати метричні параметри довжини, ширини та товщини. Також, за допомогою ретушування оформлювали робочі леза, пригострювали їх, або виділяли. Інший спосіб обробки заготовки представлений різцевими сколами, принцип нанесення яких багато в чому моделюється з процесу розколювання.

Вироби зі вторинною обробкою представлені сталими типами та серіями, що в цілому відображають господарську специфіку пам'яток, і складаються з: виробів з притупленим краєм, вістрями великих форм, ретушованими пластинами, пластинками та відщепами, різцями, скребачками, проколками, долотоподібними, виїмчастими, комбінованими знаряддями. Серед виробів помітне переважання знарядь мисливського оснащення, які представлені двома великими групами: вістрями великих форм та виробами з притупленим краєм. Перші, виготовлені на масивних пластинах, найбільших з отриманого діапазону сколів, що мають виділену проколюючу частину з довгим ріжучим лезом. Друга

категорія представлена вістрями та прямокутниками, які виконували функцію вкладенів до складних композитних знарядь.

Таким чином, простежені характерні риси крем'яних комплексів підтверджують думку попередніх дослідників, про помітну своєрідність представлених пам'яток у порівнянні з іншими. За сукупністю низки специфічних ознак, що притаманні цим крем'яним комплексам, простежуються основні спільні тенденції та напрямки, які дозволяють об'єднати їх в єдину своєрідну групу пам'яток пушкарівського типу.

На основі проведених досліджень та спостережень в цілому господарсько-побутовий комплекс пушкарівських пам'яток, можна охарактеризувати як мисливсько-збиральницький. Мисливська діяльність чітко відображена у знаряддях праці, які призначались і для полювання, і для подальшого білування здобичі та використання отриманих ресурсів – кістка, бивень, шкіра. Окрім вірогідного збиральництва для задоволення харчових потреб, на стоянках зафіксовано транспортування сировини: фауністичної, крем'яної, природніх мінералів (вохра, крейда).

Представлені пам'ятки демонструють стадіальний розвиток матеріальної культури первісної людини на конкретній території, в конкретний проміжок часу. Відповідно до цього, ми маємо розглядати Пушкарі I та Ключи серед інших явищ, що функціонували на межі максимуму останнього зледеніння в Європі (19 тис. р.т.) і дещо передували їх катастрофічним наслідкам. Матеріали Погону демонструють більш ранній етап розвитку носіїв пушкарівської традиції в межах граветського технокомплексу, що свідчить про тривалу динаміку та хронологію заселення людиною Середнього Подесення в палеоліті.

Ключові слова: верхній палеоліт, гравет, граветський технокомплекс, Північна Україна, Середнє Подесення, пам'ятки пушкарівського типу, крем'яний комплекс.

ABSTRACT

Vasyliiev P.M. Pushkari type sites in Upper Paleolithic of North Ukraine. - Qualifying scientific work on the manuscript.

Thesis for candidate's degree by the specialty 07.00.04. – “archaeology”. – The Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2019.

The dissertation is the result of many years of archaeological research, which intermittently lasted from 1932 to present in two groups of sites near the villages of Pushkari and Klyusy of Chernihiv region. Attention to the study of Pushkaris sites at one time was given to such archaeologists as M.Ya. Rudynskyi, M.V. Voievodskyi, P.I. Boryskovskyi, I.G. Pidoplichko, I.G. Shovkopliias, M.I. Hladkykh, D.V. Stupak, and the last 35 years – V.I. Bieliaieva. The accumulated during this time a large array of information needs to be systematized and generalized. The work introduces into the scientific circle a flint material which was not properly published before. In addition, the dissertation presents the results of modern archaeological research conducted by the author over the past ten years.

Besides to the numerous collections of flint products, at the Pushkari's sites found remains of dwellings with internal and external areas of life, with specially selected faunal remains. In constructive elements of the detected objects, certain principles and patterns that demonstrate a separate type of dwelling structures, that is, a unique variant of human adaptation to the environment, are followed.

After the first excavations of the well-known Upper Paleolithic site near the village Mizyn (Chernihiv region) faced the problem of settling the basin of the Desna River during the period of the Upper Paleolithic. In 1932 M.Ya. Rudynskyi conducted complex archeological research, during which a group of sites near the village Pushkari (Chernihiv region) was discovered.

Pushkari's sites became known to the general public after the complex works of the Desnynska expedition, headed by M.V. Voievodskyi (1937-1938, 1940, 1946). During these large excavations, Pushkari III, Pogon (Pushkari VIII), Bugorok / 5th meter (Pushkari IX) were explored for the first time. But the real sensation was the

discovery of a large dwelling structure in the excavation of Pushkar I, which investigated P.I. Boryskovskyi.

In 1965-1966, a new Upper Paleolithic site Kliusy (Chernihiv region) was opened and explored. During the excavation of the site I.G. Shovkoplias received an expressive collection of flint products, which according to their morphological and typological peculiarities had direct parallels in the collection from Pushkar I. Thus, the first analogy to the Pushkar sites was discovered outside the group location near the village Pushkari. In 2002, 2005 new research under the direction of D.V. Stupak, supplemented collections of already existing material, and confirmed the prospect of further archaeological research.

Modern studies on the Pushkari were renovated in 1981 by the V.I. Bieliaieva, who continued to study the settlements of Pushkari I. The new parts of site with dwelling objects - excavations V and VII were opened, which allowed to re-evaluate the structure and dynamics of the settlement of this territory in ancient times, to trace certain patterns and features. The new materials obtained during the 2011-2014 research on Pogon site allowed us to substantially deepen our knowledge of dynamics and chronology of settlement not only on the example of a limited area, but also in a much wider time range.

Since the discovery of the first sites, researchers have been discussing the question of the time of existence and place of sites of the Pushkari type among the cultural manifestations of the Upper Paleolithic of Ukraine and Eastern Europe. The mentioned scientific problem was widely covered in the scientific works of many prehistories, in particular on the pages of fundamental academic publications. However, it has not lost its relevance now.

Fierce discussions among experts on the cultural and chronological place of the Pushkari's type sites in the Upper Paleolithic of Eastern Europe lasted almost 80 years. The problem looks even more striking against the background of the periodization of the Paleolithic sites of the neighboring territories - the basins of the Dniester, the Middle Dnieper, the North coast of Black and Azov Seas, Central Ukraine, the Crimea, and the Middle Don.

Thus, the urgent need of modern Ukrainian paleo-science is the cultural-chronological interpretation of the vivid cultural phenomenon of the Upper Paleolithic of Ukraine - the sites of the Pushkari type, on the broad background of the Paleolithic of Central and Eastern Europe. The dissertation involves the processing of a large array of Paleolithic materials, and their introduction into scientific circulation. This will provide the basis for determining the features of the morphology of the tools, the specifics of their technique, the functional features of the products from Pushkari's sites tradition, will open the way to search for analogies to complexes of this type. Through a comprehensive typological and statistical analysis of the flint inventory, with the use of modern methodological studies of the study of flint collections, it is planned to determine the specifics of the Pushkari's type sites, their cultural and chronological place in the Paleolithic territory of Ukraine and adjacent regions.

On the basis of the comparative analysis of the silicon complexes of the Upper Paleolithic Monuments of Pushkari I, Pogon and Kliusy, a number of common and distinctive features were revealed which are reflected in the technology of knapping of the raw material and the use of certain techniques for the manufacture of tools. A peculiar common feature for all three flint complexes is the use of exits of local raw materials, which was transported directly from the deposit to the sites lot. Pushkari I and Pogon are located next to the outcrops of the powerful horizons of flint raw material. At the Kliusy site, a limited resource of raw materials forced the inhabitants to get the maximum number of billets from the core. Evidence of this is the large number of worked out cores, and the advantage among them is the two platform cores.

In general, the process of knapping flint material largely depended on the individual skills and skills of the wizard, although it was sometimes situational in nature. The whole process of knapping, from the preparation of the cores to the manufacture of tools, is well observed on the materials presented in the collections. The method of refitting allowed to reproduce the sequence of actions and to identify the methods used for fracturing.

For the tools produce used the entire spectrum of the resulting blades. A characteristic feature of the complexes presented is the almost complete lack of a

microblade component. With the help of retouching, the modification of the workpiece was carried out, during which it was given the final form according to the intended type of products. In addition to the form, it was possible to adjust metric parameters of length, width and thickness. Also, with the help of retouching, worked out the working blades, sharpened them, or isolated. Another method of processing the workpiece is represented by burin spall, the principle of application of which is largely modeled from the process of knapping.

Tools are represented by the constant types and series, which in general reflect the economic characteristics of the sites, and consist of: microlithic complex, points of large forms, retouched blades, bladeless and flakes, burins, end scrapers, borers, scaled piece notched blades, combined tools. Among the products there is a marked predominance of hunting equipment, which are represented by two large groups: points of large forms and microlithic complex. The first ones are made on massive blades, the largest of the obtained range of chips, having a dedicated piercing part with a long cutting blade. The second category is represented by the points and rectangles, which served as an attachment to complex composite tool.

Thus, the traced characteristic features of the flint complexes confirm the opinion of previous researchers, about the noticeable originality of the presented sites compared with others. By the combination of a number of specific features inherent in these flint complexes, we can trace the main common trends and trends that allow us to combine them into a unique peculiar group of sites of the Pushkari's type.

On the basis of conducted researches and observations in general, the menage complex of Pushkari's sites, can be characterized as hunting and gathering. Hunting activity is clearly reflected in the tools of labor, which were intended both for hunting and for the further purging of the prey and the use of the resources received - bone, tusk, leather. In addition to the probable harvesting to meet the nutritional needs, the transportation of raw materials: faunal, flint, natural minerals and remains of fossil creatures in the form of scabbards are recorded on the sites.

The presented sites demonstrate the stadium development of the material culture of the human in a specific territory, at a specific time interval. Accordingly, we must

consider Pushkari I and Kliusy among other phenomena that functioned before last glacial maximum (19 ka b.p.), And somewhat preceded by the catastrophic consequences of maximum glacial. The materials of the Pogon show an earlier stage of the development of the carriers of the Pushkar tradition within the framework of the gravettian techno complex, indicating the long dynamics and chronology of the settlement of the human of the Desna river in the Paleolithic.

Key words: Upper Paleolithic, Gravette, Gravette technocomplex, Northern Ukraine, Desna river, Pushkari type sites, flint complex, hunting equipment, microlithics.

Список публікацій здобувача за темою дисертації:

Статті у наукових фахових виданнях:

1. Васильев П.М. 2014. Новые исследования верхнепалеолитической стоянки Погон (2011-2013 гг.). *Епіграветські пам'ятки Середнього Подніпров'я. Археологічний альманах. №31. 31-51.*

2. Demay L., Pean S., Belyaeva V.I., Vasyliiev P.M., Patou-Mathis M. 2016. Zooarchaeological study of an Upper Paleolithic site with mammoth remains, Pushkari I – excavation VII (Chernigov oblast, Ukraine). *Quaternary International. Vol. 406, part B. 183-201.*

3. Demay L., Belyaeva V.I., Kulakovksa L.V., Patou-Mathis M., Pean S., Stupak D.V., Vasyliiev P.M., Otte M., Noiret P. 2016. New evidences about human activities during the first part of the Upper Pleniglacial in Ukraine from zooarchaeological studies. *Quaternary International. Vol.412, part A. 16-36.*

4. Васильев П.М. 2018. Погон: возможности реконструкции и перспективы исследований. *Общества и символы первобытности. Stratum plus. №1. 285-305.*

5. Васильев П.М., Дудник Д.В. 2019. Верхньопалеолітична стоянка Пушкарі ІІІ. *АДІУ. Вип. 3 (32). 100-110.*

6. Васильев П.М. 2019. Мікролітичний комплекс пізнього гравету північної України: на прикладі стоянок Пушкарі І та Ключі. *АДІУ. Вип. 4 (33). 129-147.*

Статті в інших наукових виданнях та матеріалах конференцій:

7. Васильєв П.М. 2011. Роботи Пушкарівської археологічної експедиції у 2010 р. *Археологічні дослідження в Україні*. 54-55.
8. Васильєв П.М., Беляєва В.І. 2012. Роботи українсько-російського пушкарівського загону палеолітичної експедиції Археологічного музею ІА НАНУ. *Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2011 г.* 8-11.
9. Ступак Д.В., Васильєв П.М., Пономаренко В.В. 2012. Новые исследования южной части погонского мыса. *Деснинские древности-VI: Материалы Межгосударственной научной конференции, посвященной памяти Ф.М. Заверняева*. 69-79.
10. Васильєв П.М. 2012. Разведки возле с. Пушкари Н.-Северского р-на Черниговской обл. в 2009 г. *Деснинские древности-VII: Материалы Межгосударственной научной конференции, посвященной памяти Ф.М. Заверняева*. 63-66.
11. Васильєв П.М. 2017. Археологічні реконструкції на прикладі верхньопалеолітичної стоянки Погон. *Інтерпретація археологічних джерел: здобутки та виклики. Матеріали наукової конференції молодих вчених*. 16-19.
12. Васильєв П.М. 2018. Погон: мікролітичний комплекс. *Кам'яна доба України*. Вип. 17-18. 110-118.

ЗМІСТ

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	15
ВСТУП	16
РОЗДІЛ 1 ІСТОРІЯ ТА РЕЗУЛЬТАТИ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ.	
ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ	22
1.1. Історія та результати польових досліджень.....	22
1.1.1 Пушкарі I.....	24
1.1.2 Погон (Пушкарі VIII).....	47
1.1.3 Ключи.....	52
1.2 Історіографія проблеми.....	56
РОЗДІЛ 2 ТИПОЛОГО-СТАТИСТИЧНИЙ АНАЛІЗ КРЕМ'ЯНИХ	
ВИРОБІВ	65
2.1 Методика дослідження крем'яного матеріалу.....	65
2.2 Типолого-статистичний аналіз крем'яних виробів стоянки	
Пушкарі I.....	69
2.3 Типолого-статистичний аналіз крем'яних виробів стоянки Погон	
(Пушкарі VIII).....	83
2.4 Типолого-статистичний аналіз крем'яних виробів	
стоянки Ключи	101
РОЗДІЛ 3 ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ КРЕМ'ЯНИХ КОМПЛЕКСІВ.	
КРИТЕРІЇ ВИДІЛЕННЯ ТА КУЛЬТУРНО-ХРОНОЛОГІЧНА	
ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПАМ'ЯТОК ПУШКАРІВСЬКОГО	
ТИПУ	124
3.1 Техніка розколювання - порівняльний аналіз техніки первинної	
та вторинної обробки кременю.....	124
3.2 Морфологічні та функціональні особливості виробів із вторинною	
обробкою.....	128

3.3 Специфіка крем'яних комплексів та критерії виділення пам'яток пушкарівського типу.....	141
3.4 Культурно-хронологічна інтерпретація пам'яток пушкарівського типу.....	147
ВИСНОВКИ.....	164
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	169
ДОДАТОК А. ІЛЮСТРАЦІЇ.....	181

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВУ - Археологічні відкриття в Україні

АДУ - Археологічні дослідження в Україні

АДУ – Археологія та давня історія України

АИУ - Археологические исследования в Украине

АО - Археологические открытия

КСИА - Краткие сообщения Института археологи

КСИА АН СССР - Краткие сообщения Института археологии Академии Наук СССР

КСИИМК - Краткие сообщения Института истории материальной культуры

ЛОИА АН СССР – Ленинградское отделение института археологии Академии Наук СССР

МИА - Материалы и исследования по археологии СССР

РА - Российская археология

СА - Советская археология

СПБ ГУ – Санкт-Петербургский Государственный университет

ВСТУП

Актуальність теми.

Після перших розкопок відомої верхньопалеолітичної стоянки поблизу с. Мізин Коропського району Чернігівської області постала проблема заселення басейну р. Десна за доби верхнього палеоліту, яка в тогочасній історіографії була відома як «мізинська». Саме для вирішення цього питання у 1932 р. М.Я. Рудинський провів археологічні розвідки на північ від мізинської стоянки, в ході яких і було виявлено групу пам'яток поблизу с. Пушкарі Новгород-Сіверського району Чернігівської області, перші розкопки яких у 1932-1933 рр. дали яскравий та чисельний крем'яний матеріал аналогія яким на той час не було.

Відомими широкому науковому загалу пушкарівські пам'ятки стали після комплексних робіт, проведених у 1930-1940-і рр. «Деснинською експедицією» Інституту археології АН СРСР на чолі з М.В. Воеводським, у ході яких було вперше досліджено пам'ятки Пушкарі III, Погон (Пушкарі VIII), Пушкарі IX (Бугорок/5-й метр) та ін.. Справжньою сенсацією стало відкриття великої житлової конструкції на стоянці Пушкарі I, яку досліджував у 1937-1938 рр. П.І. Борисковський.

У 1965-1966 рр. було відкрито та досліджено під керівництвом І.Г. Шовкопляса нову верхньопалеолітичну пам'ятку поблизу с. Ключи Сновського району Чернігівської області, крем'яні вироби якої за своїми морфологічними та типологічними особливостями відповідали виробам із Пушкарів I. Таким чином, стала відома перша аналогія пушкарівським пам'яткам за межами їх компактного місця розташування. У 2002 та 2005 рр. на стоянці було проведено нові дослідження під керівництвом Д.В. Ступака.

Сучасні дослідження на Пушкарях I були поновлені у 1981 р. експедицією Санкт-Петербурзького державного університету під керівництвом В.І. Беляєвої, яка продовжила вивчати поселенські ділянки Пушкарів I, що дало змогу поновому оцінити їх структуру, простежити певні закономірності та особливості. У 2009-2018 рр. роботи були продовжені експедицією Інституту археології НАН

України під керівництвом П.М. Васильєва, в ході яких було виявлено нову поселенську ділянку на стоянці Погон (Пушкарі VIII). Отриманий матеріал з якої дозволяє ставити питання динаміки та хронології заселення даної території у більш широкому просторово-часовому діапазоні.

Із часу відкриття пушкарівської групи пам'яток серед дослідників постало питання щодо часу існування та їх місця серед культурних проявів верхнього палеоліту як України, так і Східної Європи, загалом. Зазначена наукова проблема, яка отримала широке висвітлення у наукових працях кількох поколінь палеолітознавців і досі не втратила своєї актуальності. Палкі дискусії серед фахівців затяглися майже на 80 років. У той час як розробка періодизації палеолітичних пам'яток сусідніх територій – басейнів Дністра, Середнього Дніпра, Надчорномор'я, Надазов'я, Центральної України, Криму, Середнього Дону була більш успішною.

Таким чином, нагальною потребою сучасного українського палеолітознавства є культурно-хронологічна інтерпретація яскравого культурного явища верхнього палеоліту України – пам'яток пушкарівського типу, розглянута на широкому тлі палеоліту Східної Європи. У дисертації оброблено та введено у науковий обіг великий масив крем'яних матеріалів, що дає підстави для визначення особливостей морфології знарядь праці та специфіки техніки їх виробництва, функціональних особливостей виробів пам'яток пушкарівської традиції, відкриває шлях до пошуків аналогій комплексам цього типу.

В роботі завдяки всебічному типолого-статистичному аналізу крем'яного інвентарю із застосуванням сучасних методик вивчення крем'яних колекцій, визначено специфіку пам'яток пушкарівського типу, їх культурне та хронологічне місце в палеоліті України та Східної Європи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана у Інституті археології НАН України в рамках підготовки колективних планових тем відділу археології кам'яної доби «Актуальні проблеми кам'яної доби території України» (№ держреєстрації 109U008921, термін виконання –

2010–2014 рр.) та «Культурно–історичні процеси на території України за кам'яної доби» (№ держреєстрації 0114U004846, термін виконання – 2015–2019 рр.).

Мета і завдання дослідження. Основною метою дослідження є поглиблення вивчення верхньопалеолітичної епохи на території Подесення, зокрема, дослідження специфічного, «пушкарівського», вектору розвитку крем'яної індустрії. Визначення основних характеристик і особливостей крем'яних комплексів та поселенських структур, що дозволить виділити основні риси притаманні пам'яткам пушкарівського типу. В рамках окресленої мети передбачається вирішення низки дослідницьких завдань:

1. Дослідити історіографію проблеми та з'ясувати стан наукової розробки.
2. Дати загальну характеристику досліджуваних пам'яток.
3. Провести типолого-статистичний аналіз крем'яних комплексів із окреслених пам'яток.
4. Провести порівняльний аналіз досліджуваних комплексів, застосовуючи технологічний, статистичний та морфологічний методи обробки матеріалів.
5. На основі отриманих результатів визначити специфіку пам'яток пушкарівського типу та їх культурно-хронологічне місце у верхньому палеоліті Північної України та Східної Європи.

Об'єктом дослідження є особливий варіант розвитку первісної людини верхньопалеолітичного часу, який представлений пам'ятками пушкарівського типу, що входять до широкого кола пам'яток гравецької традиції.

Предметом дослідження є крем'яні комплекси та залишки поселенських ділянок пам'яток пушкарівського типу – Пушкарі I, Погон, Ключи.

Територіальні межі охоплюють територію Північно-Східної України, а саме так зване Новгород-Сіверське Полісся, що включає праві притоки середньої течії р. Десна.

Хронологічні межі роботи означенні на основі відносного та абсолютного методів датування пам'яток, в рамках 20-23 не каліброваних тис. р. т., на межі максимуму останнього льодовикового періоду.

Методика роботи:

В роботі використано типологічний, статистичний та технологічний методи обробки колекцій крем'яних виробів. Із них типологічний метод базується на вивченні типів кам'яних предметів, визначення яких виводиться з їх морфологічних ознак. Статистичний метод дає кількісні показники співвідношень різних типів артефактів і є важливим доповненням типологічного методу. Технологічний підхід базується на аналізі даних, отриманих при використанні двох попередніх методів, і на виділенні характерних ознак продуктів розщеплення, які демонструють структуру процесу обробки крем'яної сировини. Також використовується низка археологічних методів для визначення хронологічної та палеогеографічної позиції пам'яток: картографічний, планіграфічний, стратиграфічний, природничі методи датування та ін.

Наукова новизна роботи полягає у визначенні специфіки крем'яних комплексів і поселенських структур пам'яток пушкарівського типу та їх культурно-хронологічного місця у верхньому палеоліті Північної України та Східної Європи. Для чого опрацьовано колекції з наукових фондів різних установ, а також використано матеріали здобуті в результаті власних польових археологічних досліджень, зокрема стоянок Пушкарі I та Пушкарі VIII (Погон). Отже, на захист виносяться наступні положення:

- в результаті розгляду історіографії та історії дослідження з'ясований стан наукової розробки з проблематики виділення пам'яток пушкарівського типу. Вперше узагальнено та систематизовано отриманий масив даних, дана загальна характеристика стоянкам і виявленим поселенським ділянкам;
- вперше був проведений типолого-статистичний аналіз крем'яних колекцій із залученням сучасних методів обробки. Вводиться у науковий обіг новий археологічний матеріал з означених пам'яток із авторськими ілюстраціями;
- на основі отриманих результатів було продемонстровано характерні спільні та відмінні риси, що дали підстави для встановлення основних критеріїв виділення пам'яток пушкарівського типу.

Практичне значення роботи полягає у можливості проведення порівняльного аналізу крем'яних комплексів із інших пам'яток доби верхнього палеоліту. Отримані результати може бути використано для підготовки узагальнюючих робіт по вивченню первісного суспільства на території Подесення, зокрема, та Східної Європи, загалом. Вони знайдуть використання у навчальних курсах з археології, в експозиційній роботі музеїв та у краєзнавчій роботі.

Особистим внеском дисертанта є безпосередня участь та керівництво археологічними дослідженнями верхньопалеолітичних пам'яток, зокрема з 2009-2018 рр. на пушкарівських стоянках. Результати яких використані для написання даної роботи, включаючи інформацію отриману завдяки комплексним дослідженням, що проведені фахівцями суміжних дисциплін. Крем'яний матеріал з окреслених пам'яток не тільки детально було проаналізовано (що для деяких уперше), а й висвітлено чисельними авторськими ілюстраціями основних типів виробів. Значну увагу приділено аналізу мікролітичних знарядь, на основі чого була здійснена спроба проведення їх реконструкції.

Результати досліджень відображені у наукових звітах, публікаціях та виступах на міжнародних конференціях. Зокрема, дисертант прийняв участь у підготовці спільних підсумкових публікацій по вивченню фауністичних решток на верхньопалеолітичних пам'ятках України в контексті використання їх первісною людиною. З цього приводу у міжнародному фаховому виданні (*Quaternary International*) опубліковано дві статті у співавторстві з Demay L., Pean S., Belyaeva V.I., Patou-Mathis M. та Demay L., Belyaeva V.I., Kulakovksa L.V., Patou-Mathis M., Pean S., Stupak D.V., Otte M., Noiret P, де авторська частка становить 20 % і 10 відповідно.

Апробація результатів дисертації провадилась у вигляді доповідей на засіданнях відділу археології кам'яної доби Інституту археології НАН України, міжнародних, загальноукраїнських та регіональних конференціях в Україні: Міжнародна конференція "Взаимодействие и хронология культур мезолита и неолита Восточной Европы", ИИМК РАН, м. Санкт-Петербург, 2009 р.;

VI міжнародна наукова конференція "История и археология Подесенья" (Заверняевские чтения), м. Брянськ, 2010 р.; Конференція «До 90-річчя І.Г. Шовкопляса», ІА НАНУ, м. Київ, 2011 р.; Наукова конференція «Археологічні студії: здобутки та перспективи – 2017», НаУКМА, м. Київ, 2017 р.; Наукова конференція молодих вчених, ІА НАНУ, м. Київ, 2017 р.; Міжнародна конференція «The Last Glacial Maximum in Europe». Erlangen, 2019 р.; Міжнародна конференція 3rd conference «World of gravettian hunters», Krakow, 2019 р..

Публікації. За темою дисертаційного дослідження опубліковано 12 наукових праць, з них 3 – у фахових наукових виданнях, затверджених ДАК України та 3 в іноземних і 6 у інших наукових виданнях та матеріалах конференцій.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків (158 стор.), списку літератури (138 найменування), списку скорочень, анотацій та додатку (144 ілюстрацій). Загальний обсяг роботи – 325 сторінок.

РОЗДІЛ 1 ІСТОРІЯ ТА РЕЗУЛЬТАТИ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ. ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ.

1.1. Історія та результати польових досліджень.

За майже 90 років польових археологічних досліджень стоянок первісної людини поблизу с. Пушкарі, окрім багаточисленних артефактів, було отримано величезний масив інформації, що потребує систематизації та узагальнень. Зокрема це стосується виявлених залишків поселенських структур, як то житлові конструкції та зовнішні вогнища із виробничими ділянками довкола. Не менш значущими є дослідження стоянки Ключи, що за багатьма параметрами тотожна пушкарівській групі.

На основі наукових праць, архівних джерел, польових звітів, також враховуючи результати останніх польових робіт буде дана загальна характеристика окресленим пам'яткам, і проаналізована історіографія з проблематики інтерпретації досліджуваних комплексів. Разом із залученням результатів досліджень суміжних дисциплін (де це було можливо) визначено стратиграфічну позицію та геологічні умови залягання культурного шару, що дає підстави для проведення відносного датування стоянок. Результати попереднього аналізу фауністичних решток дають уявлення про видовий склад, кількість кісток та особин. Значний обсяг розділу займає опис та аналіз виявлених об'єктів у всіх розкопах, що подаються в хронологічному порядку.

Для частини пам'яток наявні результати радіокарбонного датування (табл.1), опорними для даної роботи виступають дати отримані з розкопів V та VII стоянки Пушкарі I. В цілому вони корелюються із результатами відносного датування, що чітко окреслює хронологічні рамки побутування первісних людей у діапазоні 19-22 некаліброваних тисяч років тому. Тобто на межі максимуму останнього зледеніння, яке призвело до кризи мисливсько-збиральницького суспільства в даному мікрорегіоні.

Пушкарі I, розкоп V	19 010±220	AA-1389	кісткове вугілля
	20 00±500	ГИН-11311б	кістка
	20 900±900	ГИН-11311а	кістка

	20 600±1200	ГИН-8529	зуб мамонта
	20 700±500	ГИН-8529a	зуб мамонта
	21 000±400	ГИН-3382	кістка
	21 100±400	ГИН-3381	кісткове вугілля
	22 350±150	ГИН-11307	кісткове вугілля
Пушкарі I, розкоп VII	19 500±240	Кі-11901	кістка коня
	20 160±180	ГИН-11310	горіла кістка
	20 350±180	ГИН-10195	кісткове вугілля
	20 500±500	ГИН-11311	зуб мамонта
	20 840±190	ГИН-11309	кісткове вугілля
	20 900±600	ГИН-11311a	зуб мамонта
Пушкарі IX (Нижній шар, Погон «5-й метр»)	18 690±770	ЛУ-361	кістка
	22 300±300	ГИН-10193	кістка
	22 500±450	ГИН-10194	стегнова кістка
	23 800±700	ГИН-11315	ребро
	24 000±1200	ГИН-11312	кістка
Пушкарі IX (верхній шар основний горизонт, Бугорок)	11 060±140	Кі-13078	Зуб вівцебика
	11 500±400	ЛЕ-6961	Зуб мамонта
	11 700±250	Кі-13079	Зуб мамонта
	17 200±250	Кі-11900	Зуб мамонта
Пушкарі IX (верхній шар нижній горизонт, Бугорок)	14 770±115	Нела-1517	Зуб вівцебика
	14 820±60	ОхА-17799	Зуб мамонта

Таблиця.1. Радіокарбонне датування пушкарівських пам'яток (не каліброваних тисяч років тому) [Грибченко, 2014, с.111; Хлопачев, 2014, с.89].

На разі, археологічно зафіксовано, що людина повертається на цю місцевість лише через 5-6 тис. р., рештки життєдіяльності якої відображені у матеріалах верхніх шарів стоянки Пушкарі IX (Бугорок). Для уникнення плутанини та непорозумінь слід зазначити деякі нюанси, які стосуються пам'яток Пушкарі IX та Пушкарі VIII. Так склалося історично, що під час перших розкопок у 30-40-х роках ХХ ст. окрім номера, стоянки називалися за місцевими назвами. Наприклад, Пушкарі I – Пасіка, Пушкарі II – Анікєєв Рів, Пушкарі III – Сосонницький Рів, і так далі. За деякими стоянками такі назви закріпилися в історіографії, не оминула ця участь і стоянки Пушкарі IX та Пушкарі VIII. Перша, отримала назву «Бугорок» через домінування даної ділянки плато в оточуючому рельєфі. Друга – «Погон» за місцем випасу тут коней. Дуже часто серед сучасних дослідників виникає плутанина у співвідношенні між собою таких явищ як нижній шар стоянки Пушкарі IX, що завдяки глибині залягання культурного шару на п'яти метрах отримав назву «5-й метр», і культурний шар стоянки Пушкарі VIII (Погон). Начальник Деснинської експедиції М.В. Воєводський, під

чийм керівництвом провадилися перші археологічні дослідження обох пам'яток, припускав, що нижній шар «5-й метр» може бути синхронним культурному шару «Погону». Пізніше в історіографії закріпилася назва «Погон 5-й метр», що злила в собі два різні явища. На думку автора на разі є абсолютно безпідставно говорити про їх спорідненість, і ми маємо їх розглядати в контексті двох різних пам'яток – Пушкарі VIII (Погон) і багат шарової стоянки Пушкарі IX.

1.1.1 Пушкарі I.

Група верхньопалеолітичних стоянок Пушкарі була відкрита у 1932 р. М.Я. Рудинським поблизу однойменного села Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл. на правому, високому, березі р. Десна в 20 км північніше м. Новгород-Сіверський (рис.2).

Історію дослідження головної пам'ятки серед пушкарівських стоянок Пушкарі I можна розділити на два періоди. Перший (1932-1950 рр.), пов'язаний із дослідженнями М.Я. Рудинського [Рудинський, 1947 а, 1947 б] та комплексними роботами Деснинської експедиції під керівництвом М.В. Воеводського [Воеводский, 1940 а, б; 1946; 1947; 1948; 1949; 1952 б]. Це період інтенсивного накопичення інформації. Окрім вивчення великого обсягу крем'яного матеріалу, значна увага приділялася дослідженню залишків житлових конструкцій, а разом і з тим, реконструкції соціально-побутових умов на поселенні. Розкоп I (1932-1933 рр., М.Я. Рудинський; 1937 р., П.І. Борисковський) займав середню частину поселення; розкоп II і III (1937-1938 рр., П.І. Борисковський) ділянки із довгим житлом; розкоп IV (1937-1938 рр., П.І. Борисковський) найбільш східна ділянка поселення [Борисковский, 1939; 1940; 1949; 1950; 1953].

Другий, сучасний період дослідження пов'язаний з багаторічними розкопками В.І. Беляєвої. Ленінградська дослідниця починаючи з 1981 р. заклала три розкопи: розкоп V – західна ділянка з малим житлом [Беляева, 1994; 1997 а,б; 1998, 1999; Беляева, Гарутт, 2008]; розкоп VI – центральна частина поселення, прирізана до розкопу I М.Я. Рудинського; розкоп VII – нова ділянка центральної частини поселення була відкрита у 1998 р. і продовжує досліджуватися останніми

роками за участю автора цих рядків [Беляєва, 2003; 2008; 2009; 2014; Беляєва, Васильєв.] (рис.5.2).

Поселенська ділянка відкритої 1932 р. М.Я. Рудинським стоянки Пушкарі I пов'язана з високим вододільним рівнем великого мису, знижена частина якого являє собою високу ерозійну терасу, перекриту делювіальними та піщаними відкладами (рис. 4). В основі вододільного і терасового рівнів залягають мезозойські крейдянні породи, що містять численні включення крем'яних конкрецій жильного і плитчастого кременю. Основні стоянки займають лише найвищу частину мису, з відносними висотами від 40 до 46 м над рівнем ріки. У сучасному рельєфі гіпсометричні відмінності між ділянками стоянок Пушкарі I, Погон та Бугорок складають близько трьох метрів. Таким чином, в періоди проживання тут людини палеоповерхня була більш однорідною та стабільною [Грибченко, Куренкова, 2014, с. 109-110; Величко, 1961; Величко та ін., 1997].

Пушкарі I займають північну частину Погонського мису, що зі сходу обмежений р. Десна, а з півдня – долиною давньої балки Мосолов Рів (рис. 4).

Розкоп I.

Перший розкоп на стоянці Пушкарі I площею 3x4 м був закладений М.Я. Рудинським у 1932 р. на місці найбільшого скупчення зібраного на поверхні археологічного матеріалу, особливо численного у ямках викопаних під дерева яблуневого саду. Перші артефакти почали зустрічатися вже у гумусовому шарі на глибині 15-25 см від денної поверхні. М.Я. Рудинський зазначив, що культурний шар потужністю 20-25 см залягав в шарі темно-брунатного зернистого суглинку. Також, в розкопі було виявлено частину великого вогнища, заповненого кістковим вугіллям, дрібними кістками та крем'яними артефактами. Дослідника вразила велика кількість останніх знайдених на ділянці в 12 м², а саме – 16 958 од. [Рудинський, 1947, с.10].

Наступного 1933 р., для того щоб дослідити раніше відкрите вогнище та з'ясувати загальний характер культурного шару, М.Я. Рудинський заклав великий розкоп 12x12 м. Крім того, провів шурфування прилеглої до розкопу території на

предмет виявлення інших ділянок стоянки. Майже в центрі розкопаної площі було виявлено вогнище, овальне за формою та витягнуте по осі північний-захід/північний-схід. Близьче до центру плями виявлено округле заглиблення (до 15 см) діаметром 60 см, з добре вирівняним дном. На відстані 3,5-4 м від першого вогнища, було виявлене друге. Воно відрізняється чіткою формою та складом знайдених у ньому решток. Як пише М.Я. Рудинський: «...В глибокій ямці з округлим дном, діаметром близько 0,8 м, виявлено скупчення деревного вугілля, уламків мамутових кісток і кремінних об'єктів...Яму щільно укривали великі кістки мамута» [Рудинський, 1947, с.12] (рис. 5).

У розкопі зустрічалися фауністичні рештки поганої збереженості, представлені мамонтом, носорогом та лисячими. Кістки траплялися лише за межами вогнища, найбільша їх концентрація (переважно зуби мамонтів) зафіксована у південно-західній частині розкопу [Рудинський, 1947, с.12].

Окремо слід зупинитися на методиці польового дослідження пам'ятки. М.Я. Рудинський не провадив документацію крем'яних знахідок на планах, що у той час не було обов'язковим. Для їх фіксації у культурному шарі він користувався двома методами – ортогональною фото фіксацією кожного квадрату (2x2 м), та одночасною зарисовкою всього матеріалу на планах за допомогою мірної рамки [Рудинський, 1947а, с. 179-182]. Через кожні два метри залишалися технічні бровки, які починалися з нижнього рівня культурного шару. Така прогресивна, як на той час, методика дозволила отримати показову та чисельну крем'яну колекцію загальною кількістю 58350 одиниць, окремі артефакти якої були добре зафіксовані стратиграфічно і на плані.

Розкоп II-IV.

У 1936 р. під керівництвом М.В. Воеводського розпочала свою діяльність Деснинська комплексна експедиція, що дало новий поштовх у дослідженні пушкарівських стоянок. У 1937 р. стоянку Пушкарі I почав досліджувати П.І. Борисковський. Численні шурфи закладені на різних ділянках показали, що стоянка займає велику площу, приблизно 30 тис. м². Дослідником було виділено

три основні частини поселення: західна (розкоп II) – ділянка із житлом; центральна (розкоп I-III); східна (розкоп IV). П.І. Борисковський відзначав, що стратиграфія, умови залягання і характер культурного шару у трьох частинах стоянки досить різний. Проте, рівномірне поширення культурних решток між східною і західною частинами стоянки, лише із незначним коливанням їх потужності, давало підстави П.І. Борисковському вважати пам'ятку єдиним поселенням [Борисковський, 1949, с.158].

Матеріали зі східної ділянки (розкоп IV) нечисленні, а культурний шар, порівняно з іншими розкопами, невиразний. На 10 м² розкопу було знайдено близько 2000 одиниць крем'яних виробів, які мають характерні сліди впливу зовнішніх чинників, і лише одна кістка, до того ж поганої збереженості. Розкоп (близько 15 м²) на центральній частині стоянки охопив периферійну ділянку скупчень у розкопі М.Я. Рудинського 1932-1933 рр.

Найбільш цікавою виявилася західна частина, де розкопом II у 1937-1938 рр. було досліджено 67 м² пам'ятки. На північній та північно-східній ділянках розкопу товщина культурного шару становила 15-20 см. Шар був густо насичений крем'яними артефактами (до 1 тис. на 1 м²) та кістковим вугіллям. Західна частина розкопу, на думку П.І. Борисковського, представляє периферійну ділянку, із погано вираженим та ненасиченим культурним шаром [Борисковський, 1949, с. 177].

У центральній частині розкопу виявлено скупчення (потужністю до 30 см) кісток мамонта, переважно бивнів та зубів (рис. 6). Як зазначав П.І. Борисковський, у верхній частині скупчення зустрічалися лише кістки мамонта, але вже під ними трапляються кістки інших тварин: вовк, песець, кінь, заєць. Зокрема, були знайдені кістки від трьох особин вовка, кінцівки яких лежали у анатомічному порядку. Культурний шар під великими кістками залягав у западині (12x4 м) глибиною 20-30 см, стінки западини стрімкі, прямовисні, інколи під кутом 90°. По краях западини у чотирьох місцях були вкопані верхні щелепи мамонтів із стирчащими в них попарно зубами. Дослідником відмічалось, що усі

чотири кістки були вкопані у однаковому положенні, а саме вертикально, альвеолами в низ, а зуби жувальною поверхнею були направлені від центру. П.І. Борисковський справедливо вважав, що таке положення кісток не є випадковим, а скоріше за все вони є частиною конструкції житла, як і довгі кістки кінцівок мамонта та деякі бивні. Необхідно зазначити, що довгі кістки залягали під кутом 45° , а кінці були направлені до дна западини [Борисковский, 1953, с.187].

Культурний шар, що заповнював житлову западину досягав 50 см товщиною. П.І. Борисковський зазначав, що в ньому були відсутні будь-які стерильні прошарки які розділяли б його. Натомість, характер культурного шару на різних глибинах був різним, що пов'язано із різними умовами утворення. В цілому він виділив три горизонти відкладів у житловій западині (рис. 7).

Верхня частина потужністю 10-12 см була заповнена крем'яними виробами, кістковим вугіллям та трухлявиною, при повній відсутності великих кісток або їх фрагментів. Також частина крем'яних артефактів була обкатана та знаходилася у вертикальному положенні або лежала на ребрі. На цьому горизонті та нижче зустрічалися супіщані лінзи, що разом свідчить про алювіальні процеси накопичення відкладів після того як западина була покинута.

Другий горизонт культурного шару мав потужність 20-40 см і складався із скупчення кісток мамонта, що належали по мінімальним підрахункам 65 особинам. Кістки інших тварин були відсутні, також не виявлені обгорілі чи оброблені кістки. Більшість кісток залягали безпосередньо над вогнищами, розташовуваними на дні западини, проте без слідів горіння. В скупченні домінують бивні, які були витягнуті із альвеол, та зуби мамонтів переважно від верхніх щелеп. П.І. Борисковський звертав увагу на те, що бивні, які утворювали скупчення, групувалися над вогнищами, а в проміжках між ними бивнів майже не було. Більшість бивнів були звернені дистальним (тонким) кінцем до центру вогнищ, а товстим – в різні боки назовні.

Третій, нижній горизонт культурного шару потужністю 10-12 см заповнював дно западини. Він містив численні крем'яні вироби, фауністичні рештки, вуглинки, попіл та вохру. Кістки, що знаходилися на дні западини, належали не лише мамонту, але й іншим тваринам, та мали сліди обробки [Борисковский, 1953, с.197-198].

По довгій осі западини розташовувалися три вогнища. Перше вогнище розміром 1,2x0,8 м мало неправильний овальний обрис. Його вуглисте заповнення складалося переважно з кісткового вугілля, також містило крем'яні вироби, частково зі слідами перебування у вогні. Поряд із обгорілими на різних стадіях кістками, зустрічалися і не обгорілі. Потужність «шапки» вогнища складала від 2 до 5 см, а в поглибленій частині діаметром 60-70 см – потужність сягала 10 см. Нерівне, із численними дрібними ямками дно вогнища мало блюдцеподібну форму. Центральна частина вогнища знаходилася на глибині 15-17 см від дна западини. У це місце була вставлена вертикально обгоріла кістка мамонта близько 15 см завдовжки.

Друге вогнище значно більше за перше, розмірами 2,5x1,2 м, воно мало неправильний овальний обрис і витягнуте по довгій осі житла. Заповнення подібне до першого вогнища, потужність вуглистого шару складала близько 4 см. У центральній частині вогнище розташовувалось заглиблення 20-25 см (від дна западини), діаметром близько 80 см. Також, має випуклу, лінзоподібну форму із чисельними дрібними ямками. Крім того, у двох краях заглиблення були вставлені дві кістки 10-12 см довжиною кожна: одна, обрізана велика трубчаста кістка; друга – обрізана частина бивня мамонта. Також, у вогнищі були знайдені вироби із бивня мамонта: підвіска (?) «паличка» із здуттями та перехватами і декілька стрижнів, можливо заготовок.

Третє вогнище має неправильні округлі обриси, розмірами 2,5x2,2 м. Воно було дещо зміщене на північ від центральної осі западини, а в деяких місцях прилягало впритул до неї. Проте, заглиблена лінза 80x50 см, глибиною 20 см,

розташовувалася по довгій осі, як і перші два. Заповнення, також, мало ідентичний характер [Борисковский, 1953, с.187-189].

Крім того, на дні западини було знайдено близько 50 маленьких ямок. Більша їх частина була сконцентрована біля другого, центрального вогнища, окремі – по периферійним ділянкам навколо вуглистих плям, а менша їх частина знаходилася в південно-східній та північно-західній частинах западини. Ямки мали грушоподібний профіль. Їхній верхній діаметр сягав 5-10 см, а нижній – 10-20 см, а в окремому випадку 20/30-40 см, відповідно. Глибина ямок 5-10 см, і лише дві, які розташовувалися поблизу південно-західної стінки западини, мали глибину по 20 см. Більшість з ямок мали вуглисте заповнення, насичене дрібними фрагментами горілих кісток, крем'яних виробів та вохри. В одній із ямок (діаметр 30 см, глибина 10 см) на периферійній частині комплексу вогнища №2, виявлено вертикально вставлені кістки: трубчаста кістка (вірогідно оленя) та фрагмент бивня мамонта. Поруч у невеликій ямці був знайдений фрагмент бивня, увіткнутий під гострим кутом.

Окрім «традиційного» заповнення, в одній із ямок було виявлене вістря, виконане на довгій, правильній пластині, а в іншій – два цілих белемніти. Також, в ямці діаметром 25 см, глибиною 13 см, було виявлене вертикально вставлене робочим кінцем вниз кістяне «лощило» довжиною 15 см [Борисковский, 1953, с.190-194].

Дослідник підкреслював, що западина не є природнім заглибленням давньої поверхні, в яку водою були знесені кістки та інші культурні рештки. На користь цього свідчить і розташування вогнищ по її довгій осі, і навмисно відібрані та принесені на стоянку кістки. Сама западина, на думку П.І. Борисковського, являла собою основу постійного, злегка заглибленого в землю «колективного» житла (площею близько 50 м²) із трьома вогнищами [Борисковский, 1953, с.187-189].

Таким чином, більша частина житла височіла над землею, а його дно було незначно заглиблене в землю. П.І. Борисковський справедливо припускав, що

перекриття житла складалося зі шкур, яке в свою чергу підпиралося не лише бивнями, а й дерев'яними жердинами, ямки від яких розчищені на дні западини. Для запобігання від продування вітром шкури внизу були придавлені бивнями та «відвалом» від западини. Дослідник вважав, що над кожним із вогнищ розташовувався каркас у вигляді конусу, але зі спільним переkritтям та входом у західній торцевій стінці. Саме за таким принципом побудови було зображене пушкарівське житло на загальновідомій реконструкції В.Д. Запорожської [Борисковский, 1953, с.188, рис.93; с. 200].

Однак М.В. Воеводський піддав критиці запропоновану П.І. Борисковським реконструкцію житла. Вважаючи, що така конструкція у вигляді трьох чумоподібних конусів, які з'єднані між собою, навряд вірогідна. Адже в такому разі в середині утворилося б сплетіння нижніх частин жердин, що ускладнювало б експлуатацію житла його мешканцями [Воеводский, 1952 а, с.73].

За межами житлової западини культурний шар мав неоднорідний характер, а по мірі віддаленості від житлової западини ставав менш насиченим. Так, у західній частині розкопу, за 1 м від скупчення кісток, культурний шар невиразний. Констатується зменшення концентрації крем'яних виробів, а фауністичні рештки представлені переважно фрагментами зубів мамонта. У шурфах, що були закладені на відстані 15-20 м від західних та північно-західних меж розкопу, відмічається майже повна відсутність артефактів (лише 5-10 одиниць на 1м²). П.І. Борисковський зазначав, що на цій ділянці не можливо встановити горизонт залягання палеолітичних артефактів [Борисковский, 1953, с.194].

Протилежна ситуація спостерігалась у північній частині розкопу, за межами житлової западини. Культурний шар мав потужність 10-20 см та був насичений численними (500-1000 одиниць на 1 м²) крем'яними виробами, кістяними крихтами та вугіллям. Крім того, на цій ділянці розкопу частково було досліджено «вогнище», що мало цілковито інший характер, ніж знайдені у западині. Воно мало неправильні видовжені обриси, розкрита частина діаметром

1,5 м була заповнена крем'яними виробами (деякі обгорілі) та кістковим вугіллям потужністю до 3 см, а в центральній частині було невелике (діаметром 20 см) заглиблення на 10 см. На відмінну від внутрішніх вогнищ, що розташовувалися безпосередньо на давній «підлозі», згадане вогнище розміщувалося у верхній частині культурного шару, і частково ним підстелялося.

На північний-схід від западини було виявлено подібне ж «вогнище», дещо менших розмірів (1 м у діаметрі), що мало аналогічне першому заповнення та потужність, і розташовувалось у верхній частині культурного шару. Між двома зовнішніми «вогнищами» знаходилися три ямки, які, на відмінну від розташованих у житлах, мали лійкоподібну форму, діаметром 20-30 см та глибиною близько 15 см. Також, у траншеї, що була закладена за 13 м на північний-схід від западини, було виявлено скупчення кісток, серед яких переважали бивні та зуби мамонтів. Крім того, серед скупчення був знайдений фрагмент черепу мамонта з двома зубами, що мав подібне положення як і по краю житлової западини. Обставини не дозволили розширити траншею та з'ясувати характер скупчення кісток, проте 1981 р. на цій ділянці буде закладений розкоп V де буде виявлена «мала» житлова западина.

На схід від житлової западини культурний шар мав подібний характер, що і на північній ділянці розкопу. Тут також було виявлено «вогнище» 2,5 м у діаметрі та товщиною заповнення 4-6 см, що в цілому було аналогічним першим двом. Шурфування на відстані 10-15 м від краю розкопу показало подібну ситуацію, що і на західній ділянці – поступове зменшення знахідок при віддаленні від житлової западини.

Необхідно зазначити певну особливість в інтерпретуванні так званих «вогнищ», що локалізувалися на північній, північно-східній та східній ділянках від житлової западини. Ще П.І. Борисковський зазначав помітну відмінність між ними та тими, що знаходилися в середині западини. Пізніше, В.І. Беляєва, досліджуючи частину розкопу V, яка відноситься до ділянки із довгим житлом, встановила що ці «вогнища» являють собою зони евакуації («викиди») вуглистою

матеріалу із внутрішніх вогнищ. Подібні зони прослідковуються за межами житлових западин та мають певну закономірність у їх розміщені, про що мова піде далі.

Південна ділянка розкопу, за межами житлової западини, була насичена крем'яними виробами (>1000 одиниць на 1 м²) та вуглинками, а культурний шар досягав потужності 15-20 см. Фауністичні рештки, за винятком декількох великих кісток мамонта, тут майже повністю відсутні [Борисковский, 1953, с.195-196].

Розкоп V.

Через Другу світову війну та смерть М.В. Воєводського стаціонарні розкопки на пушкарівських пам'ятках довгий час не провадились. У 1955-56 рр. О.М. Рогачов провів розвідувальні роботи на Середній Десні, що стало поштовхом для масштабних геологічних та геоморфологічних досліджень А.О. Величка. Пізніше на основі цих робіт була розроблена геохронологічна схема палеолітичних пам'яток центральної частини Східноєвропейської височини [Величко, 1961].

У 1981 р. розпочався новий період у дослідженнях пушкарівського поселення. Під час проведення міжнародного польового семінару, з метою демонстрації культурного шару поселення П.І Борисковський запропонував розширити траншею 1939 р. (в 13 м на північний-схід від розкопу II). Прирізка вдало натрапила на скупчення кісток мамонтів, тому траншея була розширена в розкоп V площею 35 м². Роботи провадились під керівництвом В.І. Беляєвої [Беляева, 1994; 1997а; 1999; 2002 а,б; Беляева, Гарутт, 2008] у складі експедицій ЛОИА АН ССРСР (1981-1982 рр.), а пізніше кафедри археології СПб ГУ (1983-1997 рр.).

Перші роки досліджень були сконцентровані на вивченні особливостей культурного шару за межами житлової западини, а також на виробленні методики розбору та фіксації численного крем'яного матеріалу. В.І. Беляєва зазначає, що особливо складним виявився процес співвідношення простору житлової западини з ділянками за її межами. Для вирішення цих проблем розкоп V був розширений до

північної та східної стінок розкопу II. Таким чином, станом на 1997 р. розкопом V досліджено 265 м², з яких не менше 144 м² відносяться до ділянки поселення із «довгим» житлом (рис. 8) [Беляєва, 2002, с.22-24].

Основним об'єктом у розкопі була житлова западина ($\approx 3 \times 3,5$ м), яку В.І. Беляєва запропонувала називати «малою», на відмінну від «великої» западини довгого житла з розкопу II. Як і в розкопі П.І. Борисковського, житлова западина з розкопу V мала декілька основних горизонтів заповнення, які детально були описані дослідницею (рис. 9:2):

- 1) суглинок бурий, з вуглистим забарвленням;
- 2) плямистий темний суглинок, з великою кількістю вуглинок та крем'яних виробів;
- 3) суглинок бурий, без забарвлення, з окремими дрібними вуглинками (т.з. «наплив»);
- 4) суглинок буровато-сірий, із зеленуватим відтінком, щільний, майже стерильний;
- 5) суглинок буровато-сірий, подібний до №4, з багаточисленними дрібними вуглинками;
- 6) суглинок буровато-сірий, з інтенсивним вуглистим заповненням;
- 7) бурий суглинок без забарвлення, з поодинокими знахідками крем'яних виробів, кісткової трухлявини та вуглинок;
- 8) вуглисте, майже чорне, заповнення простору довкола вогнища.

Верх культурного шару був перекритий товщею ортзандового піску (рис. 9:1), із складним рельєфом та падінням в південно-західному напрямку. Верхній горизонт (1а) культурного шару над западиною мав відмінності від ділянок поза її межами. Зокрема, була відсутня забарвленість, з майже стерильним суглинком, на відміну від сусідніх з нею квадратів. Інтенсивність крем'яних знахідок від центру западини зростала: центральна частина – 10-25 одиниць на 1 м², квадрати поряд – 59-75 од., за межами западини – 118-343 од.

крем'яних артефактів на 1 м². Фауністичні рештки були відсутні, лише у верхньому горизонті почали проявлятися зуби максиллярних частин черепів, і з'явилися залишки кісткової трухлявини. Як відзначає В.І. Беляєва, культурний шар над житловою западиною не мав яскраво виражених відмінностей від шару інших ділянок розкопу.

Другий горизонт культурного шару перекривав западину, та спускався у неї, утворюючи верхній рівень заповнення. На цьому горизонті було відзначено появу вуглистою забарвлення та верхівки скупчення кісток. Кількість крем'яних знахідок ставала трохи більшою, проте тенденція їх збільшення від центру западини зберігалася.

Три з основних горизонтів заповнення В.І. Беляєва пов'язує із антропогенними чинниками (рис. 10). Перший, буруватий суглинок (№7), що перекриває западину та складає її верхнє заповнення до рівня основних кісткових об'єктів, потужністю 7-10 см. Другий, сірий, сіро-бурий суглинок (№6) потужністю 8-10 см, що утворює основний об'єм заповнення. Останній відповідає рівню залягання великих кісток, але не підстилає їх та не досягає дна. Сіре заповнення прослідковується лише у центральній частині западини, не поширюючись на її краї. Третій, нижній горизонт відповідає придонному неоднорідному заповненню: 3а – вуглистий прошарок (№8) потужністю до 4 см, що підстеляв великі кістки у центрі западини; 3б – бурий, сіруватий суглинок (№5) відноситься до придонного горизонту культурного шару без великих кісток, з поодинокими знахідками виявленими здебільшого при промивці; 3в – тонкі плями з вуглистою забарвленістю (№2) та невеликими фрагментами крем'яних виробів спостерігалися в декількох випадках на дні западини.

Також, западина включала стерильні або частково стерильні горизонти, які простежені, в першу чергу, по її краях. Так, світло-бурий суглинок, без забарвлення з дрібними вуглинками (№3, «наплив»), заповнював усю східну частину западини до центрального скупчення кісток. Цей горизонт окреслював стрімкий схил з північної сторони та пологий – зі східної. «Наплив» відноситься

до придонних ділянок та ніколи не перекриває сіре заповнення (№6) центральної частини западини. Наступний горизонт пов'язаний із бурувато-сірим суглинком (№4), без забарвлення та стерильний. Він зафіксований лише біля країв западини, у профіль маючи вигляд язикоподібної лінзи, потужністю до 12 см [Беляєва, 2002, с.53-60].

На основі мікростратиграфічних спостережень, В.І. Беляєва реконструювала послідовність заповнення житлової западини:

- формування придонних горизонтів №5, №8 та кісткових об'єктів;
- руйнування нижньої стінки западини, утворення стерильного заповнення №4;
- руйнування верхньої частини стінки западини (№3), проникнення нижнього горизонту культурного шару по схилу в западину (№2);
- утворення основного сірого горизонту заповнення западини (№6); джерелом утворення виступає заповнення №2, що під дією природніх чинників перетворилося в однорідну масу;
- формування однорідної товщі суглинку №7, що відповідає 2 горизонту культурного шару.
- утворення того ж за характером горизонту №1.

Також, дослідниця припускає, що верхня частина западини була оточена невеликим земляним насипом, «відвалом» від її утворення, як і в довгому житлі. Цей насип міг ущільнювати проміжок між перекриттям та землею, що в свою чергу сприяло накопиченню археологічного матеріалу. За північною стінкою западини було утворено скупчення «зони евакуації», або «викиду» («топталище»), що пов'язане з існуванням житлового об'єкту [Беляєва, 2002, с.64-78].

Скупчення кісток в центральній частині займало весь простір западини, від верху культурного шару, до придонного горизонту. Потужність скупчення досягала 28-40 см, а перекрита ним площа складає не менш ніж 1,5 м². В.І. Беляєва наголошує, що площа цього скупчення була більшою, адже кісткова

трухлявина простежена ширше (рис. 11). Незадовільний стан збереженості кісток та їх щільне залягання, по відношенню одна до одної, ускладнював процес їх розчищення.

Основна частина скупчення концентрувалася на межі кв. И', К' - 108, поширюючись до половини їхньої площі. Усього у скупченні було розчищено 10 кісток, що належать мамонту: чотири бивні (3 великі дистальні фрагменти та 1 уламок), один уламок ребра, три трубчаті кістки (короткі фрагменти діафізів) та один хребець. «Перехрестя» із бивнів становило основну композицію скупчення. Вони залягали безпосередньо у придонному заповненні западини, із певною послідовністю накладання один на одного. Слід зазначити, що дистальні кінці трьох бивнів були зімкнуті між собою. Положення інших кісток скупчення не виходило за їх межі.

Скупчення кісток у центральній частині западини має як подібні, так і відмінні риси із скупченнями, що фіксував П.І. Борисковський у довгому житлі. В обох випадках кістки займають центральні частини над вогнищами, та не пов'язуються із пристінною конструкцією. У скупченнях переважають бивні мамонтів. Серед відмінностей необхідно зазначити, що скупчення в розкопі V дуже компактне та щільне, і залягає безпосередньо над вогнищем, а в розкопі II, судячи по плану, розташовуються довкола нього [Беляева, 2002, с.79-86].

Поступово під скупченням великих кісток почала проявлятися забарвленість над внутрішнім вогнищем. Пляма локалізувалась безпосередньо у лінзі вогнища (30x33 см), та невеликих ямках та лінзах довкола нього (рис. 12). Вогнище у плані мало правильну округлу форму, а у профілі – блюдцеподібну, з пологими схилами. Заповнення мало потужність 3-4 см та складалось з однорідної вуглистої маси. Крем'яні вироби та дрібні уламки кісток знаходилися лише у верхніх горизонтах над лінзою. На поверхні вуглистої «шапки» вогнища був знайдений кістяний виріб – «гудзик» з перехватом [Беляева, 1994, с.56; Хлопачев, 1997, с.60].

На просторі довкола вогнища розташовувалось 8 ямок, без якої-небудь системи, проте схожі за розмірами та заповненням. У плані ямки мали округлу або овальну форму розмірами від 5,8x3,2 до 13x13 см та глибиною від 3-7 см. У семи випадках ямки розташовувалися на відстані 40-30 см, а в двох 30-34 см від вогнища. Серед ямок вирізняється дещо подовжене дугоподібне заглиблення (3-4 см) розмірами 68-70 на 6-10 см, що звернене внутрішнім вигином до вогнища. Воно обмежувало вогнище зі східної сторони на кв. И', К'-108,109 і являло собою пляму темного заповнення, без будь-яких знахідок. Така незвична форма нагадує відбиток від тонкого дистального кінця бивня. Загалом внутрішнє вогнище малої западини подібне за структурою та характером до вже відомих з розкопу II [Беляєва, 2002, с.86-95].

Безпосередньо «дно» житлової западини залишилося законсервованим, його пошуки були ускладнені відсутністю чітких маркерів. Як зауважила В.І. Беляєва, поняття «підлога» житла не рівнозначна – «дну» западини, адже явної «підлоги» не зафіксовано. Орієнтиром слугували невеликі вуглисті плями від ямок, які проявлялися під здавалося б стерильним суглинком на окремих ділянках западини. Фрагменти «підлоги» могли зберегтися там, де були швидко перекриті великими кістками або суглинком і не піддалися розмиву в процесі руйнування житлової конструкції.

Загалом на дні западини було знайдено 27 ямок (вісім пов'язані з простором навколо вогнища), які дослідниця розділяє на дві основні групи: великі – діаметром 15-35 см, і маленькі – 7-12 см (рис. 13-14). Глибина ямок становила від 7 до 10 см. Вони мали темно-сіре, попільне заповнення з дрібними вуглинками. В них, на відміну від зовнішніх ямок, майже повністю відсутні крем'яні артефакти. Крім того, в заповненні були знайдені два пошкоджені наконечники з бивня, фрагмент ребра мамонта зі слідами обробки, і ратиця молодій особини оленя. Визначення видового складу фауни з розкопу V здійснювалося М.В. Сабліним [Саблін, 1997, с.35-43].

По краях западини розташовувалися вкопані черепа та кістки кінцівок мамонтів. П'ять черепів розміщувалися лише в середині западини. Залишки вертикально вкопаних трубчатих кісток склали другий, зовнішній периметр.

Череп №1, що розташовувався на кв. И',З'-107-108, представлений максилярною частиною з однією парою зубів та альвеолами без бивнів діаметром 8,4 см. Череп належав великій самиці віком більше 40 років. Зуби підіймалися у верх суглинку, альвеоли були направлені вниз під кутом 25-40°, внутрішньою по верхньою до зовнішньої сторони западини. В заповненні альвеол було знайдено 4 крем'яні вироби та фрагмент наконечника з бивня. В.І. Беляєва припускає, що початкове положення черепу було іншим, а саме альвеоли розташовувалися вертикально.

Череп №2 великого самця розміщувався на кв. Л'-108-109, представлений максилярною частиною з однією парою зубів та альвеолами. До цієї ж особини відносяться лопатка та плечова кістка з ями на кв. З',И'-109. Альвеоли направлені вниз нижніми кінцями на 9-10 см.

Череп №3 розчищений на кв. И',К'-109-110, представлений максилярною частиною верхньої щелепи з двома парами зубів та альвеолами. Альвеоли черепа розташовувалися вертикально, з невеликим нахилом верхніх кінців, зовнішньою стороною до центру западини. Також, до черепа примикали дві трубчаті кістки, що належали одній самиці віком до 40 років, та медіальний фрагмент бивня. Ліктьова кістка з епіфізом довжиною 37 см знаходилася в анатомічному зв'язку із променевою, біля краю черепа, примикаючи до нього під невеликим нахилом. Нижні епіфізи розташовувалися біля внутрішньої стінки нижньої ділянки лівої альвеоли. Короткий фрагмент бивня (34 см) прилягав до променевої кістки з іншого боку від черепа.

В.І. Беляєва частково реконструювала початкове положення кісток у скупченні. Так, максилярна частина черепу майже не змінила позиції, перебуваючи вкопаною на 10-12 см, лише до рівня зубів. Ліктьова та променева кістки стояли вертикально біля альвеол.

Череп №4 розташовується на кв. И'-107, з краніальними залишками та частково збереженою парою зубів верхньої щелепи, лицьовою стороною догори. Місцеположення черепа маркує західну межу житлової западини. На думку М.В. Сабліна краніальна частина черепа співвідноситься із максиллярною черепа №1, що розташовується на тому ж квадраті. Західна частина знаходилася на відстані 20 см від краю западини, де в цьому проміжку було знайдено невеликий фрагмент тазової кістки та уламок плитчастої крем'яної сировини. З північної сторони невеликий фрагмент бивня (30 см), який упирався у скроневу частину черепа.

Череп №5, що розташовувався на кв. К',Л'-107-108, представлений сильно зруйнованою краніальною частиною. Стратиграфія бровки (А-Б) вказує на те, що стінка западини знаходилася на відстані 20-30 см від черепа.

Крім того, в ямі на кв. З',И'-109-110 були вертикально вставлені плечова кістка та лопатка, обидві кістки могли належати одному великому самцю старше 40 років. Дистальний уламок плечової кістки стояв майже вертикально, з невеликим нахилом до центру западини. Фрагмент лопатки примикав до неї з боку центру западини і також опускався вертикально вниз, у вигляді клину.

Частина об'єктів за межами житлової западини мали безпосередній зв'язок із нею (рис. 15). Шість ямок із вертикально вставленими уламками трубчатих кісток, оточували западину за північною та південною стінками. П'ять із них розташовувались на відстані 10-20 см від її краю, одна – 50 см, глибиною від 10 до 20 см. Зі східного боку дві вертикально вкопані кістки знаходилися за 2 м від краю западини, окреслюючи тим самим простір заповнений ямками та невеликими заглибленнями (загалом їх було розчищено 9). Вони не складали якої-небудь системи, діаметром 20-40 см, глибиною 3-13 см. Ці ямки були ширші від тих, що знаходяться у середині западини, проте з подібною глибиною. Також, відрізнялося і їх заповнення, яке мало меншу забарвленість, та містило кісткову трухлявину з крем'яними лусочками.

В.І. Беляєва на основі попереднього аналізу здобутої в ході археологічних досліджень інформації, дійшла наступних висновків [Беляєва, 2002, с.111-113]:

- западина була викопана на лівому схилі невеликої улоговини, з падінням у південно-східний напрямок, глибиною не менше 20 см. Глибина западини залежить від висоти схилу, найменша біля західної стінки (12-13 см), і найбільша біля північної (20 см);
- межі западини встановлені за контурами поверхні придонного заповнення та великими об'єктами. Стратиграфічні спостереження визначали певну частку відносності контурів западини, через складні процеси під час її руйнування. Наприклад, через розмив східної частини, «дно» підіймається вгору по схилу на 15-20 см;
- рівень «підлоги» западини прослідковано не по всій площі, локальними плямами. Одна із основних ділянок «підлоги» є зона вогнища та простору довкола нього, яка перекрита центральним скупченням великих кісток;
- прослідковані певні закономірності та систематичність у постанові основних елементів западини: вкопані черепи, великі кістки, системи ямок;
- максилярні частини черепів знаходилися на відстані 20-30 см від стінок западини, а альвеоли були заглиблені на 10-15 см. Однакове положення черепів дає підстави розглядати їх як конструктивні елементи. Цю ж роль відігравали і трубчаті кістки, вкопані в дно вертикально на таку саму глибину, що і альвеоли;

Західна ділянка розкопу площею близько 30 м² була зайнята комплексом об'єктів зовнішнього вогнища, що складався з безпосередньо вогнища, 15 невеликих заглиблень, вуглисто-крем'яного скупчення, двох скупчень крем'яних виробів (рис. 16). Вогнище виявлено за 5 м на південний-захід від житлової западини. Воно було оточене в декілька рядів ямками та крем'яними скупченнями. Відстань між вогнищем та ямками дорівнювала не менше 60 см.

Вуглиста пляма над вогнищем проявилася не відразу, на перших горизонтах розчистки будь-які характерні ознаки були відсутні (рис. 17). Округле у плані вогнище мало розміри 98x87 см, встановлення меж ускладнювалося наявністю невеликих ямок (13), що розташовувалися на відстані 5-10 см від краю (рис. 18; 19:1). Потужність вуглистого заповнення складала в середньому 3-5 см, а в центральній частині не більше 10-11 см. Вогнище мало лінзоподібний профіль та пологі стінки. На внутрішній ділянці вогнища досліджено 28 ямок та заглиблень нечіткої форми. Між зовнішніми та внутрішніми ямками вогнища принципова різниця відсутня: діаметр 2-16 см, глибина 2-20 см. Більша частина ямок має похилий профіль, а великі ямки розширюються ближче до придонної частини. Вуглисте забарвлення заповнення із невеликою кількістю крем'яних виробів характерне для всіх них.

Також, на відстані 60 см від вогнища знаходилося 15 ямок, що оточували його напівколом у 2-3 неповні ряди. Верхні контури були різноманітними у плані: овальні, округлі, підтрикутні, часто з невеликими виступами. Діаметр становив 15-68 см, а глибина – 5-20 см, заповнення включало увесь спектр культурного шару. Окремо виглядає велика яма на кв. И',З'-101, розмірами 110x70 см, що була перекрита уламками лопатки та тазової кістки (рис. 19:2).

У північно-східній ділянці від вогнища, на кв. И',К',Л'-101-103, знаходилось велике скупчення вугілля та крем'яних виробів – «викид» або зона евакуації, площею не менше 5 м². Скупчення мало потужність 12-15 см, та було щент заповнено крем'яними виробами.

Розкоп VII.

У 1998 р. під час шурфування за 35 м на північний-схід від розкопу V була виявлена нова ділянка стоянки з насиченим культурним шаром, основні об'єкти якої знаходяться на фінальній стадії дослідження. Загальна площа розкопу складає 98 м², що включає в себе ділянки з житловою западиною, двома зовнішніми вогнищами та зоною евакуації сміття, в тому числі кісткового вугілля.

Стратиграфічне положення культурного шару в розкопі VII подібне до розкопу М.Я. Рудинського, та дещо відрізняється від розкопів II та V (рис. 20). Тут практично відсутній ортзандовий прошарок, що «закорковував» культурний шар, який традиційно залягає у суглинку над брянським викопним ґрунтом. На розкопі VII культурний шар перекритий лесовим супіском [Беляєва, 2002 а, с.33].

Таке геологічне положення дещо «розтягнуло» культурний шар по вертикалі. Зокрема перші знахідки у перевідкладеному вигляді зустрічалися починаючи з сучасного гумусового горизонту. Проте основні об'єкти збереглися у відносно непоганому стані. Вони маркують денну поверхню відповідних ділянок поселення.

Центральним об'єктом розкопу було скупчення кісток мамонта над житловою западиною, що розташовується в північно-східній частині розкопу на кв. Ж-К-23-26 (рис. 21). Скупчення включало в себе бивні мамонтів, кістки коня та ведмедя, деякі з них склали анатомічні групи. Підбір кісток та послідовність їх залягання дуже нагадують подібні об'єкти розкопу II над великим житлом. В той же час скупчення з розкопу VII принципово відрізнялося від скупчення в розкопі V, яке концентрувалося безпосередньо над внутрішнім вогнищем житлової западини [Беляєва, 2009, с.190].

Під горизонтом великих кісток на кв. 3-24 проявилася пляма внутрішнього вогнища розмірами 100x96 см. Заповнення мало колір від світло-сірого до темного, включало в себе дрібні фрагменти горілих кісток та крем'яних виробів. Крім того, була виявлена лопатка мамонта, яка перекривала верхній горизонт заповнення вогнища в південно-західній частині. Придонна частина вогнища зберегла округлу форму, де було виявлено 53 невеликі ямки (рис. 22), деякі перекривали одна одну, глибина лінзи складає 5-7 см. Особливістю вогнища в житловій западині розкопу VII полягає у відсутності заглибленої, основної, невеликої лінзи, що досліджені у розкопах II та V. Проте, подібні за характером та структурою вогнища вже відомі з розкопів V та VII (вогнище №2), які пов'язані із зовнішніми ділянками поселення.

Також, несподіванкою стала повна відсутність в конструкції житла вкопаних частин черепів та великих кісток мамонтів (рис. 23). Ця обставина ускладнила визначення безпосередніх меж та рівня «підлоги» житлової западини. Крім того, майже повністю відсутні невеликі ямки, що відомі з придонних горизонтів житл з розкопу II та V. Наразі ми можемо констатувати наявність шести таких ямок, діаметром 15-20 см, що заповнені крем'яними виробами та поодинокими вуглинками. Ці ямки розташовувалися на кв. Ж-23 та З-26, між ними на кв. Е-24,25 знаходилася лопатка мамонта, яка епіфізарною частиною спускалася в ямку біля північної стінки западини (рис. 24). Житлова западина заглиблена на 20 см. Вона мала овальну у плані, трохи видовжену по осі північ-південь форму, та розмірами 3,5×3,5 м.

За межами житлової западини, у південно-західній частині на лінії кв. 21-22, розташовані один за одним два вогнища. Перше, розчищене на кв. К-Л-21-22 мало діаметр близько 100 см та потужність вуглистого заповнення 8-10 см (рис. 25). Певні складнощі у розумінні конструкції вогнища пов'язані із його придонною частиною, яка у північній ділянці не має заглиблення. Крім того, на дні та по краях відсутні чіткі залишки численних ямок, що було характерні для зовнішнього вогнища з розкопу V.

Друге вогнище, що досліджене на кв. З-И-21-22, мало видовжену по осі північ-південь, асиметричну форму розмірами 100x80 см. Лінза заповнення, заглиблена на 4-5 см і мала блюдцеподібний профіль. На відміну від першого, друге вогнище не мало вуглистої «шапки». Його поверхня була перекрита декількома уламками великих кісток мамонта, що примикали до скупчення на кв. Ж-З-21-22 на північ від нього. Верхній горизонт вогнища №2 знаходився нижче скупчення кісток та вогнища №1. Таким чином, вогнище №2 функціонувало раніше «викиду», що перекривав скупчення кісток. На дні лінзи було знайдено 32 маленьких ямки, глибиною 3-4 см, які не мали чітких обрисів та у деяких випадках перекривали одна одну (рис. 26). Загалом, структура вогнища нагадувала зовнішнє кострище із розкопу V.

Скупчення крем'яного, вуглистого і кісткового матеріалу було розташоване в кв. Е-3 - 18-23, у верхніх горизонтах розчистки. Ця ділянка відповідала поняттю «викид» (або зона евакуації), і являла собою потужне заповнення в північній частині розкопу, на захід від житлової западини. По лініях кв. Е-Ж скупчення йшло в північну стінку розкопу. Кістковий матеріал був представлений як залишками обпалених (але не перепалених до кінця) кісток, так і окремими дрібними фрагментами великих кісток.

На кв. Ж-22 досліджено овальне у плані скупчення кісток розмірами 150х50 см. Вірогідно, що форма скупчення визначалася великими бивнями на кв. Ж-22 та кв. Ж-3-22-23. Бивні і велике ребро були розгорнуті увігнутими поверхнями один до одного в напрямку довгої осі північний-захід/південний-схід. Усього тут знаходилося 4 великих фрагмента бивнів і 5 великих ребр мамонта (рис. 27). Під скупченням з'явилася пляма більш темного супіщаного заповнення з окремими крем'яними виробами, здебільшого пов'язаними із первинним розколюванням. Яма мала неправильну підтрикутну форму, розмірами 40×46 см і глибиною 6-7 см (рис. 28). Заповнення включало не багаточисельні крем'яні вироби, кістковий матеріал дрібних ссавців та уламки кісток мамонта.

Таким чином, ділянка поселення розкопу VII виявилась напрочуд складною з точки зору інтерпретації її основних об'єктів. Тут прослідковуються як спільні, так і відмінні ознаки, характерні для вже досліджених об'єктів. Скупчення над житловою западиною має низку спільних рис із ділянкою з довгим житлом (розкоп II), проте внутрішнє наповнення цієї ж западини геть відрізняється. Відсутні як конструктивні елементи із частин черепів та вертикально вкопані кістки мамонтів. Внутрішнє вогнище западини не відповідає аналогічним з розкопів II та V, та за своєю структурою більше нагадує зовнішні вогнища. Останні, в свою чергу, в розкопі представлені 2 екземплярами, що різняться між собою та вже відомими. На сучасному етапі археологічного дослідження розкопу, вірогідно припустити, що першим об'єктом було вогнище №2, а поруч з ним була влаштована житлова западина із зовнішнім вогнищем №1.

Із обома вогнищами пов'язується зона викиду вуглисто-крем'яної маси та скупчення кісток.

Отриманні фауністичні рештки з розкопу знаходяться на стадії опрацювання. Видовий склад представлений кістками (табл. 3): мамонта (*Mammuthus primigenius*), коня (*Equus sp.*), північного оленя (*Rangifer tarandus*), вовка (*Canis lupus*), лисячих (*Vulpinae*). Також, присутні кістки зі слідами людської діяльності.

Вид/категорія	кількість	мінімальна кількість елементів	мінімальна кількість особин
<i>M. primigenius</i>	609	215	11
<i>R. tarandus</i>	7	5	1
<i>Equus sp.</i>	18	14	1
<i>Canis lupus</i>	41	39	3
<i>Vulpinae</i>	278	235	6
великий ссавець	590	14	/
великий або середній ссавець	3785	1	/
середній ссавець	63	19	/
середній або маленький ссавець	1	/	/
маленький ссавець	43	14	/
невизначені	2129	/	/
Всього	7564	556	22

Таблиця 2. Пушкарі I, розкоп 7. Видовий склад фауністичних решток з розкопу (за Л. Демей).

Аналіз отриманого об'єму інформації, яка стосується поселенських структур Пушкарів I, демонструє складність та неоднозначність можливих інтерпретацій, що, безсумнівно, є предметом окремого дослідження. Сучасні археологічні роботи, проведені на стоянці, дають змогу по іншому розглянути ці самі структури. Наявність на поселенні трьох окремих ділянок із комплексами: житлова западина - зовнішня виробнича площадка - зона «викиду» ставить питання про синхронність та довгочасність їх існування.

Житлові структури розкопів V та VII викликають закономірні сумніви, щодо вірогідності реконструкції «довгого» житла із трьома вогнищами П.І. Борисковського. Скоріш за все, в цьому випадку ми можемо припускати наявність 3 окремих чумоподібних жител, розташованих поряд в одній западині.

На користь цього свідчить, і послідовне розташування трьох зон «викиду», що відповідають трьом внутрішнім вогнищам. Таким чином, на разі ми маємо 5 досліджених житлових структур, з тими чи іншими характерними особливостями та відмінностями, які утворюють господарсько-побутові комплекси.

1.1.2 Погон (Пушкарі VIII).

Дослідження 1940, 1946 р.

Під час комплексних досліджень Деснинською експедицією під керівництвом М.В. Воеводського у 1940 та 1946 рр. були проведені археологічні та геологічні роботи на пам'ятках Пушкарі VIII (Погон) та Пушкарі IX (Бугорок/Погон 5-ий метр) [Воеводский, 1948, с. 36-44, Воеводский, 1950, с. 40-54]. Стоянка займає східну частину Погонського мису, розташована за 250 м на схід від розкопу VII Пушкарів I та за 100 м на північ від багатошарової стоянки Пушкарі IX (Бугорок) (рис. 3).

Для з'ясування меж поширення культурного шару та співвідношення його з іншими місцезнаходженнями було закладено серію шурфів, більшість з яких мають розрізи до глибини залягання риської морени. Шурфи закладалися по прямим лініям за напрямками: 1) шурф №1 (Бугорок) – р. Десна; 2) Бугорок – стоянка Кравцов рів; 3) Бугорок – Пушкарі I; 4) Бугорок – шурф №4 (південна частина Погонського мису).

Перший шурф по лінії Бугорок-Десна був закладений на відстані 96 м від Бугорка. На глибині близько 1м було знайдено 4 крем'яні уламки та відщеп, а на глибині 2,7 м – добре виражений культурний шар з великою кількістю фауністичних решток мамонта. М.В. Воеводський відмічав, що культурний шар в шурфі залягав у тих же геологічних умовах як і другий шар стоянки Бугорок. У шурфі №16 на відстані 114,5 м від Бугорка не було виявлено а ні культурного шару, а ні відповідних йому геологічних горизонтів. Нижче по схилу на відстані 130 м від Бугорка, в шурфі №17 на глибині 0,76-1 м виявлено культурний шар що зберігся частково. Він включав значну кількість крем'яного матеріалу (зокрема і

вістря з боковою виїмкою) та сильно зруйнований зуб мамонта. Ще нижче, у шурфі №18, слідів культурного шару не виявилось, лише окремі уламки та відщепи [Воеводский, 1950, с.42-43].

Таким чином, культурний шар стоянки Погон має ділянки, що виходять на поверхню на різній відстані від Бугорка, в залежності від крутизни схилу. М.В. Воеводський визначав загальну площу пам'ятки близько 40 тис. м².

Для отримання археологічного матеріалу та з'ясування характеру культурного шару на ділянках стоянки що збереглися було закладено 2 розкопи: розкоп II (5x4 м) – закладений поруч із шурфом №17; розкоп III (5x8 м) – за 101 м на південь від Бугорка.

В розкопі II (1940 р.) на глибині 0,9-1,09 м був виявлений культурний шар, що залягав в сіро-коричневому супіску. Збереженість шару була не рівномірною по всій площі розкопу, а концентрувалась плямами з нерівною поверхнею. Фауністичні рештки представлені сильно зруйнованими фрагментами великих кісток. М.В. Воеводським відзначено, що культурний шар сильно пошкоджений алювіальними процесами. В розкопі III (1946 р.) була виявлена аналогічна ситуація – культурний шар із поганою збереженістю, проте з чітким горизонтом залягання глибиною 0,8-1,15 м [Воеводский, 1950, с.43-44].

Дослідження 2011-2014 рр.

У 2011 р. Пушкарівською палеолітичною експедицією «Археологічного музею» ІА НАН України під керівництвом П.М. Васильєва були поновлені дослідження на стоянці. У першому закладеному шурфі (1x2 м) починаючи з глибини 10 до 80 см були виявлені перші знахідки у світло-сірому супіску з ортзандовими горизонтами. Знахідки розміщувались нерівномірно та хаотично, що свідчило про їх перевідкладений стан (рис. 29). Основний горизонт археологічних знахідок пов'язаний із бурувато-сірим суглинком, який перекидає останній ортзандовий горизонт потужністю від 2 до 10 см. Ю.М. Грибченко (Лабораторія еволюційної геології Інституту географії РАН, Москва), який провадив стратиграфічний опис розрізу, відмічає, що в розкопі розкрита лише верхня частина брянського викопного ґрунту, з характерними кріогенними

структурами, що деформують гумусовий горизонт. Дуже подібні стратиграфічні умови залягання культурного шару в тій чи іншій мірі ми можемо спостерігати у вже відомих розрізах стоянок Пушкарі I (р. II, V, VII), Ключи та Погон.

Щільний ортзандовий горизонт перекрив культурний шар, таким чином, мінімізувавши деформуючі процеси, зберігши його у положенні «in-situ». Виключенням виступають поодинокі обкатані крем'яні вироби, які розташовані на межі контакту ортзандового прошарку із суглинком. Також, деякі фауністичні рештки містять на своїй поверхні характерні сліди руйнування, що пов'язані з природними факторами [Demay at al, 2016, p. 191-192]. Ці спостереження можуть свідчити про певні алювіальні процеси накопичення відкладів на стоянці, після того як вона була покинута її мешканцями [Васильєв, 2018, с. 297-315].

У наступні роки поряд із шурфом був закладений розкоп, загальна площа досліджень на даний час складає 14 м². Окрім численних крем'яних виробів, були виявлені і фауністичні залишки викопних тварин, що досліджуються археозоологом Л. Демей (рис. 30-31) [Demay at all, 2016, p.16-36]. На даний момент у фауністичному комплексі представлений наступний видовий склад (Табл. 3): мамонт (*Mammuthus primigenius*), кінь (*Equus sp.*), північний олень (*Rangifer tarandus*), вовк (*Canis lupus*), лисячі (*Vulpinae*). Також, присутні кістки зі слідами людської діяльності.

Вид/категорія	кількість	мінімальна кількість елементів	мінімальна кількість особин
<i>M. primigenius</i>	81	18	2
<i>R. tarandus</i>	7	5	1
<i>Equus sp.</i>	15	10	1
<i>Canis lupus</i>	1	1	1
<i>Vulpinae</i>	64	59	3
великий ссавець	249		/
великий або середній ссавець	887		/
маленький ссавець	4		/
невизначені	6036	/	/
Всього	7344	93	8

Таблиця 3. Погон. Видовий склад фауністичних решток з розкопу (за Л. Демей).

У ході розчистки культурного шару було виявлене невелике вогнище, діаметром 50 -60 см, із системою невеликих ямок навколо (рис. 32). На даний

момент розчищено північно-західну ділянку вогнища, яке має переважно вуглисте заповнення потужність 5-7 см, що включає дрібні кістки різного ступеню горілості, та крем'яні вироби. Близьче до придонної частини вогнища були виявленні сліди прокалу суглинку, рельєф дна не рівний, із невеликими в діаметрі (3-5 см) безсистемними ямками. Вогнище дещо заглиблене на 2-3 см, а до південно-західної частини примикає ямка із вертикально вставленими по краю фрагментами кісток, і пологим краєм (рис. 33).

Навколо вогнища виявлено 18 ямок, які утворюють овальну конструкцію радіусом від 20-30 см до 1,5 м. У більшості ямок зафіксовані вертикально вставлені кістки, заповнення включає елементи культурного шару (кістково-вуглистий і крем'яний матеріал) перемішаного з суглинком. На даний момент повністю розчищено 4 з них (рис. 34: 1-2).

Яма №1. Розташована на кв. М-66-67, а краєм заходить в східну стінку технічної на бровки на лінії квадратів. Діаметр 27 см, глибина від рівня впуску 14 см, має підовальну форму. Яма була заповнена кістково-вуглистими залишками і нечисленними крем'яними виробами (4 од.). У північній частині ями було виявлено вкопаний під кутом фрагмент ребра (імовірно мамонт), нижньою частиною орієнтований на південний-схід.

Яма №2. Розташована на кордоні кв. М-66-67, в їх центральній частині, в 45 см на захід від ями №1. Має аморфну форму, була заповнена кістково-вуглистими залишками, кременем і невеликими фрагментами крейди. Глибина від рівня впуску 8 см. Крім того, в північній частині ями, був знайдений вкопаний невеликий фрагмент ребра (мамонт) нижньою частиною орієнтований на південний-схід.

Яма №3. Розташована в західній частині кв. М-66, має підовальну форму, діаметр 30 см, глибина 19 см. Яма орієнтована по осі північний-захід/південний-схід. Була заповнена фауністичними рештками (зуб хижака, невеликі хребці), горілими кістками і кременем (17 од.). Крім того, було знайдено 3 вертикально вставлених по краю ями. великих кістки (мамонт) - 1 епіфіз, і 2 фрагменти ребра,

що було навмисно зламане (рис. 34:3). Подібно цій, але вже з двома «парами» кісток, виглядає ямка № 16 (рис. 34:4).

Яма №4. Розташована в східній частині кв. L-66, в 10 см на захід від ями №3. Має правильну округлу форму, діаметр 15 см, глибину 10 см. Яма була заповнена кістково-вуглистими залишками, нечисленними крем'яними виробами (4 од.). Крім того, на дні ями був знайдений невеликий (6 см) фрагмент ребра (імовірно мамонт) зі слідами обробки.

Нетиповою виявилася ямка №18, яка не має чітких контурів і заповнення. У ній виявлено фрагмент (30 см) розщепленої уздовж трубчастої кістки мамонта у вертикальному положенні. Така ситуація може свідчити про те, що кістка схоже була забита в землю, а не вкопана як в інших випадках.

Вельми цікаво виглядає розташування максиллярної частини черепа мамонта виявленого на кв. N-65, зубами вгору, і поглибленої на 15 см. Необхідно відзначити, що подібне положення черепів, які є елементами архітектурних конструкцій, відомо з житла розкопу V Пушкарів I [Беляєва 2002: с. 99-100].

Поруч із черепом розчищено скупчення різноманітних кісток мамонтів: трубчасті, ребра, тазова кістка (рис. 35). Скупчення знаходилося всередині утвореного ямками контуру. У західній частині воно навмисно відокремлене від загальної конструкції додатковим рядом ямок. Таке розташування знахідок може свідчити, що в цій ділянці могла перебувати господарська яма (поглиблення), а ямки навколо, маркують її краї. Поки що не зовсім зрозуміло місце черепа мамонта в конструкції, можна припустити кілька варіантів: 1) складова частина скупчення кісток; 2) частину системи ямок з вкопаними кістками.

На даному етапі досліджень ми можемо говорити про «легку» конструкцію, або «заслон/навіс» навколо вогнища, де ямки могли використовуватись як стовпи для дерев'яних жердин (?), а вставлені в них кістки відігравали роль своєрідних клинів. На думку автора, невелика відстань від вогнища до стовпових конструкцій певною мірою обмежує корисну житлову площу, що ускладнює можливість проживання тут. Не виключено, що йдеться про

розташовану навколо вогнища виробничу ділянку просто неба, яка має певні конструктивні елементи.

На користь цього свідчить виявлення трьох виробничих ділянок (комплексів) у безпосередній близькості до вогнища: на двох – проходила обробка кременю і виготовлення знарядь праці, третя була місцем білування впольованої здобичі (рис. 36).

Виробнича ділянка I розташована поблизу південно-західної частини вогнища, на кв. М, L-64,65; ділянка II – поблизу північно-східної частини вогнища, на кв. N, M-66,67. На цих ділянках зафіксовані так звані «точки», місця з обробки крем'яної сировини: підготовка і розщеплення нуклеусів, виготовлення знарядь праці, зокрема, мисливського озброєння. Ділянка III розташована поблизу північно-західної частини вогнища, на кв. М, L-66, і являє собою скупчення кісток, з переважним домінуванням лисячих (*Vulpinae*), які представлені: гомілковою, стегноюю, плечовою кістками, а також, хребцями, нижньою щелепою з зубами, і черепом; вовк (*Canis lupus*) - однієї ліктьовий кісткою (рис. 37). Частина кісток утворюють анатомічні групи.

Крім того, прослідковуються певні аналогії описаної ділянки стоянки із комплексом зовнішнього вогнища розкопу V. Так само, виробничі ділянки розташовані поруч із вогнищем, із системою (колом, напівколом) невеликих ямок з вертикально вставленими кістками. Компактне скупчення кісток мамонта, що перекривається тазовою кісткою, близьке до господарської ями біля житлової западини розкопу V. Важливим чинником, що підкріплює правомірність таких порівнянь, є майже «дзеркальна» стратиграфічна позиція культурного шару. Це дає підстави, враховуючи, на жаль, відсутність радіокарбонних дат для ново дослідженої ділянки Погону, датувати його в діапазоні 20-23 тис. р.т., що відповідає існуючим датам.

1.1.3 Ключи.

Верхньопалеолітична стоянка Ключи розташована за 1,5 км на захід від однойменного села Сновського р-ну Чернігівської обл. Стоянка розташована на

лівому схилі глибокої (8-10 м) та широкої давньої балки (ур. Цегельня), що входить в долину р. Цата, правого притока р. Снов басейну р. Десна (рис. 38). Ця частина балки має південно-східну експозицію, та захищена з північного напрямку більш високим плато [Шовкопляс, 1967, с.187].

Дослідження 1965-1966 рр.

Перші збори підйомного матеріалу були проведені у 1964 році місцевим учителем історії та краєзнавцем П.І. Толочком. У 1965 р. місцезнаходження було обстежене Палеолітичною експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом І.Г. Шовкопляса [Гладких, 1967, с.205]. На частині стоянки із зруйнованим культурним шаром були зібрані численні крем'яні вироби (відходи виробництва та знаряддя праці), дрібні фрагменти кісток мамонта та кісткового вугілля, вохри. Контрольним шурфуванням, на вищій частині балки, була встановлена наявність ділянок із культурним шаром [Гладких, 1967, с.205]. Зазначалося, що культурні рештки зустрічаються на достатньо значній площі, більше 2 га [Шовкопляс, 1967, с.187]. Щось подібне маємо на Погонського мису поблизу Пушкарів, де поряд з ділянками із зруйнованим природними чинниками культурним шаром зустрічаються стратифіковані частини стоянки.

У 1966 році були проведенні стаціонарні польові дослідження пам'ятки, коли розкопом та траншеями було розкрито близько 1300 м² стоянки. Необхідно зазначити, що польова документація розкопок 1966 р. втрачена. Єдиним джерелом є дві короткі публікації без ілюстративного матеріалу, та виразна колекція крем'яних виробів.

Культурний шар залягав у верхній частині потужного шару глини темно-коричневого кольору, яку перекривав шар світлого і жовтого стерильного піску та сучасний гумусовий горизонт. Глибина залягання знахідок нерівномірна, і залежить від розміщення на тій, чи іншій частині балки. Також, І.Г. Шовкопляс наголошує, що в цілому культурний шар зберіг горизонтальне положення, лише із невеликим схилом вбік сучасного падіння балки [Шовкопляс, 1967, с.187].

І.Г. Шовкопляс зазначав, що збереженість культурного шару на пряму залежить від глибини залягання відносно денної поверхні. На одній із ділянок розкопу (40 м²) була відмічена концентрація крем'яних артефактів, яку дослідник виділяє як залишки одного із виробничих центрів стоянки. Кількість збережених фауністичних решток збільшувалася по мірі зростання глибини. Кістки утворювали групи, які часом тяжіли до вогнищ. Зустрічались окремі фрагменти кісток, зуби (іноді попарно) та залишки черепів мамонтів. Вогнища були невеликими за розмірами, округлими у плані, із потужним заповненням з кісткового вугілля та попелу. І.Г. Шовкопляс інтерпретував досліджувану ділянку, як частину господарсько-побутового комплексу, можливо із довготривалими житлами [Шовкопляс, 1967, с.188].

Дослідження 2002, 2005 р.

У 2002 році Д.В. Ступаком на стоянці Клюси були проведені роботи з метою пошуку ділянок придатних для подальших досліджень. З цією метою було закладено одну траншею та сім шурфів загальною площею 14.9 м² [Ступак, 2008, с. 71]. Найбільш інформативним виявився шурф №7. У північно-східному куті шурфу було виявлено вогнище, яке являло собою пляму трохи овальної форми витягнуту по лінії північний-захід – південний-схід розміром 32x24 см. Максимальна потужність сірого від попелу заповнення вогнища – 8 см. В ньому зустрічались невеликі перепалені кістки та дрібні крем'яні лусочки. Біля північно-західного краю вогнища було знайдено уламок каменю зі слідами перебування у вогні [Ступак, 2008, с. 71-72].

У 2005 році до шурфу №7 була прирізана ділянка 13 м², а пізніше ще 12 м². Таким чином, загальна площа дослідження на стоянці у 2005 році склала 25 м², а разом із площею шурфу – 27 м² (рис. 39). Розкоп розташований за 78 м на південний схід від репера і приблизно за 80-100 м від розкопу І.Г. Шовкопляса. Розкоп 2005 року закладений на ділянці 30-35 м від краю плато. Давня поверхня на площі розкопу має невеличкий ухил на південь у бік краю плато [Ступак, 2008, с.72-73].

Окремі знахідки крем'яних виробів та дрібних фрагментів кісткового вугілля зустрічалися від самої поверхні. З більшою інтенсивністю знахідки траплялися в нижньому прошарку світлого піску світло-жовтого кольору. Основний рівень культурного шару залягає на кордоні червоно-коричневого ортзанду з суглинком темно-коричневого кольору. Д.В. Ступак зазначає, що стратиграфія та стан збереженості культурного шару в розкопі дуже нагадує розкоп V в Пушкарях I [Беляева, 2002а, с.31-37; 2003, с. 236-241; Ступак, 2008, с. 75]. Новітні дослідження на Погоні, також, демонструють подібність стратиграфічних та геологічних умов залягання культурного шару [Васильев, 2013, с.32-33], що свідчить про існування даних пам'яток в межах одного хронологічного відрізка.

Найбільша концентрація крем'яних знахідок зафіксована на центральних квадратах розкопу, в межах великої плями попелу витягнутої форми з великою кількістю дрібних фрагментів кісткового вугілля. Також, окремо виділяється ділянка зі скупченням кременю та кісткового вугілля біля вогнища, виявленого у шурфі 7, проте із менш інтенсивним забарвленням. Д.В. Ступак визначає дані ділянки як «точки», де відбувалося первинне розколювання кременю та виготовлення знарядь праці, які пізніше набули попелястого забарвлення внаслідок викиду попелу та кісткового вугілля з вогнищ [Ступак, 2008, с. 75, 78]. Подібні «викиди», або «зони евакуації» відомі на різних ділянках стоянки Пушкарі I.

Таким чином, під час археологічних досліджень на стоянці Ключи не було виявлено залишків кістково-земляних житлових конструкцій подібних Пушкарям I. Можливо, це зумовлено тим, що частина мису, де розташовувалась стоянка піддалася дії постдепозиційних процесів, які частково зруйнували її. Проте, роботи Д.В. Ступака підтверджують перспективність пошуку ділянок із збереженим культурним шаром.

Узагальнюючи отриману інформацію необхідно зазначити низку характерних особливостей, що притаманні представленим пам'яткам Пушкарі I, Погон, Клюси.

- Подібна стратиграфічна позиція культурного шару у суглинку, що залягає над комплексом брянського (витачівського) похованого ґрунту і перекритий ортзандовим прошарком. Локальні відмінності стратиграфії Пушкарів I, розкоп I, III, VII відображають різні умови утворення відкладів над культурним шаром.
- Геологічна періодизація корелюється із радіокарбонним датуванням (C14), в межах 20-23 некаліброваних тис. р. т., до останнього максимуму зледеніння (LGM).
- У виявлених житлових структурах та комплексах, що пов'язані з ними, прослідковуються певні закономірності, а саме: підготовка житлової площадки – поглиблення; чумоподібна конструкція каркасу, із системою вкопаних черепів і великих кісток мамонтів, ямками та внутрішнім вогнищем; наявність виробничих ділянок під відкритим небом пов'язаних із зовнішнім вогнищем; розміщення зон евакуації (викиду).
 - Частково відмінна від відомих житлова западина розкопу VII Пушкарів I, підкреслює своєрідність та різноманітність поселенських структур стоянки.

1.2. Історіографія проблеми.

Басейн Середнього Подніпров'я багатий на палеолітичні пам'ятки, особливо епігравецького кола (Мізин, Гінці, Межиріч, Добранічівка, Бужанка 2 та ін.), що датуються 13-16 тис. років тому. [Шовкопляс, 1955; 1958; 1965; 1971 а; Колосов, 1965; Пидопличко, 1969; 1976; Гладких, 1973, 2001; Бибииков, 1981, 2008; Нужний, 2002; 2003 б; 2011; Нужний та ін., 2000; Ступак, 2009, Соффер, 1993; Кротова, 2013; Хлопачев, 2014; Nuzhnyi D., Shydlovskiy P., 2015; Iakovleva, 2015; Iakovleva at al., 2018]. Проте, на їх тлі яскраво і своєрідно виглядають

поселення пушкарівської групи Середнього Подесення: Пушкарі I, Погон, Ключи (рис. 1). Їхні матеріальні рештки демонструють локальний варіант прильодовикових мисливців, що заселяли цю територію 20-23 тис. р.т. (табл. 1), до максимуму останнього зледеніння (LGM) [Грибченко, 2014, с.111].

Окрім своєрідних крем'яних комплексів, пушкарівські пам'ятки мають залишки житлових споруд із внутрішніми та зовнішніми зонами життєдіяльності, що включають спеціально відібрані фауністичні рештки. У конструктивних елементах виявлених об'єктів прослідковується певні принципи та закономірності, демонструючи окремий тип житлових конструкцій, і варіант адаптації людини до кліматичних умов доби верхнього палеоліту.

Із часу відкриття пушкарівської групи пам'яток серед дослідників постало питання щодо часу існування та місця отриманого матеріалу серед культурних проявів верхньому палеоліті як України, так і Східної Європи загалом (рис. 1). Зазначена наукова проблема отримала широке висвітлення у наукових працях багатьох палеолітознавців, зокрема і на шпальтах фундаментальних академічних видань. Розглянемо детальніше становлення наукової думки з пушкарівської проблематики у хронологічному порядку, по мірі надходження інформації – від перших розкопок, до сучасності.

Під час археологічних розвідок 1932 р. по Десні М.Я. Рудинським виявлено групу стоянок поблизу с. Пушкарі Новгород-Сіверського р-ну, Чернігівської обл. Як пише сам дослідник та першовідкривач: «...Виявлення пушкарівських палеолітичних решток продиктоване Мізинською проблемою. Плануючи дослідження на Чернігівщині у 1932 р. і протягом другої п'ятирічки, я ставив за першочергове завдання організацію широких розвідувальних робіт на середньому Подесенні. Для мене було більш ніж очевидно, що «Мізинське питання» якоюсь мірою наблизиться до розв'язання лише тоді, коли в близькому до нього сусідстві буде знайдено нові палеолітичні стоянки з відповідними культурно-історичними виявами. Наполегливе й планомірне розшукування цих сусідів і цих паралелей до Мізина має не менше значення, ніж систематичне

розкопування Мізинського селища, що відновилося в 1930 р. і знову увірвалося в 1932 р...» [Рудинський,1947а,с.7].

Вже після перших розкопок 1932 р. загальною площею 159 м² М.Я. Рудинський зрозумів що має справу із новим явищем у верхньому палеоліті. Ось що він зазначив з цього приводу: «...В звідомленнях до Академії наук про наслідки розкопин у Пушкарях в 1932 та 1933 рр. я зазначав, що відкриття Пушкарівського палеолітичного постою, насамперед, має значення для вивчення історії первісного суспільства в межах Центральної чорноземної області РРФСР і Білорусі, являючи блискучу паралель до Костьонківсько-Боршевської групи стоянок і Гагаріна, з одного боку, та до Бердижської стоянки, з другого. Ще більше значення набирає воно для вивчення палеоліту українських лесових просторів. Пушкарівський палеолітичний постій піднімає значнішу частину цих просторів з їх палеолітичними рештками. Крім того, значення цього відкриття поширюється і в протилежному напрямі – на Білорусь і Воронежські стоянки. На мою думку, в Пушкарях (принаймні в п.1) ми знаходимо ту культурно-історичну ланку в розвитку кінцевого оріньяку східноєвропейської рівнини з його провідною формою *pointe a «cran atypique»* і двобічною обробкою кремінного знаряддя, що її до цього часу бракувало. Нарешті, є ще третій напрям і третя група палеолітичних пам'яток, з якими Пушкарі перекликаються. Пушкарівський палеолітичний постій цікава з усякого погляду паралель до синхронічних чи трохи давніших стоянок західного Поділля, де у виробництві з кременю констатували безсумнівні вказівки на зв'язок з виробництвом попередніх часів і де сподіваємось відшукати глибші хронологічні вияви розвиненого оріньяку...» [Рудинський,1947а,с.9-10].

Отже, М.Я. Рудинський інтерпретує отриманий матеріал з одного боку як подібний до Костьонківсько-Боршевської групи і стоянки Гагаріне, з іншого – до пам'яток з території західного Поділля (Китайгород II, Колчаківці II, Сокол). І датує він це фінальним оріньяком. Саме М.Я. Рудинський поставив нове питання у палеолітознавстві того часу, яке не втратило своєї актуальності і сьогодні –

питання щодо культурно-хронологічного місця стоянок поблизу с. Пушкарі у верхньому палеоліті Східної Європи.

Нажаль досліднику не судилося продовжити дослідження, адже під час сталінського розгрому наукових кадрів в Україні у 1934 р. М.Я. Рудинського було вислано за її межі. Результати своїх робіт на Пушкарях він зміг опублікувати лише у 1947 р., вже після проведення досліджень Деснинською експедицією на чолі М.В. Воєводським та П.І. Борисковським на стоянці Пушкарі I (Пасіка) у 1937-1939 рр. та на стоянці Погон М.В. Воєводським у 1940, 1946 рр.

Внаслідок проведених робіт був отриманий новий матеріал, довкола якого відродилася дискусія щодо інтерпретацій пушкарівської колекції. Так, П.Й. Борисковський та М.В. Воєводський відносили Пушкарі I та Погон, слідом за М.Я. Рудинським, до групи стоянок оріньяко-солютрейської епохи – Борщево I, Костьонкі I, Гагаріно, Бердиж, Авдєєвка та Пушкарі [Воєводский, 1950, с.53-54; Борисковский, 1950, с.38-39]. Однак, М.В. Воєводський писав, що хоча матеріали із цих стоянок мають багато спільних рис, все ж їх можна розділити на дві групи. Зокрема Пушкарі I та Погон він ставив в один ряд із Борщево I та Гагаріно. До такого висновку він дійшов через великі розміри «ножевидних пластин не характерних для мадленської епохи» [Воєводский, 1950, с.53-54].

П.Й. Борисковський наголошував на тому, що стоянка Погон за своїми знаряддями праці та їх технологією виготовлення дуже тісно пов'язана із Пушкарями I. І що її слід відносити до більш пізнього часу, а саме на фінал оріньяко-солютрейської епохи [Борисковский, 1950, с.39].

П.П. Єфименко, працюючи з матеріалами Костьонок та проводячи аналогії із сусідніми територіями, відзначав, що крем'яний матеріал Пушкарів I з невеликими відхиленнями відповідає колекції Гагаріне, та в меншій мірі, Боршево I. А наявність в комплексі значної кількості пластин та пластинок з притупленим краєм близьких до типу «гравет», відповідає матеріалам Костьонок IV [Єфименко, 1958, с.417].

Отже, вже на початок 50-х років ХХ ст. серед дослідників закріпилася думка щодо пов'язаності пам'яток пушкарівського вузла із стоянками басейнів

річок Дон, Сож та Сейм. Проте, зазначались і певні відмінності та відсутність прямих аналогій між пам'ятками із зазначених регіонів.

У 60-х рр. ХХ ст. І.Г. Шовкопляс після завершення нових досліджень Мізину, Ключів та Радомишля відніс Пушкарі I до початкової пори «оріньяко-солотрейського часу» Середньодніпровського басейну. Він відмічав, що пушкарівські вістря на великих ножикоподібних пластинах близькі до радомишльських. Найближчою у часі до Пушкарів I, проте більш пізньою, є стоянка Юровичи (нижній шар) на р. Прип'ять. А крем'яний інвентар бердижської стоянки на Нижній Прип'яті є подальшим етапом розвитку пушкарівської індустрії. До кінця «оріньяко-солотрейського часу», або скоріше до перехідного етапу від нього до ранньої пори «мадленського часу», І.Г Шовкопляс відносив Новгород-Сіверську стоянку та Погон. Він відмічав подібність їхніх матеріалів як із Пушкарями I, так і з пам'ятками «ранньомадленського часу» (Мізін, Супонєво, Юдіново та ін..) [Шовкопляс, 1965, с. 295].

У 1965 р. Палеолітична експедиція Інституту археології АН УРСР обстежувала Лівобережну частину Полісся з метою виявлення пам'яток верхньопалеолітичного часу [Гладких, 1967, с.205]. Відкриття стоянки поблизу с. Ключи (Сновський р-н, Чернігівська обл.) було великим успіхом дослідників, адже даний регіон вважався неперспективним для палеолітичних досліджень. В око дослідникам відразу впала подібність отриманого крем'яного матеріалу із комплексом Пушкарі I. Після проведених археологічних розкопок у 1966 р. І.Г. Шовкопляс відніс Ключи до другої половини ранньої пори верхнього палеоліту Середньодніпровського басейну. Він бачив місце пам'ятки між стоянками Радомишль та Пушкарі I з одного боку, та Погон і Новгород-Сіверська – з другого [Шовкопляс, 1966, с.189].

Досліджуючи епігравецькі пам'ятки Добранічівка, Межиріч Середнього Подніпров'я М.І. Гладких відмічав «генетичну схожість» між ними та більш ранніми Пушкарями I та Ключами. А саме, у використанні вкладенів та вістер із затупленим краєм та ретушованою основою, що відрізняються меншими

розмірами та масивністю від схожих виробів з Пушкарів I та більш пізніх Ключів [Гладких, 1977, с.141].

Сучасний етап дослідження пушкарівських пам'яток пов'язаний, у першу чергу, з багаторічними роботами В.І. Беляєвої, що розпочалися у 1981 р. і тривають до нашого часу [Беляєва, 2002; Беляєва, 2009]. На даний момент повністю вивчено ділянку із «малим» житлом (розкоп V), та завершуються археологічні роботи на іншій (розкоп VII). Дослідниця відносить крем'яний комплекс Пушкарів I до кола індустрій Дніпровського басейну, що мають певні особливості та відмінності. Основною відмінною рисою В.І. Беляєва вважає варіабельність вістер крупних форм, що в тій чи іншій мірі відомі у комплексах гравецьких пам'яток як: Погон, Єлисейовичі, Костьонки 11 (шар 2), Костенки 4 (шар 1). Дослідниця відзначає, що в них відсутня вся різноманітність пушкарівської групи [Беляєва, 2008, с. 74]. В.І. Беляєва відносить крем'яні комплекси пушкарівської традиції до локального варіанту гравету.

У 2002 та 2005 рр. Д.В. Ступаком були відновлені дослідження на стоянці Ключі, що доповнили вже існуючу колекцію. Отриманий матеріал загалом виявився подібним до здобутого у 60-х роках, проте із своїми відмінностями, що вірогідно пов'язується із різною господарською специфікою різних ділянок стоянки. Окрім подібності комплексів Пушкарів I та Ключів, Д.В. Ступак відмічає схожість умов стратиграфічного положення культурного шару. За Д.В. Ступаком, стратиграфія Ключів подібна стратиграфії розкопу V Пушкарів I [Ступак, 2008, с. 84].

В.І. Ткаченко, розглядаючи матеріали з Ключів та Радомишля, вирізняв низку відмінностей між ними. Разом з тим, дослідник відзначав відсутність суттєвих розбіжностей між комплексами Пушкарів I та Ключів. Індустрія Радомишля, Пушкарів I, Погона, Ключів та Новгород-Сіверської стоянки відносив до середнього етапу верхнього палеоліту [Ткаченко, 2002, с. 84-90].

Л.Л. Залізник у своїй періодизації верхнього палеоліту України, характеризуючи його середній етап (27-19 тис. р.т.) зазначає, що він загалом пов'язаний з розвитком граветської культурної традиції, а на заключній фазі представлений пам'ятками епіоріньякськими та пушкарівського типу. Дослідник відносить пам'ятки Пушкарі I, Ключи, Хотильово II до своєрідного культурного явища середньої пори верхнього палеоліту Східної Європи, який є локальним проявом граветської традиції. Пам'яткам типу Пушкарі I притаманні ланцетоподібні вістря пушкарівського типу, чотирикутники, поодинокі листоподібні вістря, а також деякі вироби «східнограветської» традиції – нечисленні асиметричні вістря з виїмкою та окремі ножі костьонківського типу. Маючи певні паралелі у крем'яному комплексі Радомишль пушкарівський тип пам'яток, на думку Л.Л. Залізника, є своєрідним місцевим проявом граветського технокомплексу в широкому розумінні цього культурного явища. Радіокарбоніві дати та зруйнованість шару Пушкарів I морозобійними тріщинами дають підстави досліднику датувати пам'ятку часом, що безпосередньо передував максимуму валдайського похолодання [Залізник, 2010, с. 4, 8-10].

На думку А.О. Синіцина, розширений контекст розгляду отриманого матеріалу, а не його кількість, значно ускладнює проблему видової/культурної приналежності колекцій пушкарівських пам'яток. Сучасний, більш диференційований підхід до граветської проблематики, допускає винесення комплексу Пушкарів I за її рамки, що сприяє відокремленню індустрії. Дослідник вважає, що матеріали мають специфічні показники які не характерні для граветського кола. Хоча, безсумнівно, граветський компонент в них присутній, але він не може бути визначальним [Синицын, 2003, с. 31-32]. А.О. Синіцин зазначає, що прогрес у розумінні специфіки пушкарівської «культурної традиції» наразі пов'язаний не з уточненням її таксономічної позиції в рамках гравету, а з протиставленням граветському технокомплексу [Синицын, 2014, с. 239]. Крім того, крем'яні комплекси пам'яток Костьонки 11 (2 шар), Пушкарів I, Ключів, та можливо Радомишля, не відповідають сучасним уявленням про технологію та

типологічний склад гравету, а являють собою своєрідну східноєвропейську культурну традицію [Синицын, 2013, с. 14].

Д.Ю. Нужний відносив індустрії пушкарівського типу до середньої пори верхнього палеоліту Східної Європи, та вважав їх окремим культурним явищем, що існувало 20-22 тис. р.т. на території між Дніпром та Доном. В басейні Середнього Дніпра представлене пам'ятками: Пушкарі I, Погон, Ключи, Мозоліївка, та частина матеріалів Новгород-Сіверської стоянки. А прямі аналогії вбачав у комплексі 2 шару Костьонок 11. Періодичну появу на деяких пушкарівських пам'ятках знарядь характерних для пізніх східнограветських комплексах, Д.Ю. Нужний вбачав ознакою співіснування цих культурних явищ. Дослідник також погоджувався з думкою І.Г. Шовкопляса про генетичний зв'язок пушкарівської індустрії з комплексом більш давнього Радомишлю 1 [Нужний, 2015, с. 91, Nuzhnyi, 2009].

Таким чином, в сучасній історіографії питання культурної приналежності пам'яток пушкарівського типу деякими дослідниками виноситься за рамки граветської проблематики, і виділяються у локальну групу, що співіснує з граветськими пам'ятками заключного періоду.

Інший погляд на матеріали стоянок пушкарівського типу, має сучасний дослідник верхнього палеоліту Подесення К.М. Гаврилов [Гаврилов, 1998; Гаврилов, 2005]. Він вважає, що до східного гравету на території басейну р. Десна можна віднести наступні пам'ятки: Авдееве, Хотильово II, 2 шар стоянки Жовтневе II, Пушкарі I та Ключи. Типологічно крем'яні комплекси цих пам'яток можна розділити на локальні варіанти, та виділити як спільні, так і відмінні ознаки, що відображають індивідуальні особливості цих комплексів [Гаврилов, 2016, с.38-39, 52].

Для крем'яних комплексів східного гравету, на думку К.М. Гаврилова, характерні: 1) стадіальне розщеплення крем'яної сировини за допомогою органічного, та рідше м'якого кам'яного відбійника, що направлене на отримання пластинчастої заготовки; 2) використання притупляючої ретуші для оформлення вістер, пластин і мікропластин з притупленим краєм; 3) використання низки

прийомів вторинної обробки для оформлення ударних площадок, з котрих знімались крайові сколи для підживлення ріжучого краю; 4) використання потоншуючої вентральної ретуші для вирівнювання профілю вигнутих пластин; 5) використання напівстрімкої та пригострюючої ретуші для оформлення вістер на великих пластинах; 6) поєднання таких категорій знарядь, як граветські вістря, вістря з бічною виїмкою, ножі «костьонківського типу» [Гаврилов, 2016, с.38]. Деякі з цих особливостей маємо у пушкарівській індустрії.

Таким чином, маємо дві групи сучасних дослідників, які по-різному оцінюють крем'яний комплекс пушкарівських стоянок. Одні вважають останній своєрідним локальним проявом граветського технокомплексу, в широкому розумінні цього явища (Л.Л. Залізняк, К.М. Гаврилов), інші розглядають пам'ятки пушкарівського типу як окреме від гравету культурне явище середньої пори палеоліту Східної Європи (Д.Ю. Нужний, А.О. Сіницин). Однак усі вони визнають в тій чи іншій мірі наявність у пушкарівській індустрії технологічних та морфологічних елементів граветського технокомплексу. Тому різниця між поглядами зазначених дослідників не є принциповою, а певною мірою зумовлена суб'єктивним сприйняттям матеріалів.

РОЗДІЛ 2 ТИПОЛОГО-СТАТИСТИЧНИЙ АНАЛІЗ КРЕМ'ЯНИХ ВИРОБІВ.

2.1. Методика дослідження крем'яного матеріалу.

Дослідження виробів із кременю стоянок пушкарівського типу в даній дисертаційній роботі побудовано на загальновідомій типологічній класифікації Д. Соневій-Борд [Sonneville-Bordes, Perrot, 1953, p. 325], із певними адаптаціями та доповненнями як власних напрацювань, так і інших дослідників, зумовлених сучасними тенденціями та методичними розробками в археології кам'яної доби. Крім того, при роботі із матеріалом застосовувався метод ремонту виробів, що у поєднанні із планіграфічним методом дало можливість аналізувати важливі технологічні аспекти крем'яних комплексів.

Крем'яні вироби розподілені на дві основні групи: *відходи виробництва* та *вироби із вторинною обробкою*. Основна кількість матеріалу відноситься до *відходів виробництва*, які представлені такими основними типами: відщепи, пластини, лусочки, уламки. *Відщепи* розподіляються на первинні та вторинні за ознакою наявності природної кірки, що демонструє стадію розколювання. У первинних відщепів кірка займає не менше 2/3 поверхні. Для – вторинних основною ознакою є наявність огранки, негативів від попередніх сколів. Відщепи мають характерні морфологічні ознаки спрямованої дії, а саме – площадку та відбивний горбик. *Лусочками* визначено відщепи розмірами до 1,5 см, серед яких слід виокремити лусочки від ретушування. Також до процесу виготовлення знарядь праці відносяться *різцеві сколи* різних варіацій. До групи *уламки* віднесені фрагменти кременю без морфологічних ознак від процесу розколювання – відбивного горбка, площадки, негативів від попередніх сколів.

В свою чергу, *пластини* відрізняються від відщепів метричними пропорціями (довжина в 2 рази більша за ширину), за якими вони розподіляються на наступні групи:

- мікропластини – шириною до 0,7 см;
- пластинки – шириною 0,7-1,2 см;

- пластини – шириною більше 1,2 см.

При класифікації пластинчатого матеріалу він розрізнявся за станом фрагментарності на: цілі, проксимальні, медіальні та дистальні фрагменти виробів.

Вироби що демонструють технологію розщеплення розподілені на такі основні групи:

- Пренуклеуси;
- Нуклеуси;
- Нуклеоподібні уламки;
- Реберчасті пластини та відщепи;
- Технічні відщепи оформлення нуклеусів.

Пренуклеусами визначаються вироби, що мають характерні ознаки, властиві для підготовчого етапу розколювання крем'яної сировини. Наприклад, оформлення ребра та площадки, як основних складових первинної стадії підготовки нуклеуса. Стадію підготовки ребра нуклеусів відображають *реберчасті пластини та відщепи*, які розділяються на з оформленим ребром по одній або двох сторонах сколу. Серед *технічних відщепів оформлення нуклеусів* виділяються:

- відщепи оформлення ребра;
- відщепи підживлення та переоформлення площадки нуклеуса («авіваж»);
- відщепи переоформлення робочої поверхні нуклеуса, згідно напрямлення відносно вісі розколювання розрізняються на: паралельні та перпендикулярні.

Нуклеуси розподіляються за кількістю відбивних площадок на одно-, дво- та багатоплощадкові; кількістю робочих поверхонь – на одно-, дво- та трьохсторонні; а за формою - на підпризматичні, торцеві та сплющені. Останні фактично демонструють спрацьовані нуклеуси. В свою чергу, двоплощадкові нуклеуси за розташуванням площадок відносно одна одної, а, отже, і напрямками розколювання, розділяються на наступні підгрупи: біповздовжні, альтернативні,

перпендикулярні, перпендикулярний біповздожньо зустрічний, суміжні, ортогональні та комбіновані з одноплощадковим. *Нуклеоподібні уламки* представлені різними фрагментами нуклеусів.

Вироби із вторинною обробкою представлені морфологічно сталими серіями, що розподіляються на групи за характерними способами оформлення та призначенням:

- ретушовані пластини та відщепи;
- різці;
- скребачки;
- виїмчасті;
- долотоподібні;
- проколки;
- вістря великих форм;
- мікролітичний комплекс.

До *ретушованих пластин та відщепів* разом із їх фрагментами відносяться вироби, що мають нерегулярну, безсистемну ретуш по одному/обох краях з вентральної чи дорсальної сторони. *Різці* за способом утворення робочого леза розподіляються на основні підгрупи: на куту зламаної пластини (відщепа), бокові ретушні (косо-, прямо-, увігнуто-), двогранні (серединні) та багатолезові. Останні в свою чергу представлені наступними варіаціями: білатеральні, альтернативні, зустрічні, комбіновані. *Скребачки* розрізняються за розміщенням та формою робочого леза, що утворюється за допомогою характерного ретушування. *Виїмчасті* включають вироби на пластинах та відщепах за принципом виділеної ретушуванням виїмки з вентральної чи дорсальної сторін. *Долотоподібні* характеризуються масивністю заготовки з робочим лезом, що утворено за допомогою поєднання вентрального та дорсального ретушування.

У широку групу *мисливського оснащення* включені вироби, що на думку дослідника безпосередньо пов'язані із веденням цього роду діяльності. Вона розділяється на дві основні категорії знарядь: мікролітичні та вістря великих форм. До останніх входять вістря, що виготовлені на пластинах без застосування

притупляючої ретуші. Вони розрізняються за кількістю оброблених ретушню країв на латеральні та білатеральні, а за формою – симетричні та зі скошеним кінцем.

Перед розглядом мікролітичної групи виробів необхідно визначитись із термінологічною базою, адже сам термін «мікроліт» набув невластивих йому ознак. Традиційно термін «мікроліт» застосовують при визначенні певних типів знарядь праці із затупленим краєм. Основною морфологічною ознакою якого є *принцип формування робочого леза*, що утворюється поєднанням необробленої гострої поверхні заготовки із затупленою ретушню частиною, яка їй протистоїть [Нужний, 2008, С. 21-23].

Мікролітичні вироби розглядаються як наборні елементи композитних знарядь з органічних матеріалів, де у поєднанні один з одним вони утворювали робоче лезо/леза. В свою чергу, мікроліти розділяються на дві основні категорії: вістря та прямокутники. В окрему категорію були виділені їх фрагменти, більшу частину яких без застосування ремонту важко визначити, за виключенням дистальних частин вістер.

Вістря з притупленим краєм розподіляються на чотири основні категорії:

- 1) типу «гравет»;
- 2) з боковою виїмкою;
- 3) з виділеною проксимальною частиною;
- 4) білатеральні.

За характером ретуші розподіляються на 2 групи з притупляючою та напівстрімкою ретушню, а вістря типу «гравет» за формою притупленого краю - на випуклі та прямі.

Прямокутники розрізняються за типом ретуші по краю заготовки: з притупляючою; напівстрімкою; дрібною перлинною; нерегулярною.

Також, для співставлення параметрів основних метричних показників: довжина, ширина, товщина, було проведено заміри цілих виробів зі вторинною обробкою з однієї сторони, а з іншої – усіх пластинчатих сколів. Крім того, заміри були зняті з усіх цілих нуклеусів. Отримані дані покликані продемонструвати

діапазони отриманих сколів для кожних комплексів окремо та разом, що в порівнянні із параметрами знарядь праці характеризують направленість технології розколювання, та дають можливість визначити тип заготовки відповідно до категорії виробів.

2.2 Типолого-статистичний аналіз крем'яних виробів стоянки Пушкарі I.

Опорною колекцією для характеристики крем'яного комплексу поселення Пушкарі I було обрано матеріали розкопу VII, що з 1998-2018 рр. досліджувався В.І. Беляєвою та П.М. Васильєвим. Всього з розкопу площею 98 м² було отримано 36777 одиниць крем'яних артефактів. Для розколювання використовували місцеву крем'яну сировину, виходи якої відомі і зараз неподалік від стоянки. Вона залягає у потужних крейдових відкладах у вигляді жовен та плиток. Крім того, невеликий відсоток сировини складається з морених відкладів низької якості.

Відходи виробництва нараховується 35288 (96%) од., що представлені наступними основними категоріями виробів: пластини, відщепи, уламки, лусочки, реберчасті сколи та нуклеуси (табл. 4). *Відщепів* всього 12606 (35%) одиниць, які діляться на первинні – 2257 од. (18%), та вторинні – 10349 од. (82%). Серед них слід виділити: 67 авіважей і 1259 відщепів оформлення ребра. *Лусочок* нараховується 10605 од. (30%), *уламків* – 2031 од. (6%), та *різцевих сколів* – 60 од. (0,5%).

Назва	Кількість	%
Відходи виробництва:		
Відщепи:	12606	35
<i>первинні</i>	2257	18
<i>вторинні (з них):</i>	10349	82
авіважі	67	-
оформлення ребра	1259	-
Пластини:	5545	16
цілі	1564	28
проксимальні ф-ти	1894	34
медіальні ф-ти	1055	19
дистальні ф-ти	1032	19
Пластинки:	2438	7

цілі	578	24
проксимальні ф-ти	878	36
медіальні ф-ти	470	19
дистальні ф-ти	512	21
Мікропластини:	347	1
цілі	103	30
проксимальні ф-ти	90	26
медіальні ф-ти	66	18
дистальні ф-ти	88	26
Реберчасті сколи:	935	2,5
<i>пластини та пластинки:</i>	891	95
односторонні	799	85
двосторонні	92	15
<i>відщепи:</i>	44	5
односторонні	34	77
двосторонні	10	23
Різцеві сколи	60	0,5
Уламки	2031	6
Лусочки та скалки	10605	30

Таблиця 4. Пушкарі I, розкоп VII. Відходи виробництва.

Пластинчаті сколи загалом представлені 8330 одиницями (24%), які за метричними параметрами розподілено на: *пластини* – 5545 од. (16%), *пластинки* – 2438 од. (7%), *мікропластини* – 347 од. (1%). Необхідно зазначити, що серед усіх пластин в колекції лише 2245 (27%) є цілими, а решта представлені проксимальними, медіальними та дистальними фрагментами (табл. 4).

Реберчастих сколів нараховується 935 од. (2,5%), з яких 891 (95%) пластини та пластинки, а 44 од. (5%) – відщепи. В більшості випадків (833 од., 89%) вони мають сліди від оформлення ребра на одній грані, і лише в 102, або 11% на двох (табл.4).

Техніка розколювання продемонстрована різними типами *нуклеусів* (721 од.), з яких 266 од. (або 37%) – це їх фрагменти та уламки. Серед цілих нуклеусів найбільше нараховується одноплощадкових – 201 од. (54%), двоплощадкових менше – 166 од. (44%), багатоплощадкових – 2 од. (5%) (табл.5).

Назва	Кількість	%
Нуклеуси:	721	2
<i>одноплощадкові односторонні:</i>	192	26
сплощенні	44	23
торцеві	95	49
підпризматичні	53	28
<i>одноплощадкові двосторонні</i>	7	1
<i>одноплощадкові трьохсторонні</i>	2	0,25

<i>двоплощадкові:</i>	166	23
біповздовжні сплющенні	39	24
біповздовжні торцеві	55	33
біповздовжні підпризматичні	31	18,5
біповздовжньо-альтернативні	2	1
біповздовжньо-суміжні	23	14
перпендикулярні біповздовжньо-зустрічні	3	1,5
перпендикулярні	5	3
біповздовжній комбінований з одноплощадковим	8	5
<i>багатоплощадкові</i>	5	0,75
<i>пренуклеуси</i>	83	12
<i>нуклеоподібні уламки</i>	266	37

Таблиця 5. Пушкарі I, розкоп VII. Нуклеуси.

Одноплощадкові односторонні нуклеуси (192 од.) представлені наступними формами: сплющеними – 44 од. розмірами: \min 25x22x15 мм, \max 101x66x50 мм (в середньому 65x47x28 мм) (рис. 40-41; 46:3-4); торцевими – 95 од., розмірами: \min 41x14x19 мм, \max 214x60x96 мм (в середньому 74x33x53 мм) (рис. 42-44); підпризматичними – 53 од., розмірами: \min 27x22x16 мм, \max 109x91x95 мм (в середньому 67x50x38 мм) (рис. 45, 46:1-2). Частина нуклеусів спрацьовані, або такі, технологічний процес отримання пластин з яких не можливо було продовжувати через природні дефекти сировини. На 135 з них присутні сколи підживлення площадок та виділення місць нанесення удару (рис. 42:1-2; 43:2; 45:2-3; 46:3). Також частина нуклеусів (31 од.) мають оформлене на тильній стороні ребро, та 14 прикладів ремонту.

Крім того, серед одноплощадкових виділяється два трьохсторонніх (розмірами 63x34x47 та 58x23x32 мм), і сім двосторонніх нуклеусів, розмірами: \min 42x20x16 мм, \max 61x35x68 мм (в середньому 48x26x35 мм) (рис. 47), для останніх характерне використання виключно плитчастої сировини.

Двоплощадкових всього 166 одиниць, більшість з яких представлені біповздовжніми нуклеусами (125 од.) (табл. 5), що за своєю формою розподіляються на: сплющені – 39 од., розмірами: \min 37x23x13 мм, \max 108x69x60 мм (в середньому 65x39x27 мм) (рис. 48-49); торцеві – 55 од., розмірами: \min 46x16x22 мм, \max 135x51x85 мм (в середньому 73x29x47 мм) (рис. 50-52); підпризматичні – 31 од., розмірами: \min 42x15x5 мм, \max 101x67x68 мм (в середньому 64x45x36 мм) (рис. 53). На більшості предметів (107 од.)

присутні сліди сколів підживлення площадок та виділення місць нанесення удару (рис. 48; 49:2; 50; 53:4), на тридцяти чотирьох з тильної сторони оформлене ребро. Крім того, представлено сім прикладів ремонту.

Серед двоплощадкових нуклеусів меншими групами представлені вироби, що за розташуванням площадок розрізняються на: 1) біповздовжній комбінований з одноплощадковим – 8 од., розмірами: \min 55x21x5 мм, \max 101x35x74 мм (в середньому 73x25x35 мм); 2) біповздовжньо-альтернативний – 2 од. (розмірами 55x40x41 та 73x27x59 мм); 3) біповздовжньо-суміжний – 23 од., розмірами: \min 39x25x15 мм, \max 94x68x68 мм (в середньому 63x39x33 мм); 4) перпендикулярні біповздовжньо-зустрічні – 3 од., розмірами: \min 80x32x38 мм, \max 91x60x65 мм (в середньому 87x49x49 мм); 5) перпендикулярні – 5 од., розмірами: \min 50x27x23 мм, \max 83x57x60 мм (в середньому 65x40x48 мм). На 34 нуклеусах наявні сколи підживлення площадок та виділення місць нанесення удару, а два мають оформлене ребро на тильній стороні (рис. 54).

Крім того, серед нуклеусів нараховується 5 багатоплощадкових безсистемних аморфних, а 83 предмети можна віднести до *пренуклеусів*.

Вироби із вторинною обробкою представлені загальною кількістю 1489 одиниць, що складає 4% від всієї крем'яної колекції, більшість з них (99%) виготовлені на пластинчатих сколах. В цілому набір знарядь праці в комплексі є типовим для верхньопалеолітичних пам'яток, і представлений наступними основними типами: різці (62 од., 4%), скребачки кінцеві (34 од., 2,4%), тронковані пластини (47 од., 3%), виїмчасті (49 од., 3%), вістря великих форм (158 од., 11%), і вироби з притупленим краєм (416 од., 28%). Також, в колекції представлені ретушовані, типологічно не сталі вироби – пластини (550 од., 37%), пластинки (115 од., 8%) та відщепи (48 од., 3%) з їх фрагментами (табл. 6).

Назва	Кількість	%
Ретушовані відщепи	48	3
Ретушовані пластини	550	37
Ретушовані пластинки	115	8
Тронковані пластини:	47	3
дорсально	43	91
бітронковані	4	9
Комбіновані знаряддя:	3	0,2

скребачка кінцева/різець	3	-
Долотоподібні	2	0,1
Зубчасто-виїмчаті	49	3
Проколки	5	0,3
Скребачки кінцеві:	34	2,4
на пластинах	32	94
подвійні	2	6

Таблиця 6. Пушкарі I, розкоп VII. Вироби із вторинною обробкою.

Різці представлені у комплексі 62 екземплярами, що становить 4% від усіх виробів із вторинною обробкою. За способом нанесення різцевого сколу вони розподіляються на: кутові (на куту заламаної пластини/відщепи), двогранні, бокові ретушовані та багатолезові (табл. 7).

Назва	Кількість	%
Різці:	62	4
<i>кутові</i>	18	29
<i>двогранні</i>	4	6
<i>бокові ретушні:</i>	30	49
косо	19	63
прямо	8	27
виїмчато	3	10
<i>багатофасеткові:</i>	10	16
білатеральні	1	-
зустрічні	3	-
альтернативні	3	-
комбіновані	3	-

Таблиця 7. Пушкарі I, розкоп VII. Різці.

Бокові ретушні різці складають виразну серію виробів, які представлені прямо/косо/виїмчато ретушованими видами, кількістю 30 екземплярів (49%), розмірами: \min 36x13x5 мм, \max 105x40x17 мм (в середньому 63x21x10 мм) (рис. 55:1-6). Для даного типу різців характерна підготовлена за допомогою ретуші площадка. Слід зауважити, що частина різців є переоформлені вістря з притупленим краєм або великих форм.

Косо ретушовані різці переважають, їх нараховується 15 цілих та 4 фрагменти (63%), більшість з яких виготовлені на пластинах, і лише один на відщепі. У двох випадках зафіксовано переоформлення вістер на різці. Робочий край сформований на тронкованій проксимальній (7) або дистальній (12) частині заготовки. Довжина різцевих сколів (від 10 до 52 мм), у більшості виробів займає 1/3 довжини заготовки.

Прямо ретушованих різців налічується 8 екземплярів (27%), з них шість цілих та два фрагменти, усі виготовлені на пластинах. У більшості випадків, шість із дев'яти, лезо сформовано на дистальній частині заготовки, тронкованій перед цим. Довжина різцевого сколу варіює від 12 до 59 мм, та інколи може охоплювати весь край заготовки.

Виймчасто ретушовані різці представлені 3 екземплярами (10%), з яких два цілих та один фрагмент, усі виконані на пластинах. В двох випадках робочий край сформований на тронкованій проксимальній частині заготовки. Довжина різцевого сколу варіює від 21 до 62 мм.

Багатолезові різці налічують загалом 10 виробів (16%), які за місцем розташуванням різцевих сколів діляться на наступні групи: зустрічні (3 од.), альтернативні (3 од.), білатеральні (1 од.), комбіновані (3 од.), розмірами: *min* 30x11x4 мм, *max* 78x24x14 мм (в середньому 57x17x9 мм) (рис. 56). Для більшості різців притаманна підготовка площадки за допомогою ретушування перед оформленням робочого леза.

Для зустрічних різців, виготовлених на пластинах характерне нанесення різцевих сколів у зустрічному напрямку, по одному довгому краю заготовки. У двох випадках площадки підготовлені за допомогою косо-, прямо- або випуклого тронкування обох кінців пластин. А в іншого – один із різцевих сколів нанесений зі зламу.

Альтернативні різці виготовлені на пластинах, у них різцеві сколи зняті по обох довгих краях заготовки у «шаховому» порядку, в деяких випадках охоплюючи всю довжину. Підготовлені тронкуванням площадки на обох кінцях заготовок представлені на всіх трьох виробках.

Білатеральний різець один, він також виготовлений на пластині, різцеві сколи зняті з однієї підготовленої тронкуванням площадки по обох краях заготовки. Комбіновані різці представлені варіантами: білатеральний/боковий ретушований, а в одному випадку – кутовий.

Кутові представлені 18 одиницями (29%), з яких 2 фрагменти. Більшість з них (17 од.) виготовлені на куту проксимального/медіального/дистального

фрагменту пластини або пластинки, і один на відщепі, розмірами: min 41x12x5 мм, max 79x26x21 мм (в середньому 56x20x9 мм) (рис. 57). Різцеві сколи знімалися без підготовки площадки, використовуючи злам, у більшості випадках вздовж довгої осі заготовки, окрім одного виробу із пласким сколом на вентральну сторону. Їх довжина варіює від 10 до 38 мм, що разом із шириною обумовлюється метричними параметрами заготовок.

Двогранні різці всього нараховують лише 4 вироби (6%), вони всі виконані на пластинчатих заготовках розмірами: min 55x18x5 мм, max 68x43x14 мм (в середньому 60x28x10 мм) (рис. 55:7-9). Основною характерною ознакою для даної категорії різців є підготовка площадки за допомогою різцевого сколу перед формуванням основного робочого леза.

Скребачки в колекції складають не чисельну (17 цілих та 15 фрагментів - 2,4%), у порівнянні з іншими, проте морфологічно стабільну групу (табл. 6). Всі вони представлені кінцевими формами на пластинах, розмірами: min 55x18x5 мм, max 68x43x14 мм (в середньому 60x28x10 мм) (рис. 58; 59:1,3). У більшості випадків (22 од.) робочий край розташовується на дистальній частині заготовки, а в десяти – на проксимальній. Також, представлено дві подвійні скребачки на пластинах, розмірами 92x25x14 та 57x24x6 мм.

Лезо оформлювалось за допомогою напівстрімкої/стрімкої лускатої або ламелярної ретуші (1-3 східчастої). На тринадцятьох виробках присутня крайова дорсальна/вентральна нерегулярна ретуш, та сліди від використання. Слід зауважити, що висота та ширина робочого краю обумовлюється параметрами безпосередньо обраної майстром заготовки. Помітна тенденція до скребоків із не широким (в середньому 15-20 мм) випуклим лезом. На деяких виробках присутня вентральна пласка підправка.

Комбінованих знарядь нараховується 3 екземпляри (0,2%), які представлені варіаціями скребачка кінцева/різець (табл. 6) (рис. 59:2,4). Перше з них, скребачка кінцева/різець пряморетушний – виготовлене на реберчастій пластині розмірами 82x28x19 мм, перетин трикутний. Лезо скребачки оформлене на дистальній частині заготовки за допомогою напівстрімкої лускатої двохсхідчастої ретуші. На

прямотронкованій проксимальній частині різцевий скол займає 1/3 довжини заготовки. На обох стороах нанесена нерегулярна ретуш.

Друге знаряддя, скребачка кінцева/різець косоретушний – на реберчастій пластині розмірами 95x24x12 мм, перетин трикутний. Скребачка виготовлена на дистальній частині заготовки, лезо оформлене напівстрімкою ламелярною ретушшю. Різцевий скол нанесений з косотронкованої проксимальної частини.

Третє, скребачка кінцева/різець косоретушний – на пластині розмірами 97x28x17 мм, переріз у вигляді трапеції. Лезо скребка оформлене на дистальній частині заготовки за допомогою напівстрімкої лускатої двосхідчастої ретуші. Різцевий скол нанесений з косотронкованої проксимальної частини.

Виїмчасті представлені 49 екземплярами (3%) (табл. 6), з них 43 виконані на пластинах (14 цілих та 28 фрагментів), розмірами: \min 28x10x3 мм, \max 84x37x14 мм (в середньому 49x17x7 мм); а 6 – на відщепках (1 первинний), розмірами: \min 33x21x5 мм, \max 50x43x14 мм (в середньому 41x31x9 мм). Для цієї групи знарядь характерна виїмка, яка оформлена за допомогою ретушування, розташована в різних частинах заготовки. Для більшості відзначається наявність дрібної нерегулярної крайової (частіше латеральної) дорсально/вентральної ретуші від використання.

Проколки складають нечисельну групу – п'ять одиниць (0,3%), з яких два фрагменти (табл. 6), розмірами: \min 50x16x9 мм, \max 66x38x12 мм (в середньому 57x25x10 мм). За винятком однієї, усі виготовлені на пластинах, у чотирьох жальце оформлене на проксимальній частині заготовки, а в трьох випадках мають асиметричну форму.

Долотоподібні/«*piece esquillee*» нараховують 2 вироби (0,1%) (табл. 6), для яких характерне оформлення робочого краю за допомогою двосторонньої лускатої ретуші. Обидва виготовлені на первинних відщепках, розмірами 90x68x32 та 57x41x17 мм. В обох випадках лезо утворене напівстрімкою лускатою двох/трьохступінчастою дорсальною ретушшю та пласкою вентральною підправкою.

Вістря великих форм (158 од., 11%) складають яскраво виражений тип виробів із вторинною обробкою, загалом в колекції вони представлені 71 цілим екземпляром та окремими фрагментами, що складаються з проксимальних, медіальних (17 од.) та дистальних (70 од.) перетинів (табл. 8). Для цієї категорії знарядь характерне ретельне оформлення дистальної (проколюючої) частини за допомогою напівстрімкої лускатої 2-3-х ступінчатої ретуші. В середньому основна кількість вістер виготовлена на пластинах довжиною 60-100 мм та шириною 15-30 мм. За кількістю оброблених ретушню сторін вони розподіляються на: латерально та білатерально ретушовані; а за формою проколюючої частини – симетричні та зі скошеним кінцем. Розглянемо більш детально основні типи вістер великих форм.

Назва	Кількість	%
Вістря великих форм:	158	11
<i>білатеральні симетричні</i>	22	14
<i>білатеральні симетричні подвійні</i>	1	2
<i>білатеральні зі скошеним кінцем</i>	25	16
<i>латеральні симетричні</i>	5	6
<i>латеральні зі скошеним кінцем</i>	18	11
<i>фрагменти:</i>	87	51
проксимальні ч-ни	17	12
дистальні ч-ни	70	88

Таблиця 8. Пушкарі I, розкоп VII. Вістря великих форм.

Латеральні симетричні представлені 5 одиницями (6%), які виготовлені на пластинах розмірами: min 46x15x6 мм, max 94x33x11 мм (в середньому 70x21x8 мм). Проколююча частина у всіх випадках сформована на дистальній частині заготовки за допомогою дорсальної дрібної або лускатої ретуші нанесеної по одному краю (рис. 60: 1-2,4-5). У цього типу вістер відмічається незначний рівень модифікації заготовки ретушню, а на одному присутня вентральна загострююча ретуш. Крім того, на трьох виробках присутні сліди макропошкоджень, а саме, відсутні дистальні частини.

Латеральних зі скошеним кінцем нараховується 18 предметів (11%), усі вони виготовлені на пластинах розмірами: min 45x15x5 мм, max 117x31x12 мм (в середньому 73x21x8 мм). Проколююча частина оформлена за допомогою дорсальної напівстрімкої дрібної, або лускатої двосхідчатої, ретуші по одному

краю, що косо тронкує виріб, в 9 випадках на дистальній, і 9 на проксимальній частині заготовки (рис. 61-62). Для більшості характерна нерегулярна ретуш по краю та сліди від використання, в двох відмічається тронкування та вентральне потоншення проксимальної частини вістря, а в іншого – тронкування на вентральну сторону.

Білатеральні симетричні форми складаються із 22 виробів (14%), що виготовлені на пластинах розмірами: \min 69x15x5 мм, \max 108x34x14 мм (в середньому 86x25x10 мм). Проколююча частина оформлена за допомогою дорсальної напівстрімкої лускатої, часто 2 східчастої, місцями ламелярної, ретуші по обох краях, в чотирьох випадках на проксимальній частині заготовки (рис. 63-64). Найбільш ретельно виготовлялась саме проколююча частина, ретушуванням охоплювалось не більше $2/3$ довжини пластини, із поступовим її «згасанням». На десяти виробках оброблений повністю один край, а в одного – тронкована та оброблена ретушню проксимальна частина, також, на більшості вістер є сліди від використання. На відміну від латеральних симетричних, у білатеральних – симетричність форми обумовлена навмисною, спланованою, модифікацією від ретушування заготовки.

Білатеральні вістря зі скошеним кінцем налічують 25 виробів (16%), вони виготовлені на пластинах розмірами: \min 53x16x4 мм, \max 137x38x14 мм (в середньому 81x23x9 мм). Проколююча частина оформлена за допомогою дорсальної напівстрімкої/стрімкої лускатої 2 східчастої, інколи ламелярної, ретуші, в 10 випадках проколююча частина розташовувалась на проксимальній частині заготовки. Одна сторона вістря має ретушування від $1/3$ довжини і більше, а друга – косотронкована, таким чином, утворюючи гострий кут по відношенню до першої (рис. 65-66). Одне вістря має ретушування майже по всьому периметру пластини, два – дорсально тронковану проксимальну частину, на більшості вістер присутні сліди від використання.

Крім того, серед вістер було виявлено шість прикладів ремонту, у п'яти із них фрагменти розташовувались в межах одного квадрату, або зовсім поряд.

Лише одне вістря, яке було навмисно зламане у медіальній частині, мало фрагменти, розташовані на відстані 3 м одне від одного.

Крім того, серед вістер великих форм представлено одне *білатеральне симетричне подвійне*, що було виготовлене на пластині розмірами: 99x17x8 мм (рис. 60:3). Вістря оформлені за допомогою напівстрімкої/стрімкої лускатої, місцями ламелярної, ретуші, що косо тронкує на одну сторону, утворюючи тим самим дві проколюючі частини. На одній стороні нанесена напівстрімка нерегулярна ретуш.

Найбільш чисельним та виразним є *мікролітичний комплекс*, що представлений 416 одиницями (28%), які за морфологічними ознаками розподіляються на вістря та прямокутники, оформлені притупляючою та напівстрімкою ретушшю (табл. 9).

Назва	Кількість	%
Мікрокомплекс:	416	28
<i>прямокутники</i>	35	8
<i>вістря з притупленим краєм</i>	97	23
<i>фрагменти:</i>	256	64
проксимальні/медіальні	193	73
дистальні ч-ни вістер	63	27
<i>незавершені вироби</i>	28	5

Таблиця 9. Пушкарі I, розкоп VII. Мікролітичний комплекс.

Вістер з притупленим краєм нараховується 97 (23%) цілих виробів та 63 дистальних фрагмента, які в переважній більшості виготовлені на пластинах (52 од.), вісім на пластинках, і лише один на мікропластині. За морфологією та типом ретуші серед них виділено наступні типи:

1) Вістря типу «гравет» з притупляючою ретушшю – 45 од., розмірами: min 29x8x3 мм, max 63x20x9 мм (в середньому 46x14x5 мм) (рис. 67-68). Ретуш стрімка двохідчата, обрубуюча, оброблений край має опуклу/гостроскошену (17 од.) та пряму форми (28 од.). В 21 випадку проксимальна частина вістер тронкована: 17 – дорсально, 3 – вентрально, 1 – має сліди дорсально/вентрального плаского підтісування, та 1 – тронкована за допомогою поперечного мікрорізцевого сколу. Решта вістер зі збереженим відбивним горбком, та чотири –

із частково втраченими проксимальними частинами. Проколююча частина в 29 випадках оформлена на дистальній частині заготовки, і в 16 – на проксимальній.

2) Вістря типу «гравет» з напівстрімкою лускатою ретушню – 41 од., розмірами: \min 42x13x4 мм, \max 77x25x10 мм (в середньому 55x19x7 мм) (рис. 69-72). Фактично за формою вони є подібними до вістер з притупленим краєм, проте оформлені за допомогою напівстрімкої лускатої, 2-3 східчастої, ретуші, що далеко заходить на дорсальну поверхню заготовки. Оброблений ретушню край у 15 випадках має випуклу або гостроскошену форму, і в 26 – пряму. Проксимальна частина, також, тронкована: дорсально – 15 од., вентрально – 2 од., вентральне пласке підтісування – 10 од.. Вістер зі збереженим відбивним горбком нараховується 9 од., та 5 од. з частково втраченою проксимальною частиною. Проколююча частина в 27 прикладах оформлена на дистальній частині заготовки, а в 14 – на проксимальній.

3) Вістря з притупленим краєм та виділеною проксимальною частиною – 10 од., розмірами: \min 38x12x3 мм, \max 60x20x9 мм (в середньому 48x15x6 мм) (рис. 73:1-3). Цей тип вістер, окрім притупленого краю, має ретушовану проксимальну частину з протилежного (робочого) боку до 1/3 довжини заготовки. Оброблений ретушню край має опуклу або гостроскошену (4 од.) та пряму (6 од.) форми. Всі вироби дорсально тронковані. Проколююча частина в 6 прикладах оформлена на дистальній частині заготовки, а в 4 – на проксимальній.

4) Вістря білатерально ретушоване – одне, розмірами 71x19x5 мм (рис. 73:9). Окрім притупленого краю, присутнє пригострююче ретушування по протилежному. Складається із двох фрагментів, що були знайдені на одному квадраті, на місці зламу відсутній медіальний трикутний фрагмент.

Прямокутників у комплексі нараховується 35 цілих предметів (8%), які в переважній більшості виконані на пластинах, і лише 3 – на пластинках, розмірами: \min 29x9x3 мм, \max 59x22x9 мм (в середньому 41x15x5 мм). За характером та типом ретуші їх можна розділити на чотири категорії: 1) з напівстрімкою лускатою ретушню по всьому краю заготовки (16 од.) (рис. 75); 2) з притупляючою ретушню по всьому краю заготовки (14 од.) (рис. 74); 3) з

дрібною перлинною ретушшю по всьому краю заготовки (3 од.); 4) з нерегулярною перлинною або лускатою ретушшю (2 од.).

Характерною ознакою прямокутників є обмеженість робочого краю за допомогою бітронкування, яке представлено наступними типами – дорсальне (19 од.), дорсально/вентральне (4 од.), а в 11 випадках проксимальна частина заготовки залишилась не тронкованою. Також, на одному виробі зафіксоване вентральне пласке підтісування. Всі прямокутники мають прямий притуплений край, що не сильно модифікує край заготовки, і лише в трьох – знищила приблизно $1/3-1/2$ її ширини.

В окрему категорію незавершених виробів з притупленим краєм відносяться 28 предметів. Враховуючи характерні особливості, що властиві для мікролітичного комплексу стоянки, до цієї категорії були віднесені вироби, яким з тих чи інших причин не було надано відповідної форми. У більшості випадків це – предмети з незавершеною крайовою притупляючою ретушшю (21 од.) (рис. 73:5-6), а шість – переважно проксимальні фрагменти з виділеними притупляючою ретушшю виїмками (рис. 73:7-8). Окремо слід виділити один із виробів, який має тронковану проксимальну частину та незавершену притупляючу ретуш, що наносилась на різцевий скол (рис. 73:4).

Також, в колекції наявно 193 фрагменти (проксимальних та медіальних) виробів із притупленим краєм, які не можливо віднести до вістер чи прямокутників без застосування ремонту.

Таким чином, проведений типолого-статистичний аналіз крем'яних виробів стоянки Пушкарі I виявив основні закономірності та особливості у технології розколювання і виготовленні знарядь праці. На стоянці відбувався повний цикл розколювання крем'яної сировини, що підтверджується наявністю досить великої кількості первинних відщепів, технічних сколів, пренуклеусів та уламків.

Технологія розколювання була направлена на отримання правильних за формою, призматичних пластин, що використовувались в якості універсальних

заготовок для виготовлення знарядь праці. Для цього, давніми майстрами застосовувався послідовний ряд дій та прийомів. Найвірогідніше, первинна обробка проходила із використанням твердого органічного відбійника, для підготовки площадки та робочої поверхні нуклеуса. За допомогою ретельно оформленого ребра надавався напрямок розколювання, від якого вже розширювалась робоча поверхня. Так, в колекції, відповідно, представлені і реберчасті сколи, і відщепи оформлення ребра.

Серед нуклеусів, що представлені у комплексі домінують одноплощадкові 201 од. (55%), двоплощадкових – 166 (45%). Найбільше торцевих форм, що пояснюється активним використанням плитчастої сировини. Порівну (по 23%) презентовані підпризматичні та сплющенні форми. Середнє арифметичне метричних показників (довжина, ширина, товщина) усіх цілих нуклеусів складає 69x39x41 мм. Крім того, частина нуклеусів має оформлене ребро на тильній, протилежній від робочої, стороні, а частина сколів сліди від контрудару на вентральній поверхні, що в сукупності може вказувати на використання «ковадла» із твердих органічних матеріалів при розколюванні.

Розколювання проходило із широким застосуванням специфічних прийомів по підготовці та виділенню місця удару для отримання довгої, із потрібним перетином, пластини. Від чого площадки нуклеусів мають характерні негативи від сколів підживлення та виділення, а ударні площадки пластин та відщепів – фасетовані, двогранні, точкові, рідше гладкі. Також, на більшості пластин та вторинних відщепів фіксується наявність «губки» у відбивних горбків, що свідчить про використання м'якого відбійника.

Для встановлення метричних параметрів отриманих заготовок була взята вибірка із 2173 одиниць, в яку входять цілі вироби: пластини, пластинки, мікропластини, реберчасті пластини та пластинки. Були отримані такі показники розмірів (довжина, ширина, товщина): min 10x3x1 мм, max 108x44x34 мм, а в середньому 48x16x7 мм. Індивідуальні показники розмірів пластинчатих сколів були нанесені на графіки, завдяки чому стало можливим прослідкувати їх основні діапазони: довжина – від 30 до 80 мм, ширина – 10-30 мм, товщина – 5-15 мм.

Також, для порівняння на графіку представлені метричні дані основних показників для знарядь праці, вибірка складається із всіх цілих екземплярів кількістю 324 одиниці. В результаті було отримано майже повне співпадіння їх показників, що в сукупності демонструють загальні тенденції, або спрямованість, у виборі заготовки: довжиною – від 40 до 90 мм, шириною – 10-30 мм, товщиною – 5-15 мм.

Таким чином, на основі співставлення метричних параметрів запропонованої вибірки та її морфологічного аналізу, можна зробити висновок, що для виготовлення знарядь праці використовувався увесь діапазон пластинчатих сколів, критерії їх вибору обумовлені в певній мірі типом виробу. Наприклад, для виготовлення вістер великих форм використовувались достатньо масивні пластини, на відміну від мікролітичного комплексу. Цікавою особливістю є майже повна відсутність «мікрокомпоненту» серед пластинчатих сколів (4%), а серед виробів із вторинною обробкою – повністю відсутній.

Статистичне співвідношення між основними типами знарядь праці, демонструє переважання виробів мисливського оснащення, що безпосередньо відображає господарську специфіку крем'яного комплексу. Вістря великих форм та мікролітичний комплекс складають загалом 39% від виробів із вторинною обробкою, а наступними за кількістю типами є різці – 4 %, а скребачок – 2,4%.

2.3 Типолого-статистичний аналіз крем'яних виробів стоянки Погон (Пушкарі VIII).

Крем'яний матеріал зі стоянки загалом налічує 4544 одиниць і складається з колекцій що були отримані в ході досліджень 1940 та 1946 рр. (розкопки М.В. Воеводського), та 2011-2014 рр. (розкопки П.М. Васильєва). Для розколювання переважно використовували виходи місцевої, деснянської, крем'яної сировини, що залягає у крейдяних відкладах у вигляді жовен та плиток, туронський гальковий, крім того наявна одна пластина із крупнозернистого кварциту. Загалом, за своїми морфологічними особливостями, сировина, що використовувалась на Погоні не відрізняється від відомої нам на Пушкарях I.

Автором був опрацьований матеріал перших досліджень стоянки, що зберігається в музеї антропології МДУ ім. М.В. Ломоносова, і походить з розкопу (726 од.) та серії шурфів (266 од.) (рис. 76-77), які були закладені на різних ділянках стоянки (табл. 10-11).

Назва	шурф-1	шурф-1а	шурф-2	шурф-3	шурф-4
Відходи виробництва:					
Відщепи:	14	43	5	11	8
<i>первинні</i>	2	6	2	3	1
<i>вторинні:</i>	12	37	3	8	7
Пластини:	6	28	9	8	9
цілі	-	5	3	-	-
проксимальні ф-ти	2	8	5	-	4
медіальні ф-ти	3	6	-	6	3
дистальні ф-ти	1	9	1	2	2
Пластинки:	7	14	-	1	1
цілі	-	1	-	-	-
проксимальні ф-ти	1	5	-	1	-
медіальні ф-ти	5	4	-	-	1
дистальні ф-ти	1	4	-	-	-
Мікропластини:	-	1	2	-	-
цілі	-	1	-	-	-
проксимальні ф-ти	-	-	1	-	-
медіальні ф-ти	-	-	1	-	-
Реберчаті сколи:	2	6	2	-	-
<i>пластини та пластинки:</i>	2	5	2	-	-
односторонні	2	4	2	-	-
двосторонні	-	1	-	-	-
<i>відщепи:</i>	-	1	-	-	-
односторонні	-	1	-	-	-
Різцеві сколи	-	1	-	1	-
Уламки	-	3	2	1	-
Лусочки та скалки	-	18	-	10	2
Ф-ти кірки крейдяної	-	1	-	-	-
Нуклеуси:	1	5	6	2	1
<i>одноплощадкові односторонні:</i>	1	1	4	-	-
сплощенні	-	1	1	-	-
торцеві	1	-	3	-	-
підпризматичні	-	-	-	-	-
<i>двоплощадкові:</i>	-	2	1	1	-
біповздовжні сплющенні	-	1	-	-	-
біповздовжні торцеві	-	1	-	1	-
біповздовжні двосторонні	-	-	1	-	-
<i>нуклеоподібні уламки</i>	-	2	1	1	1
Всього відходів виробництва	30	120	26	32	21

Вироби із вторинною обробкою:					
Ретушовані відщепи	1	1	1	-	-
Ретушовані пластини	5	4	6	2	-
Ретушовані пластинки	1	-	-	-	-
Тронковані пластини:	-	-	-	1	-
Різці:	1	5	5	4	-
<i>кутові:</i>	-	-	1	-	-
<i>двогранні:</i>	-	-	1	-	-
<i>бокові ретушні:</i>	-	5	1	3	-
косо	1	2	1	3	-
прямо	-	3	-	-	-
<i>комбіновані</i>	-	-	1	-	-
<i>невизначимі ф-ти</i>	-	-	1	1	-
Всього виробів із вторинною обробкою	8	10	12	7	-
<u>ВСЬОГО</u>	<u>38</u>	<u>130</u>	<u>38</u>	<u>39</u>	<u>21</u>
<u>Загалом: 266</u>					

Таблиця 10. Погон (Пушкарі VIII). Крем'яні артефакти з шурфів 1940, 1946 рр.

Крем'яна колекція з розкопу складається з відходів виробництва – 581 од., та виробів із вторинною обробкою – 145 од, у відсотковому співвідношенні 80 та 20 відповідно (табл. 11).

Назва	Кількість	%
Відходи виробництва:		
Відщепи:	114	20
<i>первинні</i>	<i>14</i>	<i>12</i>
<i>вторинні</i>	<i>100</i>	<i>88</i>
Пластини:	154	26
цілі	19	12,5
проксимальні ф-ти	56	36,5
медіальні ф-ти	49	31,5
дистальні ф-ти	30	19,5
Пластинки:	57	10
цілі	4	7
проксимальні ф-ти	24	42
медіальні ф-ти	17	30
дистальні ф-ти	12	21
Мікропластини:	7	1
цілі	1	14
проксимальні ф-ти	6	86
Реберчасті сколи:	20	3
<i>пластини та пластинки:</i>	<i>16</i>	<i>80</i>
односторонні	15	94
двосторонні	1	6
<i>відщепи:</i>	<i>4</i>	<i>20</i>
односторонні	2	50
двосторонні	2	50
Різцеві сколи	11	2
Уламки	19	3
Лусочки та скалки	146	25

Ф-ти кірки крейдяної	7	1
-----------------------------	----------	----------

Таблиця 11. Погон (Пушкарі VIII). Відходи виробництва з розкопу 1946 р.

Нуклеусів з розкопу нараховується 46 од. (або 9 %), майже половину (22 од., 47 %) складають їх фрагменти (табл. 12). Одноплощадкових односторонніх 10 од. (або 23 %), вони представлені такими формами: сплющеними (3 од.), торцевими (4 од.) та підпризматичними (3 од.) типами. Двоплощадкових – 14 од. (або 30 %): по два біповздовжніх сплющених та торцевих, чотири підпризматичних і два перпендикулярних. Крім того, в колекції наявні три двоплощадкових біповздовжніх комбінованих з одноплощадковим, і один біповздовжній двосторонній.

Назва	Кількість	%
Нуклеуси:	46	9
<i>одноплощадкові односторонні:</i>	<i>10</i>	<i>23</i>
сплющенні	3	30
торцеві	4	40
підпризматичні	3	30
<i>двоплощадкові:</i>	<i>14</i>	<i>30</i>
біповздовжні сплющенні	2	14
біповздовжні торцеві	2	14
біповздовжні підпризматичні	4	28
перпендикулярні	2	14
біповздовжні комбіновані з одноплощадковим	3	21
біповздовжні двосторонні	1	9
<i>нуклеоподібні уламки</i>	<i>22</i>	<i>47</i>

Таблиця 12. Погон (Пушкарі VIII). Нуклеуси з розкопу 1946 р.

Серед виробів із вторинною обробкою (табл. 13) найбільш чисельною категорією є різці (76 од., або 52%), які представлені: кутовими – 15 од., двогранными – 7 од. (рис. 78:1,7), боковими ретушованими – 45 од. (рис. 78:2-6) та багатолезовими – 5 од. (рис. 78:7-8) типами. Своєрідну групу складають кінцеві скребачки (19 од., або 13,5%), що в переважній більшості виготовлені на відщеплах (10 од.) (рис. 79:12-13,19-20), і лише шість на пластинах (рис. 79:16-17), а три мають по два робочих леза (рис. 79:14-15). Вістря великих форм (разом із фрагментами) в колекції представлені не чисельною (6 од., або 4%) серією виробів зі скошеним кінцем (рис. 79:8-11,18). Мікролітичний комплекс презентований у комплексі загалом 8 виробами, з яких одне ціле і два фрагменти

вістер з боковою виїмкою (рис. 79:5-7), п'ять невизначимих фрагментів пластинок з притупленим краєм (рис. 79:1-4).

Назва	Кількість	%
Ретушовані відщепи	6	4
Ретушовані пластини	17	12,5
Ретушовані пластинки	4	3
Тронковані пластини:	4	3
Комбіновані знаряддя:	2	1
скребачка кінцева/різець	2	-
Долотоподібні	2	1
Зубчасто-виїмчаті	1	0,5
Скребачки кінцеві:	19	13,5
на пластинах	6	31,5
на відщепах	10	52
подвійні	3	16,5
Різці:	76	52
<i>кутові</i>	<i>15</i>	<i>20</i>
<i>двогранні</i>	<i>7</i>	<i>9</i>
<i>бокові ретушні:</i>	<i>45</i>	<i>59</i>
косо	38	85
прямо	7	15
<i>багатофасеткові білатеральні</i>	<i>5</i>	<i>6,5</i>
<i>невизначимі ф-ти</i>	<i>4</i>	<i>5,5</i>
Вістря великих форм:	6	4
<i>білатеральні зі скошеним кінцем</i>	<i>4</i>	<i>66</i>
<i>латеральні зі скошеним кінцем</i>	<i>1</i>	<i>17</i>
<i>одиночна форма</i>	<i>1</i>	<i>17</i>
Мікрокомплекс:	8	5,5
<i>вістря з боковою виїмкою</i>	<i>3</i>	<i>37,5</i>
<i>фрагменти</i>	<i>5</i>	<i>62,5</i>
<i>Всього виробів із вторинною обробкою</i>	<i>145</i>	<i>20</i>

Таблиця 13. Погон (Пушкарі VIII). Вироби із вторинною обробкою з розкопу 1946 р.

Сучасні археологічні дослідження на стоянці суттєво поповнили вже існуючу колекцію крем'яних артефактів, яка складається з 3552 од. Серед крем'яних знахідок більшість складають **відходи виробництва**, їх нараховується 3422 од., вони представлені наступними основними категоріями виробів: пластини (всі), відщепи, уламки, лусочки, реберчасті сколи та нуклеуси. *Відщепів* всього 977 (28%) одиниць, які діляться на первинні – 114 од. (12%), та вторинні – 863 од. (88%), серед них слід виділити: 11 авіважей і 126 відщепів оформлення ребра. *Лусочок* нараховується 1447 од. (42%), *уламків* – 81 од. (2,5%), та 8 (0,5%) *різцевих сколів* (табл. 14).

Назва	Кількість	%
Відходи виробництва:		
Відщепи:	977	28
<i>первинні</i>	114	12
<i>вторинні (з них):</i>	863	88
авіважі	11	-
оформлення ребра	126	-
Пластини:	451	13
цілі	114	25
проксимальні ф-ти	124	27,5
медіальні ф-ти	99	22,5
дистальні ф-ти	114	25
Пластинки:	257	7
цілі	50	20
проксимальні ф-ти	79	31
медіальні ф-ти	68	26
дистальні ф-ти	60	23
Мікропластини:	53	2
цілі	11	20
проксимальні ф-ти	15	28
медіальні ф-ти	17	32
дистальні ф-ти	10	20
Реберчаті сколи:	79	2,5
<i>пластини та пластинки:</i>	67	85
односторонні	58	87
двосторонні	9	13
<i>відщепи (односторонні)</i>	12	15
Різцеві сколи	8	0,5
Уламки	81	2,5
Лусочки та скалки	1447	42

Таблиця 14. Погон (Пушкарі VIII). Розкоп 2011-2014 рр. Відходи виробництва.

Пластинчаті сколи загалом представлені 761 одиницями (22%), які за метричними параметрами діляться на: *пластини* – 451 од. (13%), *пластинки* – 257 од. (7%), *мікропластини* – 53 од. (2%). Необхідно зазначити, що серед усіх пластин в колекції лише 199 є цілими, а решта представлені проксимальними, медіальними та дистальними фрагментами (табл. 14).

Реберчастих сколів в цілому нараховується 79 од. (2,5%), з яких 67 (85%) пластини та пластинки, а 12 од. (15%) – відщепи. В більшості випадків (70 од., 89%) вони мають сліди від оформлення ребра на одній грані, і лише в 9, або 11% – на двох.

Техніка розколювання продемонстрована на залишках 69 *нуклеусів*, із яких 31, або 45% – це їх фрагменти та уламки (табл. 15). Найбільше нараховується

одноплощадкових – 19 од. (54%), двоплощадкових – 15 од. (43 %), багатоплощадкових – 1 од. (3%).

Назва	Кількість	%
Нуклеуси:	69	2,5
<i>одноплощадкові односторонні:</i>	<i>19</i>	<i>27,5</i>
сплощенні	8	43
торцеві	9	47
на початковій стадії	2	10
<i>двоплощадкові:</i>	<i>15</i>	<i>22</i>
біповздовжні торцеві	6	40,5
біповздовжні підпризматичні	1	6,5
біповздовжньо-альтернативні	3	20
перпендикулярні	1	6,5
біповздовжні комбіновані з одноплощадковим	3	20
на початковій стадії	1	6,5
<i>багатоплощадкові</i>	<i>1</i>	<i>1,5</i>
<i>пренуклеуси</i>	<i>3</i>	<i>4</i>
<i>нуклеоподібні уламки</i>	<i>31</i>	<i>45</i>

Таблиця 15. Погон (Пушкарі VIII). Розкоп 2011-2014 рр. Нуклеуси.

Одноплощадкових односторонніх нуклеусів 19 екземплярів, вони представлені такими формами: сплюсненими – 8 од., розмірами: min 33x22x19 мм, max 76x56x32 мм (в середньому 49x36x23 мм) (рис. 80; 81:1-3,5-6); торцевими – 9 од., розмірами: min 47x18x29 мм, max 77x45x67 мм (в середньому 60x34x46 мм) (рис. 81:4; 82). Більшість нуклеусів виглядають спрацьованими та виснаженими, частина з них представлена прикладами менше 40 мм, через що процес розколювання не можливо було продовжувати. На площадках чотирьох нуклеусів залишилися сліди від сколів підживлення площадок та виділення місць нанесення удару, а на двох – з тильної сторони оформлене ребро. На одному з них наявний приклад ремонту відщепу оформлення площадки. Судячи по довжині «карнизу», який виступає на 20 мм, можливо уявити об'єм «знятої» сировини після підготовки площадки. Відщеп оформлення площадки був знятий під кутом 45°, таким чином висота робочої поверхні нуклеуса зростає від 53 до 65 мм.

Крім того, слід окремо виділити два нуклеуса, що знаходяться на початковій стадії розколювання, розмірами 64x47x38 мм та 60x37x47 мм. Вони були полишені через неможливість підготовки робочої поверхні, причиною цього є морфологічні особливості обраних фрагментів крем'яної сировини. В першому випадку, з підготовленої площадки було зроблено декілька «коротких» сколів на

пів довжини нуклеуса. В другому, було оформлено ребро (одностороннє), яке так і не вдалося зняти, внаслідок серії ударів сировина розкололась поперек.

Двоплощадкових нуклеусів нараховується 15 одиниць, розмірами: *min* 48x23x21 мм, *max* 112x68x85 мм (в середньому 69x41x38 мм). Основну їх кількість складають: біповздовжні торцеві (6 од.), біповздовжні комбіновані з одноплощадковим (3 од.) та біповздовжньо альтернативними (3 од.); решта представлені одиничними варіаціями розташування площадок, такі як: біповздовжній підпризматичний та перпендикулярний (рис. 83-84; 85:2-3; 86-87). В більшості прикладів нуклеуси максимально спрацьовані, або полишені через неможливість продовжувати процес розколювання у зв'язку з морфологічними особливостями обраної сировини (два з яких розкололися). Відмічається наявність на площадках нуклеусів сколів оформлення та виділення місця удару, що фіксується і на прикладах ремонту пластин до нуклеусів (загалом чотири).

Також, серед нуклеусів нараховується один *багатоплощадковий* відщепів (рис. 85:1), а три предмета можна віднести до *пренуклеусів*. Останні представлені прикладами з підготовленою площадкою та оформленим ребром, але подальший процес розколювання не було продовжено.

Крім того, під час роботи із крем'яним матеріалом було виявлено численні приклади ремонту, здебільшого представленого різною мірою фрагментованими пластинами та пластинками – 43 приклади. Також, шість – представляють собою склейки уламків сировини, один нуклеоподібний уламок, та два фрагментовані відщепи. Слід зазначити, що більша частина випадків ремонту пов'язана із браком при розколюванні, а у випадку із частиною пластинчатих сколів – із навмисною їх фрагментацією для своїх виробничих потреб.

Серед прикладів ремонту, слід окремо виділити випадки із відщепами оформлення ребра, які демонструють основний прийом первинної обробки та підготовки нуклеуса до процесу призматичного розколювання, таких у колекції загалом чотири. Перший, представлений фрагментованим масивним (40x75x23 мм) відщепом оформлення ребра, що вірогідно був знятий із плитчастої сировини,

демонструючи її потужність. Другий та третій, являють собою склейку двох відщепів оформлення ребра без «основи», в різній мірі накладаючись один на одного. Четвертий, і найбільш показовий випадок, складається зі склейки в яку наразі входить «основа» (плитчаста сировина) – реберчаста пластина розмірами 80x32x14 мм, що тріснула вздовж довгої осі. З нею з'єднується три відщепи оформлення ребра, та один повздовжній відщеп (рис. 88).

Вироби із вторинною обробкою представлені загальною кількістю 130 одиниць, що складає 4 % від загальної кількості, більшість з них (99%) виготовлені на пластинчатих сколах. В цілому набір знарядь праці в комплексі є типовим для верхньопалеолітичних пам'яток, і представлений наступними основними типами: вістря великих форм (23 од., 18%), вироби з притупленим краєм (31 од., 24%), різці (19 од., 15%), скребачки кінцеві (3 од., 2%), долотоподібні (2 од., 2%), комбіновані знаряддя (2 од., 2%), виїмчасті (1 од., 1%), проколки (1 од., 1%). Також, в колекції представлені ретушовані (здебільшого фрагментовані), типологічно не сталі вироби, пластини (34 од., 26%), пластинки (11 од., 3,5%) та відщепи (3 од., 2%) з їх фрагментами (табл. 16). Серед них необхідно виділити один дистальний фрагмент пластини («з пірнаючим сколом»), який має сліди вентрального плаского підтісування.

Назва	Кількість	%
Ретушовані відщепи	3	2
Ретушовані пластини	34	26
Ретушовані пластинки	11	8
Комбіновані знаряддя:	2	2
скребачка кінцева/різець	1	-
скребачка кінцева/проколка	1	-
Долотоподібні	2	2
Виїмчасті	1	1
Проколки:	1	1
Скребачки кінцеві (на пластинах)	3	2

Таблиця 16. Погон (Пушкарі VIII). Розкоп 2011-2014 рр.

Вироби зі вторинною обробкою.

Різці є одним із провідних типів виробів із вторинною обробкою, їх кількість становить 19 екземплярів (15 %), за способом нанесення різцевого сколу

розрізняються: кутові (на куту заламаної пластини), двогранні, бокові ретушовані (табл. 17). Для всіх типів різців провідною заготовкою слугували пластини.

Назва	Кількість	%
Різці:	19	15
<i>кутові</i>	4	21
<i>двогранні</i>	8	42
<i>бокові косоретушні</i>	4	21
<i>багатофасетковий зустрічний</i>	1	6
<i>з пласким сколом</i>	1	5
<i>невизначимий</i>	1	5

Таблиця 17. Погон (Пушкарі VIII). Розкоп 2011-2014 рр. Різці.

Двогранні типи представлені 8 виробами, розмірами: \min 36x13x6 мм, \max 72x24x12 мм (в середньому 49x21x9 мм). В більшості випадків (5 од.) робоче лезо оформлене на проксимальній частині заготовки, з яких на трьох присутні пласкі сколи по вентральній стороні. Також, три вироби мають сліди від ретушування (рис. 89:4,6; 90:1-4).

Кутових нараховується 4 одиниці, виготовлені на куту медіального/дистального фрагменту пластини або пластинки, і один на цілій пластині (рис. 90:5), розмірами: \min 26x11x4 мм, \max 64x24x10 мм (в середньому 44x17x7 мм). Різцеві сколи знімалися без підготовки площадки, у всіх випадках вздовж довгої осі. Їх довжина варіює від 16 до 44 мм, що разом із шириною обумовлюється метричними параметрами заготовок.

Бокових також 4 одиниці, з яких один фрагмент, усі представлені косоретушованими формами, розмірами: \min 27x16x7 мм, \max 45x20x10 мм (в середньому 39x18x9 мм). Довжина різцевих сколів 10-15 мм, займає приблизно 1/3 частини заготовки, а в одному прикладі – захоплює всю її довжину. Також, на останньому присутні пласкі сколи по вентральній стороні (рис. 89:1-3).

Крім того, одиночні типи презентовані: *багатолезовим зустрічним* та різцем з *пласким сколом* (рис. 89:5). Перший, виконаний на дистальному фрагменті вістря (великих форм), а, другий, - на дистальній частині пластини, і має плаский різцевий скол по вентральній стороні. Також, серед різців наявний один невизначимий уламок різця, що виконаний на дистальній частині ретушованої пластини.

Скребачки представлені кінцевими типами, їх у комплексі нараховується всього три (1 фрагмент) (2%), усі вони виконані на пластинах (табл. 16). Розглянемо більш детально цілі вироби:

1) виконана на дистальній частині реберчатої пластини розмірами 34x14x7 мм, лезо пряме, сформоване за допомогою ламелярної (частково двохіждчастої) ретуші, присутні сліди від використання, та дрібна вентральна ретуш по краю.

2) на дистальній частині пластини розмірами 66x26x8 мм, має випукле лезо, сформоване за допомогою лускатої двохіждчастої ретуші (рис. 90:6-8).

Комбінованих знарядь нараховується два (2%): Перше, скребачка кінцева/різець пряморетушний, виготовлене на реберчатій пластині розмірами 82x20x14 мм, лезо скребачки оформлене на проксимальній частині заготовки, пряме, виготовлене за допомогою ламелярної ретуші; різцевий скол сягає половини довжини заготовки, нанесений з підготовленої ретушшю та поперечними сколами площадки. Друге, скребачка кінцева/проколка (вістря?), виготовлене на пластині розмірами 104x24x12 мм, лезо скребачки оформлене на дистальній частині заготовки, випукле та скошене, виготовлене за допомогою двохіждчастої ламелярної ретуші; проколююча частина симетрична, оформлена напівстрімкою лускатою двохіждчастою ретушшю; також, наявна нерегулярна дорсальна крайова ретуш (рис. 91).

Долотоподібних, або «piece esquillee» нараховується 2 вироби (2%), для яких характерно оформлення робочого краю за допомогою лускатої двосторонньої ретуші. В обох випадках виготовлені на уламках крем'яної сировини (вірогідно плитка), перше – ретельно виділений робочий край (поперечно довгої вісі заготовки) та «обушкова» частина сформовані за допомогою двосторонньої лускатої ретуші. Друге – має лише вентральне лускате ретушування по довгій осі заготовки.

По одному екземпляру нараховується серед проколок та виїмчастих. Перші, представлені фрагментом, з асиметричним жалом, що оформлене на проксимальній частині заготовки (вірогідно пластини) за допомогою напівстрімкої лускатої ретуші. Другі, пластиною з виїмкою, розмірами 41x14x4

мм, що оформлена на медіальній частині, за допомогою дорсальної дрібної ретуші.

Вістря великих форм (23 од., 18%) складають яскраво виражений тип виробів із вторинною обробкою, загалом в колекції вони представлені 13 діагностичними екземплярами, та окремими фрагментами, що складаються з проксимальних (5 од.) та дистальних (5 од.) перетинів (табл. 18). Для цієї категорії знарядь характерне ретельне оформлення дистальної (проколюючої) частини за допомогою напівстрімкої лускатої двоступінчастої ретуші. В середньому основна кількість вістер виготовлена на пластинах довжиною 50-80 мм та шириною 15-30 мм, на тлі мікролітичного комплексу вони виглядають більш масивнішими. За кількістю оброблених ретушню сторін розрізняються на: латеральні та білатеральні; а за формою проколюючої частини – симетричні та зі скошеним кінцем. Розглянемо більш детально основні типи вістер великих форм.

Назва	Кількість	%
Вістря великих форм:	23	18
<i>білатеральні симетричні</i>	3	13
<i>білатеральні зі скошеним кінцем</i>	5	22
<i>латеральні зі скошеним кінцем</i>	4	17
<i>латеральні симетричні</i>	1	4
<i>фрагменти:</i>	10	44
проксимальні ч-ни	5	-
дистальні ч-ни	5	-

Таблиця 18. Погон (Пушкарі VIII). Розкоп 2011-2014 рр.

Вістря великих форм.

Латеральні симетричні представлені одним виробом, який виготовлений на пластині розмірами 52x15x6 мм. Проколююча частина оформлена на дистальній частині заготовки за допомогою напівстрімкою лускатою ретушню по одному краю. Проксимальна частина втрачена в давнину, присутні сліди від використання.

Латеральних зі скошеним кінцем нараховується 4 предмети, усі вони виготовлені на пластинах розмірами: min 42x11x4 мм, max 59x23x9 мм (в середньому 53x17x7 мм (рис. 92:1). Проколююча частина оформлена за допомогою дорсальної напівстрімкої дрібної, а в одному прикладі – лускатої двосхідчастої, ретуші по одному краю, що косотронкує виріб, у всіх випадках

сформоване на дистальній частині заготовки. Серед них необхідно виділите одне, яке виготовлене на пластинці розмірами 42x11x4 мм, що має виділені ретушню виїмки на обох сторонах ближче до проксимальної частини заготовки. Також, присутній один приклад ремонту, що складається з двох частин, які були знайдені поруч. Вірогідно припустити, що злам стався в процесі виготовлення знаряддя.

Білатеральні симетричні форми мають 3 вироби, що виготовлені на пластинах розмірами: min 43x14x4 мм, max 117x27x8 мм (в середньому 77x20x6 мм) (рис. 92:4; 93-94). Проколююча частина оформлена за допомогою дорсальної напівстрімкої лускатої, або дрібної, ретуші по обох краях, у всіх випадках на дистальній частині заготовки. Найбільш ретельно виготовлялась саме проколююча частина, ретушуванням охоплювалось не більше 1/3 довжини пластини, із поступовим її «згасанням».

Крім того, необхідно звернути увагу на одне з них, що дійшло до нас у вигляді трьох фрагментів: проксимального, медіального та дистального (рис. 94). Початкові розміри вістря склали 117x27x8 мм, дистальна частина була зламана або під час виготовлення, або в ході використання. Після чого, на більшому фрагменті довжиною 101 мм, було здійснено ще одну спробу оформити проколюючу частину, проте, в ході ретушування, було зламане другий раз і було полишене давнім майстром. Слід вказати і на одне візуальне спостереження – дистальний фрагмент вкритий з обох сторін білою патиною, а інші два патиновані лише по одній (вентральній) стороні.

Білатеральні вістря зі скошеним кінцем налічують 5 виробів, у двох частково втрачені проксимальні частини, що виготовлені на пластинах розмірами: min 55x15x5 мм, max 86x29x8 мм (в середньому 71x24x7 мм). Проколююча частина оформлена за допомогою дорсальної напівстрімкої/стрімкої лускатої двосхідчастої, в одного дрібною перлинною, ретушню, в 3 випадках – на дистальній частині заготовки. Одна сторона вістря має ретушування від 1/3 до всієї довжини, а друга – косотронкована, таким чином утворюючи гострий кут по відношенню до першої. Крім того, одне з вістер має альтернативну ретуш, і,

також, є один приклад ремонту, що складається з двох частин які були знайдені поруч (рис. 92:2-3,5).

Найбільш чисельним та яскраво вираженим є мікролітичний комплекс, що представлений у колекції 31 одиницями (24%), з яких 15 цілих та 16 фрагментованих виробів (табл. 19). За своїми морфологічними ознаками він розрізняється на дві основні групи: вістря та прямокутники.

Назва	Кількість	%
Мікрокомплекс:	31	24
<i>прямокутники</i>	7	22
<i>вістря з притупленим краєм</i>	8	26
<i>фрагменти:</i>	16	52
проксимальні/медіальні	13	81
дистальні ч-ни вістер	3	19

Таблиця 19. Погон (Пушкарі VIII). Розкоп 2011-2014 рр.

Мікролітичний комплекс.

Вістря з притупленим краєм загалом нараховують 11 виробів, з яких 8 цілих та 3 дистальні фрагменти, вони в свою чергу представлені наступними типами:

1) Вістря типу «гравет» з притупляючою ретушню (4 од.) виготовлені на пластинках (1 од) та пластинах (3 од.) розмірами: min 29x7x4 мм, max 50x11x4 мм (в середньому 43x10x4 мм). У всіх прикладах проколююча частина оформлена на дистальній частині заготовки.

Перше, виготовлене на тронкованій пластинці (29x7x4 мм), має прямий робочий край, дистальна частина симетрична, наявні сліди діагностичного макропошкодження, оформлене стрімкою притупляючою ретушню по всьому краю з одного боку (рис. 95:5).

Друге, на фрагментованій, а пізніше тронкованій, пластинці (45x10x4 мм), дистальна частина гостроскошена, має сліди діагностичного макропошкодження, оформлене стрімкою притупляючою ретушню по всьому краю з одного боку, та дрібною напівстрімкою з іншого, на 25 % довжини заготовки (рис. 95:6).

Третє, на фрагментованій, а після тронкованій, пластинці (49x11x4 мм) з двох частин (зламане в процесі виготовлення/використання), дистальна частина

гостроскошена, частина жальця відсутня, оформлене стрімкою притупляючою ретушшю по всьому краю з одного боку, та дрібною напівстрімкою з іншого, на 25 % довжини заготовки (рис. 95:7).

Четверте, на тронкованій пластинці (50x11x5 мм), дистальна частина гостроскошена, частково втрачена та має сучасні пошкодження, оформлене стрімкою притупляючою ретушшю по всьому краю з одного боку, та дрібною напівстрімкою – з іншого (рис. 95:8).

2) Вістря з боковою виїмкою (4 од.) виготовлені на пластинах розмірами: min 27x12x3 мм, max 45x15x6 мм (в середньому 39x14x4 мм). Вони мають спільні морфологічні ознаки: тронкування проксимальної частини, виїмка із притупленою частиною займає більше половини довжини заготовки. У всіх прикладах проколююча частина оформлена на дистальній частині заготовки.

Перше, виготовлене на дистальній частині пластинки (27x11x3 мм), виїмка оформлена двосхідчастою притупляючою ретушшю, що займає 63% загальної довжини. Бойова (проколююча) частина не виділена, робочий край має сліди від використання (рис. 95:1).

Друге, на тронкованій пластині (38x13x3 мм), виїмка оформлена притупляючою ретушшю, займає 53%. Бойова частина косотронкована зі сторони виїмки, дистальна частина та робочий край мають діагностичні сліди макропошкодження (рис. 95:2).

Третє, на дистальній частині пластинки (43x15x4 мм), виїмка оформлена двосхідчастою притупляючою ретушшю, та займає 65%. Бойова частина косотронкована зі сторони виїмки, робочий край оброблений дрібною ретушшю по всій довжині (рис. 95:3).

Четверте, на тронкованій пластині (44x14x6 мм), виїмка оформлена двосхідчастою притупляючою ретушшю, та займає 57%. Бойова частина косотронкована зі сторони виїмки. Дистальна частина має діагностичні сліди макропошкодження (рис. 95:4).

Всього у комплексі нараховується 7 цілих *прямокутників*, що утворюють сталу серію, розмірами: min 29x8x3 мм, max 44x12x5 мм (в середньому 36x10x4

мм). Виготовленні за допомогою стрімкої притупляючої, часом двосхідчастої, ретуші та тронкуванням обох кінців (рис. 95:9-15), частина з них мають сліди діагностичного макропошкодження (рис. 95:12-15), а, також, три зламані в процесі виготовлення/використання (рис. 95:13-15).

Отже, розглянутий вище мікролітичний комплекс виглядає цілком гомогенним та виразним, із сталими серіями виробів, які, в свою чергу, діляться на дві основні групи: вістря та прямокутники. Окрім притупленого краю, серед спільних рис необхідно виділити: геометричність та повсякчасне тронкування проксимальної частини виробів (у випадку прямокутників – бітронкування), що свідчить про необхідність підлаштування виробів один до одного у пазу композиційного знаряддя. Геометричність форм наявних мікролітів, завдяки обмеженості робочого краю ретушованими поверхнями, дає змогу встановити первинні параметри виробів та отримати статистично коректні дані [Нужний 2008, с. 23; Nuzhnyi, 1990].

Таким чином, при відсутності залишків пазових частин наконечників з органічних матеріалів, за допомогою планіграфічних досліджень (рис. 96) було локалізовано чотири групи крем'яних вкладенів (рис. 97:1-4). Для кращої візуалізації та сприйняття реконструкцій до виділених груп за допомогою графічного редактора було додано пазову частину з органічного матеріалу (рис. 97:5-8).

Група I (рис. 97:1): складається з двох мікролітів – геометричного гостроскошеного вістря (рис. 95:7) та прямокутника (рис. 95:15). Група II (рис. 97:2.): складається з двох мікролітів – геометричного гостроскошеного вістря (рис. 95:8) та прямокутника (рис. 95:13). Група III (рис. 97:3): складається з трьох мікролітів – вістря з боковою виїмкою (рис. 95:4) та двох прямокутників (рис. 95:9,11). Група IV (рис. 97:4): складається з двох мікролітів – геометричного вістря з прямим лезом (рис. 95:5) та прямокутника (рис. 95:12).

Планіграфічні спостереження підкріплюються і метричними даними, що відображені на графіках (рис. 98). Для аналізу використовувались тільки цілі вироби, які були оброблені за наступними параметрами: довжина, ширина (у

місцях тронкування), товщина (у місцях тронкування). При вимірюванні ширини та товщини прямокутників заміри бралися з обох кінців, що пояснює більшу кількість на графіках. Довжина дає найбільшу амплітуду коливань показників всередині виділених груп, в діапазоні 5-10 мм. На думку автора, найбільш значимі для співставлення є показники ширини та товщини, адже саме ці розміри впливають на формування робочого леза та пазової частини. Тобто, вкладені однієї ширини та товщини легше та простіше закріпити, і так само замінити в разі необхідності. Графіки ширини та товщини демонструють несуттєві коливання, або збіг показників в середині виділених груп.

Отже, проведений типолого-статистичний аналіз крем'яних виробів стоянки Погон виявив основні закономірності та особливості у технології розколювання і виготовленні знарядь праці. Слід зазначити, що відсутня суттєва різниця між крем'яними комплексами з розкопок 1940, 1946 рр. та 2011-2014 рр. як типологічно так, і морфологічно. Зокрема, це стосується вістер великих форм та мікролітичного комплексу. Характерними ознаками останнього, є повна відсутність вістер з притупленим краєм, які виготовлені за допомогою напівстрімкої лускатої ретуші, та більш геометризовані форми.

На стоянці відбувався повний цикл розколювання крем'яної сировини, що підтверджується наявністю досить великої кількості первинних відщепів, технічних сколів, пренуклеусів та уламків. Усі нуклеуси від пластин (окрім одного багатоплощадкового), технологія розколювання була направлена на отримання правильних за формою, призматичних пластин, що використовувались в якості універсальних заготовок для виготовлення знарядь праці. Найвірогідніше первинна обробка проходила із використанням твердого органічного відбійника, основною метою якої було підготовка площадки та робочої поверхні нуклеуса. За допомогою ретельно оформленого ребра завдавався напрямок розколювання, від якого вже розширювалась робоча поверхня. Так, у колекції відповідно представлені, і реберчасті сколи, і відщепи оформлення ребра.

Серед нуклеусів з невеликим переважанням домінують одноплощадкові – 19 од., двоплощадкових – 15 од. Середнє арифметичне метричних показників (довжина, ширина, товщина) усіх цілих нуклеусів складає 62х39х39 мм. Крім того, частина нуклеусів має оформлене ребро на тильній, протилежній від робочої, стороні, а частина сколів сліди від контрудару на вентральній поверхні, що в сукупності може вказувати на використання «ковадла» із твердих органічних матеріалів при розколюванні.

Розколювання проходило із широким застосуванням специфічних прийомів по підготовці та виділенню місця удару, для отримання довгої, із потрібним перетином, пластини. Від чого площадки нуклеусів мають характерні негативи від сколів підживлення та виділення, а ударні площадки пластин та відщепів – фасетовані, двогранні, точкові, рідше гладкі. Також, на більшості пластин та вторинних відщепів фіксується наявність «губки» у відбивних горбків, що свідчить про використання м'якого відбійника.

Для встановлення метричних параметрів отриманих заготовок була взята вибірка із 199 одиниць, в яку входять цілі вироби: пластини, пластинки, мікропластини, реберчасті пластини та пластинки. Були отримані такі показники розмірів (довжина, ширина, товщина): min 15х4х2 мм, max 104х40х29 мм, а в середньому 44х15х6 мм. Індивідуальні показники розмірів пластинчатих сколів були нанесені на графіки, завдяки чому стало можливим прослідкувати їх основні діапазони: довжина – від 30 до 80 мм, ширина – 10-25 мм, товщина – 5-15 мм. Також, для порівняння на графіку представлені метричні дані основних показників для знарядь праці, вибірка складається із всіх цілих екземплярів кількістю 52 одиниці. В результаті було отримано майже повне співпадіння їх показників, що в сукупності демонструють загальні тенденції, або спрямованість, у виборі заготовки: довжиною – від 20 до 80 мм, шириною – 10-25 мм, товщиною – 5-10 мм (рис. 133).

Таким чином, на основі співставлення метричних параметрів запропонованої вибірки та її морфологічного аналізу, можна зробити висновок, що для виготовлення знарядь праці використовувався весь діапазон пластинчатих

сколів, критерії їх вибору обумовлені в певній мірі типом виробу. Наприклад, для виготовлення вістер великих форм використовувались достатньо масивні пластини, на відміну від мікролітичного комплексу. Цікавою особливістю є майже повна відсутність «мікрокомпоненту» серед пластинчатих сколів (7%), а серед виробів зі вторинною обробкою повністю відсутній.

Статистичне співвідношення між основними типами знарядь праці, демонструє переважання виробів мисливського оснащення, що безпосередньо відображає господарську специфіку крем'яного комплексу. Вістря великих форм та мікролітичний комплекс складають загалом 42%% від виробів із вторинною обробкою, а наступними за кількістю типом є різці – 15 %, а скребачок – 2%.

2.4 Типолого-статистичний аналіз крем'яних виробів стоянки Ключи.

Колекція крем'яних виробів зі стоянки нараховує 11488 од. та складається зі: зборів підйомного матеріалу 1965-1966 рр. – 1212 од. та 580 од. відповідно; траншей – №1-139 од., №2-57 од., №3-129 од. (табл. 20); і безпосередньо з розкопу 1966 р. – 9371 од.. При роботі з матеріалом основну увагу приділено колекції з розкопу, як найбільш репрезентативній, адже, крем'яні вироби, що походять з траншей відносяться до різних ділянок поселення, як і підйомний матеріал. Проте, в цілому опрацьована колекція 1965-1966 рр. виглядає цілком однорідною, зі сталими серіями виробів. Новітні дослідження 2002, 2005 рр. Д.В. Ступака суттєво поповнили колекцію крем'яних артефактів – 5997 од., які, в свою чергу, демонструють технологічну та типологічну спорідненість із матеріалами добутих у 60-х рр. ХХ ст. [Ступак, 2008].

Назва	Траншея 1	%	Траншея 2	%	Траншея 3	%	п.м. 1965	%	п.м. 1966	%
Відходи виробництва:										
Відщепи:	60	51	16	31	42	37	362	35	223	42
<i>первинні</i>	7	-	1	-	5	-	47	-	41	-
<i>вторинні:</i>	51	-	15	-	37	-	314	-	182	-
авіважі	2	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Пластини:	39	33	22	42	32	28	360	35	164	30

цілі	7	-	3	-	3	-	68	-	34	-
проксимальні ф-ти	12	-	11	-	10	-	143	-	58	-
медіальні ф-ти	13	-	5	-	14	-	74	-	44	-
дистальні ф-ти	7	-	3	-	5	-	75	-	28	-
Пластинки:	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-
дистальні ф-ти	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Мікропластини:	-	-	-	-	-	-	1	0,1	-	-
цілі	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Реберчаті сколи:	3	3	4	7	10	8	46	4	17	3
<i>пластини та пластинки:</i>	3	-	4	-	10	-	43	-	17	-
односторонні	3	-	4	-	10	-	37	-	16	-
двосторонні	-	-	-	-	-	-	6	-	1	-
<i>відщепи:</i>	-	-	-	-	-	-	3	-	-	-
односторонні	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-
двосторонні	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Різцеві сколи	1	1	1	2	4	3	18	1,9	6	1
Уламки	9	8	6	11	18	15	210	20	104	20
Нуклеуси:	3	3	4	7	11	9	46	4	19	4
<i>одноплощадкові односторонні:</i>	-	-	-	-	3	-	14	-	4	-
сплощенні	-	-	-	-	1	-	11	-	2	-
торцеві	-	-	-	-	1	-	1	-	1	-
підпризматичні	-	-	-	-	1	-	2	-	1	-
<i>двоплощадкові:</i>	1	-	1	-	2	-	13	-	4	-
біповздовжні	-	-	1	-	2	-	9	-	2	-
сплощенні	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
біповздовжні торцеві	1	-	-	-	-	-	2	-	1	-
біповздовжні	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-
підпризматичні	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
біповздовжньо-суміжні	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
<i>багатоплощадкові</i>	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>пренуклеуси</i>	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>нуклеоподібні уламки</i>	-	-	3	-	6	-	19	-	11	-
Всього відходів виробництва	116	83%	53	92%	117	90%	1043	86%	533	92%
Вироби із вторинною обробкою:										
Ретушовані відщепи	-	-	-	-	-	-	3	2	2	4
Ретушовані пластини	-	-	1	25	3	-	30	18	11	23
Ретушовані пластинки	-	-	-	-	-	-	15	9	-	-
Комбіновані знаряддя:	-	-	-	-	-	-	4	3	-	-
Долотоподібні	-	-	-	-	-	-	1	1,5	1	2
НКТ	-	-	-	-	1	21	-	-	-	-
Виймчасті	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Проколки:	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2
Скребачки кінцеві:	2	9	-	-	2	16	7	-	1	2
на пластинах	1	-	-	-	2	-	5	-	1	-
на відщепах	1	-	-	-	-	-	2	-	-	-
Різці:	15	65	1	25	5	42	42	25	8	17

<i>кутові:</i>	3	-	1	-	1	-	16	-	1	-
<i>двогранні:</i>	3	-	-	-	1	-	15	-	4	-
<i>бокові ретушні:</i>	9	-	-	-	1	-	5	-	3	-
косо	8	-	-	-	1	-	4	-	3	-
прямо	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
віймчато	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
<i>білатеральні</i>	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
<i>комбіновані</i>	-	-	-	-	-	-	4	-	-	-
<i>поперечні</i>	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-
<i>невизначимі ф-ти</i>	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
Вістря крупних форм:	-	-	-	-	-	-	1	1,5	1	2
білатеральні симетричні	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-
Мікрокомплекс:	6	26	2	50	1	21	66	40	22	48
прямокутники	-	-	-	-	-	-	5	-	1	-
вістря з притупленим краєм	1	-	1	-	1	-	12	-	3	-
Фрагменти	5	-	1	-	-	-	49	-	18	-
Всього виробів із вторинною обробкою	23	17%	4	8%	12	10%	169	14%	47	8%
<u>ВСЬОГО</u>	<u>139</u>	<u>100%</u>	<u>57</u>	<u>100%</u>	<u>129</u>	<u>100%</u>	<u>1212</u>	<u>100%</u>	<u>580</u>	<u>100%</u>
Загалом: 2117										

Таблиця 20. Ключі. Крем'яні артефакти з траншеї та підйомний матеріал 1965-66 рр.

Отже, найбільша кількість крем'яних виробів була отримана в ході розкопок 1966 р., вони розділяються на дві великі групи: відходи виробництва та вироби із вторинною обробкою, у відсотковому співвідношенні – 92,5 та 7,5, відповідно. Для розколювання використовували місцеву крем'яну сировину кількох видів: 1) типовий «деснянський», що залягає у крейдяних відкладах у вигляді жовна та плитки; 2) туронський гальковий; 3) сировина моренного походження. Виходи крем'яної сировини розташовуються неподалік від стоянки, і відомі зараз [Ступак, 2008, с.78].

Відходів виробництва нараховується 8571 од., що представлені наступними основними категоріями виробів: пластини, відщепи, уламки, лусочки, реберчасті сколи та нуклеуси. *Відщепів* всього 2960 (34,5%) одиниць, які діляться на первинні – 509 од. (17%), та вторинні – 2451 од. (83%), серед них слід виділити: 20 авіважей і 4 відщепи оформлення ребра. *Лусочок* нараховується 1438 од. (17%), *уламків* – 984 од. (11,5%), та 83 од. (0,75%) *різцевих сколів* (табл.21).

Назва	Кількість	%
Відщепи:	2960	34,5
<i>первинні</i>	509	17
<i>вторинні (з них):</i>	2451	83
авіважі	20	
оформлення ребра	4	
Пластини:	2028	23,5
цілі	382	18
проксимальні ф-ти	790	40
медіальні ф-ти	402	20
дистальні ф-ти	454	22
Пластинки:	474	5,5
цілі	87	18
проксимальні ф-ти	116	24
медіальні ф-ти	125	27
дистальні ф-ти	146	31
Мікропластини:	17	0,25
цілі	6	35
проксимальні ф-ти	5	30
медіальні ф-ти	2	10
дистальні ф-ти	4	25
Реберчаті сколи:	347	4
<i>пластини та пластинки:</i>	310	90
односторонні	272	87
двосторонні	38	13
<i>відщепи:</i>	37	10
односторонні	32	86
двосторонні	5	14
Різцеві сколи	83	0,75
Уламки	984	11,5
Лусочки та скалки	1438	17

Таблиця 21. Ключи. Розкоп 1966. Відходи виробництва.

Пластинчаті сколи загалом представлені 2519 одиницями (29,25%), які за метричними параметрами діляться на: *пластини* – 2028 од. (23,5%), *пластинки* – 474 од. (5,5%), *мікропластини* – 17 од. (0,25%). Необхідно зазначити, що серед всіх пластин в колекції лише 475 є цілими, а решта представлені проксимальними, медіальними та дистальними фрагментами.

Реберчастих сколів нараховується 347 од. (4%), з яких 310 (90%) пластини та пластинки, а 37 од. (10%) – відщепи. В більшості випадків (304 од., 88%) вони мають сліди від оформлення ребра на одній грані, і лише в 43, або 12% на двох.

Техніка розколювання продемонстрована на залишках 240 *нуклеусів*, з яких 145, або 60%, їх фрагменти та уламки (табл. 22). Найбільше нараховується

двоплощадкових – 60 од. (67%), одноплощадкових – 25 од. (28 %), багатоплощадкових – 4 од. (5%).

Назва	Кількість	%
Нуклеуси:	240	3
<i>одноплощадкові односторонні:</i>	25	10
сплощенні	17	68
торцеві	4	16
підпризматичні	4	16
<i>двоплощадкові:</i>	60	25
біповздовжні сплющенні	26	43
біповздовжні торцеві	9	15
біповздовжні підпризматичні	11	18
біповздовжньо-альтернативні	3	5
біповздовжньо-суміжні	2	3,5
перпендикулярні біповздовжньо-зустрічні	1	2
ортогональні	2	3,5
біповздовжні комбіновані з одноплощадковим	3	5
біповздовжні двосторонні	3	5
<i>багатоплощадкові</i>	4	2
<i>пренуклеуси</i>	6	3
<i>нуклеоподібні уламки</i>	145	60

Таблиця 22. Ключи. Розкоп 1966. Нуклеуси.

Одноплощадкові односторонні нуклеуси представлені 25 екземплярами, які представлені: сплющеними – 17 од., розмірами: \min 31x22x16 мм, \max 83x58x31 мм (в середньому 54x39x22 мм) (рис. 99); торцевими – 4 од., розмірами: \min 48x24x33 мм, \max 75x26x53 мм (в середньому 56x25x42 мм) (рис. 100:1,3); підпризматичними – 4 од., розмірами: \min 40x25x26 мм, \max 95x77x58 мм (в середньому 61x42x35 мм) (рис. 100:2,4-6). Всі нуклеуси спрацьовані, через що технологічний процес виготовлення пластин не можливо було продовжувати, 16 з них мають сколи підживлення площадок та виділення місць нанесення удару. Також, шість нуклеусів мають на тильній стороні оформлене ребро, а в одного частково забита робоча поверхня.

Двоплощадкові нуклеуси переважають над рештою, їх кількість становить 60 одиниць, розмірами: \min 35x19x15 мм, \max 89x57x52 мм (в середньому 57x37x27 мм).

Біповздовжні загалом нараховують 46 нуклеусів, які представлені: сплющеними – 26 од., розмірами: \min 41x19x15 мм, \max 87x57x39 мм (в середньому 58x41x24 мм) (рис. 101-103); торцевими – 9 од., розмірами: \min

40x24x28 мм, max 89x45x52 мм (в середньому 59x35x37 мм) (рис. 103:3-4; 104); підпризматичними – 11 од., розмірами: min 47x20x17 мм, max 66x50x41 мм (в середньому 56x33x26 мм) (рис. 104:1-2). Вони, також, як і одноплощадкові, спрацьовані, в двох прикладах розколювання було неможливе через те, що утворився прямий кут між двома площадками. На більшості предметів (36 од.) присутні сколи підживлення площадок та виділення місць нанесення удару, на дев'яти з тильної сторони оформлене ребро, а один нуклеус має забиту бічну поверхню.

Крім того, представлено три приклади ремонту: в одному випадку, розкол навпіл стався вірогідніше через незадовільний стан безпосередньо сировини, яка має численні включення та деформації; в другому, розкол навпіл стався перпендикулярно вісі розколювання, робоча поверхня виснажена із заломами; в третьому, через внутрішні включення, і вірогідні за сильний та неточний удар, була знята вся робоча поверхня. На уламкові сировини було здійснено декілька сколів оформлення площадки, проте так і залишене. Цікаво, що один фрагмент із ремонту походить із зборів підйомного матеріалу 1966 р., а два з кв.306. Також, серед нуклеусів окремо слід виділити три, що складають невелику серію двоплощадкових двосторонніх біповздовжніх.

Серед двоплощадкових нуклеусів невеликими групами представлені вироби, що за розташуванням площадок розрізняються на: 1) біповздовжній комбінований з одноплощадковим – 3 од.; 2) біповздовжньо-альтернативний – 3 од.; 3) біповздовжньо-суміжний – 2 од.; 4) ортогональний – 2 од.; 5) перпендикулярний біповздовжньо-зустрічний – 1 од. (рис. 106-107). Всі вони мають сколи підживлення площадок та виділення місць нанесення удару, а три оформлене ребро на тильній стороні.

Крім того, серед нуклеусів нараховується 4 багатоплощадкових безсистемних аморфних, а сім предметів можна віднести до *пренуклеусів* (рис. 109).

Вироби із вторинною обробкою представлені загальною кількістю 800 одиниць, що складає 7,5 % від загальної кількості, більшість з них (99%)

виготовлені на пластинчатих сколах. В цілому набір знарядь праці в комплексі є типовим для верхньопалеолітичних пам'яток, і представлений наступними основними типами: різці (111 од., 14%), скребачки кінцеві (21 од., 2,5%), тронковані пластини (25 од., 3%), виїмчасті (9 од., 1%), вістрями великих форм (148 од., 19%), і виробами з притупленим краєм (283 од., 35,5%). Також, в колекції представлені ретушовані (здебільшого фрагментовані), типологічно не сталі вироби, пластини (130 од., 16%), пластинки (27 од., 3,5%) та відщепи (30 од., 4%) з їх фрагментами (табл. 23).

Назва	Кількість	%
Ретушовані відщепи	30	4
Ретушовані пластини	130	16
Ретушовані пластинки	27	3,5
Тронковані пластини:	25	3
дорсально	14	56
вентрально	6	24
бітронковані	5	20
Комбіновані знаряддя:	6	0,5
скребачка кінцева/різець	4	70
проколка/різець	1	15
вістря з притупленим краєм/різець	1	15
Долотоподібні	2	0,25
НКТ	4	0,5
Виїмчасті	9	1
Проколки:	1	0,25
Скребачки кінцеві:	21	2,5
на пластинах	17	81
на відщепах	3	15
подвійні	1	4

Таблиця 23. Ключі. Розкоп 1966. Вироби зі вторинною обробкою.

Різці є одним із провідних типів виробів зі вторинною обробкою, їх кількість становить 115 екземплярів (14%), за способом нанесення різцевого сколу розрізняються: кутові (на куту заламаної пластини/відщепи), двогранні, бокові ретушовані та багатолезові (табл. 24).

Назва	Кількість	%
Різці:	115	14
<i>кутові</i>	25	24
<i>двогранні</i>	24	23
<i>бокові ретушні:</i>	40	35
косо	25	63
прямо	9	23
виїмчато	6	14

<i>багатолезові:</i>	23	16
білатеральні	4	17
зустрічні	9	40
альтернативні	7	30
комбіновані	3	13
<i>невизначимі ф-ти</i>	3	2

Таблиця 24. Ключи. Розкоп 1966. Різці.

Бокові ретушовані різці складають виразну серію виробів, які представлені прямо/косо/виїмчасто ретушованими типами, кількістю 40 екземплярів (35%), розмірами: \min 36x16x5 мм, \max 86x41x20 мм (в середньому 55x22x10 мм). Для даного типу різців характерна підготовлена за допомогою ретуші площадка (рис. 110-111). Прямо та виїмчасто ретушовані форми у більшості випадків пов'язані із проксимальними частинами заготовок, а косо – із дистальними. Слід зауважити, що частина різців є переоформлені на вістрях з притупленим краєм та великих форм.

Косо ретушованих різців найбільше, нараховується 13 цілих та 12 фрагментів (63%), більшість з яких виготовлені на пластинах (3 на відщепках). У восьми випадках зафіксовано переоформлення вістер на різці. Робочий край сформований на тронкованій проксимальній (9) або дистальній (16) частині заготовки. Довжина різцевих сколів від 5 до 40 мм, в більшості виробів займає 1/3 заготовки (рис. 110).

Прямо ретушованих різців налічується 9 екземплярів (23%), з них п'ять цілих, та чотири фрагменти (6 на пластинах, 3 на відщепках). В більшості випадках, сім із дев'яти, лезо сформовано на проксимальній частині заготовки, тронкованій перед цим. Довжина різцевого сколу варіюється від 10 до 50 мм, та інколи може захопити весь край заготовки (рис. 111:1-3,7).

Виїмчасто ретушовані представлені 6 екземплярами (14%), з яких чотири цілих та 2 фрагменти, всі виконані на пластинах. В п'яти випадках робочий край сформований на тронкованій проксимальній частині заготовки. Довжина різцевого сколу варіюється від 10 до 45 мм (рис. 111:5-6,10).

Багатолезові різці налічують 23 вироби (16%), які за місцем розташуванням різцевих сколів діляться на наступні групи: зустрічні (9 од.),

альтернативні (7 од.), білатеральні (4 од.), комбіновані (3 од.) (табл. 22). Для більшості різців притаманна підготовка площадки ретушуванням перед оформленням робочого краю.

Зустрічні виготовлені на пластинах розмірами: \min 40x14x7 мм, \max 70x25x12 мм (в середньому 55x22x10 мм). Для даної групи характерне нанесення різцевих сколів у зустрічному напрямку, по одному довгому краю заготовки. У шістьох випадках площадки підготовлені за допомогою косо, прямо або випуклого тронкування обох кінців пластин. У двох різців один із різцевих сколів нанесений на зламі, а в одного – взагалі природня площадка. На одному предметі зафіксовано переоформлення із вістря з притупленим краєм (рис. 112).

Альтернативні виготовлені на пластинах, з них 2 на первинних та 1 на напівпервинній, розмірами: \min 41x17x7 мм, \max 76x28x13 мм (в середньому 57x24x9 мм). Різцеві сколи зняті по обох довгих краях заготовки у «шаховому» порядку, в деяких випадках охоплюючи всю довжину. Підготовлені тронкуванням площадки на обох кінцях заготовок представлені на трьох виробках. По одному представлені варіації площадок: тронкування – природня/ на зламі/ фрагментована; а в одному прикладі різцевий скол знищив сусідню площадку. На одному предметі зафіксовано переоформлення із вістря великих форм (рис. 113:3-10).

Білатеральні форми також вироблені на пластинах, розмірами: \min 51x17x9 мм, \max 67x24x15 мм (в середньому 58x20x13 мм). Різцеві сколи зняті з однієї підготовленої тронкуванням площадки по обох краях заготовки (рис. 113:1-2). Комбіновані різці, розмірами: \min 41x15x8 мм, \max 67x25x9 мм (в середньому 54x21x8 мм); представлені варіантом: боковий ретушний/ двогранний; при чому, що в усіх трьох випадках двогранні оформленні на проксимальних частинах заготовок (рис. 113:11).

Кутові представлені 25 одиницями (24%), більшість з них (23 од.) виготовлені на куту проксимального/медіального/дистального фрагменту пластини або пластинки, і два на відщепках (рис. 114:1-6), розмірами: \min 29x10x4 мм, \max 71x40x19 мм (в середньому 44x22x9 мм). Різцеві сколи

знімалися без підготовки площадки, у всіх випадках поздовжньо осі розколювання. Їх довжина варіюється від 10 до 50 мм, що разом із шириною обумовлюється метричними параметрами заготовок.

Двогранні різці нараховують 24 вироби (23%), переважно виконані на пластинчатих заготовках (16 од.), відщепках (4 од.), та нуклеоподібних відщепках (4 од.), розмірами: \min 40x18x4 мм, \max 82x35x28 мм (в середньому 53x27x13 мм). Основною характерною ознакою для даної категорії різців, є підготовка площадки за допомогою різцевого сколу, перед формуванням основного леза (рис. 114:7-11). На більшості двограних різців наявні повторні сколи підживлення робочого краю, а на площадках – підготовки (фасетування) перед їх нанесенням. Також, не простежується закономірності у виборі розташування леза на проксимальній (12 од.) або дистальній (12 од.) частині заготовки, явна перевага надавалась порівняно товстим (>10 мм) та широким (18-35 мм) частинам. Крайова нерегулярна дорсальна або вентральна ретуш присутня на більшості виробів, а на деяких тронкування протилежної від леза частини заготовки.

Деякі вироби мають певні особливості, чим вирізняються від загальної тенденції. Так, два різця виготовлені на відщепках, що захопили нижню площадку (т.з. «пірнаючий скол»), а саме на їх дистальних частинах. Різцеві сколи зняті по краю заготовки, а в одному випадку – пласкі, по вентральній стороні (рис. 114:11). Також, два виготовлені на пластинах, що мають специфічний різцевий скол (підготовки площадки для оформлення робочого краю), який відсікає 2/3 ширини заготовки у вигляді вилому. І, три різця з забитими численними різцевими сколами (до 9) робочими краями (рис. 115: 5-6).

Скребачки в колекції складають не чисельну (2,5%), у порівнянні з іншими, групу (12 цілих, 9 фрагментів), проте морфологічно стабільну, розмірами: \min 31x17x8 мм, \max 112x39x27 мм (в середньому 53x26x11 мм). Вони представлені кінцевими формами: на пластинах (17 од.), рідше пластинках (1 од.), у двох випадках на відщепках, та одному на уламку (рис. 116). В більшості випадках (14 од.) робочий край розташовується на дистальній частині заготовки, а

в п'яти – на проксимальній. Також, наявна одна подвійна скребачка на пластині (рис. 116:3).

Лезо оформлювалось за допомоги напівстрімкої/стрімкої лускатої або ламелярної ретуші (1-3 східчастої). На більшості виробів присутня крайова дорсально/вентральна нерегулярна ретуш, та сліди від використання. Слід зауважити, що висота та ширина робочого краю обумовлюється параметрами безпосередньо обраної майстром заготовки. Помітна тенденція до скребоків із достатньо широким (в середньому 20-25 мм) випуклим лезом. На деяких виробках присутня вентральна пласка підправка.

Розглянемо більш детально цілі вироби:

1) на дистальній частині відщепу розмірами 31x31x10 мм, відбивна площадка втрачена, переріз трикутний. Робочий край має віялоподібну форму, оформлений за допомогою напівстрімкої, частково двохсідчастої, ретуші (рис. 116:1). На вентральній стороні має сліди від використання.

2) на дистальній частині повздовжнього відщепу розмірами 36x21x10 мм, площадка двогранна, переріз у вигляді трапеції. Робочий край рваний, оформлений зустрічною, частково двохсідчатою, ретушшю (рис. 116:2). На одному краю присутня нерегулярна дорсальна ретуш, та сліди від використання на вентральній.

3) подвійна на напівпервинній пластині розмірами 57x19x11 мм, інша частина має біповздовжню огранку, переріз трикутний. Лезо на дистальній частині заготовки частково втрачено в давнину, високе, одна фасетка від ламелярної ретуші (рис. 116:3). На іншій стороні лезо оформлене напівстрімкою лускатою двохсідчатою ретушшю. Наявні сліди від використання, та вентральна пласка підправка на проксимальній частині заготовки.

4) на проксимальній частині біповздовжньої пластини розмірами 61x24x12 мм, переріз у вигляді трапеції. Лезо високе, оформлене напівстрімкою лускатою трьохсідчатою ретушшю (рис. 116:4). Має нерегулярна ретуш по одному краю, та вентральну пласку підправку на проксимальній частині заготовки.

5) на дистальній частині повздовжньої пластини розмірами 53x26x8 мм, площадка гладка, сліди від пришліфовки, переріз трикутний. Лезо низьке, оформлене 5 фасетками напівстрімкої ретуші (рис. 116:5). Має сліди від використання.

6) на дистальній частині біповздовжньої пластини розмірами 51x21x8 мм, площадка двогранна, переріз трикутний. Лезо низьке, оформлене напівстрімкою ламелярною ретушшю, виділене за допомогою крайової ретуші на 1/3 заготовки (рис. 116:6). Має сліди від використання.

7) на проксимальній частині поздовжньореберчастій пластині розмірами 48x17x10 мм, переріз трикутний. Лезо низьке, оформлене напівстрімкою ламелярною ретушшю, частково двохсідчастою (рис. 116:7). Має сліди від використання.

8) на напівпервинній пластині розмірами 41x17x8 мм, інша частина має повздовжню огранку, переріз трикутний. Лезо оформлене 3 фасетками напівстрімкої ламелярної ретуші, має вентральну пласку підправку (рис. 116:8). По краю наявна дрібна нерегулярна ретуш, проксимальна частина вентрально тронкована.

9) на дистальній частині біповздовжньо/реберчатій пластині розмірами 67x31x9 мм, площадка двогранна, переріз у вигляді трапеції. Лезо оформлене напівстрімкою двохсідчастою ламелярною ретушшю (рис. 116:9). Має нерегулярну ретуш по краю та слід від використання.

10) на дистальній частині біповздовжньо/реберчатій пластині розмірами 69x31x9 мм, площадка точкова, переріз у вигляді трапеції. Лезо оформлене напівстрімкою трьохсідчастою ламелярною ретушшю (рис. 116:10). Має сліди від використання.

11) на реберчатій (двостороння) пластині розмірами 72x29x14, площадка гладка, частково втрачена від ретушування, переріз трикутний. Лезо оформлене стрімкою лускатою ретушшю, має сліди від використання та нерегулярну вентрально/дорсальну ретуш (рис. 116:11).

12) на уламку сировини пластинчатих пропорцій, переріз трикутний. Лезо оформлене напівстрімкою лускатою двосхідчатою вентрально/дорсальною ретушшю.

Комбінованих знарядь нараховується 6 екземплярів (0,5%), переважають варіації скребачка кінцева/різець, розмірами: min 45x18x6 мм, max 60x33x12 мм (в середньому 51x23x8 мм) (табл. 21) (рис. 117.).

Перше, скребачка кінцева/різець косоретушний – виготовлений на напівпервинній пластині розмірами 51x18x12 мм, інша частина має повздовжню огранку, переріз у вигляді трапеції. Лезо скребачки оформлене на дистальній частині заготовки за допомогою напівстрімкої лускатої двосхідчатої ретуші. На косотронкованій проксимальній частині різцевий скол на половину довжини заготовки (рис. 117:1).

Друге, скребачка кінцевий/різець кутовий – на реберчасто/повздовжній пластині розмірами 52x18x8 мм, переріз трикутний. Скребачка виготовлена на проксимальній частині заготовки, лезо скошене напівстрімкою лускатою двосхідчатою ретушшю. Різцевий скол нанесений на зламаній дистальній частині сягає 2/3 довжини пластини (рис. 117:2).

Третє, скребачка кінцева/різець пряморетушний – на повздовжній пластині розмірами 45x20x6 мм, переріз у вигляді трапеції. Лезо скребачки розташоване на проксимальній частині заготовки, оформлене напівстрімкою ламелярною ретушшю. Різцевий скол нанесений з вентрально тронкованої дистальній частині на 1/3 довжини пластини (рис. 117:4).

Четверте, скребачка кінцева/різець косоретушний – виготовлений на напівпервинній пластині розмірами 49x25x9 мм, інша частина має повздовжню огранку, переріз у вигляді трапеції. Скребачка – на дистальній частині заготовки, ретуш – стрімка луската, з вентральної сторони пласкі сколи підправки. Різцевий скол – з косотронкованої проксимальної частини на 1/2 довжини пластини (рис. 117:5).

П'яте, різець двогранний/проколка на повздовжньому відщепі розмірами 60x33x7 мм, переріз у вигляді трапеції. Проколка має асиметричне жальце, яке

сформовано на дистальній частині заготовки стрімкою лускатою ретушшо. Двогранний різець виготовлений на вентрально тронкованій проксимальній частині (рис. 117:6).

Виїмчасті представлені 9 екземплярами (1%), з них 6 виконані на пластинах (4 цілі та 2 проксимальні ф-ти), а 3 – на відщепях (1 цілий та 2 дистальні ф-ти) (табл. 23). Розмірами: min 50x19x4 мм, max 73x33x9 мм (в середньому 58x26x7 мм) Для цієї групи знярядь характерна виїмка, яка оформлена за допомогою ретушування, розташована в різних частинах заготовки. У п'яти випадках це дорсальне ретушування, а в 4 – вентральне. Для більшості відзначається наявність дрібної нерегулярної крайової (частіше латеральної) дорсально/вентральної ретуші від використання (рис. 115:2-4).

Розглянемо більш детально цілі вироби:

Перший, виконаний на реберчастому відщепі розмірами 53x33x9 мм, відбивна площадка гладка, має трикутний переріз зі зміщеною в бік вершиною, частково втрачений дистальний кінець. Виїмка утворена в нижній третині заготовки за допомогою напівстрімкої вентральної ретуші по одному краю.

Другий, - на повздовжній пластині розмірами 64x24x7 мм, відбивна площадка втрачена, має трикутний переріз. Виїмка утворена в середній частині заготовки 4-5 сколами напівстрімкої дорсальної ретуші, має дрібну нерегулярну ретуш по протилежному від виїмки краю.

Третій, - на односторонній реберчастій пластині розмірами 50x25x7 мм, відбивна площадка втрачена, має трикутний переріз. Має дві виїмки: 1) розташована в середній частині, оформлена 3 сколами напівстрімкої дорсальної ретуші; 2) утворена одним сколом напівстрімкої дорсальної ретуші в дистальній частині заготовки. По протилежному від виїмок краю наявна дрібна нерегулярна вентральна ретуш, відстань між ними 22 мм.

Четвертий, виконаний на біповздовжній пластині розмірами 52x19x4, має природню відбивну площадку, та переріз у вигляді трапеції. На виробі наявно дві виїмки: 1) утворена ближче до дистальної частини заготовки за допомогою декількох сколів напівстрімкої дорсальної ретуші; 2) розташовується на

проксимальній частині, оформлена двома лускатими сколами напівстрімкою вентральної ретуші. Відстань між виїмками 25 мм.

П'ятий, виконаний на первинній прямоотронкованій пластині розмірами 73x27x7 мм, відбивна площадка гладка, 1/3 займають негативи від повздовжнього розколювання. Виїмка оформлена в середній частині заготовки 4-5 лускатими сколами напівстрімкою дорсальної ретуші.

Долотоподібні/«*piece esquillee*» нараховують 2 вироби (0,25), для яких характерно оформлення робочого краю за допомогою двосторонньої лускатої ретуші. Розглянемо їх більш детально: перше, виготовлене на первинному відщепі розмірами 37x36x12 мм (рис. 118:3); Друге, на великому уламку крем'яної сировини, з численними природними деформаціями, розмірами 66x40x20 мм (рис. 118:6). В обох випадках лезо має трохи скошену форму, яке утворене напівстрімкою лускатою двох/трьохступінчастою дорсальною ретушшю, та пласкою вентральною підправкою. А в другому, нанесена напівстрімка/стрімка луската ретуш по обох довгих сторонах, примикаючи до леза.

Своєрідну групу складають «ножі костьонківського типу» (далі НКТ), яких нараховується чотири (0,5%), розмірами: \min 34x17x5 мм, \max 68x30x10 мм (в середньому 49x26x8 мм). Всі вони виконані на пластинах з нерегулярною крайовою дорсально/вентральною ретушшю, та мають підготовлені (вентрально тронковані, або за допомогою поперечних різцевих сколів) площадки з яких нанесені пласкі, а в одному випадку боковий, різцеві сколи (рис. 118:1-2,4).

Проколка представлена в одному екземплярі, вироблена на відщепі розміром 24x34x7 мм. За допомогою стрімкої вентральної ретуші виділено два жальця – симетричне та асиметричне (рис. 115:1).

Також, в колекції представлені тронковані пластини та пластинки, в одному випадку відщеп (табл. 23). Загалом їх нараховується 25 одиниць (3%): 8 цілих, 17 фрагментів. Тронкування на дорсальну сторону наявне у 14 екземплярів із косо, прямо та виїмчастими варіаціями; вентральне – у 6 випадках. Тронкування по обох кінцях пластин зустрічається у 5 виробах, з них: на дорсальну – 3, вентральну – 1, та комбінація вентрально/дорсального – 1.

Вістря великих форм (148 од., 19%) складають яскраво виражений тип виробів зі вторинною обробкою, загалом в колекції вони представлені 53 цілими екземплярами, та окремими фрагменти, що складаються з проксимальних та медіальних (39 од.), дистальних (64 од.) перетинів (табл. 25). Для цієї категорії знарядь характерне ретельне оформлення дистальної (проколюючої) частини за допомогою напівстрімкої лускатої 2-3 ступінчатої ретуші. В середньому основна кількість вістер виготовлена на пластинах довжиною 50-80 мм та шириною 20-30 мм, на тлі мікролітичного комплексу вони виглядають більш масивнішими. За кількістю оброблених ретушню сторін розрізняються на: латеральні та білатеральні; а за формою проколюючої частини – симетричні та зі скошеним кінцем. Розглянемо більш детально основні типи вістер великих форм.

Назва	Кількість	%
Вістря великих форм:	148	19
<i>білатеральні симетричні</i>	9	6
<i>білатеральні симетричні подвійні</i>	2	2
<i>білатеральні зі скошеним кінцем</i>	19	12
<i>латеральні симетричні</i>	4	4
<i>латеральні зі скошеним кінцем</i>	17	11
<i>фрагменти:</i>	97	65
проксимальні ч-ни	39	40
дистальні ч-ни	58	60

Таблиця 25. Ключі. Розкоп 1966. Вістря великих форм.

Латеральні симетричні представлені 4 одиницями (4%), які виготовлені на пластинах (1 напівпервинна) розмірами: min 58x18x6 мм, max 66x25x8 мм (в середньому 61x21x7 мм). Проколююча частина у всіх випадках сформована на дистальній частині заготовки за допомогою дорсальної дрібної (перлинної) ретуші по одному краю. У цього типу вістер відмічається незначний рівень модифікації заготовки ретушню, симетрична проколююча частина скоріше обумовлена безпосередньо формою дистального кінця пластини (рис. 119:1-4).

Латеральних зі скошеним кінцем нараховується 17 предметів (11%), з яких 15 цілих та 2 фрагменти, усі вони виготовлені на пластинах розмірами: min 36x14x5 мм, max 77x27x15 мм (в середньому 54x19x7 мм). Проколююча частина оформлена за допомогою дорсальної напівстрімкої дрібної, або лускатої двосхідчастої, ретуші по одному краю, що косотронкує виріб, в 12 із 17 випадків –

на дистальній частині заготовки. Для більшості характерна нерегулярна ретуш по краю та сліди від використання, в двох відмічається тронкування проксимальної частини, а в одного – вентральна підправка (рис. 119:5-9).

Білатеральні симетричні форми мають 9 виробів (6%), що виготовлені на пластинах розмірами: min 49x18x5 мм, max 86x38x14 мм (в середньому 71x29x9 мм). Проколююча частина оформлена за допомогою дорсальної напівстрімкої лускатої, часто 2 східчастої, місцями ламелярної, ретуші по обох краях, в п'яти випадках на дистальній частині заготовки. Найбільш ретельно виготовлялась саме проколююча частина, ретушуванням охоплювалось не більше 2/3 довжини пластини, із поступовим її «згасанням». На двох виробих оброблений повністю один край, а в одного – майже весь периметр, також, на більшості вістер присутні сліди від використання. На відміну від латеральних симетричних, у білатеральних – симетричність форми обумовлена навмисною, спланованою, модифікацією від ретушування, а не власне формою заготовки (рис. 120).

Білатеральні вістря зі скошеним кінцем налічують 19 виробів (12%), 15 цілих та 4 фрагменти, що виготовлені на пластинах розмірами: min 46x17x5 мм, max 96x33x14 мм (в середньому 77x24x9 мм). Проколююча частина оформлена за допомогою дорсальної напівстрімкої/стрімкої лускатої 2 східчастої, інколи ламелярної, ретуші, в 10 випадках – на проксимальній частині заготовки. Одна сторона вістря має ретушування від 1/3 довжини і більше, а друга – косотронкована, таким чином утворюючи гострий кут по відношенню до першої. Одне вістря має ретушування майже по всьому периметру пластини, також, на більшості присутні сліди від використання (рис. 121; 122:1-2,5-7).

Також, серед вістер було виявлено чотири приклади ремонту (рис. 123:5-6,8-9): в першому випадку – має сучасний злам, що вірогідно трапився в наслідок пошкодження отриманого під час дослідження пам'ятки; в другому – злам давній, під час ретушування була втрачена дистальна (проколююча) частина, після чого, на більшому фрагменті, була здійснена ще одна спроба оформлення скошеної проколюючої частини; в третьому – злам давній, вірогідно трапився в наслідок ретушування, на одному краю відсутня частина у вигляді трикутника; в

четвертому – злам давній, відсутня дистальна (проколююча) частина, на одному краю відсутня частина у вигляді трикутника (рис. 123:5). Показово, що два фрагменти останнього прикладу ремонту мають польові шифри: «КЛ-66, кв.497,шт..1,№4312» та «КЛ-65, №645». Тобто, одна частина вістря походить із розкопу 1966 р., а інша – зі зборів підйомного матеріалу 1965 року.

Крім того, серед вістер великих форм наявні два *білатеральних симетричних подвійних*, що оформлені на пластинах розмірами: 82x31x10 мм та 83x23x8 мм. Вони, також, виготовлені за допомогою напівстрімкої/стрімкої лускатої, місцями ламелярної, ретуші, що нанесена по всьому периметру пластини, утворюючи тим самим дві проколюючі частини (рис. 122:3-4).

Найбільш чисельним та яскраво вираженим є *мікролітичний комплекс*, що представлений 283 одиницями (35,5%), який за морфологічними ознаками розподіляється на вістря та прямокутники, а за характером ретуші – притупляючу та напівстрімку (табл. 26).

Назва	Кількість	%
Мікрокомплекс:	283	35,5
<i>прямокутники</i>	29	10
<i>вістря з притупленим краєм</i>	60	20
<i>фрагменти:</i>	194	67
проксимальні/медіальні	166	85
дистальні ч-ни вістер	19	15
незавершені вироби	9	3

Таблиця 26. Ключі. Розкоп 1966. Мікролітичний комплекс.

Вістер з притупленим краєм нараховується 60 (20%) цілих виробів та 19 дистальних фрагментів, які в переважній більшості виготовлені на пластинах (52 од.), і всього вісім – на пластинках та один – на мікропластині. За морфологією та типом ретуші вони розрізняються на наступні типи:

1) Вістря типу «гравет» з притупляючою ретушню – 21 од., розмірами: \min 28x4x3 мм, \max 56x20x9 мм (в середньому 43x13x6 мм). Ретуш стрімка двосхідчата, обрубуюча, у 4 прикладах біполярна, оброблений край має випуклу/гостроскошену (12 од.), та пряму форми (9 од.). В більшості випадків проксимальна частина вістер тронкована: 9 – дорсально, 4 – вентрально, 1 – має сліди дорсально/вентрального плаского підтісування, та 1 – тронкована за

допомогою поперечного мікрорізцевого сколу. Винятком є три вістря зі збереженим відбивним горбком, та два із частково втраченими проксимальними частинами. Проколююча частина в 9 прикладах оформлена на дистальній частині заготовки, і в 12 – на проксимальній. Також, наявний один приклад ремонту, який складається з двох частин, злам давній, судячи із польових шифрів, походить з одного квадрату (№ 212, 213) (рис. 124:4-19; 125:3-12).

2) Вістря типу «гравет» з напівстрімкою лускатою ретушню – 25 од., розмірами: \min 36x13x5 мм, \max 66x29x11 мм (в середньому 53x19x7 мм). Фактично за формою вони є подібними до вістер з притупленим краєм, проте оформлені за допомогою напівстрімкої лускатої, 2-3 східчатої, ретуші, що далеко заходить на дорсальну поверхню заготовки. Оброблений ретушню край, в більшості випадків, має випуклу/гостроскошену форму, і лише в 4 – пряму. Проксимальна частина, також, тронкована: дорсально – 13, вентрально – 2, вентральне пласке підтісування – 8. По одному нараховується вістер зі збереженим відбивним горбком та частково втраченою проксимальною частиною. Проколююча частина в 12 прикладах оформлена на дистальній частині заготовки, а в 13 – на проксимальній (рис. 126-127).

3) Вістря з притупленим краєм та виділеною проксимальною частиною – 7 од., розмірами: \min 44x13x5 мм, \max 58x17x9 мм (в середньому 51x15x7 мм). Цей тип вістер, окрім притупленого краю, має ретушовану проксимальну частину з протилежного (робочого) боку до $1/3$ довжини заготовки. Оброблений ретушню край має випуклу/гостроскошену (5 од.) та пряму (2 од.) форми. Всі вироби є тронкованими: по три дорсально та вентрально, а один – є вентрально тронкований із дорсальним пласким підтісуванням. Проколююча частина в 2 прикладах оформлена на дистальній частині заготовки, а в 5 – на проксимальній (рис. 125:2,13-15).

4) Вістря з боковою виїмкою – 4 од., розмірами: \min 30x9x4 мм, \max 51x14x6 мм (в середньому 38x12x5 мм). Виїмка оформлена за допомогою притупляючої ретуші, у двох випадках займає $1/3$ довжини заготовки, а ще у двох – $2/3$. Два вістря мають вентрально тронковану проксимальну частину, та по

одному зі збереженим відбивним горбком, і частково втраченою проксимальною частиною. На одному присутня пригострююча ретуш по протилежному від виїмки краю. Проколююча частина в трьох прикладах оформлена на дистальній частині заготовки, а в одному на проксимальній (рис. 124:1-3).

5) Вістря білатерально ретушовані – 3 од., розмірами: min 32x12x5 мм, max 49x17x6 мм (в середньому 42x14x5 мм). Окрім притупленого краю, присутнє пригострююче ретушування по протилежному. Два вироби мають дорсальне тронкування, а в одного зберігся відбивний горбок. Проколююча частина в одному прикладі оформлена на дистальній частині заготовки, а в двох – на проксимальній (рис. 125:1).

Прямокутників у комплексі нараховується 29 цілих предметів (10%), які в переважній більшості виконані на пластинах, і лише 6 на пластинках та 3 на мікропластинах, розмірами: min 22x5x2 мм, max 56x19x8 мм (в середньому 39x14x5 мм) (рис. 128-129). За характером та типом ретуші їх можна розділити на чотири категорії:

- 1) з напівстрімкою лускатою ретушшю по всьому краю заготовки (14 од.);
- 2) з притупляючою ретушшю по всьому краю заготовки (8 од.);
- 3) з дрібною перлинною ретушшю по всьому краю заготовки (3 од.);
- 4) з нерегулярною перлиною або лускатою ретушшю (4 од.).

Характерною ознакою прямокутників є замкнутість робочого краю за допомогою бітронкування, яке представлено наступними типами – дорсальне (23 од.), вентральне (2 од.) та дорсально/вентральне (1 од.), а в трьох випадках проксимальна частина заготовки залишилась не тронкованою. Також, на трьох виробах зафіксоване вентральне пласке підтісування, що у двох прикладах пов'язане із проксимальною, а в одному – із дистальною частинами заготовки.

За формою обробленого ретушшю краю прямокутники розрізняються на: з прямим притупленим краєм – 15 од.; з випуклим/гостроскошеним – 12 од.; з увігнутих – 1 од.. Притупляюча ретуш нанесена таким чином, що не сильно модифікую край заготовки, і лише в п'яти – знищила приблизно 1/3-1/2 її ширини.

В цілому представлені вироби утворюють морфологічно сталі серії, проте, два дещо вирізняються від інших, розглянемо їх більш детально.

Перший, виготовлений на пластинці/мікропластині розмірами 22x5x2 мм. Притуплений край прямий, оформлений за допомогою прямовисної біполярної ретуші, робочий край обмежений вентральним косим бітронкуванням, надаючи тим самим заготовці форму низької трапеції. Другий, виготовлений на пластинці/мікропластині розмірами 41x7x4 мм. Притуплений край увігнутий, оформлений двосхідчатою ретушшю, робочий край обмежений вентральним прямим та косим тронкуванням.

Крім того, серед прямокутників представлено два приклади ремонту: в першому випадку – має сучасний злам, що вірогідно трапився в наслідок пошкодження отриманого під час дослідження пам'ятки; в другому – давній, місце зламу патиноване, можливо під час виготовлення.

В окрему категорію *незавершених виробів* з притупленим краєм відносяться 9 предметів (рис. 130). Враховуючи характерні особливості, що властиві для мікролітичного комплексу стоянки Клюси, до цієї категорії були віднесені вироби, яким з тих чи інших причин не було надано відповідної форми. В більшості випадках це предмети з незавершеною крайовою ретушшю (8 од.), а в одному – не до кінця завершене косе тронкування, що характерне вістрям великих форм зі скошеним кінцем.

Також, в колекції наявно 166 фрагментів виробів із притупленим краєм, які не можливо віднести до вістер чи прямокутників без застосування методу ремонту.

Таким чином, проведений типолого-статистичний аналіз крем'яних виробів стоянки Клюси виявив основні закономірності та особливості у технології розколювання, і виготовлені знарядь праці. На стоянці відбувався повний цикл розколювання крем'яної сировини, що підтверджується наявністю досить великої кількості первинних відщепів, технічних сколів, пренуклеусів та уламків.

Всі нуклеуси від пластин, технологія розколювання були направлені на отримання правильних за формою, призматичних пластин, що використовувалися в якості універсальних заготовок для виготовлення знарядь праці. Для цього, давніми майстрами застосовувався послідовний ряд дій та прийомів. Найвірогідніше первинна обробка проходила із використанням твердого органічного відбійника, основною метою якої було підготовка площадки та робочої поверхні нуклеуса. За допомогою ретельно оформленого ребра завдавався напрямок розколювання, від якого вже розширювалась робоча поверхня. Так, в колекції відповідно представлені, і реберчасті сколи, і відщепи оформлення ребра.

Слід зазначити, що переважна більшість нуклеусів в колекції знаходиться на фінальній стадії утилізації, процес розколювання припинявся через відсутність можливості його продовження, що обумовлено розмірами, забитістю робочої поверхні, фрагментацією, або сукупністю цих факторів. Середнє арифметичне метричних показників (довжина, ширина, товщина) цілих нуклеусів складає 57x37x27 мм. Можливо припустити, що це пов'язано із малою потужністю сировинних відкладів поблизу місце розташування стоянки, і необхідністю отримання максимальної кількості заготовок для задоволення своїх виробничих потреб. На цю користь свідчить, і перевага двоплощадкових нуклеусів над одноплощадковими, та наявність різноманітних комбінацій цих площадок. Крім того, частина нуклеусів має оформлене ребро на тильній, протилежній від робочої, стороні, а частина сколів сліди від контрудару на вентральній поверхні, що в сукупності може вказувати на використання «ковадла» із твердих органічних матеріалів при розколюванні.

Розколювання проходило із широким застосуванням специфічних прийомів по підготовці та виділенню місця удару, для отримання довгої, із потрібним перерізом, пластини. Від чого площадки нуклеусів мають характерні негативи від сколів підживлення та виділення, а ударні площадки пластин та відщепів – фасетовані, двогранні, точкові, рідше гладкі. Також, на більшості пластин та вторинних відщепів фіксується наявність «губки» над відбивними горбками, що свідчить про використання м'якого відбійника.

Для встановлення метричних параметрів отриманих заготовок була взята вибірка із 544 одиниць, в яку входять цілі пластини, пластинки, мікропластини, реберчасті пластини та пластинки. В наслідок чого, були отримані такі показники розмірів (довжина, ширина, товщина): \min 19x4x2 мм, \max 119x42x22 мм, а в середньому 47x17x7 мм. Індивідуальні показники розмірів пластинчатих сколів були нанесені на графіки, завдяки чому стало можливим прослідкувати їх основні діапазони: довжина – від 20 до 70 мм, ширина – 10-30 мм, товщина – 3-10 мм. Також, для порівняння на графіку представлені метричні дані основних показників для знарядь праці, вибірка складається із всіх цілих екземплярів кількістю 254 одиниці. В результаті було отримано майже повне співпадіння їх показників, що в сукупності демонструють загальні тенденції, або спрямованість, у виборі заготовки: довжиною – від 30 до 70 мм, шириною – 10-30 мм, товщиною – 3-10 мм.

Таким чином, на основі співставлення метричних параметрів запропонованої вибірки та її морфологічного аналізу, можна зробити висновок, що для виготовлення знарядь праці використовувався весь діапазон пластинчатих сколів, критерії їх вибору обумовлені в певній мірі типом виробу. Наприклад, для виготовлення вістер великих форм використовувались достатньо масивні пластини, на відміну від мікролітичного комплексу, що добре відображає графік. Цікавою особливістю є майже повна відсутність «мікрокомпоненту» серед пластинчатих сколів, так і серед знарядь праці.

Статистичне співвідношення між основними типами знарядь праці, демонструє переважання виробів мисливського оснащення, що безпосередньо відображає господарську специфіку крем'яного комплексу. Вістря великих форм та знаряддя з притупленим краєм складають загалом 49% від виробів із вторинною обробкою, а наступним за кількістю типом є різці – 14 %, при цьому з незначним відсотком скребачок – всього 3%.

РОЗДІЛ 3 ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ КРЕМ'ЯНИХ КОМПЛЕКСІВ, КРИТЕРІЇ ВИДІЛЕННЯ ТА КУЛЬТУРНО-ХРОНОЛОГІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПАМ'ЯТОК ПУШКАРІВСЬКОГО ТИПУ.

3.1 Техніка розколювання – порівняльний аналіз техніки первинної та вторинної обробки кременю.

На основі проведеного типолого-статистичного та морфологічного аналізу крем'яних комплексів стоянок Пушкарі I, Погон та Ключи, були встановлені основні закономірності та особливості технології розколювання. Загалом комплекси характеризуються статистичною та типологічною стабільністю, всього було опрацьовано 52 820 одиниць крем'яних виробів.

Технологію розщеплення можна прослідкувати згідно типів відщепів, пластин, реберчастих сколів, нуклеусів та пренуклеусів. Окремо слід виділити технічні відщепи такі як авіважі, відщепи оформлення ребра, відщепи підправки робочої поверхні нуклеуса (за місцем нанесення удару розподіляються на паралельні осі розколювання та перпендикулярні). Важливими для розуміння технології розколювання виявилися результати ремонту і робота з метричними даними.

На всіх трьох стоянках відбувався повний цикл розколювання крем'яної сировини – від первинної обробки та підготовки нуклеусів, до виготовлення знарядь праці. Для цього здебільшого використовувався місцевий деснянський кремій, відслонення якого відомі поблизу пам'яток. Сировина залягає у вигляді аморфних жовен, а також плиток, ширина яких може варіювати від 5-10 до 40-45 мм.

Вірогідно припустити, що перед оформленням пренуклеусів сировина проходила стадію розщеплення на менші фрагменти. Зокрема, на цю користь свідчить достатньо високий відсоток уламків сировини без слідів розколювання: Пушкарі I – 6%, Погон – 2,5%, Ключи – 11,5% (*примітка автора* тут і далі статистичне співвідношення між крем'яними комплексами подається за

послідовністю Пушкарі I, Погон, Ключи). У свою чергу, комплекс Ключів включає галькову сировину та відзначається більшим відсотком використання низькоякісної сировини моренного походження.

Технологія розщеплення була направлена для отримання пластинчатих сколів, які використовувалися в якості основної універсальної заготовки для виготовлення знарядь праці. Задля отримання бажаної пластини давні майстри здійснювали низку послідовних дій та використовували специфічні технологічні прийоми.

На стадії первинної обробки сировини оформлювалася площадка та робоча поверхня майбутнього нуклеуса. Останню ретельно підготовлювали за допомогою серії сколів перпендикулярно ймовірній осі розколювання, утворюючи тим самим ребро, що намічає місце для першого, реберчастого сколу. Такі сколи та відщепи їх оформлення добре представлені у комплексах. Реберчасті сколи представлені переважно пластинчастими формами (85-95 %), за кількістю сторін з оформленим ребром найбільше представлено односторонніх 76-89 %.

В колекціях яскраво презентовані нуклеуси, які разом із їх фрагментами, становлять на Пушкарях та Погоні 2,5 %, а Ключах 3 % від загальної кількості відходів виробництва. За винятком декількох багатоплощадкових, всі нуклеуси від пластин, відсоток фрагментованих становить 37 %, 45%, 60%.

Одноплощадкові нуклеуси представлені сплющеними, торцевими та підпризматичними формами. Сплющені становлять у Пушкарях I – 23 %, Погоні – 43 %, Ключах – 68 %; торцеві – 49 %, 47 %, 16 % відповідно; підпризматичні – 28 % та 16 % у Пушкарях I та Ключах (рис. 131:2).

Двоплощадкові біповздовжні, в основному, презентовані сплющеними, торцевими та підпризматичними формами. Сплющені відсутні на Погоні, а на Пушкарях I та Ключах їх – 24 % та 43 %; торцеві – 33 %, 40,5 %, 15%; підпризматичні – 18,5 %, 6,5 %, 18 %. Крім того, присутні різноманітні комбінації: альтернативні, перепендикулярні, перпендикулярно біповздовжньо-зустрічні, суміжні, ортогональні, комбіновані з одноплощадковим (рис. 131:3).

Серед нуклеусів Пушкарів I та Погону переважають одноплощадкові, що складають 54 %, протилежну ситуацію спостерігаємо в комплексі Ключів, де одноплощадкові становлять лише 28 %, а двоплощадкові переважають (рис. 131:1). На думку автора, таку тенденцію серед нуклеусів Ключів можливо пояснити фактором відсутності потужних родовищ крем'яної сировини поблизу стоянки, що змушувало отримувати максимум заготовок із наявної сировини. Також, підтвердженням цього є переважання сплюснених форм, що фактично представлені нуклеусами на максимальній стадії утилізації. Серед одноплощадкових таких 68 %, а двоплощадкових – 43 % (рис. 131:2-3). Крім того, графіки співставлення метричних показників цілих нуклеусів, в цілому демонструють ступінь їх спрацьованості, особливо на фоні добірки з Пушкарів I (рис. 132).

Навпаки, у колекціях Пушкарів I та Погону помітне домінування торцевих форм, що пояснюється активним використанням плитчастої сировини, виходи якої розташовані неподалік поселень. На Пушкарях I серед одноплощадкових торцевих – 49%, а двоплощадкових – 33%, на Погоні 47 % та 40,5 % відповідно (рис. 131: 2-3). Одним із очевидних способів розколювання такої сировини є торцевий, розширення робочої поверхні нуклеуса на одну із бічних поверхонь зафіксовано в кількох випадках. Перевагою такого розколювання, є можливість отримувати пластинчасті заготовки необхідної довжини та «стабільної» ширини, яка зумовлена масивністю самої сировини. Наприклад, з довгих (більше 80 мм) пластин отриманих з нуклеуса на плитці, виготовляли вістря великих форм (рис. 62:3; 66:4; 92:3).

Слід зазначити, що розколювання відбувалося ситуативно, на що відповідно впливали ряд чинників: особливості та характеристики сировини, необхідність отримати потрібну заготовку. В ході розколювання могла відбуватися переорієнтація ударних площадок, або взагалі зміна робочої поверхні нуклеуса. Остання, наприклад, добре прослідковується на специфічних відщеплах, що повністю знімали робочий край нуклеуса. Такі відщепи могли зніматися як із ударної площадки (паралельно осі розколювання), так і з боку, тобто

перпендикулярно осі розколювання. В деяких випадках протилежна ударна площадка могла використовуватися в якості допоміжної.

Також, однією з необхідних складових для успішного процесу розколювання крем'яної сировини, є дотримання відповідного градусу між ударною площадкою та робочою поверхнею. Відповідні відщепи підживлення ударних площадок наявні в комплексах Пушкарів I, Погону та Ключів. На більшості із представлених нуклеусів присутні сліди від виділення місць удару. Тобто, для отримання необхідної заготовки в потрібному робочому секторі нуклеуса, місце нанесення удару підготовлювалося за допомогою одного або двох сколів, фасетуванням. Відповідні сліди від цього зберігаються на площадках відщепів та пластин, і розділяються на: природні, гладкі, точкові, двогранні, фасетовані. Крім того, на більшості проксимальних частин присутні сліди від абразиву та пришліфовки поверхні перед нанесенням удару.

Для безпосереднього отримання пластин або відщепів використовували відбійники. Вірогідно припустити, що первина обробка сировини відбувалась за допомогою твердого відбійника, без особливої попередньої підготовки площадки. Зокрема, площадки первинних відщепів часто природні або гладкі, також, вони мають характерний масивний відбивний горбок. Більшість пластинчастих сколів та відщепів між ударним горбком та площадкою мають сліди так званої «губки» (lips), що виступає свідченням використання м'якого відбійника, можливо органічного походження (ріг).

Без урахування лусочок, уламків та нуклеусів, включаючи вироби зі вторинною обробкою, співвідношення усіх відщепів та пластинчастих сколів майже рівне, так у комплексі Пушкарів I – відщепів 54%, пластин 46%; Погону – 51%, 49%; Ключів – 46%, 54%. А в останньому прикладі спостерігаємо навіть перевагу в бік пластин (рис. 133:1). В свою чергу, серед відщепів (разом із фрагментами) найбільше вторинних, первинні складають відповідно – 18 %, 17 %, 12 % (рис. 133:2).

У всіх трьох комплексах серед пластинчастих сколів (разом із фрагментами) переважають пластини, що на Пушкарях та Погоні становлять 67 % та 59 %

відповідно, а на Ключах цей показник досягає 80 %. Пластинки складають приблизно третину, від 19 до 34 %, а мікропластини майже повністю відсутні – від 1 до 7 % (рис. 133:3). Також, відмічається високий ступінь фрагментованості, лише третина є цілими: пластини 18-28 %, пластинки 18-24 %, мікропластини 30-35 % (рис. 134-136). Такий ступінь фрагментації можна пояснити як браком безпосередньо при розколюванні так, і навмисною дією для отримання заготовки бажаних розмірів.

Статистичне співвідношення підтверджуються показниками основних метричних параметрів – довжина, ширина, товщина. Для цього були взяті дані з 2916 цілих одиниць пластин, пластинок, мікропластин (включаючи і реберчасті), розмірами: min 10x3x1 мм (Пушкарі I), 15x4x2 мм (Погон), 19x4x2 мм (Ключи); max 108x44x34 мм, 104x40x29 мм, 119x42x22 мм; в середньому 48x16x7 мм, 44x15x6 мм, 47x17x7 мм. На графіках відображається метричний діапазон отриманих пластинчатих сколів, що збігається для всіх крем'яних комплексів (рис. 137). Таким чином, на основі аналізу отриманих метричних даних можна встановити та прослідкувати діапазон отриманих сколів. Характерною особливістю представлених матеріалів, є незначний відсоток, або практично повна відсутність, мікропластин.

3.2 Морфологічні та функціональні особливості виробів із вторинною обробкою.

На основі проведеного типолого-статистичного аналізу виробів зі вторинною обробкою, були виділені спільні ознаки та особливості, що демонструють спрямованість представлених комплексів на активне ведення мисливської діяльності. Саме на цю користь свідчать дані статистичних досліджень, про що піде мова далі. В типологічному відношенні основні категорії знарядь праці утворюють сталі типи та серії, які не відрізняються різноманітністю. Також, для певних категорій прослідковано морфологічну подібність і виявлено ряд закономірностей процесу їх виготовлення.

У крем'яних комплексах відсоток виробів із вторинною обробкою становить – 4 % для Пушкарів I та Погону, і 7,5 % для Ключів. Одну з найчисельніших категорій виробів становлять *ретушовані пластини та пластинки*, разом із *відщепами* їх кількість складає 48 %, 36 % та 23,5 % відповідно. Серед морфологічно виражених категорій домінує *мисливське оснащення*, що розділяється на *вістря великих форм* та *мікролітичний комплекс*. Його відсоток у сукупності становить для Пушкарів I – 39 %, Погону – 42 %, а для Ключів аж – 54,5 %. Наступними за чисельністю представлені *різці*, які складають – 4 %, 15 %, 14 % відповідно. *Скребачки*, що представлені виключно кінцевими типами, налічують – 2,4 %, 2 %, 2,5 % відповідно. Інші категорії знарядь, такі як: *проколки, долотоподібні, комбіновані, виїмчасті, ножі костьонківського типу*, здебільшого утворюють не чисельні серії, а подекуди взагалі представлені поодинокими виробами (рис. 138:1).

Для виготовлення знарядь праці в переважній більшості випадків використовувалась заготовка пластинчатих пропорцій, у виняткових – відщепи та уламки (наприклад долотоподібні). У процесі виробництва використовувався весь діапазон отриманих пластин (рис. 137; 139), для деяких категорій можна говорити про попередній відбір заготовки. Так, наприклад, для виготовлення більшості вістер великих форм, слугували масивні пластини, розмірами – від 70 мм у довжину та 15-30 мм шириною. А для вістер з притупленим краєм навпаки – менше 60 мм у довжину та 10-20 мм шириною. Також, для отримання необхідних розмірів заготовки, її могли навмисно фрагментувати. Ця потреба може виникати у процесі виробництва мікролітів для наборної композитної зброї, де важливу роль відіграє ширина та товщина, наприклад, пари вістря/прямокутник.

Окрім відбору за метричними ознаками, вірогідно припустити й відбір за профілем та перетином, що добре прослідковується на знаряддях мисливського оснащення. Перевага надавалась заготовкам із прямим профілем, а в перетині – трапецієподібним і підтрикутним формам. Необхідно зазначити, що серед останніх найбільш часто використовувались форми із низькою «вершиною» –

рівнобедреною або зміщеною в сторону. При дотримуванні необхідних пропорцій у співвідношенні між товщиною та шириною обраної заготовки.

Давні майстри для отримання необхідної форми, оформлення робочих частин, лез тощо, ефективно використовували прийоми ретушування. В більшості наявних прикладів ретуш наносилась на дорсальну сторону заготовки, вентральна використовувалась значно рідше. Знаряддя з двосторонньою ретушшю одиничні, і представлені виключно долотоподібними. Ретуш могла наноситися нерегулярно або частково, латерально та білатерально. В цілому, на виробках із вторинною обробкою, що представлені в колекціях було зустрінуті такі види ретуші:

- 1) притупляюча;
- 2) напівстрімка;
- 3) загострююча;
- 4) дрібна перлинна.

Крім того, достатньо широко використовується техніка плаского потоншення виробу, за допомогою пласких вентральних, дорсальних сколів, або їх поєднанням. Здебільшого вентральне пласке потоншення пов'язане із необхідністю вирівнювання товщини в зоні відбивного горбка, рідше для вирівнювання профілю заготовки.

Отже, серед усіх виробів зі вторинною обробкою *ретушовані пластини* разом із фрагментами становлять – 37 %, 26 %, 16 % (Пушкарі I, Погон, Ключи відповідно); *ретушовані пластинки* – 8 %, 8 %, 3,5 %; *ретушовані відщепи* – 3 %, 2 %, 4 % (рис. 138).

На відмінну від Погону, в колекціях Пушкарів I та Ключів наявні *тронковані пластини*, які становлять по 3 %. Дорсально (прямо-, косо-, виїмчато-) тронковані пластини домінують у Пушкарях I (941%), а в Ключах їх – 54 %; дорсально бітронкованих – 9 % та 20 % відповідно. В Ключах, окремо від інших, виділяються вентральні тронковані пластини.

Пластини та відщепи з виїмками представлені в усіх трьох колекціях, їх кількість становить – 3 % для Пушкарів I, та по 1 % для Погону та Ключів (рис. 138:2). Розмірами: min 50x19x4 мм (Пушкарі I), 28x10x3 мм (Ключи); max

84x43x14 мм, 73x33x9 мм; в середньому 47x21x7 мм, 58x26x7 мм. В комплексі Погону виїмчасті нараховують всього одну одиницю розмірами 41x14x4 мм. Здебільшого вироби мають одну виїмку, утворену за допомогою ретушування частіше на дорсальну сторону.

Різці утворюють одну з найчисельніших категорій знарядь, які представлені наступними типами: кутовими, двогранными, боковими ретушованими та багатолезовими (рис. 138:2). В переважній більшості випадків основною заготовкою слугували пластини та пластинки або їх фрагменти, в окремих прикладах є свідчення переоформлення вістер з притупленим краєм на різці.

Різці на куту зламаної пластини (відщєпа) становлять – 29 %, 21 %, 24 % (Пушкарі I, Погон, Ключи відповідно), розмірами: *min* 41x12x5 мм (Пушкарі I), 26x11x4 мм (Погон), 29x10x4 мм (Ключи); *max* 79x26x21 мм, 64x24x10 мм, 71x40x19 мм; в середньому 56x20x9 мм, 44x17x7 мм, 44x22x9 мм (рис. 138:2).

Двогранні майже не представлені в комплексі Пушкарів I – 6 %, проте серед різців із Погону вони є домінуючим типом – 42 %, в Ключах їх – 23 %. Їх розміри: *min* 55x18x5 мм (Пушкарі I), 36x13x6 мм (Погон), 40x18x4 мм (Ключи); *max* 68x43x14 мм, 72x24x12 мм, 82x35x28 мм; в середньому 60x28x10 мм, 49x21x9 мм, 53x27x13 мм (рис. 138:2).

Бокові ретушовані є одними з найчисельніших типів, а для Пушкарів I та Ключів взагалі є провідними – 49 % та 35 %. Для Погону цей показник становить 21 %. Для бокових різців домінуючою формою є косо ретушована, і в меншій – прямо та виїмчасто ретушовані. Їх розміри: *min* 36x13x5 мм (Пушкарі I), 27x16x7 мм (Погон), 36x16x5 мм (Ключи); *max* 105x40x17 мм, 45x20x10 мм, 86x41x20 мм; в середньому 63x21x10 мм, 39x18x9 мм, 55x22x10 мм (рис. 138:2).

Своєрідна група багатолезових різців становить – 16 %, 6 %, 16 % (рис. 138:2), розмірами: *min* 30x11x4 мм (Пушкарі I), 40x14x7 мм (Ключи); *max* 78x24x14 мм, 76x28x15 мм; в середньому 57x17x9 мм, 57x21x10 мм. В комплексі Погону такий різець нараховується всього один – зустрічний (розмірами 42x18x7 мм), в решті вони презентовані наступними варіаціями:

- 1) білатеральними;
- 2) зустрічними;
- 3) альтернативними;
- 4) комбінованими.

Як вже зазначалося, *скребачки* представлені виключно кінцевими типами, що виготовлені на пластинах або пластинках, і лише три екземпляри з Ключів – на відщеплах, розмірами: \min 55x18x5 мм (Пушкарі I), 31x17x8 мм (Ключи); \max 68x43x14 мм, 112x39x27 мм; в середньому 60x28x10 мм, 53x26x11 мм. З матеріалів Погону походить всього дві цілі скребачки розмірами: 34x14x7 мм та 66x26x8 мм. Їх відсоток у комплексах становить – 2,4 %, 2 % та 2,5 % (Пушкарі I, Погон, Ключи відповідно) (рис. 138:2).

Робоче лезо оформлювалося в переважній більшості (від 70 % до 100 %) на дистальній частині заготовки, яке виготовлялось за допомогою напівстрімкої лускатої 2-3 ступінчатої ретуші, або ламелярної ретуші. Більшість виробів мають ретуш по одному краю, здебільшого нерегулярного характеру. Форма робочого леза тяжіє до випуклої, або віялоподібної, із достатньо широким робочим краєм. Крім того, три екземпляри мають по два леза – з проксимальної та дистальної частин заготовки.

Нечисельну, проте добре виражену категорію виробів складають *комбіновані знаряддя*, що становлять – 0,2 %, 1 % та 0,5 % (рис. 138:2). Розмірами: \min 82x24x12 мм (Пушкарі I), 45x18x6 мм (Ключи); \max 97x28x18 мм, 60x33x12 мм; в середньому 91x27x16 мм, 51x23x8 мм. З матеріалів Погону походить два комбінованих знарядь розмірами: 82x20x14 мм та 104x24x12 мм. Найбільш розповсюдженою комбінацією є скребачка кінцева / різець, в меншій мірі – скребачка / проколка (перфоратор).

Незначний відсоток становлять *проколки* – 0,3 %, 1 % та 0,25 % (Пушкарі I. Погон, Ключи відповідно), яких всього нараховується сім (рис. 138:2). У п'яти прикладах жальце сформоване на проксимальній частині, чотири мають асиметричну форму, а один виріб має дві виділені проколюючі частини.

Також, незначним відсотком виробів представлені *долотоподібні знаряддя* – 0,1 %, 2 % та 0,25 % (рис. 138:2). Їх розміри: min 58x40x16 мм (Пушкарі I), 63x37x15 мм (Погон), 37x36x12 мм (Клюси); max 96x68x31 мм, 79x56x15 мм, 66x40x20 мм; в середньому 77x54x24 мм, 71x47x15 мм, 52x38x16 мм. Характерною специфікою даної категорії знарядь є оформлення робочого краю за допомогою двосторонньої ретуші, а також використання не пластинчатої заготовки.

Крім того, серед колекції виробів зі вторинною обробкою Ключів представлено специфічний тип знарядь – так звані «*ножі костьонківського типу*», до яких можна віднести чотири екземпляри, що становить 0,5 % (рис. 138:2). Їх розміри: min 34x17x5 мм; max 68x30x10 мм; в середньому 49x26x8 мм. Цей тип знарядь не характерний для комплексів Пушкарів I та Погону, хоча широко представлений у матеріалах пам'яток, які розташовані північніше (наприклад Хотильово I, Зарайськ). Необхідно звернути увагу, що ці пам'ятки датуються на декілька тисяч років раніше ніж пушкарівські.

Мисливське оснащення представлено чисельними та яскраво вираженими типами знарядь праці, які в цілому становлять – 39 %, 42 %, 54,5 % (Пушкарі I, Погон, Клюси відповідно). Вони за своїми морфологічними та функціональними ознаками розподіляються на дві великі групи – вістря великих форм та мікролітичний комплекс. Для всіх трьох крем'яних колекцій, що були задіяні у дослідженні, відмічається домінування виробів із притупленим краєм над вістрями великих форм – 73/27 %, 57/43 %, 66/34 % (рис. 140:1).

За кількістю оброблених за допомогою ретуші сторін *вістря великих форм* поділяються на – латерально ретушовані та білатерально ретушовані, а за орієнтацією проколюючої частини відносно довгої осі заготовки на – симетричні та зі скошеним кінцем. Окремими прикладами представлені подвійні симетричні вістря. Необхідно відмітити, достатньо високий ступінь фрагментації виробів, що становить від 44 % до 65 %. Поясненням цього можуть слугувати такі фактори як активне застосування в роботі та брак при виробництві.

Як зазначалося, для цього типу знярядь характерне використання достатньо масивної заготовки, розмірами: \min 45x15x4 мм (Пушкарі І), 42x11x4 мм (Погон), 36x14x5 мм (Клюси); \max 137x38x14 мм, 117x29x9 мм, 96x38x15 мм; в середньому 79x22x9 мм, 65x20x7 мм, 67x23x8 мм (рис. 141).

Серед усіх комплексів найменше всього нараховується латеральних симетричних, що становлять – 7 % у Пушкарях І, і по 8 % для Погону та Ключів (рис. 140:3). Їх розміри: \min 46x15x6 мм (Пушкарі І), 58x18x6 мм (Клюси); \max 94x33x11 мм, 66x25x8 мм; в середньому 70x21x8 мм, 61x25x7 мм. Одне вістря наявне серед матеріалів Погону, розмірами 52x15x6 мм. У всіх випадках проколююча частина оформлена на дистальній частині заготовки.

Латеральні зі скошеним кінцем налічують – 25 %, 31 та 33 % (Пушкарі І, Погон, Ключи відповідно) (рис. 140:3), розмірами: \min 45x15x5 мм (Пушкарі І), 42x11x4 мм (Погон), 36x14x5 мм (Клюси); \max 117x31x12 мм, 59x23x9 мм, 77x27x15 мм; в середньому 73x21x8 мм, 53x17x7 мм, 54x19x7 мм. В 36 % всіх прикладів проколююча частина оформлена на проксимальній частині заготовки.

Білатеральні симетричні – 31 %, 23 % та 18 % (рис. 140:3), розмірами: \min 62x15x5 мм (Пушкарі І), 43x14x4 мм (Погон), 49x18x5 мм (Клюси); \max 108x34x14 мм, 117x27x8 мм, 86x38x14 мм; в середньому 86x25x10 мм, 77x20x6 мм, 71x29x9 мм. В 24 % всіх прикладів проколююча частина оформлена на проксимальній частині заготовки.

Білатеральні зі скошеним кінцем – 35 %, 38 % та 37 % (рис. 140:3), розмірами: \min 53x16x4 мм (Пушкарі І), 55x15x5 мм (Погон), 46x17x5 мм (Клюси); \max 137x38x14 мм, 86x29x8 мм, 96x33x14 мм; в середньому 81x23x9 мм, 71x24x7 мм, 77x24x9 мм. В половині (50 %) всіх випадків проколююча частина оформлена на дистальній частині.

Отже, серед вістер великих форм для всіх комплексів характерне домінування білатерально ретушованих форм – 68 %, 61 % та 59 %, а за орієнтацією проколюючої частини найбільше представлено зі скошеним кінцем – 60 %, 69 % та 70 % (рис. 140:2).

Мікролітичний комплекс складається із виробів з притупленим краєм, що за своїми морфологічними ознаками розподіляються на вістря та прямокутники. Разом із фрагментами вони становлять – 28 %, 24 % та 35,5 % (Пушкарі I, Погон, Ключи відповідно) серед усіх виробів зі вторинною обробкою. Комплекс характеризується високим ступенем (більше 50 %) фрагментації, що пояснюється як їх активним використанням, так і браком при виробництві. Серед фрагментів із притупленим краєм розрізняються: дистальні частини вістер, які становлять – 27 %, 19 % та 15 %, і невизначимі проксимальні та медіальні частини – 73 %, 81 %, 85 %.

Вістря з притупленим краєм переважають над прямокутниками, їх співвідношення складає – 75/25 %, 53/47 %, 67/33 % відповідно (рис. 142:1). Майже рівна кількість прямокутників та вістер у матеріалах Погону пояснюється невеликою вибіркою. Основною заготовкою для виробів із притупленим краєм слугували пластини та пластинки, і лише у виключних випадках – мікропластини.

За своїми морфологічними ознаками вістря розподіляються на такі основні типи:

- 1) гравет;
- 2) з виділеною проксимальною частиною;
- 3) з боковою виїмкою.

А за характером ретуші, яка формує притуплений край – з притупляючою та з напівстрімкою лускатою. В цілому для даної категорії знарядь властивий обмежений робочий край, що утворюються ретушуванням однієї зі сторін та проксимальної частини вістря.

Вістря типу «гравет» з притупляючою ретушшю презентовані у всіх трьох крем'яних колекціях, їх відсоток становить – 47 %, 50 % та 37 % (Пушкарі I, Погон, Ключи відповідно) (рис. 142:2), розмірами: min 29x8x3 мм (Пушкарі I), 29x7x4 мм (Погон), 28x4x3 мм (Ключи); max 63x20x9 мм, 50x11x4 мм, 56x20x9 мм; в середньому 46x14x5 мм, 43x10x4 мм, 43x13x6 мм.

Для комплексів Пушкарів I та Ключів за формою притупленого краю їх можна розділити на випуклі та прямі. Перші, домінують серед матеріалів Ключів і

становлять 57 %, а в Пушкарях I таких 38 %. Вістер з прямим притупленим краєм – 43 % та 62 % відповідно. Тронковані проксимальні частини в цілому мають 47 % виробів Пушкарів I, а для Ключів цей показник складає 71 %. Для більшості притаманне тронкування на дорсальну сторону, і в меншій мірі на вентральну. По одному екземпляру з Пушкарів I та Ключів мають сліди дорсально/вентрального плаского підтісування. Також, по одному виробу представлені вістря, що мають тронкування за допомогою поперечного різцевого сколу. Крім того, у 64 % екземплярів із Пушкарів I мають оформлене вістря на дистальній частині заготовки, а у Ключах – 43 %.

Матеріали з Погону морфологічно дещо відрізняються від вище представлених, хоча і виготовленні за тими самими принципами. Всі вістря оформлені на дистальній частині заготовки, і мають дорсально тронковану проксимальну частину. Прямий притуплений край характерний для трьох виробів, а один має випуклу, або скоріше гостроскошену форму. Проте, на відміну від Пушкарів I та Ключів, проколююча частина виділена за допомогою білатеральної ретуші: одна сторона притуплена, інша косотронкована. Окрім цього, вироби з Погону мають більш чіткі геометричні риси, та менші пропорції.

Вістря типу гравет з напівстрімкою лускатою ретушшю представлені виключно серед матеріалів Пушкарів I та Ключів і складають по 43 %. Їх розміри: min 42x13x4 мм (Пушкарі I), 36x13x5 мм (Ключи); max 77x25x10 мм, 66x29x11 мм; в середньому 55x19x7 мм, 53x19x7 мм.

Услід за вістрями з притупляючою ретушшю, вони також розподіляються на – з прямим та випуклим притупленим краєм. Випуклих у Ключах більшість – 84 %, а в Пушкарях I – 37 %. Прямі навпроти домінують серед матеріалів Пушкарів I (63 %), і становлять лише 16 % у Ключах. Тронковані проксимальні частини в цілому мають 66 % виробів Пушкарів I, а для Ключів цей показник складає 92 %. Для більшості притаманне тронкування на дорсальну сторону, і в меншій мірі на вентральну. Вентральне пласке підтісування зафіксоване для 24 % та 32 % виробів відповідно. Крім того, у 66 % екземплярів із Пушкарів I мають оформлене вістря на дистальній частині заготовки, а у Ключах – 48 %.

В цілому вістря типу гравет представлені у всіх трьох мікролітичних комплексах, хоча із зазначеними вище особливостями. Проте ці особливості не стільки відображають відмінності, скільки підкреслюють технологічну подібність та варіабельність форми. Випуклий притуплений край характерний для 72 % виробів Ключів, та 32 % Пушкарів I. Прямий край, навпаки, є домінуючою формою як для Пушкарів I, так і для Погону. Крім того, було помічено наступну тенденцію, що випуклий притуплений край утворює пряме робоче лезо, і навпаки.

Широкого розповсюдження у застужанні отримало вміння корелювати під необхідні потреби метричні показники заготовки. Вони відображаються у високому відсотку прикладів із тронкуванням, для Пушкарів I – 56 %, Ключів – 83 %, Погону – 100 %. Серед усіх випадків переважає тронкування на дорсальну або вентральну сторони (Пушкарі I – 77 %, Ключі – 75 %), і близько чверті всіх виробів мають сліди вентрального, або дорсально/вентрального плаского підтісування. На матеріалах Погону не фіксуються сліди плаского підтісування, проте простежено, що деякі заготовки були навмисно фрагментованні, і вже потім тронкованні. Показово, що на майже половині вістер з Пушкарів I відбивний горбок був збережений повністю.

Примітно, що 35 % вістер типу гравет Пушкарів I, і 54 % – Ключів мають оформлений проколюючий кінець на проксимальній частині заготовки. Це може свідчити про певний якісний критерій при плануванні форми та відборі заготовки давніми майстрами.

Вістря з виділеною проксимальною частиною презентовані у колекціях Пушкарів I та Ключів, де вони становлять – 10 % та 13 % відповідно (рис. 142:2). Їх розміри: min 38x12x3 мм (Пушкарі I), 44x13x5 мм (Ключі); max 60x20x9 мм, 58x17x9 мм; в середньому 48x15x6 мм, 51x15x7 мм.

Вироби із прямим притупленим краєм знову ж таки домінують у Пушкарях I – 60 %, а для Ключів цей показник становить 29 %. Всі вироби мають скошене тронкування проксимальної частини вістря – виключно на дорсальну сторону для Пушкарів I; по три вироби з Ключів – на дорсальну та вентральну сторони, і один має тронкування на вентральну сторону із дорсальним пласким підтісуванням.

Проколюючий кінець оформлений на проксимальній частині заготовки у 40 % вістер з Пушкарів I, і у 71 % з Ключів.

Вістря з боковою виїмкою відсутні серед матеріалів Пушкарів I, і складають нечисельну серію у Ключах – 7 %. Із колекції Погону наразі вони становлять половину усіх вістер з притупленим краєм (рис. 142:2). Їх розміри: *min* 27x12x3 мм (Погон), 30x9x4 мм (Ключи); *max* 45x15x6 мм, 51x14x6 мм; в середньому 39x14x4 мм, 38x12x5 мм.

Для більшості виробів притаманне тронкування проксимальної частини вістря – на дорсальну або вентральну сторони. Також, у більшості випадків проколюючий кінець сформований на дистальній частині заготовки. Крім того, вістря з Погону мають гостро скошену дистальну частину, що прилягає до притупленого ретушню краю, проте залишаючи невелику ділянку з природнім краєм. Ця особливість дає можливість встановити, що за допомогою ретушування знищувалось не більше 1/3 ширини заготовки.

Іншою складовою мікролітичного комплексу виступають *прямокутники*, що становлять – 25 %, 47 % та 33 % (Пушкарі I, Погон, Ключи) (рис. 142:1). В слід за вістряма з притупленим краєм вони продовжують лезо композитної зброї. Для даної категорії виробів, окрім притупленого краю, характерне тронкування обох кінців заготовки, рідше однієї.

За типом ретуші, що формує притуплений край прямокутники розрізняються на:

- 1) з притупляючою ретушню;
- 2) з напівстрімкою лускатою ретушню;
- 3) з дрібною перлинною, або нерегулярною ретушню.

Прямокутники, що виготовлені за допомогою притупляючої ретуші представлені у всіх трьох комплексах, і становлять – 40 %, 100 % та 28 % (Пушкарі I, Погон, Ключи). Їх розміри: *min* 29x9x3 мм (Пушкарі I), 29x8x3 мм (Погон), 22x5x2 мм (Ключи); *max* 54x20x6 мм, 44x12x5 мм, 43x15x5 мм; в середньому 40x13x4 мм, 36x10x4 мм, 31x10x3 мм.

Вироби з напівстрімкою лускатою ретушшю, як і вістря типу гравет, представлені виключно у матеріалах Пушкарів I та Ключів – 46 % та 48 % відповідно. Їх розміри: min 29x13x5 мм (Пушкарі I), 28x13x3 мм (Ключи); max 59x22x9 мм, 56x19x8 мм; в середньому 43x17x7 мм, 42x16x5 мм.

Прямокутники з дрібною перлинною ретушшю по всьому краю заготовки, або з нерегулярною перлиною або лускатою ретушшю наявні також лише серед Пушкарів I та Ключів, які становлять – 4 % та 24 % відповідно. Їх розміри: min 32x9x4 мм (Пушкарі I), 32x11x4 мм (Ключи); max 47x20x6 мм, 56x16x6 мм; в середньому 40x13x5 мм, 44x13x5 мм.

Як зазначалося вище, більшість виробів бітронковані, таких у Пушкарях I – 69 %, Ключах – 90 %, і 100 % для матеріалів Погону. Домінує тронкування на дорсальну сторону, рідше на вентральну. В Ключах один прямокутник має один кінець тронкований на дорсальну сторону, а інший – на вентральну.

До окремої категорії виробів із притупленим краєм були віднесені *незавершені* знаряддя, що перебувають на різних стадіях виробництва. Серед мікрокомплексу в цілому з матеріалів Пушкарів I таких 5 %, а з Ключів – 3 %. Здебільшого вони представлені виробами із незавершеним притупленим краєм. Окремо заслуговує на увагу один із прикладів, що походить з колекції Пушкарів I – де крайова притуплююча ретуш наносилась на різцевий скол.

Таким чином, серед мисливського оснащення можна виділити подібні та відмінні риси. Вістря великих форм мають спільні типи, які відображаються у всіх трьох колекціях. Проте мікролітичний комплекс продемонстрував достатньо очевидну різницю між Погоном, з однієї сторони, та Пушкарями I та Ключами, з іншої. Ці відмінності полягають не стільки у принципах виробництва та застосування цих знарядь, скільки у різниці метричних значень обраної заготовки, та безпосередньо формою вже готових виробів, що вірогідно є наслідком різних способів кріплення. Крім того, не виключено, що це є індикатором хронологічної дистанції між комплексами.

Отже, проведений порівняльний аналіз виробів із вторинною обробкою верхньопалеолітичних пам'яток Пушкарі I, Погон та Ключи продемонстрував

типолого-статистичну подібність і сталість типів, серій та форм. Що в сукупності вказує на господарську специфіку та направленість крем'яних комплексів.

Характерною рисою для цих комплексів, є домінування мисливського оснащення серед знарядь із функціонально вираженими ознаками. Знаряддя для роботи по кістці та бивню (дереву ?), що представлені таким типом як різці, утворюють наступну за чисельністю групу виробів. Враховуючи активне використання мікролітичної техніки, що передбачає пазове з'єднання між крем'яними вкладеннями та основою з органічних матеріалів, це виглядає цілком закономірно. Інші типи знарядь як – долотоподібні, проколки/перфоратори, «ножі костьонківського типу» та скребачки помітно менш чисельні. В свою чергу, низький відсоток останніх, які функціонально пов'язані із процесом вичинки шкур, також виступає одним із маркерів господарської діяльності.

Враховуючи отримані дані, з певною часткою обережності, мисливське оснащення можна функціонально розділити на зброю дистанційної та недистанційної дії. До перших відносяться мікролітичні вироби, що розглядаються як елементи складних композитних знарядь. Вірогідно припустити, що для ураження цілі могли використовуватись засоби для збільшення сили та дальності за допомогою посередника між рукою людини та «древком» (наприклад списометалка).

Частина вістер великих форм також могла мати кріплення до «древка», особливо це припущення стосується симетричних форм, які мають яскраво виражену проколюючу частину. На думку автора, інший тип вістер – зі скошеним кінцем, саме представляють зброю недистанційної дії, що виконувала різальну функцію. Гостроскошений дистальний кінець утворює асиметричну проколюючу частину, тим самим роблячи лезо прямим. Також, ретушуванням створюється зручне місце для натискання при триманні у руці. Слід зазначити, що всі сліди від використання, які були зустрінуті на представлених матеріалах, розташовуються саме на стороні, що примикає до вершини вістря.

3.3 Специфіка крем'яних комплексів та критерії виділення пам'яток пушкарівського типу.

На основі проведеного порівняльного аналізу крем'яних комплексів верхньопалеолітичних пам'яток Пушкарі I, Погон та Клюси було виявлено низку спільних та відмінних рис, що відображаються у технології розщеплення крем'яної сировини та застосуванням певних прийомів для виготовлення знарядь праці. Своєрідною спільною ознакою для всіх трьох крем'яних комплексів є використання виходів місцевої сировини, яка транспортувалася безпосередньо із родовища на стоянку. Пушкарі I та Погон розташовані поруч із потужними горизонтами деснянського кременю, який активно використовували. Навпаки, дещо обмежений ресурс крем'яної сировини в Клюсах змушував намагатись отримати максимальну кількість заготовок. Відображенням цього є велика кількість спрацьованих нуклеусів, і перевага серед них двоплощадкових різних варіацій.

В цілому процес розколювання крем'яної сировини багато в чому залежав від індивідуальних вмінь і навичок майстра, маючи ситуативний характер. Він в свою чергу відбувався із застосуванням спеціалізованих знарядь – відбійників і ретушерів, абразивів тощо, які використовувалися на різних етапах обробки сировини. Весь технологічний процес розколювання, від підготовки нуклеуса до виготовлення знарядь праці, прослідковується на матеріалах представлених у зібраннях. Завдяки залученню при вивченні останніх методу ремонту, стало можливим відтворити послідовність дій та виявити засоби, які залучалися при розколюванні.

Отже, весь технологічний процес роботи із сировиною представлений наступними етапами:

- первинна обробка – підготовка сировини до розколювання (оформлення площадки та робочої поверхні нуклеуса);
- вторинна обробка – отримання універсальної пластинчатої заготовки в ході розколювання;

- виробництво знаряддя – надання заготовці завершеної форми, оформлення робочого краю.

Процес первинної обробки проходив декілька стадій, його метою було підготувати сировину для початку розколювання – підготувати ударну площадку, задати довжину та ширину робочої поверхні. За необхідністю, принесені великі жовна та плитка могли бути фрагментовані на менші частини. Також, для первинної обробки характерне застосування твердого відбійника.

Власне саме розколювання проходило із використанням складних прийомів та дотримання послідовності дій, що виходять із необхідності отримувати більш-менш стандартизовану заготовку. Відбувалася постійна підтримка необхідного кута між ударною площадкою та робочою поверхнею нуклеусів. За допомогою абразивних матеріалів бажане для нанесення удару місце пришліфовувалося і виділялося за допомогою сколів на площадці. Це давало можливість збільшити вірогідність отримання потрібної заготовки, і проводити контрольоване розколювання. Разом із тим широко застосовувався м'який відбійник.

Для виготовлення знарядь праці використовувався весь спектр отриманих пластинчатих сколів. Характерною особливістю представлених комплексів, є практично повна відсутність мікропластинчатого компоненту. За допомогою ретушування відбувалася модифікація заготовки, і їй надавалася остаточна форма відповідно до типу виробів. Окрім форми, можливо було регулювати метричні параметри довжини, ширина та товщини. Також, за допомогою ретушування оформлювали робочі леза, загострювали їх, або виділяли. Інший спосіб обробки заготовки представлений різцевими сколами, принцип нанесення яких багато в чому моделюється з процесу розколювання.

Вироби із вторинною обробкою мають ряд подібних типологічних категорій, що утворені сталими серіями знарядь. Для пушкарівських пам'яток властивий наступний набір:

- ретушовані пластини та пластинки;
- ретушовані відщепи;

- пластини, пластинки та відщепи з виїмками;
- вироби із притупленим краєм;
- вістря великих форм;
- різці;
- скребачки;
- долотоподібні;
- проколки/перфоратори.

Необхідно зазначити, що різці є наступними за кількістю знаряддями, після мисливського оснащення, і домінують серед інших морфологічно виражених груп виробів зі вторинною обробкою (скребачок, долотоподібних, проколок/перфораторів). Найбільш розповсюджений тип різців представлений ретушованими формами, в сукупності із достатньо високим відсотком (21-29 %) виробів на куту зламаної пластини (рідше відщепа).

В свою чергу, низький відсоток скребачок вірогідно зумовлений відповідними виробничими потребами, але все ж таки процеси пов'язані з ними мали місце на стоянках. Так само і долотоподібні вироби та проколки/перфоратори не мали необхідності у широкому застосуванні.

Не дивлячись на типологічну різницю між мікролітичними комплексами Погону та Пушкарів I з Ключами, вістря великих форм демонструють тотожність, і представлені серед усіх зібрань наступними типами:

1. латерально ретушовані симетричні;
2. латерально ретушовані асиметричні (зі скошеним кінцем);
3. білатерально ретушовані симетричні;
4. білатерально ретушовані асиметричні (зі скошеним кінцем);
5. білатерально ретушовані подвійні.

Спільними характерними особливостями для вістер великих форм виступають такі ознаки:

- використання для виготовлення масивної пластини, відбираючи найбільші з наявного діапазону;
- однакова технологія виготовлення;

- переважання білатерально ретушованих типів;
- домінування асиметричних (зі скошеним кінцем) форм.

Також, вірогідно припустити, що кількість оброблених ретушшю сторін при сталості форм виробів, може свідчити про різні стадії виробництва або використання.

Мікролітичні комплекси представлені виробами, що використовувались за спільними принципами, проте з дещо відмінними формами. Вони складаються з двох основних компонентів, які утворюють довге лезо та проколюючу частину одного композитного знаряддя, це:

1. вістря;
2. прямокутники.

Саме для перших характерна варіабельність форми, яка продемонстрована на виробих з Погону, з однієї сторони, і Пушкарів I та Ключів, з іншої. Різниця у формах підкреслюється також і метричними розбіжностями, що продемонстровано на графіках. З урахуванням вище сказаного, для мікролітичних комплексів Пушкарів I та Ключів виділені наступні типи вістрей:

1. вістря типу гравет з притупляючою ретушшю;
2. вістря типу гравет з напівстрімкою ретушшю;
3. вістря з виділеною проксимальною частиною.

На думку автора, у випадку з вістрями типу гравет різниця в ретуші, залежить від розмірів обраної заготовки. І така думка підтверджується графіками співставлення основних метричних параметрів (довжини, ширини та товщини) – вістря з напівстрімкою ретушшю завжди переважають за розміром заготовки, над виробами з притупляючою ретушшю.

Проте, не зважаючи на відмінні розміри, принцип їх застосування один і той самий – в якості вкладенів до композитного знаряддя. За відсутністю цілих (повних) знахідок, залишається лише уявляти яка могла бути форма та розміри наконечника, при товщині крем'яного вістря від 5 до 10 мм, і шириною від 13 до 25 мм. Також, це свідчить про об'єми наконечника, на якому мав вміститися паз відповідної товщини.

В свою чергу для прямокутників, які продовжують лезо композитного знаряддя, також прослідковано різницю у розмірах між оформленими притупляючою ретушшю та напівстрімкою. Тобто підтверджується навмисне виробництво саме таких серій вкладенів з притупленим краєм.

Іншим важливим чинником, що також впливає на формування композитного знаряддя, є форма вістря яка задається при ретушуванні у поєднанні із природними властивостями заготовки. Вістря Пушкарів I та Ключів мають один оброблений ретушшю довгий край, з проколюючим кінцем та поперечно тронковою проксимальною частиною. При цьому ретушування надає заготовці прямий або випуклий притуплений край, в Пушкарях I домінує – прямий (68 %), а в Ключах – випуклий (72 %). На думку автора, форма притупленого краю вкладеня може впливати на спосіб його кріплення відносно наконечника композитного знаряддя. Наприклад, прямий притуплений край завдяки своїй формі щільно прилягає по всій довжині до пазу. А випуклий притуплений край навпаки ні, якась частина буде виділятися від тіла наконечника. Надійно зафіксувати в такому випадку можна «поглибивши» паз, щоб вирівняти край. Проте такий варіант не є виробничо доцільним, можливо така форма надавалась навмисно саме для того, щоб отримати необхідний кут і відстань між тілом наконечника і тією частиною вістря, яке не ввійшло у паз. Таке розміщення вкладенів вірогідне, якщо їх розташувати вістрям до низу, тим самим утворюючи зубці як у гарпунних знарядь.

З цього можливо зробити висновок про те, що серед цих композитних знарядь могла існувати спеціалізація використання. Серед наявних фауністичних джерел (матеріали з Пушкарів I та Погону) на стоянках представлені як великі ссавці – мамонт (*M. primigenius*), північний олень (*R. tarandus*), кінь (*Equus* sp.), так і меншими за розмірами ссавцями-хижаками – вовком (*Canis lupus*) і лисячими (*Vulpinae*): лисом (*V. vulpes*) та песцем (*A. lagopus*). Слід розуміти, що певно не всі рештки мамонтів на стоянках пов'язані з безпосередньою мисливською діяльністю, проте північний олень та кінь цілком могли бути впольованими. Якщо мамонт, олень та кінь представляють собою для давньої

людини в першу чергу цінний м'ясний ресурс, то ссавці-хижаки могли забиватися задля отримання хутра, з вірогідним використанням спеціалізованого знаряддя.

Інші способи кріплення вкладенів з притупленим краєм демонструють нам вироби, що походять з розкопок Погону (і з досліджень М.В. Воеводського, і з власних). Вони представлені вістрями з боковою виїмкою та типу гравет, які мають певні особливості в порівнянні з Пушкарями I та Ключами. Якщо основною заготовкою для останніх слугували пластини, то для Погону відмічене зменшення заготовки в діапазоні параметрів пластинки. Крім того, вироби з Погону відрізняються більшою геометричністю та витонченістю.

Окремо слід охарактеризувати ситуацію із вістрями з боковою виїмкою, які представлені серед матеріалів Ключів. На відміну від Погону, де така форма вістря є однією з провідних у комплексі, то для Ключів їх нараховується всього чотири одиниці серед 283 виробів з притупленим краєм. На ряду з іншими виробами вони виокремлюються від комплексу загалом. Вірогідно припустити наявність невеликої домішки, що може походити з іншої ділянки стоянки.

Таким чином, простежені характерні риси крем'яних комплексів підтверджують думки попередніх дослідників, про своєрідність представлених пам'яток у порівнянні з іншими. За сукупністю низки специфічних ознак, що притаманні цим крем'яним комплексам, простежуються основні спільні тенденції та напрямки, які дозволяють об'єднати їх в цілому до однієї групи пам'яток. Для неї властиві наступні ознаки:

- використання для розколювання виходів місцевої сировини (переважно деснянський кремій), які розташовані неподалік від стоянок.
- Транспортування сировини безпосередньо на стоянки, де відбувався повний цикл розколювання сировини – від первинної обробки, до виготовлення знарядь праці.
- Розколювання сировини проходило із застосуванням спільної технології, із використанням специфічних прийомів та засобів.

- Технологія розколювання направлена на отримання універсальної пластинчатої заготовки, які за своїми метричними пропорціями характеризуються як пластини та пластинки.
- Незначний відсоток мікропластин, разом із відсутністю знарядь праці виготовлених на них.
- Для виготовлення знарядь використовували весь спектр отриманих заготовок.
- В основному типологічно-статистична тотожність та сталість виробів із вторинною обробкою.
- Переважання виробів мисливського оснащення серед морфологічно виражених категорій знарядь.
- Різці переважають над скребачками, разом із незначним відсотком інших типів виробів.
- Застосування подібних технологічних прийомів для виготовлення знарядь праці.
- Переважання мікролітичного комплексу над вістрями великих форм серед виробів мисливського оснащення.

3.4 Культурно-хронологічна інтерпретація пам'яток пушкарівського типу.

При вивченні пам'яток кам'яної доби головним джерелом інформації найчастіше виступають колекції кам'яних виробів, на основі яких проводиться культурна, а часто і хронологічна атрибуція пам'ятки. На окремих із них зберігаються фауністичні рештки, більш рідкісними є залишки об'єктів – житла, вогнища, ями. Коло пушкарівських пам'яток відноситься саме до таких, що мають їх в тому чи іншому прояві, демонструючи свій особливий спосіб адаптації до умов навколишнього середовища. Дослідження таких стоянок розширюють можливості проведення реконструкцій господарсько-побутових умов, і не обмежуються виключно кам'яними виробами. Для проведення такого роду реконструкцій необхідне залучення широкого кола інформації з різних джерел із застосуванням комплексного підходу.

Важливою складовою для встановлення господарської специфіки та сезону побутування є топографічне розташування стоянки. Для пушкарівських пам'яток притаманне розміщення на високих, пануючих, терасах над заплавами річок, поряд з місцями впадіння в них менших. За сторонами світу тераси орієнтовані на південь/південний-схід. Так Пушкарі I та Погон займають високу терасу правого берега р. Десна, яка обмежує її зі сходу, а із півдня – давня розлога балка, вірогідно обводнена у той час. Ключі, що знаходяться за 100 км на захід від Пушкарів I та Погону, також займають терасу на правому березі р. Цата, яка обмежує її зі сходу, а з півночі – р. Жеведа.

Можна припустити, що місце вибору для стоянки мало відповідати в сукупності декільком чинникам: доступна питна вода, насиченість кормової бази, наявність поряд ресурсів сировини. Розташування на таких високих ділянках давало можливість мати огляд довкілля та контроль широких заплів, що утворювалися злиттям двох річкових долин. Такі місця вірогідно приваблювали дичину, особливо великих ссавців, там же могли знаходитись і природні «кладовища» мамонтів. Останні відігравали не аби яку роль у веденні господарства, і були цінним джерелом для пошуків сировини (черепа, бивні, лопатки, великі кістки і т.д.), що використовувались як будівельні матеріали, паливо для вогнищ, сировина для виготовлення знарядь. Висока, а отже і відкрита вітрам, топографія пушкарівських стоянок, може слугувати одним із показників побутування їх у теплий сезон року. Характерною особливістю пам'яток, що підтверджується археологічними дослідженнями, є свідчення багаторазових відвідувань людиною цих місцевостей.

Стратиграфічна позиція культурного шару і умови його залягання у геологічних розрізах, є індикатором багатьох процесів, які відбувалися до, під час та після його формування. Завдяки кореляції геологічної та археологічної періодизацій, можливо провести відносне датування культурного шару, й визначити кліматичні умови.

Примітно, що культурний шар як пам'яток поблизу с. Пушкарі, так і Ключів, має спільні умови залягання. Він пов'язаний із верхньою пачкою суглинків, що перекриті ортзандами, або лесовими відкладами.

Перший випадок характерний для більшості відомих розрізів, це розкопи II та V Пушкарів I, Погону та Ключів. У зазначених випадках культурний шар немов би «закорковується» шаром спресованого озалізованого піску, потужністю від 2-3 до 10-12 см. Завдяки цьому він зберігає положення «in-situ», із незначним відсотком артефактів транспортованих на невелику дистанцію. Ортзанди також свідчать про процеси, що відбулися з культурним шаром, коли людина залишила стоянку, а саме: відносно не тривале перебування на відкритому просторі, і швидке консервування за участю води, яка певний час залишалася стояти. Відповідні специфічні відмітки фіксуються на частині кісток з розкопу. Вірогідно припустити, що таке могло відбуватися на місцях природніх улоговин, або понижень рельєфу. Тобто, принципи вибору місця для стоянки могли враховувати особливості ландшафту, вигідно використовуючи його для власних потреб, як то, наприклад, будівництва житлових конструкцій.

На розкопі VII стоянки Пушкарі I зафіксована інша ситуація з відкладами, що перекивають культурний шар. Вони представлені малопотужними лесами, які на деяких ділянках розкопу відмежовуються від суглинку прошарком ортзанду. Це віддзеркалюється на стані збереженості культурного шару, за таких умов неухильно зростає кількість артефактів, що піддалась транспортуванню на невеликі дистанції у вертикальній площині. Наприклад, перші артефакти починають зустрічатися в сучасному ґрунті, як наслідок біотурбацій.

Один із значущих процесів, що відобразився на культурному шарі, пов'язаний із максимумом похолодання останнього льодовикового періоду. В розкопах часто зустрічаються сліди руйнувань внаслідок кріотурбацій. Здебільшого вони представлені морозобійними тріщинами. Їх ширина може становити як декілька сантиметрів (для Погону), так і досягати 15-20 см у ширину (Пушкарі I, розкоп VII). В останньому випадку тріщина проходить майже через увесь розкоп, маючи яскраво виражене супіщане заповнення. Поодинокі

артефакти зустрічаються на контакті суглинку та піску, вони мають повністю зашліфовану поверхню. Розширення тріщини спричинило руйнування культурного шару в ділянках де вона пройшла, дивом не зачепивши центрального скупчення кісток над житловою западиною та вогнища. Наприклад, два великих фрагменти одного бивня мамонта, були знайдені на бортах тріщини навпроти один до одного. Тобто тріщина розширюючись поступово розірвала бивень. Інший приклад представлений на двох ямках (№ 2-3), що розташовані на дні житлової западини (рис. 24), де тріщина відірвала та змістила частину ямки разом із заповненням (!). Отже всі фактори вказують на те, що морозобійні тріщини були сформовані після того як людина покинула стоянку, що фіксується стратиграфічними розрізами та спостереженнями.

Для частини пам'яток було проведено радіокарбонне датування зразків кістки та кісткового вугілля. Були отримані серії дат для стоянки Пушкарі I розкопи V та VII (табл. 1). З розкопу V походить вісім дат, більшість з яких мають діапазон від 20 500-21 100 тис. р.т., із нього випадають дві дати – 19 010 та 22 350 тис. р.т. З розкопу VII маємо серію із шести дат, в діапазоні від 19 500 до 20 900 тис. р.т. (табл. 1).

Таким чином, геологічне датування підтверджується серіями радіокарбонних дат, що дає підстави вважати, що час побутування Пушкарів I, разом з ними і Ключів, припадає на межу максимуму останнього льодовикового періоду (приблизно 19 тис. р.т.). Погон є підстави попередньо датувати в діапазоні 21-23 тис. р.т., тобто раніше, ніж Пушкарі I та Ключі.

Палеогеографічні реконструкції засвідчують, що на представленій території для даного часового відтинку властиве панування холодних кліматичних умов, які можна порівняти із сучасними тундро-степовими ландшафтами Євразії та Північної Америки. Відповідно, це відобразилося на видовому складі фауністичних решток стоянок: великі ссавці – мамонт (*M. primigenius*), північний олень (*R. tarandus*), кінь (*Equus* sp.); хижаки – вовк (*Canis lupus*) та лисячі (*Vulpinae*): лисиця (*V. vulpes*) та песець (*A. lagopus*).

Непрості умови навколишнього середовища вимагали від тогочасної людини неабияких знань і вмінь, змушуючи адаптуватись і розвиватися задля виживання виду. Відображення цих процесів ми можемо спостерігати у широкому розповсюдженні житлових конструкцій в добу верхнього палеоліту. Вони демонструють різноманітні підходи до ведення мисливсько-збиральницького господарства.

На пушкарівських пам'ятках у тому чи іншому вигляді представлені залишки поселенських структур. Найбільш вивченою в цьому плані є стоянка Пушкарі I, де у всій повноті презентовано своєрідний варіант організації поселення. Як вже зазначалося вище, на разі досліджено 4 такі структури, які мають прикметні риси та закономірності, що дає підстави виділити господарчо-побутовий комплекс (ГПК) [Шовкопляс 1969; 1971 а]. Структурно він складається з трьох основних ділянок:

1. Житлові западини.
2. Вогнища під відкритим небом.
3. Зони евакуації сміття (викиди).

Житлові западини представлені виключно на Пушкарях I (розкопи II, V, VII), на даний момент досліджено п'ять жител, які входять до трьох окремих ГПК. Під широким значенням «житлова западина» розуміється сукупність складових, що характеризують житлову структуру і є спільними для всіх ГПК:

- Безпосередньо сама «западина» є результатом навмисних дій спрямованих на підготовку площадки перед початком власне самого спорудження конструкції. Зафіксовано випадок коли в одній великій западині було розміщено три житла (розкоп II), інші мають по одній конструкції на западину (розкоп V та VII).
- Використання черепів мамонтів разом із «стовповими» ямками для фіксації та підтримки каркасу житлової конструкції, вірогідно чумоподібної форми.
- Використання великих кісток мамонтів для фіксації обшивки житла, що представлені у вигляді завалів у верхній частині заповнення

житлових западин. Для розкопу II та V також зафіксоване використання «відвалу», що виник при розчистці западини, для фіксації обшивки житла.

- Внутрішнє вогнище наявне у всіх випадках, яке вірогідно підтримувало тепло в середині. Для внутрішнього вогнища з розкопу VII є підстави свідчити, що там не відбувалися активні процеси горіння, а джерело тепла приносилось із зовні.

Вогнища під відкритим небом зафіксовані в розкопах на всіх пам'ятках, на разі таких досліджено шість – по одному для Погону та Ключів, і чотири для Пушкарів I (розкопи I, V та VII). Поряд із вогнищами розташовувалися виробничі ділянки – місця обробки крем'яної сировини, білування здобичі, тощо. Вірогідно припустити, що частину світлового дня людина проводила біля таких вогнищ, виконуючи трудові дії для забезпечення життєдіяльності. Так, у двох розкопах (V та VII) Пушкарів I представлені вогнища, що пов'язуються із житловою западиною та входять до єдиних ГПК.

Крім того, в двох випадках (Пушкарі I, розкоп V та Погон) вогнища під відкритим небом оточені довкола системою невеликих ямок, які мають або вертикально вставлені кістки або заповнені великими фрагментами плитчастої крем'яної сировини. Ямки могли використовуватися в якості стовпових, а кістки, або крем'яна сировина – для фіксації жердин, що утворювали певну конструкцію. Невелика відстань (до півтора метра) від вогнища до ямок певною мірою обмежує корисну житлову площу, що ускладнює можливість її використання в подібних цілях. А тим паче, що для прикладу із Пушкарів I вогнище із системою ямок розміщено поряд (7-8 м) із житловою западиною. Можливо припустити, що конструкція довкола вогнища могла використовуватися для господарських потреб.

Зони евакуації/викиди/топталища пов'язані, в першу чергу, із постійною необхідністю вичищати вогнища від залишків продуктів горіння. Також, цього час від часу потребували і виробничі ділянки. В археологічному контексті ці зони фіксуються у вигляді скупчень, які не мають чіткої форми та спеціальних

поглиблень. Заповнення характеризується: величезною кількістю фрагментів (різних розмірів) горілої кістки; насиченість крем'яними артефактами (до 1000 одиниць на метр квадратний); фауністичні рештки представлені цілими та фрагментованими кістками. Також, для всіх вогнищ, і зовнішніх і внутрішніх, влаштовувалися окремі зони викиду, по суті їх можна ототожнити зі смітниками.

Враховуючи сказане, необхідно детальніше зупинитися на окремих моментах дослідження культурного шару пушкарівських ГПК. З одного боку, в зонах викиду ми фіксуємо переміщений в давнину крем'яний матеріал, який по суті викинули – як відходи продуктів розколювання, так і вироби зі вторинною обробкою. А з іншого, поряд із вогнищами під відкритим небом фіксуються різні виробничі ділянки. Наприклад, для Погону, є підстави вважати, що ми зафіксували останні виробничі процеси, перед тим як людина покинула стоянку. Тобто, артефакти не були переміщені в зону викиду, в цілому утворюючи закриті міні-комплекси.

Не останню роль у ступені збереженості культурного шару відіграли геологічні процеси накопичення відкладів над ним, а саме пачка ортзанду, що «законсервувала» його. Це зменшило вплив процесу біотурбації на культурний шар. На практиці це означає, що дрібні гризуни, риючи нори, не могли пробитися через щільний прошарок ортзанду.

Крім того, слід відзначити певні закономірності у місцях розташування викидів, які виявила В.І. Беляєва в процесі планіграфічного дослідження поселенської ділянки Пушкарів I, пов'язаної із розкопами II та V [Беляєва, 2014]. У них виявлено два ГПК, повністю досліджений з малою житловою западиною, і частково – з великою. В останньому випадку було простежено, що місця скупчення кісткового вугілля, які П.І. Бориськовський трактував як зовнішні вогнища, виявилися зонами евакуації, які відповідають трьом внутрішнім вогнищам житлової западини (рис. 8). Таким чином, стало очевидною закономірність їх розташування за межами житлових западин та виробничих ділянок під відкритим небом.

За сторонами світу зони евакуації знаходяться на північ або північний-схід від своїх вогнищ, і ніколи на південь, що вказує на можливий напрямок вітру. Логічним виглядає припущення, що процес викидання решток продуктів горіння виконувався за напрямком вітру, а не проти нього. Також, за цим критерієм обиралося місце зовнішнього вогнища відносно розташування житлової западини. Тобто, таким чином щоб дим не заважав господарсько-побутовій діяльності. На думку дослідниці, такі планіграфічні обставини ускладнюють вірогідність функціонування двох ГПК в синхронний відрізок часу, адже один заважав би іншому, і більше свідчать на користь багаторазового відвідування цих місцин давньою людиною.

Характерною рисою, притаманною пушкарівським пам'яткам є використання в якості палива кісток великих ссавців. Деревне вугілля зустрічається здебільшого у вигляді нечисленних та невеликих за розмірами вуглинок. Схоже, дерево могли використовувати як паливо, проте в обмеженій кількості, можливо на початковій стадії горіння. Кістки великих ссавців за своєю структурою пористі, багаті органікою і у сухому стані могли слугувати достатньо якісним паливом, враховуючи дефіцит деревини у прильодовикових тундро-степях. На основі проведених аналізів ступеню обгорілості кісток у вогнищах температура горіння могла становити 200-300° С. Активні процеси горіння відобразилися у об'ємності зони евакуації та заповнення вогнищ, наприклад, на разі з вогнища Погону маса горілої кістки становить 20 кг.

Застосування кістки в якості палива, змушувало робити їх запаси, які могли поповнюватися з природних «кладовищ» великих ссавців. Такі місця відомі поблизу Пушкарів I та Погону. Розлога балка яка обмежує плато зі стоянками із півдня не випадково має місцеву назву «Мосолов Рів». Відомі свідчення, що впродовж XIX-XX століть під час весняних повіней у балці вимивало численні кістки великих ссавців, здебільшого мамонтів. Окремі палеонтологічні знахідки трапляються і зараз, що в цілому є характерним явищем для Подесення. Наприклад, такі кістковища відомі недалеко від верхньопалеолітичних пам'яток

Бужанка I та II (Коропський р-н Чернігівської обл.), що розташовані південніше від Пушкарів.

Таким чином, є підстави вважати, що збиральництво відіграло важливу роль у веденні господарства. Окрім палива, кістки використовувалися для спорудження житлових конструкцій, кістковий матеріал для яких навмисно відсортовувався. В цілому простежується активне транспортування необхідної сировини безпосередньо до поселень, для його наступного використання. Транспортували як кістку в якості палива та будівельних матеріалів, так і крем'яну сировину для виготовлення знарядь праці.

Ще одну важливу направленість діяльності первісної людини на пам'ятках, демонструє типолого-статистичний аналіз крем'яних комплексів. Серед знарядь стоянок переважають вироби мисливського оснащення над іншими категоріями інструментарію. В якості вкладенів до композитних мисливських знарядь широко застосовувалися мікролітичні вироби. Використання такої зброї у мисливській діяльності мало наносити здобичі глибокі рани, що збільшувало вірогідність вдалого полювання. Уніфіковане виробництво дозволяло проводити швидко заміну елементів робочого леза, які отримували пошкодження внаслідок використання.

Серед знарядь праці стоянок різці неодмінно переважають над скребачками. Відповідне співвідношення свідчить про те, що обробка кістки та, особливо, бивнів мамонтів, становила невід'ємну складову виробничих потреб людини. З іншого боку, незначна кількість знарядь для обробки шкіри, можливо, свідчить про функціонування поселень переважно в теплий період року, коли шкури тварин не оброблялися через їх низьку якість.

Вироби з кістки та бивня мамонта, на разі, походять виключно з розкопів Пушкарів I. У розкопі II, з довгою житловою западиною, було знайдено два фрагменти робочих кінців мотик, уламок овальної підвіски з отвором по середині, «гудзик» з перехватом, і декілька плоских прямокутних у плані стрижнів із бивня, один з яких має вісім випуклостей, які розділені перехватами. Кістяний інвентар з розкопу V також небагатий. Він представлений двома обламаними стрижнями із

бивня, «гудзиком» з перехватом, уламком трубчатої кістки та фрагментом лопатки мамонта з численними нарізками на поверхні [Хлопачев, 1997].

Таким чином, на основі проведених досліджень та спостережень ГПК пушкарівських пам'яток, можна зробити висновок про їх мисливсько-збиральницьку господарську спеціалізацію. Мисливська діяльність чітко відображена у знаряддях праці, які призначались як для полювання, так і для подальшого білування здобичі та утилізацію отриманих ресурсів – кістка, бивень, шкіра. Окрім вірогідного збиральництва для задоволення харчових потреб, на стоянках зафіксовано транспортування сировини – фауністичної, крем'яної, природніх мінералів (вохра, крейда), і решток викопних істот – белемнітів (*Belemnitida*).

Отже, враховуючи в цілому господарсько-побутову специфіку пам'яток, справедливо припустити, що вони мали сезонний характер, який пов'язаний з мисливською діяльністю. На цю користь свідчать наступні ознаки:

- Топографічне розташування поселень та місце у навколишньому середовищі. Всі пам'ятки знаходяться на високому правому березі поряд із місцем злиття двох річок, займаючи надзаплавну широку терасу із південною чи південно-східною експозицією. В оточуючому рельєфі такі тераси домінують, що дає можливість добре простежувати територію навколо, та контролювати широкі заплави, де випасалися стадні ссавці.
- На пушкарівських пам'ятках представлені «легкі» житлові конструкції, що разом із високою топографією поселення та суворим холодним кліматом на межі максимуму останнього зледеніння, ускладнювало би проживання в зимовий період.
- Археологічно фіксуються активні, відносно нетривалі, відвідування людиною однієї території в різні проміжки часу.
- Відносно малі за розмірами житлові конструкції могли вміщувати невелику групу людей (за винятком великої житлової западини з трьома житлами).

- Домінування знарядь мисливського призначення, що вказує на активне ведення промислу. Фауністичні рештки представлені великими ссавцями та ссавцями-хижаками. Кістки великих ссавців, особливо коня та північного оленя, презентовані великими кістками кінцівок, ребр, тобто м'ясних частин, мало коли знаходять в анатомічних групах. Це свідчить, що первинне білування проходило за межами стійбища, а на поселення приносили лише найцінніші м'ясні частини туші.
- Наявність серед фауністичних решток лисячих кісток може свідчити про мисливство, що було орієнтоване на отримання хутра. В підтримку цього виступають доволі часті знахідки кінцівок з фалангами в анатомічному порядку. Вважається що найкращий час для полювання хутряних звірів, є кінець зими-початок весни, до початку весняної линьки.

На основі сукупності вище перерахованих ознак сезонність побутування пушкарівських пам'яток пов'язана із теплою весняно/осінньою порою року. На підтримку цього може також свідчити і наступне спостереження, що всі відомі нам житлові конструкції мають заглиблення 10-20 см, яке має нерівномірний характер, місцями із нечіткими межами. Можливо заглиблення є наслідком розчистки площадки перед будівництвом житлової конструкції. На той час денною поверхнею слугував достатньо глинистий гідрофобний ґрунт, який при таненні снігового покриву або інтенсивних опадах перетворювався у багно. Що зумовлювало необхідність розчистки простору перед будівництвом.

Своєрідною особливістю пушкарівських пам'яток, що виділяє їх серед багатьох верхньопалеолітичних стоянок Європи, є відсутність виробів та прикладів первісного мобільного мистецтва – гравіювання або розпис кістки та бивнів, антропоморфна чи зооморфна пластика тощо. Як засвідчує матеріал, пушкарівські вироби характеризуються виключно предметами утилітарного призначення. Для виготовлення високохудожніх творів необхідно мати не тільки відповідні умови та натхнення, а й отримати необхідну сировину. Найчастіше

матеріалом для таких творів виступав бивень мамонта, який необхідно було доставити, підготувати та обробити. В цілому обробка бивнів являє собою складний технологічний процес. На пушкарівських пам'ятках не зустрінуті виробничі ділянки, що можна пов'язати із процесом обробки бивня. Натомість таке виробництво могло відбуватися на базових, стаціонарних (зимових) стоянках, які на разі нам не відомі.

Таким чином, на прикладі розглянутих пам'яток було продемонстровано особливий спосіб ведення мисливсько-збиральницького господарства. Місця їх розташування пов'язані з різними хронологічними проміжками побутування. Найбільш дослідженими та інформативними є стоянки поблизу с. Пушкарі, де ми спостерігаємо концентрацію верхньопалеолітичних пам'яток на обмеженій території, де три різних ГПК Пушкарів I представляють у сукупності подібне культурне явище, з не великою хронологічною дистанцією між ними. На ряду із Ключами вони презентують модель адаптації та виживання людини в критичних умовах на межі максимуму останнього зледеніння.

З іншого боку, матеріали з Погону ставлять питання про динаміку та хронологію заселення пушкарівського мису. Ми спостерігаємо технологічну та функціональну подібність між крем'яними знаряддями Погону і Пушкарів I з одного боку та Ключами з іншого. Проте морфологія виробів із притупленим краєм виступає достатньо чітким хронологічним індикатором, що вказую на часову різницю між комплексами.

Крім того, інша пам'ятка Пушкарі III, що також розташовується на пушкарівському плато, має ряд розбіжностей із уже відомими. Наявність у комплексі мікролітів з прямовисною, практично вертикальною притуплюючою ретушшю різко контрастує з виробами Пушкарів I і Погону (Васильєв, 2018 а, б). Де притуплююча ретуш не сильно модифікує край заготовки, а зустрічне нанесення взагалі не характерне. Типологія мікролітичних виробів також має ряд розбіжностей, зокрема відсутні як і вістря типу «гравет» - з притупленим краєм та тронкованою проксимальною частиною, так і вістря з боковою виїмкою. З іншого боку серед матеріалів Пушкарів III також представлений прямокутник, хоча і

один, проте він демонструє схожість принципів побудови складних композитних наконечників з Пушкарями I та Погону, і більш пізніх Пушкарів IX (Бугорок). Крім того слід зазначити, що серед усіх матеріалів Пушкарів III, і з шурфа 1937 р. та поверхневих зборів, включаючи і сучасні, відсутні знахідки вістер великих форм, що також є традиційними для знарядь мисливського оснащення сусідніх пам'яток [Васильєв, Дудник, 2009].

Таким чином, попередньо є підстави вважати, що представлений крем'яний матеріал із стоянки Пушкарі III (Сосонницький Рів) може відображати відмінну від вже відомих традицію виготовлення мікролітичних виробів. Розуміючи обмеженість джерельної бази на разі ми не можемо певно сказати чи демонструє ця різниця між мікролітами Пушкарів I/Погону/Пушкарів III господарську специфіку або направленість пам'яток? Чи навпаки, це є свідченням хронологічної дистанції між пам'ятками? Тобто, на сучасному етапі дослідження пушкарівських пам'яток в цілому ми фіксуємо різні поселенські ділянки, що мають і різний час побутування.

В цілому розглядаючи мікролітичні вироби Пушкарів III напрошується аналогія з вістрями Молодового-5 шару 7 [Нужний, 2003 а; 2015, с. 32, рис. 13: 10, 11, 14], що також мають прямовисний притуплений край, іноді з використанням зустрічного ретушування, та вентральне потоншення виробу для вирівнювання профілю. Сьомий шар Молодового-5 має датування в межах 25-26 тис. р.т..

Також, на разі залишається відкритим питання щодо співвідношення між культурним шаром стоянки Погон (Пушкарі VIII) і нижнім шаром стоянки Пушкарі IX (Бугорок) – «5-й метр» [Хлопачев, 2011]. Для останнього було отримано дати в діапазоні 22-23 некаліброваних тис. р.т. (табл.1), проте колекція крем'яних виробів на сучасному етапі дослідження не є достатньо інформативною, що унеможливорює коректне порівняння із колекціями відомих пушкарівських стоянок.

Іншим, найбільш південним, проявом пушкарівської культурної традиції виступають крем'яні артефакти, що походять зі стоянки Мозоліївка (с. Мозоліївка Глобинський р-н Полтавська обл.). Отримані матеріали походять із різночасових

зборів на лівій терасі підтопленого Кременчуцьким водосховищем гирла р. Сула (Кротова та ін., 2004; Нужний, 2015, с. 87-90). Серед них представлені типові для пушкарівських пам'яток мікролітичні вироби, що виготовлені за допомогою напівстрімкою/стрімкою лускатою ретушшю. Типологічно вони також розподіляються на вістря з притупленим краєм та прямокутники. Іншою характерною ознакою, що поєднує Мозоліївку із пушкарівською групою, є наявність у колекції вістер великих форм – білатерально ретушованих напівстрімкою лускатою ретушшю із симетричною або скошеною проколюючою частиною.

В цілому, пушкарівські пам'ятки представляють собою окреме яскраве явище верхнього палеоліту України, яке необхідно розглядати у контексті широкого граветського технокомплексу, носії котрого поширилися по величезним просторам від Піренейського півострова на заході, до р. Дон на сході в період від 29-28 до 20-19 некаліброваних тис. років тому. На основі сучасного стану наукових досліджень у цій галузі, пам'ятки граветського кола територіально розділяються на три великі групи: Західноєвропейська [Chiotti at al., 2015; Demars, Laurent, 1989; Djinjan, 2011; Iriarte-Chiapusso at al., 2016; Jacobi at al., 2010; Klarik, 2007], Центральноєвропейська [Antl-Weiser, 2008; Conard, Moreau, 2004; Händel at al., 2008; 2009; Kaminska, 2016; Kozłowski, 1986; 1998; Lengyel, Chu, 2016; Moreau, 2010; Nyvltova Fisakova, 2013; Oliva, 2007; Polanska, Novak, 2014; Škrdla at al., 2008; Sobczyk, 1995] та Східноєвропейська [Амирханов и др., 2009; Аникович, Рогачев, 1984; Гаврилов, 1998; 2005; 2016; Гвоздовер, 1998; Ефименко, 1953; 1958; Залізняк, 2010; Лисицын; 2011; 2014; Синицын и др., 1997; Reynolds at al., 2015; Soffer, 1985]. У процесі освоєння цих територій невпинно відбувалися процеси, які зумовлювали диференціацію підходів до ведення господарства, що відобразилось у різноманітті форм та типів знарядь праці, конструктивних особливостях житлових споруд, мистецтві тощо.

Технологічні традиції та прийоми обробки кам'яної сировини та виготовлення знарядь праці мають низку локальних відмінностей та особливостей, які також різняться і хронологічно. Мешканці як пушкарівських

пам'яток так і пам'яток інших локальних типів також розташовувались відносно компактними групами, займаючи та обживаючи певний природний ареал. У нашому випадку це – басейн середньої течії р. Десна, з її правими притоками.

На території України стоянки граветського кола представлені у різних регіонах, серед них слід виділити основні групи пам'яток: басейну р. Дністер [Нужний, 2003 а; Черныш, 1959; 1985; Черниш, 1961, 1973; Haesaerts at al., 2004; Kulakovska at al., 2014; Kulakovska, Otte, 1999], Надчорномор'я [Демиденко, 2018; Кротова, 2002; 2003; 2013; Сапожников, 2005], Центральної [Залізняк та ін., 2013; Оленковский, 1991, 2000; Степанчук, 2013], Західної [Савич, 1975; Ситник, 2010;] та Північної [Кононенко, 2003; 2009; 2015; 2018; Нужний, 1998] України, Криму [Яневич, 2000].

Враховуючи технологічну та культурну спорідненість пам'яток граветського кола, при проведенні паралелей та пошуках аналогій необхідно бути в край обережними, враховуючи територіальну та хронологічну дистанцію між ними. Адже, в іншому випадку це може призвести до плутанини та вкрай неочікуваних наслідків. Серед самих пушкарівських пам'яток вже зараз помітні розбіжності, що демонструють різницю у часовому проміжку між Погоном з однієї сторони, та Пушкарями I з Ключами з іншої. При цьому не відкидається їх вірогідна генетична спорідненість в цілому, свідчення якої ми отримали на основі проведених досліджень.

У верхній течії р. Десна розташовані стоянки Хотильово 2 та Авдєєво, що представляють іншу широку групу пам'яток за якою ще в Радянській історіографії закріпилася назва «східний гравет» (Примітно, що територіальні межі поширення «східного гравету» закінчувалися на кордонах країн колишнього Варшавського договору). Зазначені пам'ятки відносяться до костьонківсько-авдєєвського типу, що мають датування 22-23 тис. р.т.. Їх крем'яні комплекси мають ряд характерних відмінностей від пушкарівських, зокрема і наявність специфічних знарядь як то ножі костьонківського типу. Також, відмінним виглядає і мікролітичний комплекс, що також складається із вістер з притупленим краєм та прямокутників, проте вони виготовлялися за допомогою стрімкого дорсального,

іноді навіть зустрічного, високого ретушування із вентральним підтісуванням базової частини і загостренням проколюючої частини. Серед вістер з притупленим краєм представлені наступні типи: мікрогравет, гравет, вашон, з боковою виїмкою. Вістря великих форм розподіляються на два типи – костьонківський та павлівський. Частина з яких є подібними до виробів із пушкарівських стоянок, проте із певними особливостями – наявністю плаского вентрального ретушування на дистальній та проксимальній частинах заготовки. Також, на пам'ятках костьонківсько-авдєєвської типу були дослідженні своєрідні поселенські структури – залишки житлових конструкцій та вогнища під відкритим небом із розташованими поруч виробничими ділянками [Гаврилов, 2005; 2016].

Із часу відкриття стоянок на околиці м. Радомишль (Житомирська обл.) у 60-х рр. XX ст., серед палеолітознавців закріпилася думка про подібність крем'яного комплексу Радомишля I до пушкарівських. Окрім загальних рис, що характерні для верхньопалеолітичних пам'яток, вона базується на співставленні вістер великих форм, які виразними серіями представлені на обох стоянках. Цю тезу започаткував І.Г. Шовкопляс, який знаходив аналогії радомишльським матеріалам виключно серед пушкарівських. Пізніше, інші дослідники, зокрема М.І. Гладких, В.І. Беляєва, Д.Ю. Нужний, Л.Л. Залізник, дотримувались схожої думки. Отже, особливо у світлі нещодавно успішно захищеної кандидатської дисертації О.М. Кононенко, необхідно розставити крапки над «і» в контексті порівняння цих комплексів. Автор погоджується із висновками О.М. Кононенко про те, що на разі ми не маємо достатньої доказової бази для однозначної інтерпретації індустрії першої радомишльської стоянки, хоча в цілому є підстави розглядати її серед інших проявів граветської культурної традиції [Кононенко, 2003; 2009; 2018]. З іншої сторони, серед крем'яних виробів стоянки Радомишль I повністю відсутній мікролітичний комплекс, що унеможлиблює його порівняння із іншими. Ця обставина виглядає дещо дивною, з огляду на те, що мікроліти отримали широке застосування в добу верхнього палеоліту. В сукупності вістря великих форм мають кілька характерних особливостей, що відрізняють їх від

пушкарівських: 1) використання масивних відщепів для виготовлення частини вістер (основною заготовкою для вістер із пушкарівських стоянок слугували виключно пластини); 2) відсутність вістер із скошеним кінцем, які є домінуючим типом для пушкарівських; 3) 99 % вістер Радомишлю I мають білатеральне ретушування, тоді як для пушкарівських характерний досить значний відсоток латерально ретушованих виробів. Зазначені обставини не дають можливостей для твердження про культурну або навіть генетичну спорідненість між крем'яними індустріями типу Радомишль I та пушкарівською.

Таким чином, проаналізовані верхньопалеолітичні пам'ятки Пушкарі I, Погон, Ключи демонструють своєрідний шлях розвитку матеріальної культури первісної людини на конкретній території, в конкретний проміжок часу. Маємо підстави розглядати їх як окремий пушкарівський тип пам'яток у межах граветського технокомплексу або культурної традиції. Він розвивався паралельно з іншими проявами Гравету, що функціонували на межі максимуму останнього зледеніння в Європі і передували його катастрофічним наслідкам. Матеріали Погону демонструють більш ранній етап розвитку носіїв пушкарівської традиції в межах граветського технокомплексу.

ВИСНОВКИ.

Яскравим проявом культури верхнього палеоліту Європи є численні пам'ятки граветського технокомплексу, які 29-19 тис. років тому поширилися на безмежних територіях від Піренейського півострова на заході до басейну Дону на сході. На території України стоянки граветського кола представлені у багатьох регіонах – у басейнах річок Дністер, Середня Десна, на Волині, у Західній та Центральній Україні. Пізні прояви граветської традиції відомі у Надчорномор'ї, Донбасі, Криму. У різних регіонах Європи граветські пам'ятки набули певної своєрідності.

Один з таких своєрідних проявів граветського технокомплексу, відомий під назвою пам'ятки пушкарівського типу, поширився напередодні максимуму валдайського похолодіння у Середньому Подесенні. Пушкарівський тип пам'яток відомий широкому загалу не лише яскравими комплексами крем'яних виробів, але й унікальними залишками господарсько-побутових комплексів, що складаються з житлових конструкцій, вогнищ, виробничих ділянок.

Представлена робота узагальнює результати багаторічних археологічних досліджень, які проводилися різними дослідниками на групі пам'яток поблизу сіл Пушкарі та Клюси на Чернігівщині починаючи з 30-х років ХХ ст. Отриманий величезний масив інформації давно потребував узагальнення та систематизації в межах сучасних вимог і можливостей науки. Разом із залученням фахівців суміжних дисциплін вдалося встановити час існування пам'яток, природні умови та оточуюче середовище, що є важливими чинниками при проведенні соціально-побутових реконструкцій.

Важливою складовою для встановлення господарської специфіки та сезону побутування, є топографічне розташування стоянки. Для пушкарівських пам'яток притаманне розміщення на високих, пануючих, терасах із південно-східною орієнтацією над заплавами річок, поряд з місцями впадіння в них менших. Розташування на таких високих ділянках давало можливість мати огляд довкола, контролюючи широкі заплави, що утворювалися злиттям двох річкових потоків. Такі місця вірогідно приваблювали дичину, особливо великих ссавців, там же

могли знаходитись і природні «кладовища» мамонтів. Останні відігравали не аби яку роль у веденні господарства, і були цінним джерелом для пошуків сировини (черепи, бивні, лопатки, великі кістки і т.д.), що використовувались як: будівельні матеріали, паливо для вогнищ, для виготовлення знарядь. Характерною особливістю пам'яток, що підтверджується археологічними дослідженнями, є свідчення багаторазових відвідувань людиною цих місцевостей.

Стратиграфічна позиція культурного шару і умови його залягання у геологічних розрізах, є індикатором процесів, які відбувалися до, під час та після його формування. Завдяки кореляції геологічної та археологічної періодизацій, можливо провести відносно датування культурного шару. Важливо, що культурний шар як з пам'яток поблизу с. Пушкарі, так і з Ключів, має однакові умови залягання. Він пов'язаний із верхньою пачкою суглинків, що перекриті ортзандами або лесовими відкладами. Геологічне датування підтверджується серіями радіокарбонівих дат, що дає встановити час побутування Пушкарів I, разом з ними і Ключів, на межі максимуму останнього льодовикового періоду (приблизно 19 тис. р.т.). В свою чергу, Погон маємо підстави попередньо датувати в діапазоні 21-23 тис. р.т., тобто раніше ніж Пушкарі I та Ключі.

Палеогеографічні реконструкції засвідчують, що у Середньому Подесенні під час функціонування стоянок пушкарівського типу панували холодні кліматичні умови, які можна порівняти із сучасними тундро-степовими зонами Євразії та Північної Америки. Відповідно це відобразилося на видовому складі фауністичних решток, які представлені зі стоянок великими ссавцями – мамонт (*M. primigenius*), північний олень (*R. tarandus*), кінь (*Equus* sp.); хижаками – вовк (*Canis lupus*); лисячі (*Vulpinae*) – лисиця (*V. vulpes*) та песець (*A. lagopus*).

Суворі умови навколишнього середовища вимагали від тогочасної людини неабияких знань і вмінь, змушуючи адаптуватись і розвиватися задля виживання виду. Процеси адаптації до природного середовища знайшли відображення у житлових конструкціях доби верхнього палеоліту. Вони демонструють різноманітні підходи до організації мисливсько-збиральницького господарства.

На пушкарівських пам'ятках в тому чи іншому вигляді представлені залишки поселенських структур. Найбільш вивченою в цьому плані є стоянка Пушкарі I, де у всій повноті презентовано своєрідний варіант організації поселення. На разі досліджено 4 житлові структури, які мають прикметні риси та закономірності, що дає підстави виділити окремий господарчо-побутовий комплекс. Структурно він складається з трьох основних частин: житлові западини, вогнища під відкритим небом із виробничими ділянками, зони евакуації сміття.

Збиральництво представлено активним транспортуванням на поселення кісток великих ссавців з метою їх використання в якості палива та будівельного матеріалу. З найближчих родовищ на стоянки також транспортували жовна та плитки крем'яної сировини для виготовлення знарядь праці. На стійбища також доставлялися природні мінерали – вохра, крейда.

Типолого-статистичний аналіз крем'яних комплексів дозволив реконструювати технологію виготовлення знарядь праці мешканцями стоянок. Для виготовлення знарядь праці використовувався весь спектр отриманих пластинчатих сколів. Характерною особливістю представлених комплексів, є практично повна відсутність мікропластинчатого компонента. За допомогою ретушування відбувалася модифікація заготовки, їй надавалась остаточна форма відповідно до типу виробів. Окрім форми, можливо було регулювати метричні параметри довжини, ширина та товщини. Також, за допомогою ретушування оформлювали робочі леза, загострювали їх, або виділяли. Інший спосіб обробки заготовки представлений різцевими сколами, принцип нанесення яких багато в чому моделюється з процесу розколювання.

Вироби зі вторинною обробкою представлені сталими типами та серіями, що в цілому відображають господарську специфіку пам'яток. Інструментарій складається з виробів з притупленим краєм, вістер великих форм, ретушованих пластин, пластинок та відщепів, різців, скребачок, долотоподібних та виїмчастих інструментів, проколок, комбінованих знарядь. Серед усіх виробів помітне переважання знарядь мисливського оснащення, які представлені двома великими

групами: вістрями великих форм та виробами з притупленим краєм. Останні отримали широке застосування, в якості вкладенів до композитних знарядь. Внаслідок використання такої зброї у полюванні здобичі наносили глибокі рани, що збільшувало вірогідність вдалого полювання. Уніфіковане виробництво дозволяло проводити швидку заміну елементів робочого леза, які отримували пошкодження в процесі використання.

Серед знарядь праці, також відмічається неодмінне переважання різців над скребачками. Відповідне співвідношення свідчить про те, що обробка кістки, та особливо бивнів мамонтів, становила важливу складову виробничих потреб людини. З іншого боку, незначна кількість знарядь для обробки шкіри, можливо свідчить про функціонування поселень переважно в теплий період року, коли шкури тварин не оброблялися через їх низьку якість.

Таким чином, на основі проведених досліджень та спостережень в цілому господарсько-побутовий комплекс пушкарівських пам'яток, можна охарактеризувати як мисливсько-збиральницький. Мисливська діяльність чітко відображена у знаряддях праці, які призначались як для полювання, так і для подальшого білування здобичі та використання отриманих ресурсів – м'ясо, кістка, бивень, шкіра. Окрім вірогідного збиральництва для задоволення харчових потреб, на стоянках зафіксовано транспортування сировини: фауністичної, крем'яної, природніх мінералів (вохра, крейда), скаменілих решток викопних істот (белемніти).

Отже, проаналізовані верхньопалеолітичні пам'ятки Пушкарі I, Погон, Ключи демонструють своєрідний шлях розвитку матеріальної культури первісної людини на конкретній території, в конкретний проміжок часу. Маємо підстави розглядати їх як окремий пушкарівський тип пам'яток в межах граветського технокомплексу або культурної традиції. Він розвивався паралельно з іншими проявами Гравету, що функціонували на межі максимуму останнього зледеніння в Європі і передували його катастрофічним наслідкам. Матеріали Погону демонструють більш ранній етап розвитку носіїв пушкарівської традиції в межах граветського технокомплексу.

Продовження багаторічних археологічних досліджень на пушкарівських пам'ятках, із застосуванням сучасних методичних розробок і використанням досягнень науки та техніки, відкриває нові перспективи в дослідженні унікальних палеолітичних стоянок півночі України. Нагальною потребою сьогодення є охорона та збереження пушкарівських стоянок для наступних поколінь шляхом музеєфікації археологічних об'єктів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Амирханов Х.А., Ахметгалеева Н.Б., Бужилова А.П., Бурова Н.Д., Лев С.Ю., Мащенко Е.Н. 2009. Исследования палеолита в Зарайске. 1999-2005. 465.
2. Аникович М.В., Рогачев А.Н 1984. Поздний палеолит Русской равнины и Крыма. *Палеолит СССР*. 162-271.
3. Аникович М.В. 1998. Днепро-Донская историко-культурная область охотников на мамонтов: от «восточного граветта» к «восточному эпиграветту». *Восточный граветт*. 35-66.
4. Борисковский П.И. 1939. Палеолитическая стоянка Пушкари I. *Краткие сообщения ИИМК*. Вып. 2.
5. Борисковский П.И. 1940. Пушкаревское палеолитическое жилище. *Краткие сообщения ИИМК*. Вып. 7.
6. Борисковський П.І. 1949. Палеолітична стоянка Пушкарі I. *Палеоліт і неоліт України*. Вип. II, т.1. 155-188.
7. Борисковский П.И. 1950. Некоторые многослойные палеолитические памятники бассейна р. Десны. *Краткие сообщения ИИМК*. Вып. 31. 34-39.
8. Борисковский П.И. 1953. Палеолит Украины. Историко-археологические очерки. *МИА СССР*. №40. 463.
9. Беляева В.И. 1994. Поделки из кости на Пушкарях I. *Проблемы археологии*. вып. III. 53-59.
10. Беляева В.И. 1997 а. Жилище Пушкарей I и возможности его реконструкции. Развитие культуры в каменном веке. *Краткое содержание докладов на международной конференции, посвященной 100-летию отдела археологии МАЭ*. 67-69.
11. Беляева В.И. 1997 б. Исследование нового участка поселения на палеолитической стоянке Пушкари I. *Пушкаревский сборник*. Вып. 1. 5-18.
12. Беляева В.И. 1998. Роль жилого пространства в определении социальной организации человеческих коллективов эпохи верхнего палеолита.

- Проблемы археологии. История и культура древних и средневековых обществ. Вып. 4. 68-76.*
13. Беляева В.И. 1999. Единицы культурного слоя: теория и практика. *Локальные различия в каменном веке. 63-66.*
 14. Беляева В.И. 2002 а. Палеолитическая стоянка Пушкари I (характеристика культурного слоя). *156.*
 15. Беляева В.И. 2002 б. Сезонність та довгочасність. *Археологія. №1. 31-37.*
 16. Беляева В.И. 2003. К вопросу о многослойности Пушкарей I. *Кам'яна доба України. Вип. 4. 236-241.*
 17. Беляева В.И. 2008. Острия крупных форм Пушкарей I. *Хронология, периодизация и кросскультурные связи в каменном веке: Замятинский сборник. вып.1. 74-82.*
 18. Беляева В.И., Гарутт Н.В. 2008. Тафаномия черепа мамонта в структуре жилища. *Дослідження первісної археології в Україні (До 50-річчя відкриття палеолітичної стоянки Радомишль). 11-17.*
 19. Беляева В.И. 2009. Некоторые обобщения полевых исследований в Пушкарях I. *С.Н. Бибиков и первобытная археология. 181-187.*
 20. Беляева В.И. 2014. Особенности расположения жилых площадок с очагами на стоянках верхнего палеолита. *Замятинский сборник. Каменный век: от атлантики до пацифики. Вып. 3.146-156.*
 21. Бибиков С.Н. 1981, 2008. Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта. *107 с.*
 22. Васильев П.М. 2011. Роботи Пушкарівської археологічної експедиції у 2010 р. *Археологічні дослідження в Україні. 54-55.*
 23. Васильев П.М. 2012 а. Разведки возле с. Пушкари Н.-Северского р-на Черниговской обл. в 2009 г.. *Деснинские древности: Материалы Межгосударственной научной конференции, посвященной памяти Ф.М. Заверняева. Вып. 7. 63-66.*

24. Васильєв П.М., Беляєва В.І. 2012 б. Роботи українсько-російського пушкарівського загону палеолітичної експедиції Археологічного музею ІА НАНУ. *Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2011 г. 8-11.*
25. Васильєв П.М. 2014. Новые исследования верхнепалеолитической стоянки Погон (2011-2013 гг.). *Археологічний альманах: Епіграфетські пам'ятки Середнього Подніпров'я. №31. 31-51.*
26. Васильєв П.М. 2017. Археологічні реконструкції на прикладі верхньопалеолітичної стоянки Погон. *Інтерпретація археологічних джерел: здобутки та виклики. Матеріали наукової конференції молодих вчених. 16-19.*
27. Васильєв П.М. 2018. Погон: возможности реконструкции и перспективы исследований. *Stratum plus. №1. 285-305.*
28. Васильєв П.М. 2018 б. Погон: мікролітичний комплекс. *Кам'яна доба України. Вып. 17-18. 110-118.*
29. Величко А.А. 1961. Геологический возраст верхнего палеолита центральных районов Русской равнины. 296.
30. Величко А.А., Грибченко Ю.Н., Куренкова Е.И. 1997. Стратиграфическое положение стоянок Пушкаревской группы. *Пушкаревский сборник. Вып. 1. 19-30.*
31. Воеводский М.В. 1940 а. Работы Деснинской экспедиции в 1939 г.. *Краткие сообщения ИИМК. Вып. 4. 34-36.*
32. Воеводский М.В. 1940 б. Результаты работ Деснинской экспедиции по изучению палеолита (1936 и 1937 гг.). *Бюллетень Комиссии по изучению четвертичного периода. № 6-7. 54-57.*
33. Воеводский М.В. 1946. Деснинская археологическая экспедиция 1940 г.. *Краткие сообщения ИИМК. Вып. 13. 89-94.*
34. Воеводський М.В. 1947. Результати робіт Деснянської експедиції 1936-1938 рр.. *Палеоліт і неоліт України. т.1. 41-57.*
35. Воеводский М.В. 1948. Важнейшие итоги Деснинской экспедиции 1946 г.. *Краткие сообщения ИИМК. Вып. 20. 36-44.*

36. Воеводский М.В. 1949. Памятники каменного века на Десне. *Краткие сообщения ИИМК. Вып. 26.* 22-26.
37. Воеводский М.В. 1950. Палеолитическая стоянка Погон. *Краткие сообщения ИИМК. Вып. 31.* 40-54.
38. Воеводский М.В. 1952 а. К вопросу о Пушкаревском палеолитическом жилище (стоянка "Пасека"). *Ископаемый человек и его культура на территории СССР. Ученые записки МГУ.* 71-74.
39. Воеводский М.В. 1952 б. Стоянка Бугорок. *Ископаемый человек и его культура на территории СССР. Ученые записки МГУ.* 87-99.
40. Гаврилов К.Н. 1998. Структура Хотылёвского верхнепалеолитического поселения. *Восточный граветт.* 177-190.
41. Гаврилов К.Н. 2005. О переодизации восточногограветтских стоянок Днепро-Деснинского бассейна. *Каменный век лесной зоны Восточной Европы и Зауралья.* 29-45.
42. Гаврилов К.Н. 2016. Верхний палеолит бассейна Десны. Преемственность и вариабельность в развитии материальной культуры. 132.
43. Гвоздовер М.Д. 1998. Кремневый инвентарь Авдеевской верхнепалеолитической стоянки. *Восточный граветт.* 234-278.
44. Гладких М.И. 1967. Археологические исследования на Черниговщине в 1965 г.. *Археологические исследования на Украине 1965-1966. вып.1.* 204-207.
45. Гладких М.И. 1973. Поздний палеолит лесостепного Приднепровья. *Автореф. дисс. канд. ист. наук.* 22 с.
46. Гладких М.И. 1977. Некоторые критерии определения культурной принадлежности позднепалеолитических памятников. *Проблемы палеолита Восточной и Центральной Европы.* 137-143.
47. Гладких М.И. 2001. Кремневый инвентарь Межиричского позднепалеолитического поселения. *Vita Antiqua. № 3-4.* 15-21.
48. Грибченко Ю.Н., Куренкова Е.И. 2014. Палеогеографические особенности основных стоянок позднего палеолита бассейна реки Десны (Хотылево,

- Елисеєвичи, Юдиново, Пушкари). *Епіграветські пам'ятки Середнього Подніпров'я. Археологічний альманах. №31. 99-115.*
49. Демиденко Ю.Э. 2018. Граветт Большого Северного Причерноморья в контексте верхнего палеолита Восточной Европы. *Stratum plus. №1. 277-295.*
50. Ефименко П.П. 1953. Первобытное общество. 560 с.
51. Ефименко П.П. 1958. Костенки I. 483.
52. Залізняк Л.Л. 2010. Періодизація та культурна диференціація верхнього палеоліту України. *Археологія. №4. 3-19.*
53. Залізняк Л.Л., Ветров Д.О., Хоптинець І.М., Озеров П.І. 2013. Гравет Центральної України. *Кам'яна доба України. Вип. 15. 106-193.*
54. Колосов Ю.Г. 1965. К изучению палеолита бассейна среднего течения Десны. *Материалы по четвертичному периоду Украины. 321-328.*
55. Кононенко О.М. 2003. Палеолітична стоянка Радомишль: Історіографія. *Кам'яна доба України. Вип. 4. 95-98.*
56. Кононенко О.М. 2009. Вістря верхньопалеолітичної стоянки Радомишль I: техніко-типологічна характеристика. *С.Н. Бибииков и первобытная археология. 165-173.*
57. Кононенко О.М. 2015. Крем'яні знаряддя верхньопалеолітичної стоянки Радомишль I: типологічна специфіка та її інтерпретація. *АДІУ. № 3(16). 35-64.*
58. Кононенко О.Н. 2018. Пространственное распределение каменных артефактов стоянки Радомишль I и ревизия ее места в реконструкциях верхнепалеолитического общества. *Stratum Plus. № 1. 105-124.*
59. Кротова О.О., Нужный Д.Ю., Кракало І.В. 2004. Мозоліївське місцезнаходження доби каменю на Полтавщині. *Кам'яна доба України. Вип. 5. 204-208.*
60. Кротова О.О. 2013. Пізньопалеолітичні мисливці азово-чорноморських степів. 420.

- 61.Лисицын С.Н. 2011. Граветтский комплекс стоянки Борщево 5 в Костенковско-Борщевском районе на Дону. *Палеолит и Мезолит Восточной Европы*. 204-225.
- 62.Лисицын С.Н. 2014. О вариабельности граветтского эпизода накануне последнего ледникового максимума: взгляд из Костенок. *Верхний палеолит северной Евразии и Америки: памятники, культуры, традиции*. 179-186.
- 63.Нужный Д.Ю. 1992. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці. 187.
- 64.Нужный Д.Ю. 1998. Нові дані про пізній палеоліт Овруцького кряжу. *Археометрія та охорона історико-культурної спадщини*. Вип. 2. 72-90.
- 65.Нужный Д.Ю., Ступак Д.В., Шидловський П.С. 2000. Пізньопалеолітичний комплекс Семенівки-3 та особливості весняно-літніх поселень межирічської культури в Середньому Подніпров'ї. *АА*. № 9. 123-136.
- 66.Нужный Д.Ю. 2002. Верхньопалеолітичні пам'ятки типу Межиріч та їх місце серед епіграветтських комплексів Середнього Дніпра. *Кам'яна доба України*. Вип. 1. 57-81.
- 67.Нужный Д.Ю. 2003 а. Верхні шари палеолітичної стоянки Молодове 5 та деякі проблеми їх культурно-хронологічної інтерпретації. *Vita Antiqua*. № 5-6. 20-39.
- 68.Нужный Д.Ю., Пясецький В.К. 2003 б. Крем'яний комплекс верхньопалеолітичної стоянки Бармаки на Рівненщині та проблема існування пам'яток мізинської індустрії на Волинській височині. *Кам'яна доба України*. Вип. 2. 58—74.
- 69.Нужный Д.Ю. 2008. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці: удосконалення зброї первісних мисливців (видання друге, доповнене). 308.
- 70.Нужный Д.Ю., Шидловский П.С. 2011. Первое жилище Межиричского верхнепалеолитического поселения: индустриальная вариабельность содержимого хозяйственных объектов. *Палеолит и мезолит Восточной Европы*. 321-342.
- 71.Нужный Д.Ю. 2015. Верхній палеоліт Західної і Північної України (техніко-типологічна вариабельність та періодизація). 478.

72. Оленковский Н.П. 1991. Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра. 201.
73. Оленковский М.П. 2000. Граветтський шлях розвитку в пізньому палеоліті України. *Археологія. № 2. 57-64.*
74. Пидопличко И. Г. 1969. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. 162.
75. Пидопличко И.Г. 1976. Межиричские жилища из костей мамонта. 239.
76. Рудинський М.Я. 1947 а. Пушкарівський палеолітичний постій та його місце в українському палеоліті. *Археологія. Т.1. 7-21.*
77. Рудинский М.Я. 1947 б. Пушкарі (Материалы к истории изучения палеолитических стоянок у с. Пушкарі Новгород-Северского района на Черниговщине). *Советская археология. вып. IX. 171-196.*
78. Саблин М.В. 1997. Остатки млекопитающих из позднепалеолитического поселения Пушкарі I. *Пушкаревский сборник. вып. I. 35-43.*
79. Савич В.П. 1975. Пізньопалеолітичне населення Південно-Західної Волині. 136.
80. Сапожніков І.В. 2005. Хронологія і періодизація пізнього палеоліту півдня Східної Європи. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 9. 14-31.*
81. Сеницын А.А., Праслов Н.Д., Свеженцев Ю.С., Сулержицкий Л.Д. 1997. Радиоуглеродная хронология верхнего палеолита Восточной Европы. *Радиоуглеродная хронология палеолита Восточной Европы и Северной Азии: проблемы и перспективы. 21—66.*
82. Сеницын А.А. 2003. Пушкарі. Третий этап исследования. Традиции и синтез подходов. *Пушкаревский сборник. вып. II. 29-32.*
83. Сеницын А.А. 2013. Граветт костенков в контексте граветта Восточной Европы. *Проблемы заселения северо-запада Восточной Европы в верхнем и финальном палеолите (культурно-исторические процессы). 4-32.*
84. Сеницын А.А. 2014. К проблеме культурной принадлежности Пушкарей I. *Проблемы археологии эпохи камня: к 70-летию В.И. Беляевой. 234-239.*

85. Ситник О.С. 2010. Липська пізньопалеолітична культура: аналіз та інтерпретація джерел. *Кам'яна доба України. Вип. 13. 113-137.*
86. Соффер О.А. 1993. Верхний палеолит средней и восточной Европы: люди и мамонты. *Проблемы палеоэкологии древних обществ. 99—118.*
87. Степанчук, В.М. 2013. Мира, стоянка раннего верхнего палеолита на Днепре. *Stratum plus. Вип. 1. 15-110.*
88. Ступак Д.В. 2008. Нові дослідження верхньопалеолітичної стоянки Ключи. *Дослідження первісної археології в Україні (до 50-річчя відкриття палеолітичної стоянки Радомишль). 71-85.*
89. Ступак Д.В. 2009. Кам'яні комплекси верхньопалеолітичної стоянки Бужанка 2. Варіанти використання сировини. *Археологический альманах. № 20. 219-229.*
90. Ткаченко В.І. 2002. Про деякі культурно-історичні особливості пізньопалеолітичної пам'ятки Ключи. *Археологія. №2. 84-90.*
91. Хлопачев Г.А. 1997. Обработанная кость Пушкарей I (раскопки 1981-1997). *Пушкаревский сборник. вып. I. 59-64.*
92. Хлопачев Г.А. 2011. Многослойная палеолитическая стоянка Пушкари IX. *Палеолит и Мезолит Восточной Европы: сборник статей в честь 60-летия Хизри Амирхановича Амирханова. 185-203.*
93. Хлопачев Г.А. 2014. Абсолютный и относительный возраст стоянки Бугорок: естественно-научные и археологические данные. *Археологічний альманах. № 1. 81-98.*
94. Черныш А.П. 1959. Поздний палеолит Среднего Поднестровья. *Палеолит Среднего Поднестровья. 3-214.*
95. Черныш О.П. 1961. Палеолітична стоянка Молодове V. 172.
96. Черныш А.П. 1973. Палеолит и мезолит Приднестровья. 126.
97. Черныш А.П. 1985. Поздний палеолит. *Археология Украинской ССР. Т. 1. 54-83.*
98. Шовкопляс И.Г. 1955. Добраничевская палеолитическая стоянка. *КСИИМК. Вып. 59. 32-45.*

99. Шовкопляс І.Г. 1958. До питання про характер жител пізнього палеоліту. Вісник Академії наук УРСР. № 2. 38- 49.
100. Шовкопляс І.Г. 1965. Мезинская стоянка. 326.
101. Шовкопляс І.Г. 1967. Новая позднепалеолитическая стоянка на Черниговщине. *Археологические открытия 1966. 187-189.*
102. Шовкопляс І.Г. 1969. До питання про характер розвитку культури пізнього палеоліту (на матеріалах Української РСР і сусідніх територій). *Археологія. Т. XXII. 31-54.*
103. Шовкопляс І.Г. 1971 а. Господарсько-побутові комплекси пізнього палеоліту. *Археологія. № 3. 13-21.*
104. Шовкопляс І.Г. 1971 б. Пізній палеоліт. *Археологія Української РСР. Т. 1. 39-64.*
105. Яневич О.О. 2000. Буран-кайська культура гравету Криму. *Археологія. №2. 11-19.*
106. Antl-Weiser W. 2008. Grub/Kranawetberg and Ollersdorf/Heidenberg (Lower Austria) – two Gravettian camp Sites in Eastern Austria. *Wiss. Mitt. Niederösterr. Landesmuseum. № 19. 59-78.*
107. Chiotti L., Nespoulet R., Henry-Gambier D. 2015. Occupations and status of the Abri Pataud (Dordogne, France) during the Final Gravettian. *Quaternary International. № 359-360. 406-422.*
108. Conard N., Moreau L. 2004. Current Research on the Gravettian of the Swabian Jura. *Mitteilungen der Gesellschaft für Urgeschichte. № 13. 29-59.*
109. Demars P.-Y., Laurent P. 1989. Types d'outils lithiques du paleolithique superieur en Europe. 179.
110. Demay L., Pean S., Belyaeva V.I., Vasyliiev P.M., Patou-Mathis M. 2016. Zooarchaeological study of an Upper Paleolithic site with mammoth remains, Pushkari I – excavation VII (Chernigov oblast, Ukraine). *Quaternary International. Vol. 406, part B. 183-201.*
111. Demay L., Belyaeva V.I., Kulakovksa L.V., Patou-Mathis M., Pean S., Stupak D.V., Vasyliiev P.M., Otte M., Noiret P. 2016. New evidences about

- human activities during the first part of the Upper Pleniglacial in Ukraine from zooarchaeological studies. *Quaternary International*. Vol. 412. part A. 16-36.
112. Djinjan F. 2011. Chronostratigraphie du Gravettien d'Europe occidentale: un modèle à réviser? *Mémoire de la société préhistorique Française*. LII. 186-195.
113. Haesaerts P., Borziak I., Chirica V., Koulakovska L. 2004. Carte stratigraphique et chronologique du Gravettien en Europe Centrale. *Dolnevestonické Studie, Archeologický ústav CR 11*. 33—56.
114. Händel M., Einwögerer T., Simon U. 2008. Krems-Wachtberg – A Gravettian Settlement Site in the Middle Danube Region. *Wiss. Mitt. Niederösterr. Landesmuseum*. №19. 91-108.
115. Händel M., Simon U., Einwögerer T., Neugebauer-Maresch C. 2009. New excavations at Krems-Wachtberg – approaching a well-preserved Gravettian settlement site in the middle Danube region. *Quartär*. №56. 187-196.
116. Iakovleva, L. 2015. The architecture of mammoth bone circular dwellings of the Upper Palaeolithic settlements in Central and Eastern Europe and their socio-symbolic meanings. *Quaternary International*, 359-360. 324-334.
117. Iakovleva L., Djindjian F, Moigne A.M., Maschenko E., Konik S., Gregoire S., Matviichina J., Sapozhnikova G. 2018. Gontsy (Ukraine) a settlement with mammoth bone dwellings of the late upper palaeolithic in Eastern Europe. *UISPP Journal*, 1-1. 42-61.
118. Iriarte-Chiapusso M.-J., Garcia-Ibaibarriaga N., Arrizabalaga A. 2016. The contribution of open-air sites to the environmental reconstruction of the Gravettian at the «Basque Crossroads» (North Iberia). *Quaternary International*. № 412. 54-65.
119. Jacobi R.M., Higham T.F.G., Haesaerts P., Jadin I., Basell L.C. 2010. Radiocarbon chronology for the Early Gravettian of northern Europe: new AMS determinations for Maisières-Canal, Belgium. *Antiquity*. № 84. 26-40.
120. Kaminska L. 2016. Gravettian and Epigravettian lithics in Slovakia. *Quaternary International*. № 406. 144-165.

121. Klarik L. 2007. Regional Groups in the European Middle Gravettian. A Reconsideration of the Rayssian Technology. *Antiquity*. № 81. 176-190.
122. Kozłowski J. K. 1986. The Gravettian in Central and Eastern Europe. *Advances in World Archaeology*. Vol. 5. 131- 252.
123. Kozłowski J.K. 1998. Taxonomic position of the site in the frame of the Central European Late Gravettian. *Complex of Upper Palaeolithic sites near Moravany, Western Slovakia*. Vol. II. *Moravany-Lopata II (Excavations 1993-1996)*. 193-203.
124. Kulakovska L., Usik V., Haesaerts P., Ridush B., Uthmaier Th., Hauk Th. 2014. Upper Paleolithic of Middle Dniester: Doroshivtsi III site. *Quaternary International*. № 359. 347-362.
125. Kulakovska L., Otte M. 1999. Mejjirzi. *Prehistoire Europeenne*. Vol. 13. 149-166.
126. Lengyel G., Chu W. 2016. Long thin blade production and Late Gravettian hunter-gatherer mobility in Eastern Central Europe. *Quaternary International*. № 406. 166-173.
127. Moreau L. 2010. Geißenklösterle. The Swabian Gravettian in its European context. *Quartär*. №57. 79-93.
128. Nuzhnyi D. 1990. Projectile Damage on Upper Paleolithic Microliths and the Use of Bow and Arrow among Pleistocene Hunters in the Ukraine. *The Interpretative Possibilities of Microwear Studies. Proceedings of the international conference on lithic use-wear analysis, 15th-17th February 1989 in Uppsala (AUN. n. 14)*. 113—124.
129. Nuzhnyi D. 2009. The industrial variability of the eastern gravettian assemblages of Ukraine. *Quaternaire*. №56. 159-174.
130. Nuzhnyi D., Shydlovskyi P. 2015. Variabilité de l'industrie lithique entre les structures de l'habitation no 1 de Mezhyrich, site du Paléolithique supérieur d'Ukraine. *L'Anthropologie*. Vol. 119. 394-416.

131. Nývltova Fisakova M. 2013. Seasonality of Gravettian sites in the Middle Danube Region and adjoining areas of Central Europe. *Quaternary International*. № 294. 120-134.
132. Oliva M. 2007. Gravettien na Moravě. 257.
133. Polanska M., Novak M. 2014. Dolni Vestonice 2: a complex of sites with different chrono-cultural occupations. Preliminary results of the study of lithic assemblages. *The Dolni Vestonice studies*. Vol. 20. 85-88.
134. Reynolds N., Lisitsyn S.N., Sablin M.V., Barton N., Higham Thomas F. G. 2015. Chronology of the European Russian Gravettian: new radiocarbon dating results and interpretation. *Quartär*. №62. 121-132.
135. Škrdla P., Nývltová Fišáková M., Nývlt D. 2008. The Gravettian occupation of the Napajedla gate. *Prehled výzkumu*. 47-82.
136. Sobczyk K. 1995. Osadnictwo wshodniograweckie w dolinie Wisly pod Krakowem. 180.
137. Soffer O. 1985. The Upper Paleolithic of Central Russian Plain. 539.
138. Sonnevile-Bordes D. 1953. Essai d'adaptation des méthpodes statistiques au Paléolithique supérieur. Premiers résultats. *BSPF*. № 50. 323-333.

ДОДАТОК А

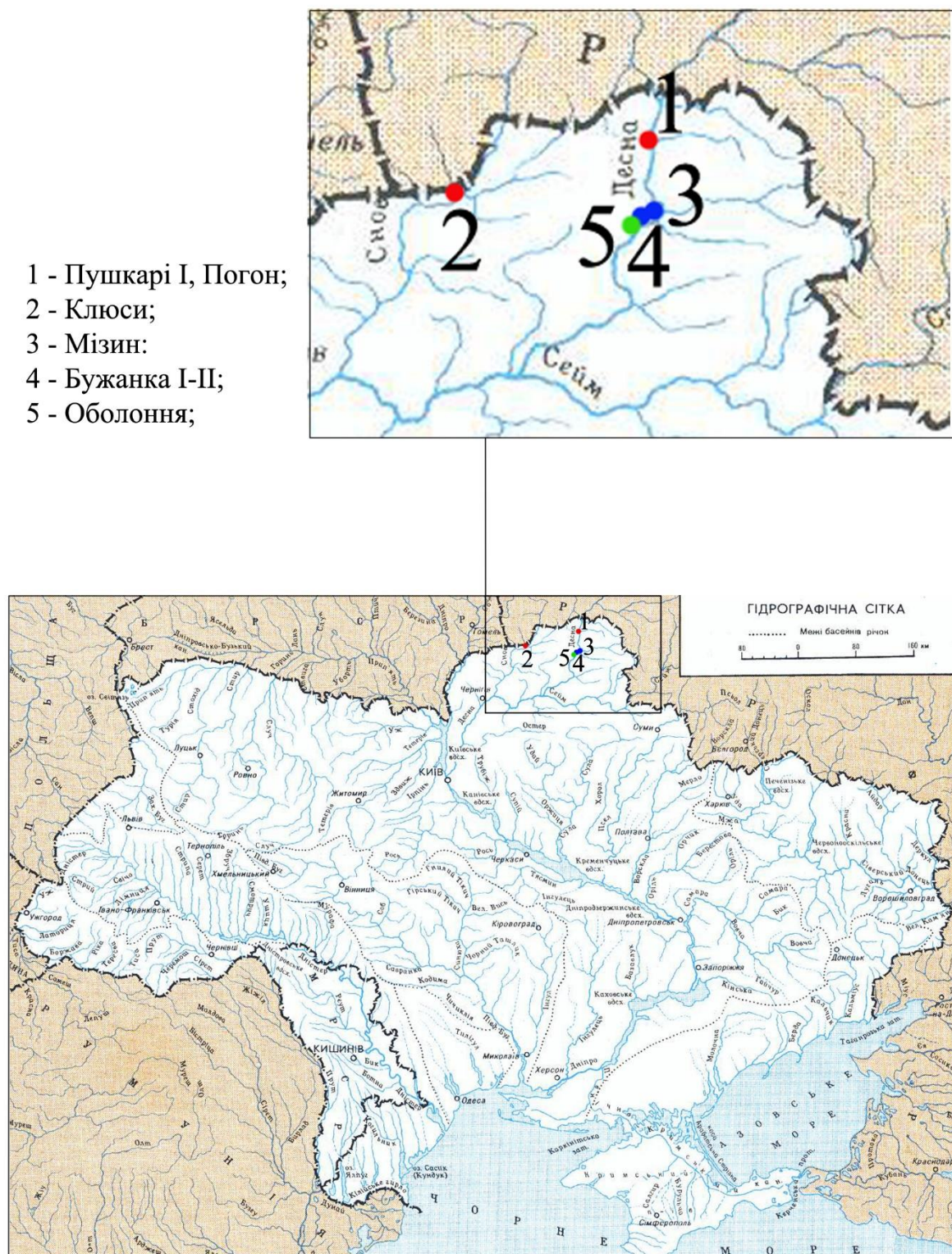

Рис.1. Карта розташування верхньопалеолітичних пам'яток середньої течії р. Десна.

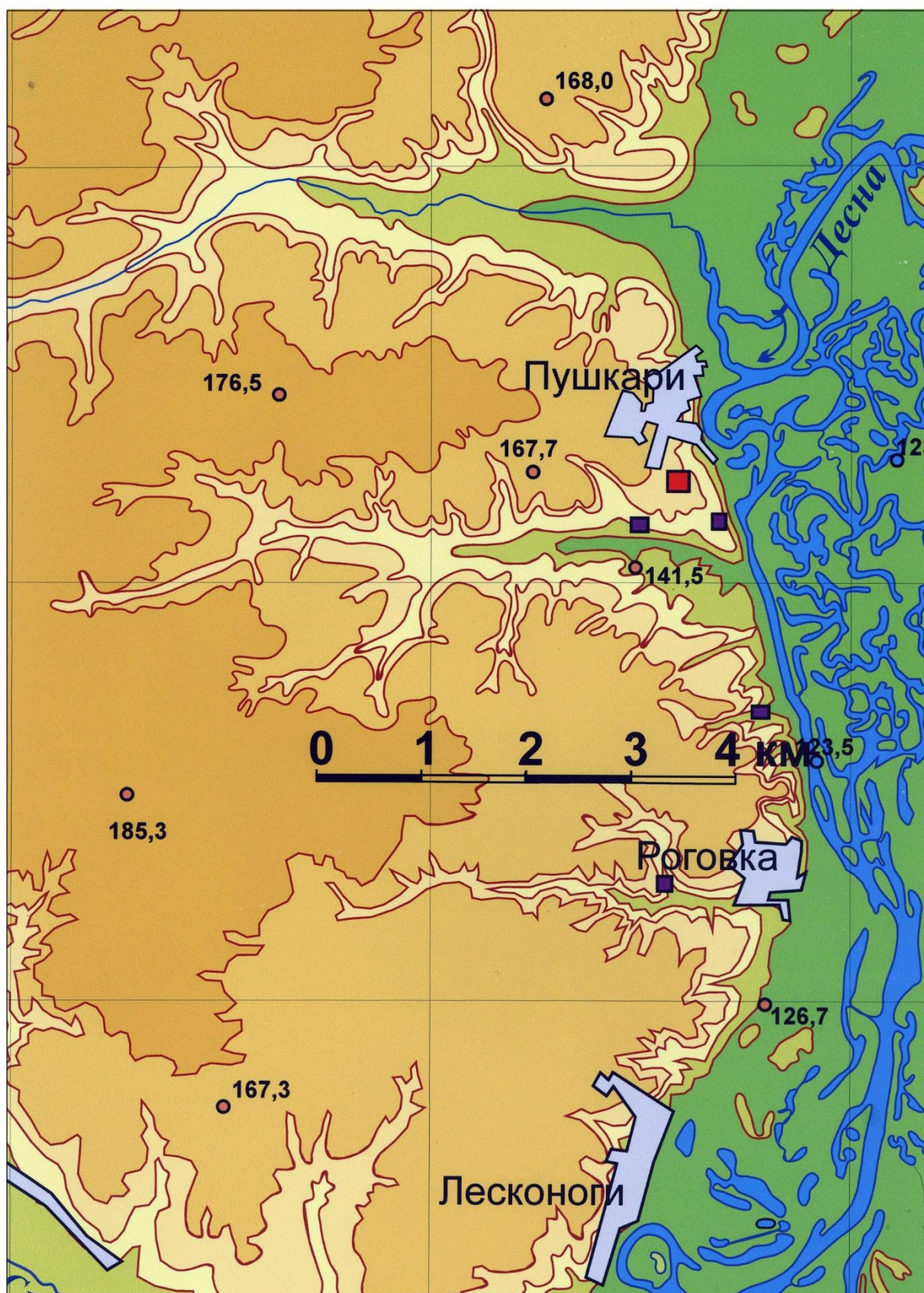

Рис.2. Топографічна карта поблизу с. Пушкарі (за Ю.М. Грибченко).

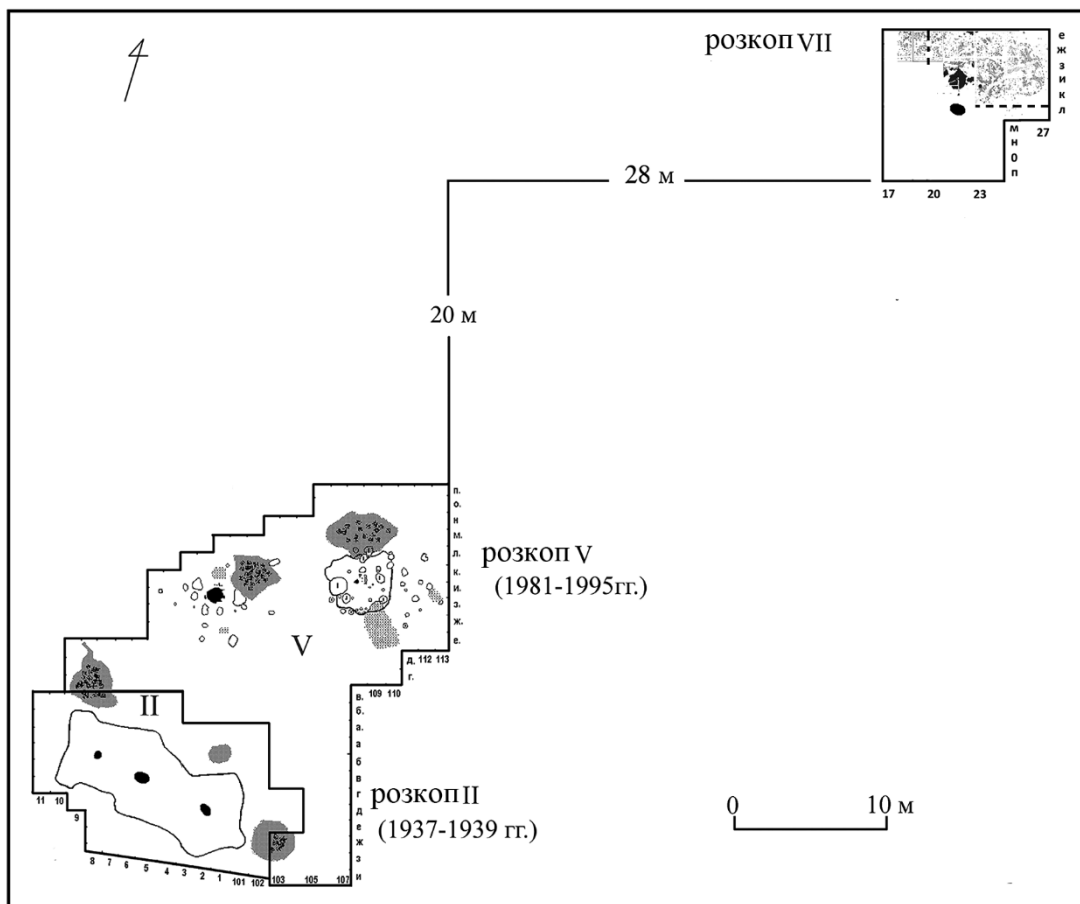
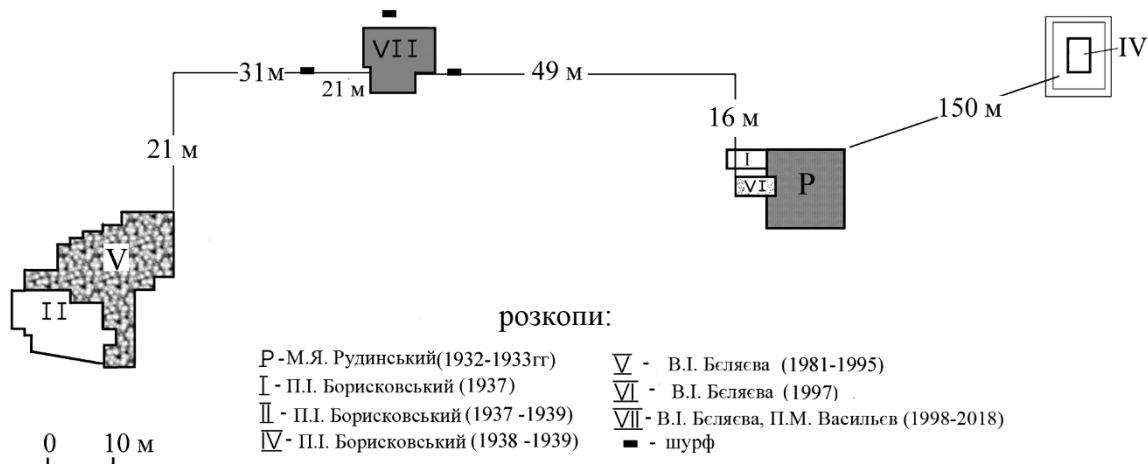
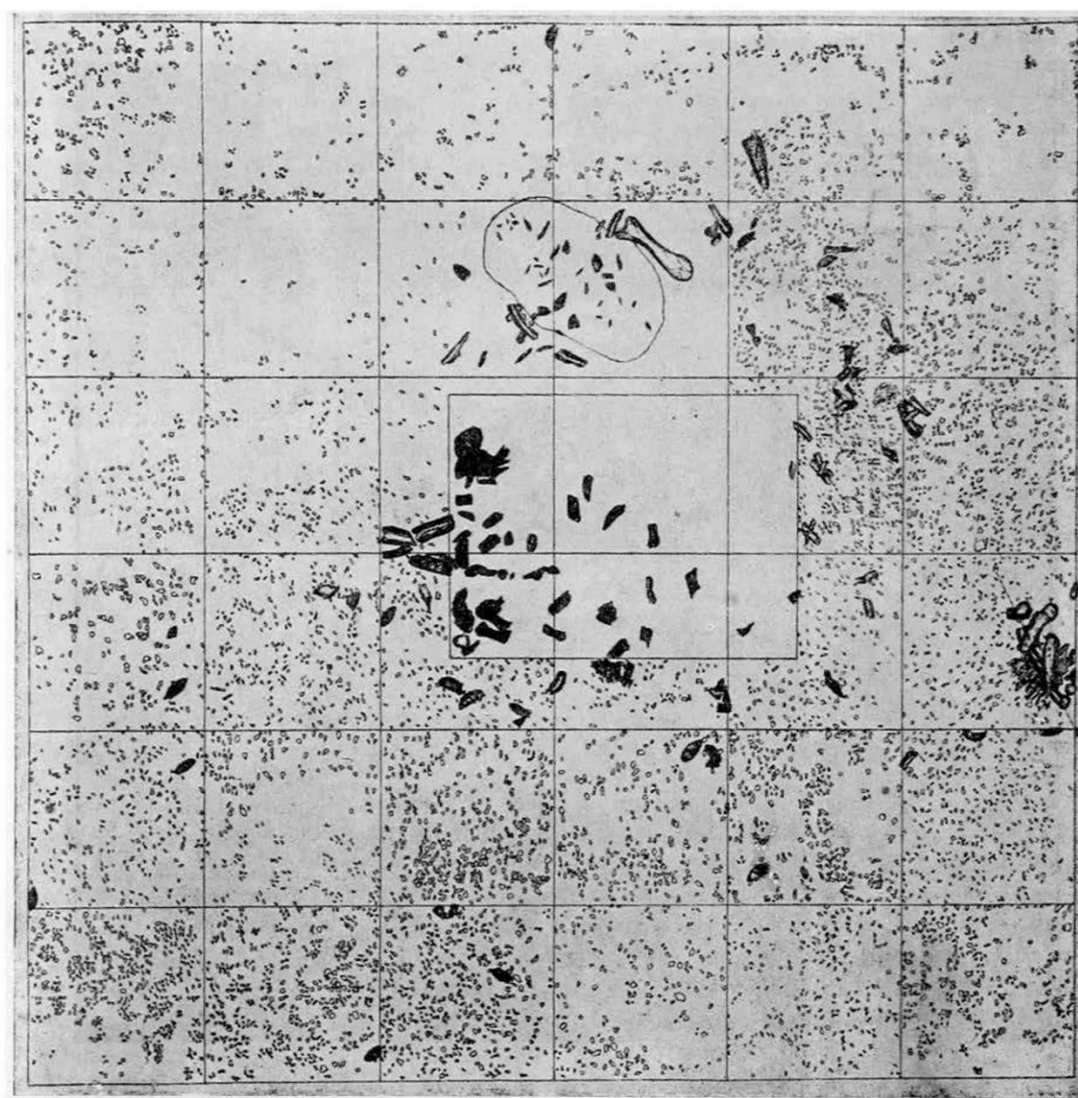

Рис.4. Пушкарі I. Схематичний план розташування розкопів (за В.І. Беляєва).

A B

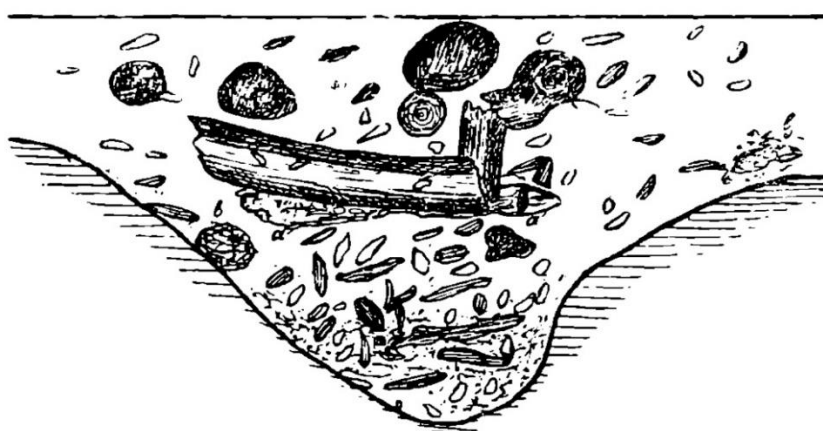

Рис.5. Пушкарі I, розкоп М.Я. Рудинського. 1 - План розташування знахідок в розкопі; 2 – профіль вогнища (Рудинский, 19476).

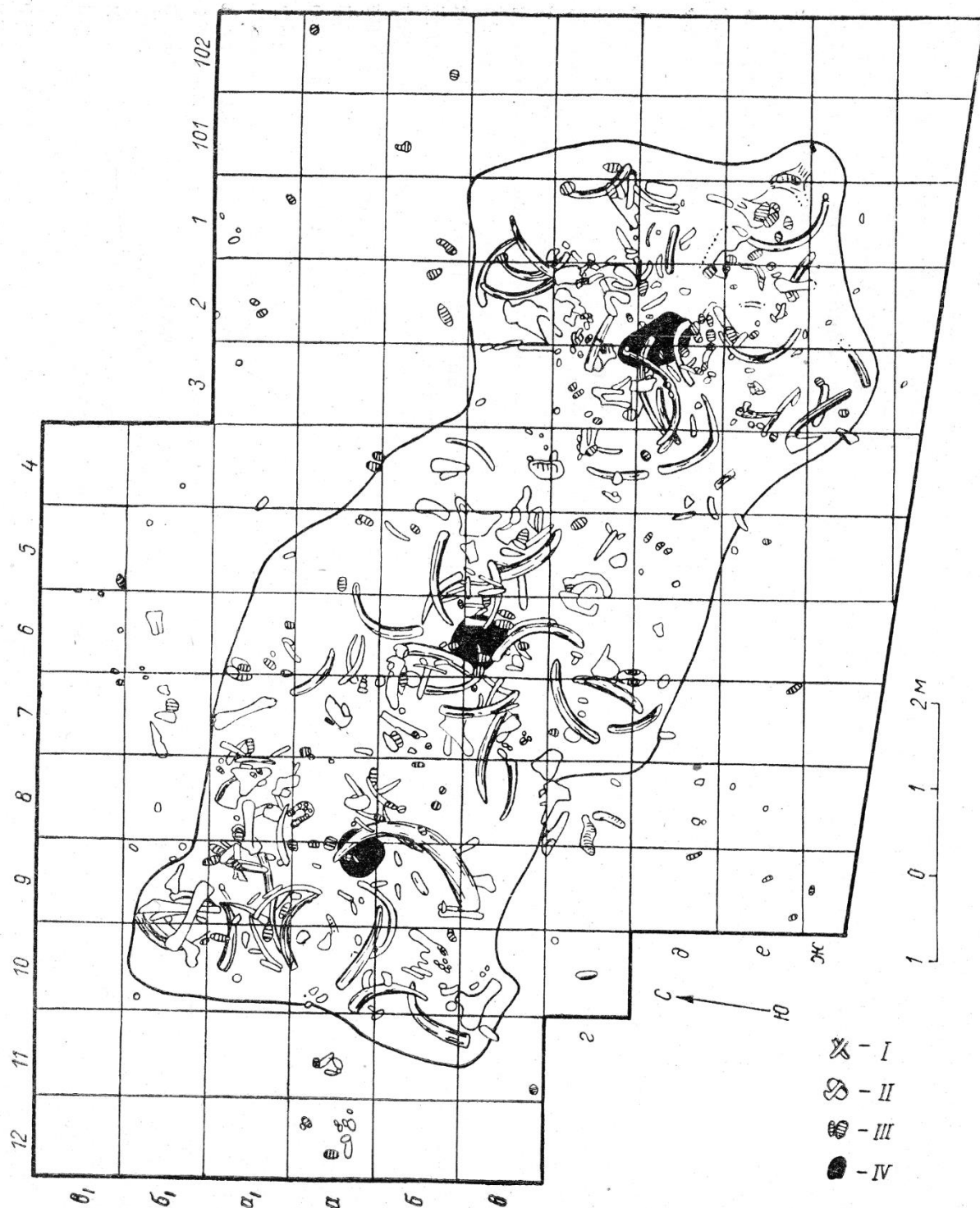

Рис.6. Пушкарі I, розкоп II. План житлової западини та скупчення кісток над вогнищами (Борисковский, 1953).

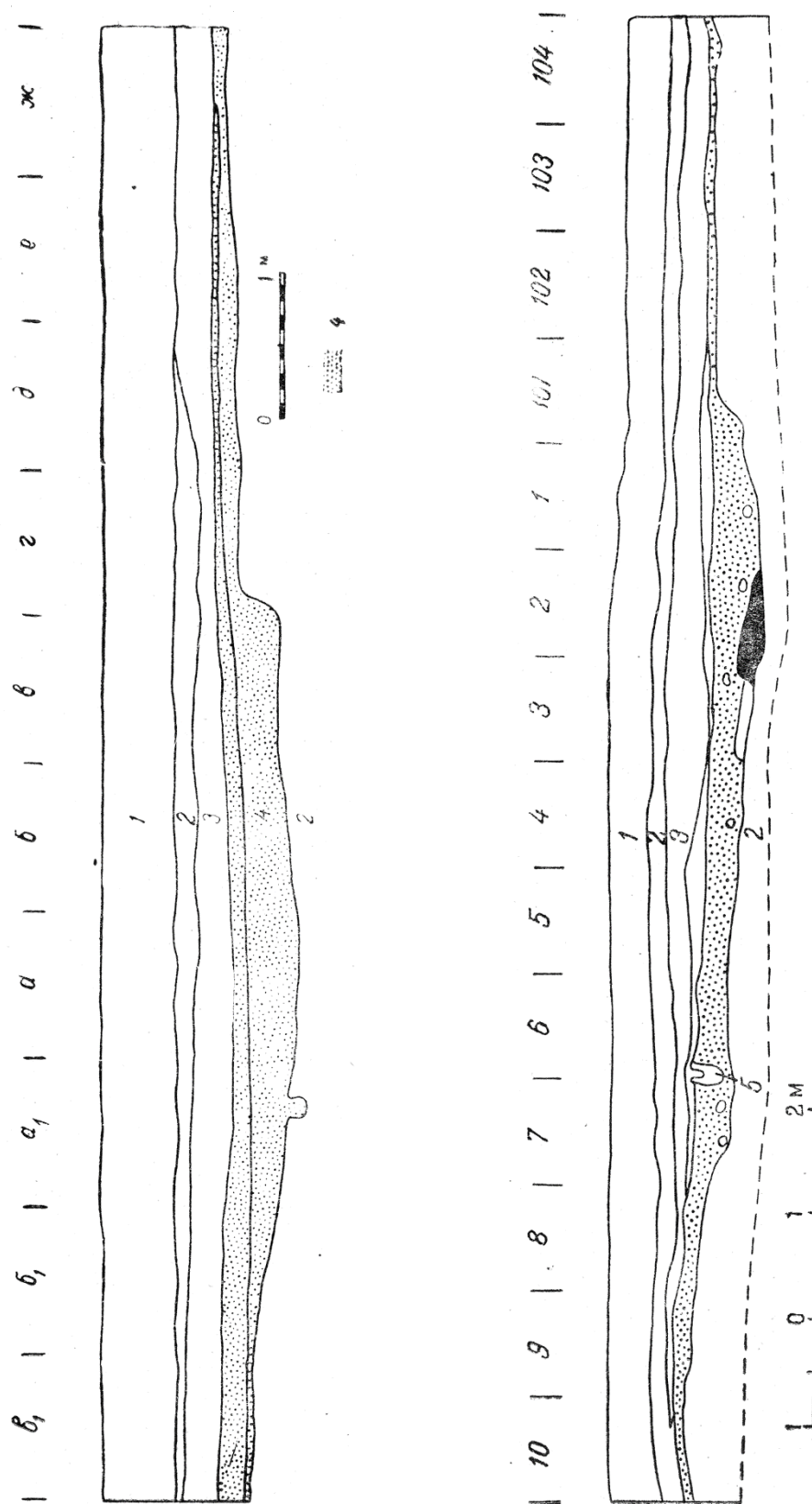

Рис.7. Пушкарі I, розкоп II. Профіль житлової западини (Борисковский, 1953).

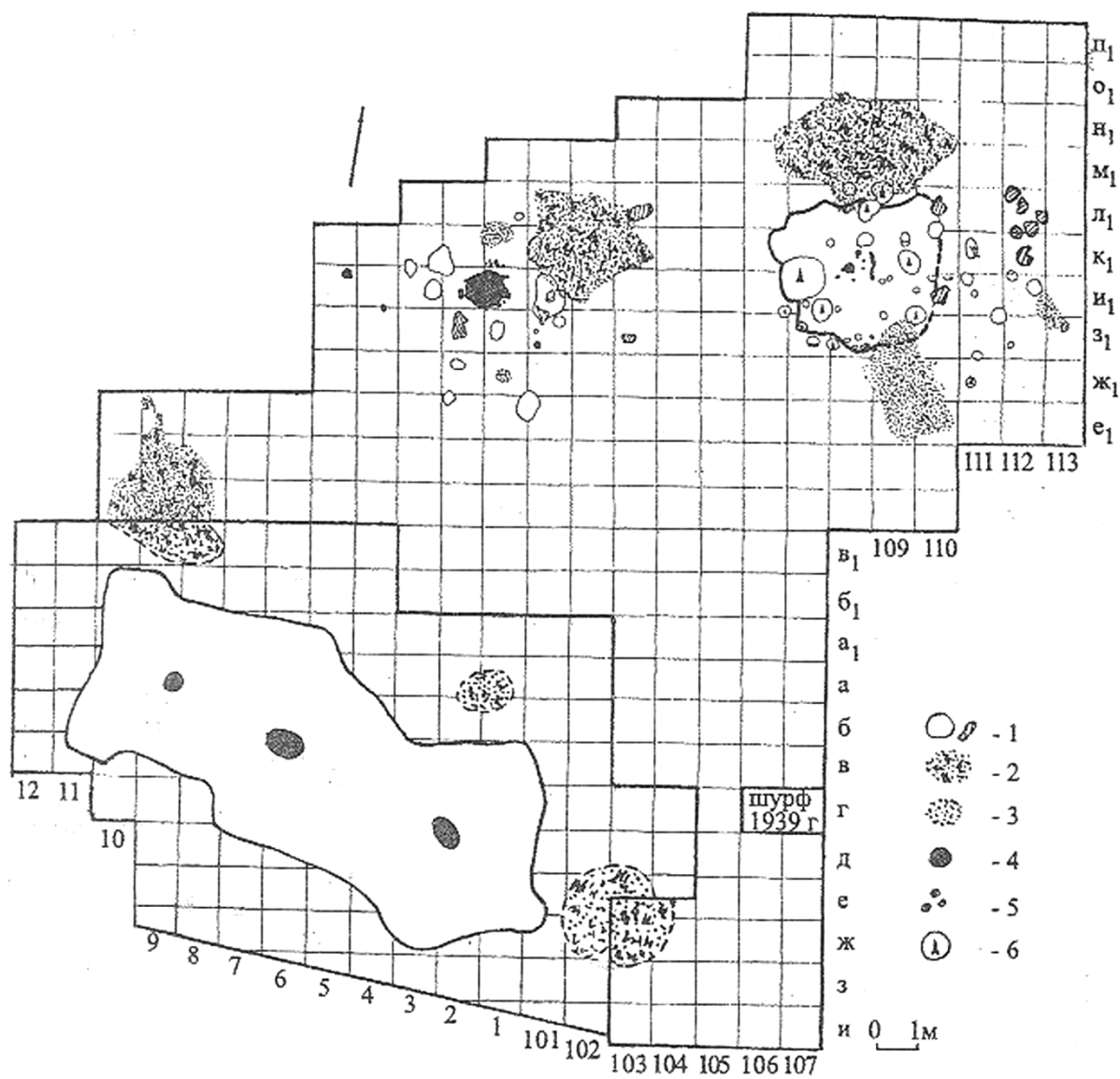

Рис.8. Пушкарі I, розкоп II, V-VI. План розташування виявлених об'єктів в розкопах (Беляєва, 2002а).

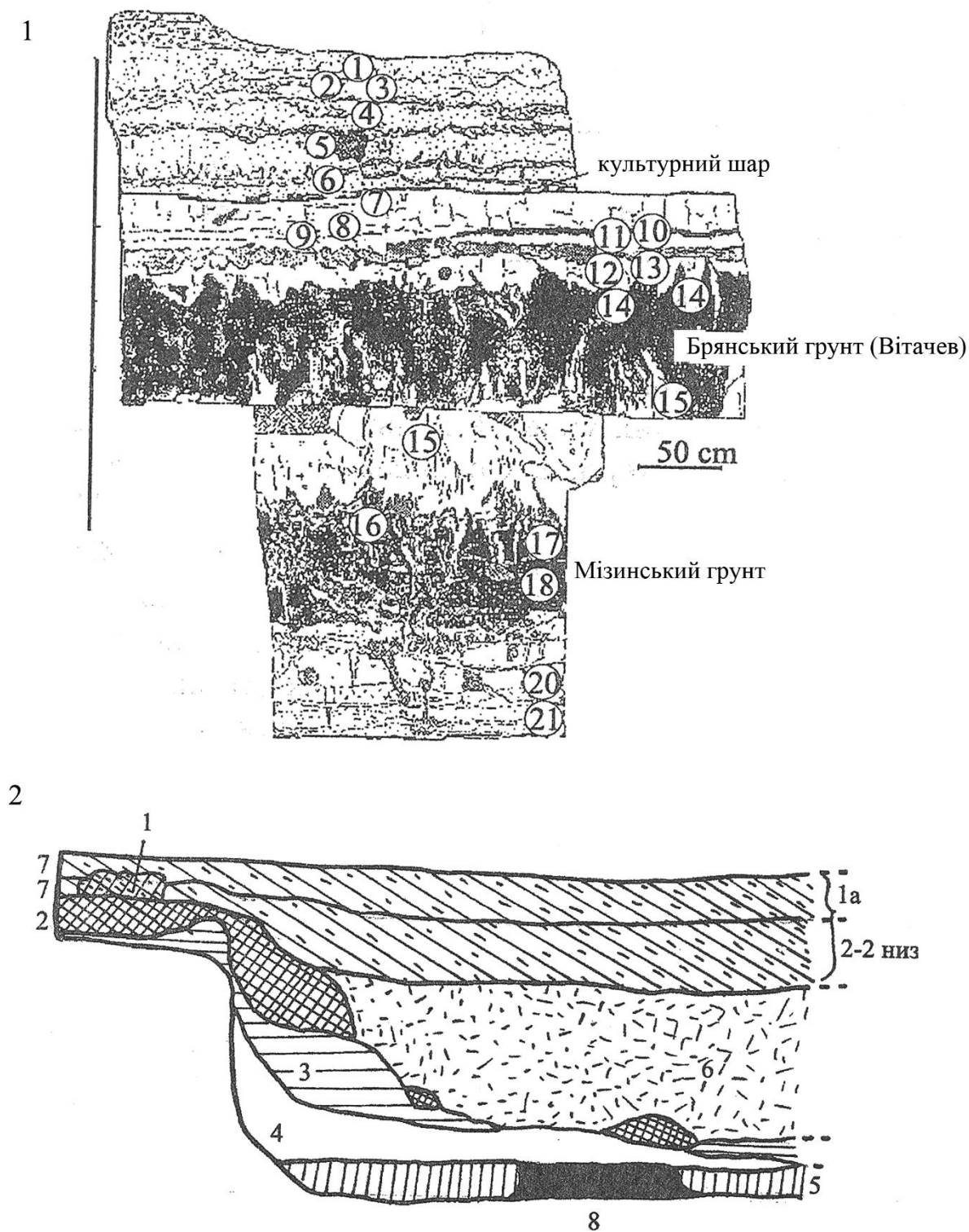

Рис.9. Пушкарі I, розкоп V. 1 – стратиграфія відкладів в шурфі (Величко, Грибченко, Куренкова, 1997б, 1999); 2 – схема основних горизонтів заповнення житлової западини (Белява, 2002а.).

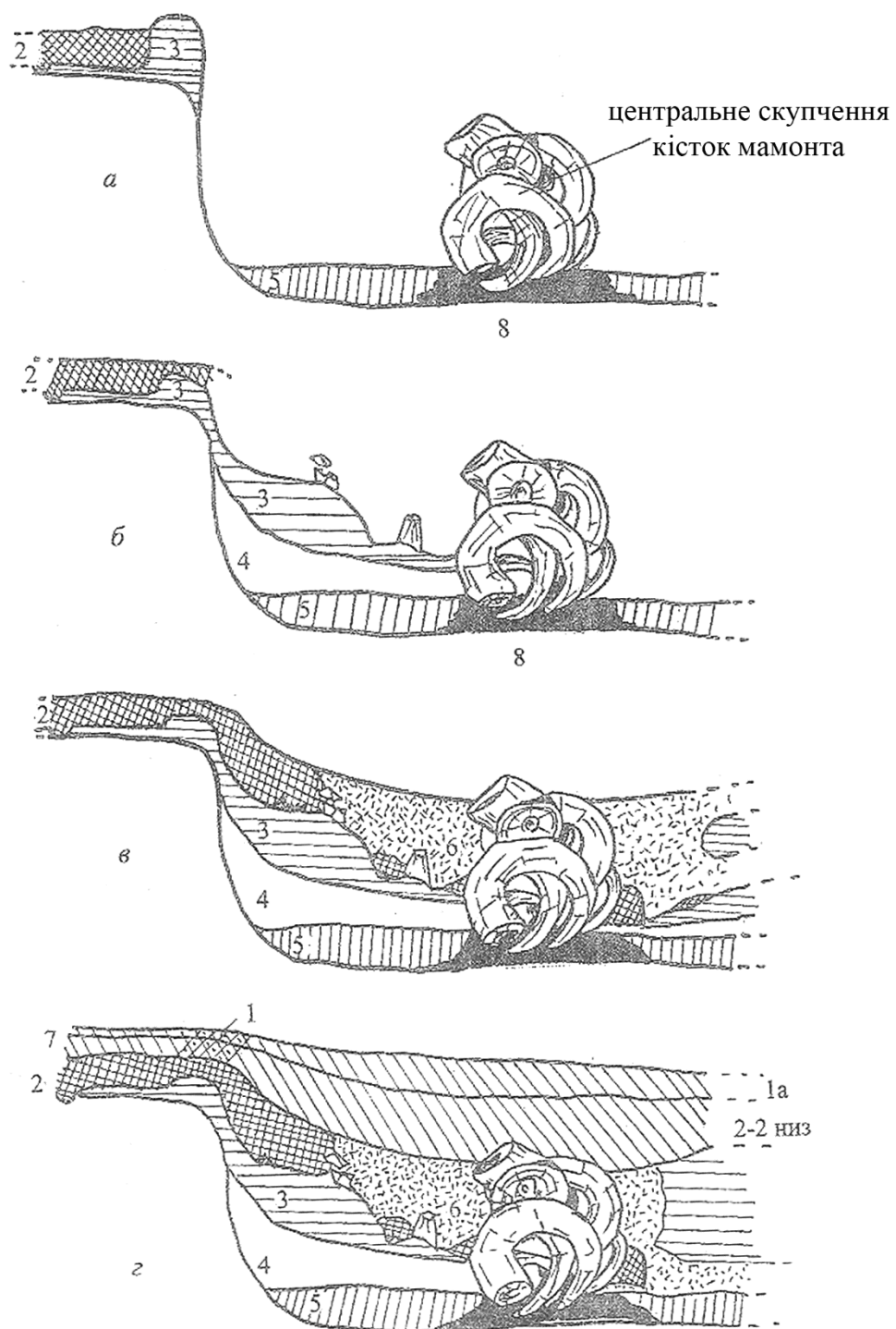

Рис.10. Пушкарі I, розкоп V. Послідовність руйнування житлової западини (Белаява, 2002а).

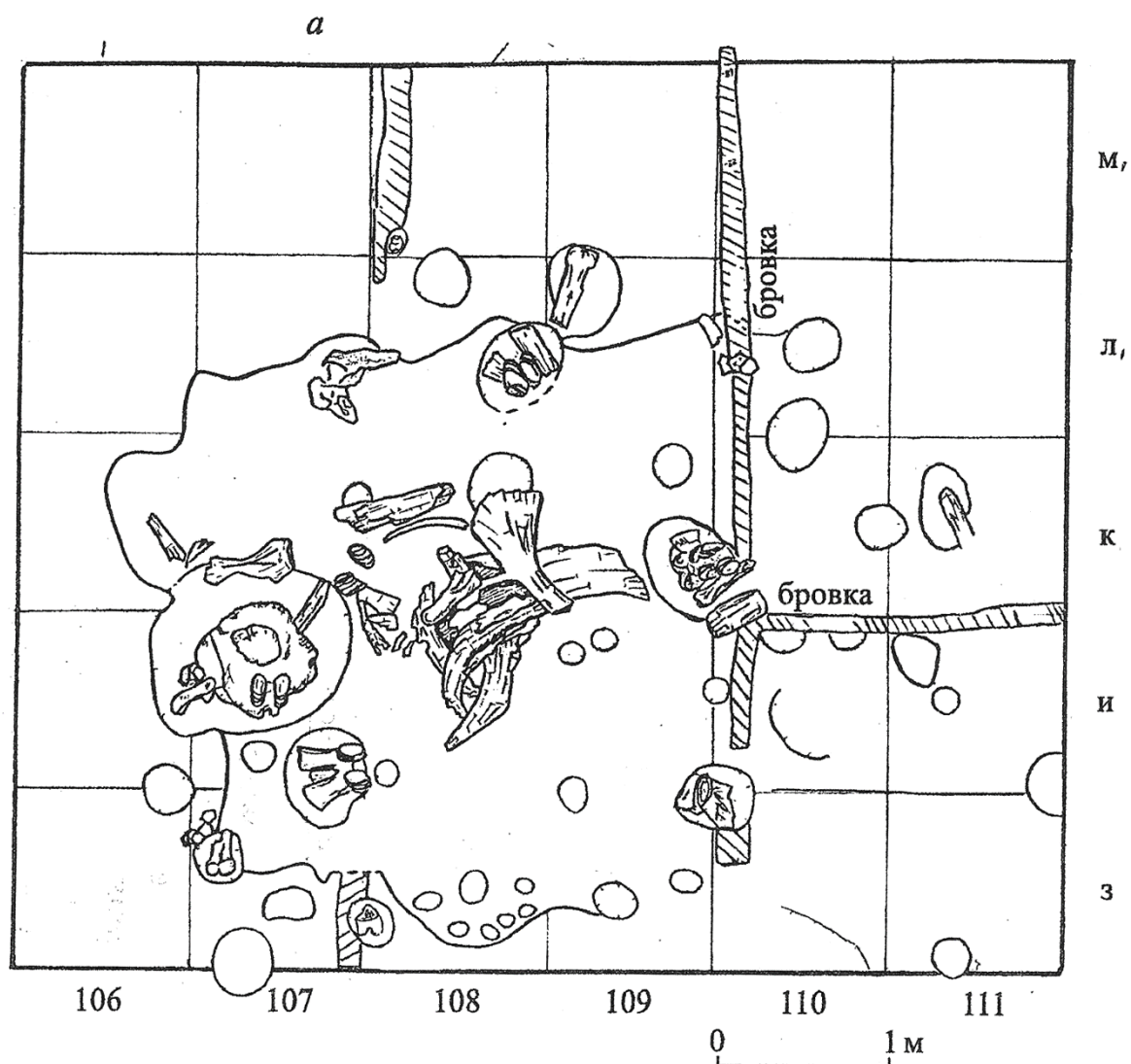

Рис.11. Пушкарі I, розкоп V. План розташування земле-кістяних об'єктів в розкопі (Беляєва, 2002а).

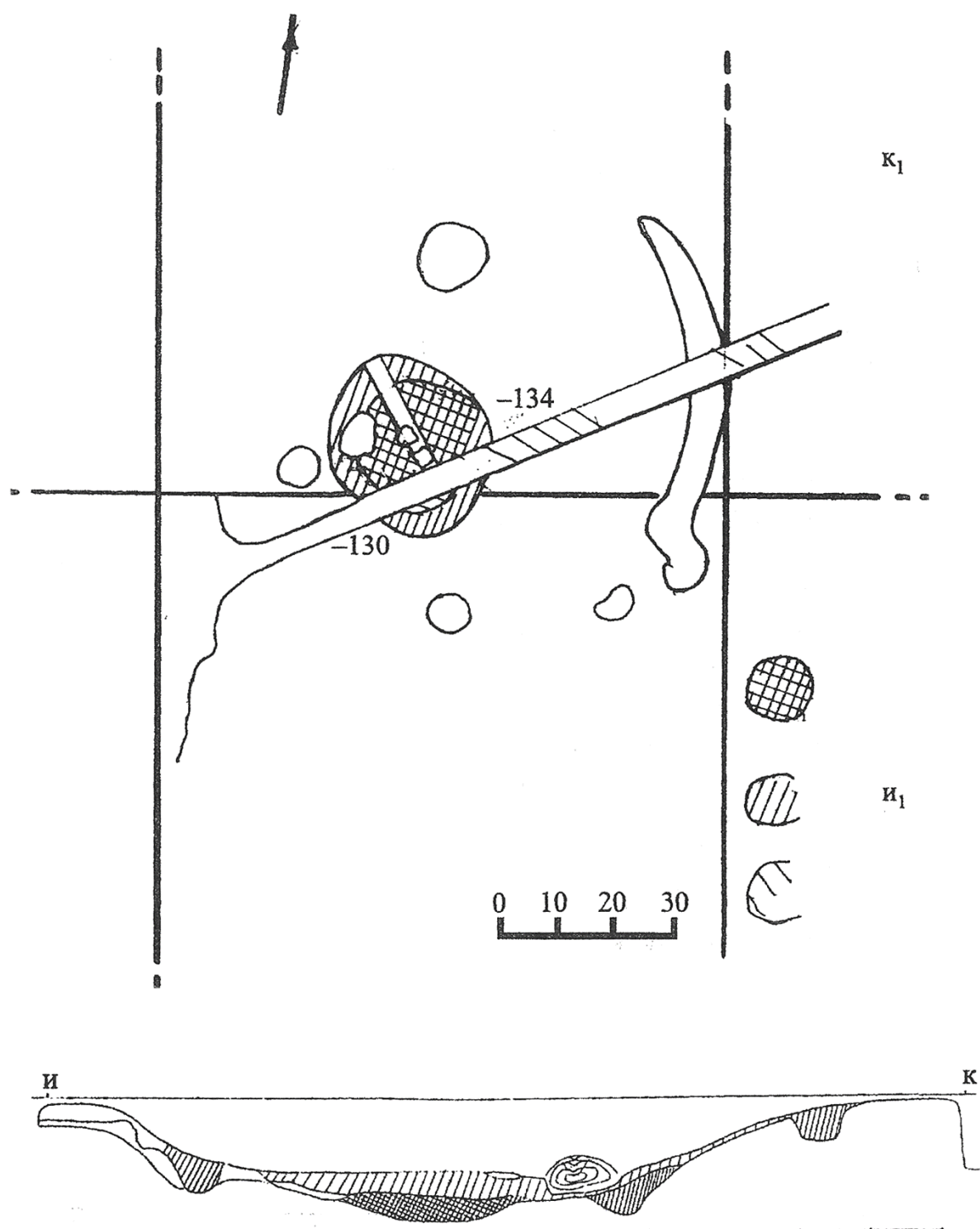

Рис.12. Пушкарі I, розкоп V. Другий рівень розчистки внутрішнього вогнища (Беяева, 2002а).

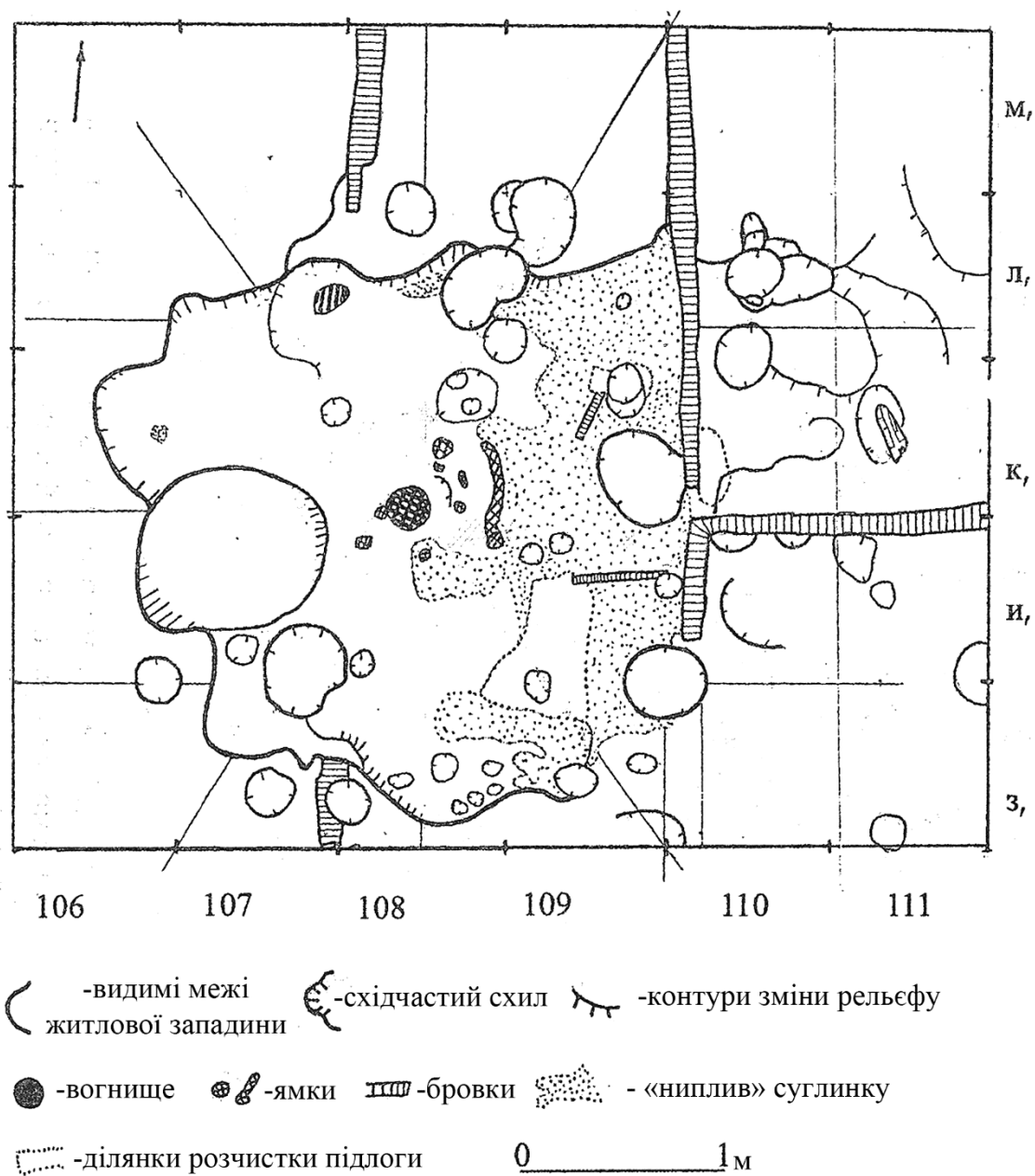

Рис.13. Пушкарі І, розкоп V. Дно житлової западини з ямками (Беляєва, 2002а).

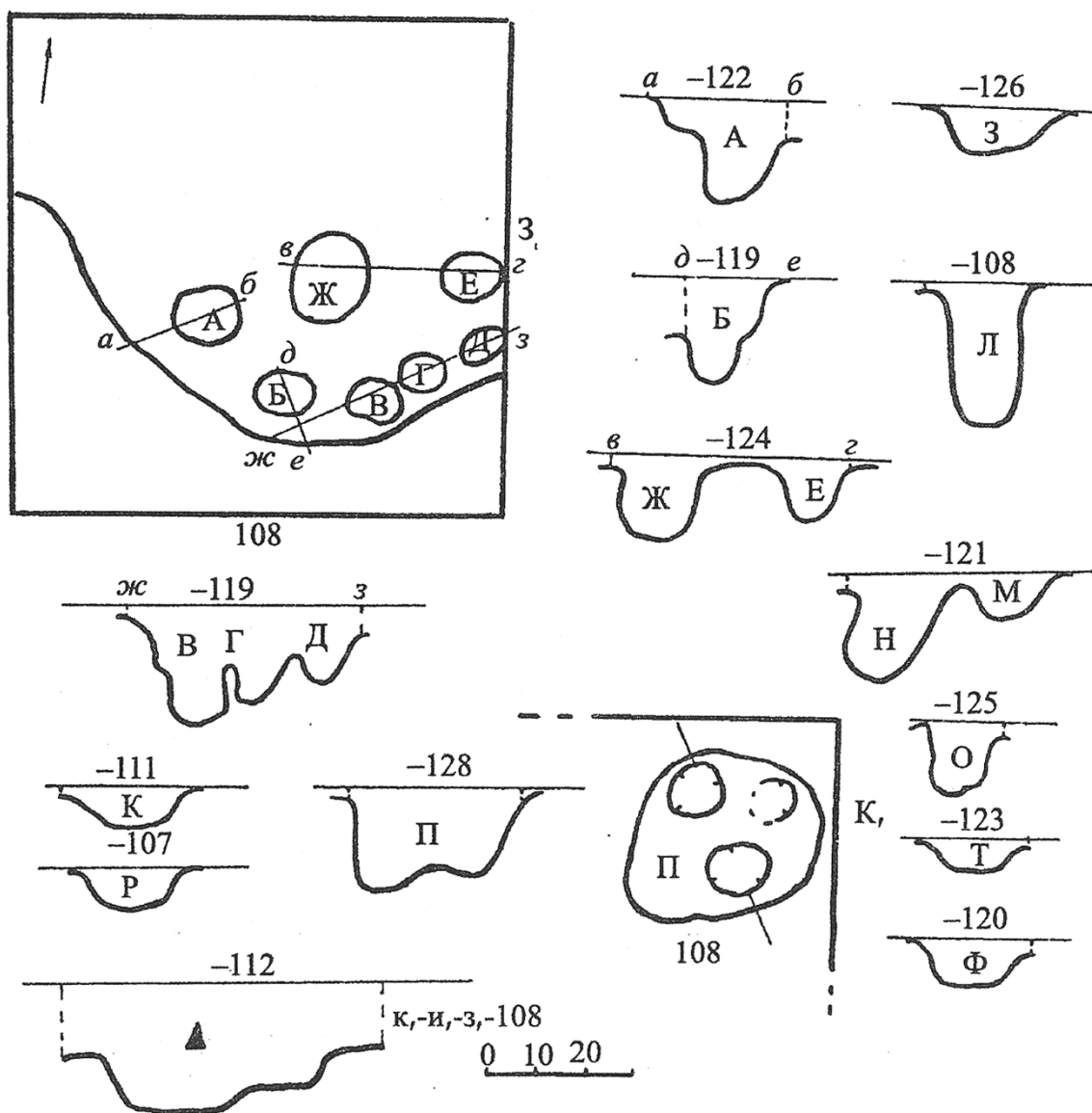

Рис.14. Пушкарі I, розкоп V. Схема та розрізи ям в житловій западині (Беляева, 2002а).

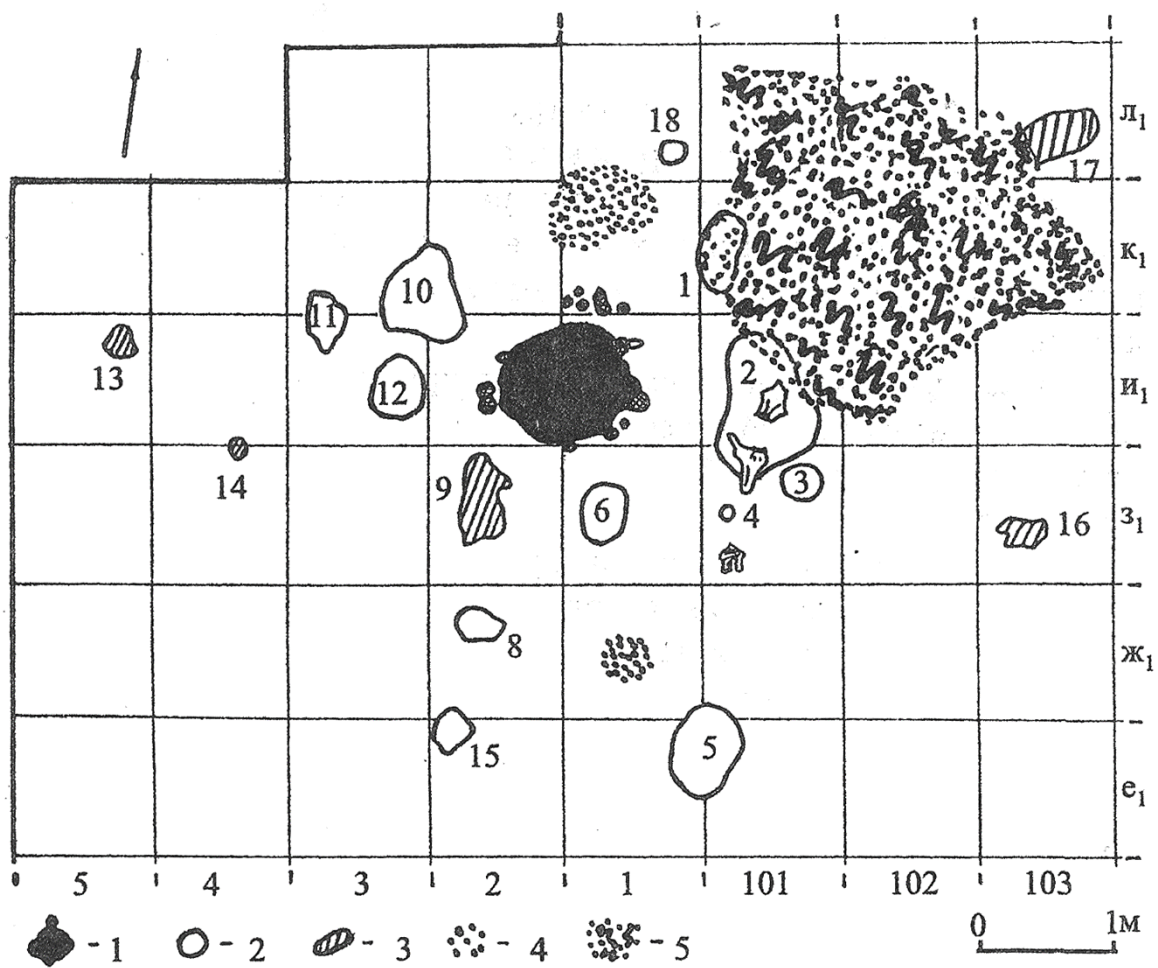

Рис.16. Пушкарі I, розкоп V. Комплекс об'єктів зовнішнього вогнища (Беяева, 2002а).

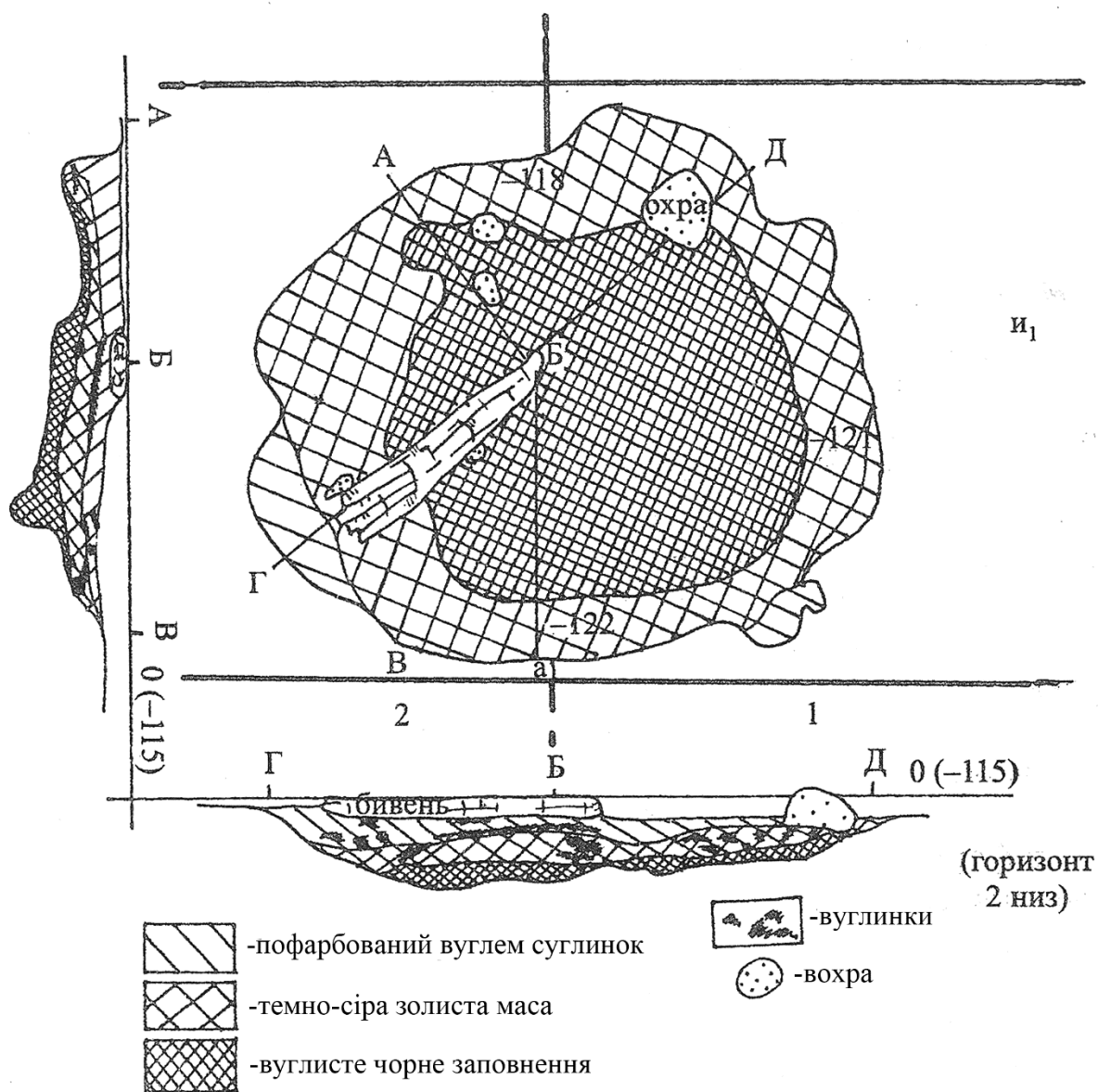

Рис.17. Пушкарі I, розкоп V. Горизонти розчистки зовнішнього вогнища (Беяева, 2002а).

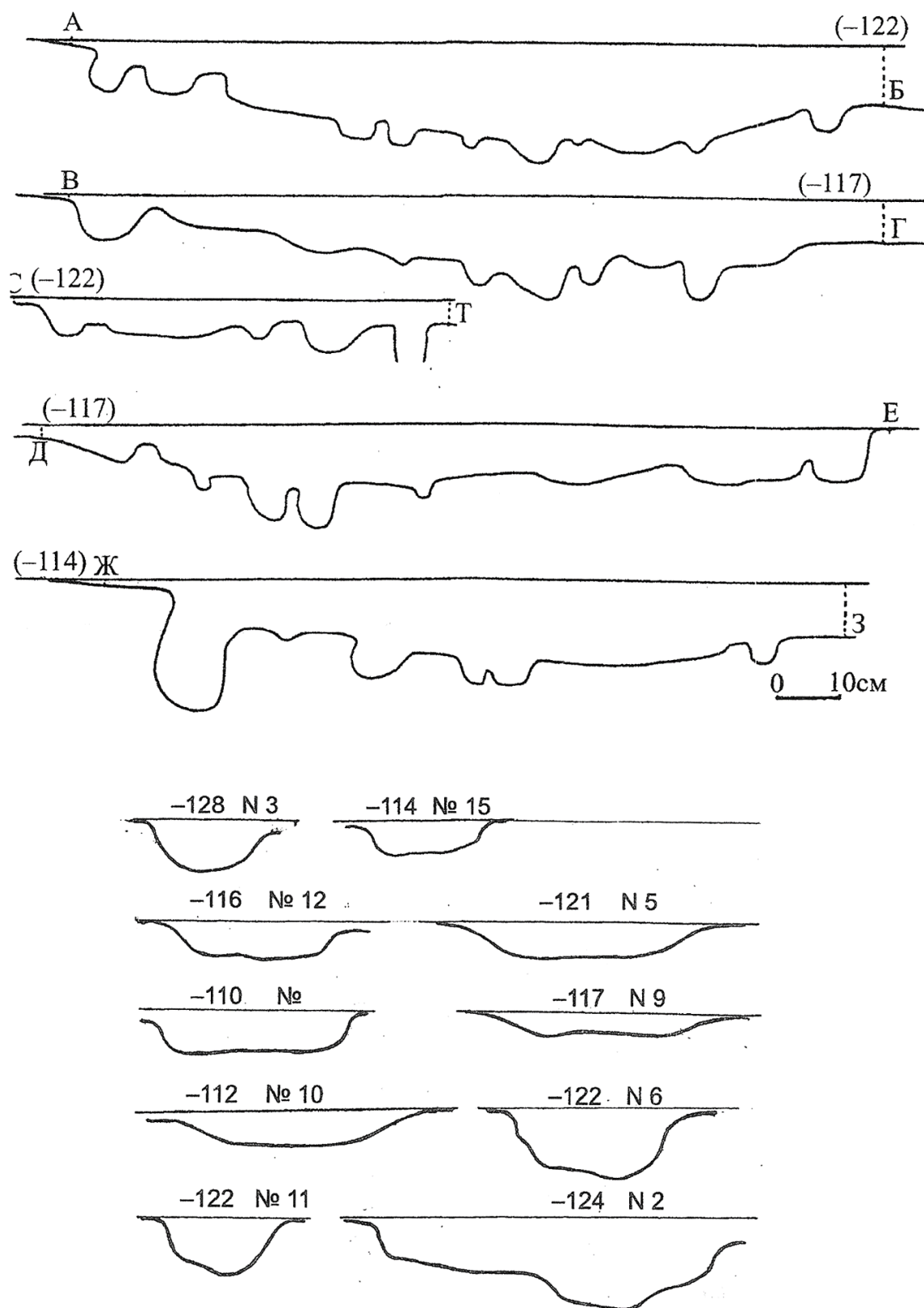

Рис.19. Пушкарі I, розкоп V. 1 – профілі розрізів зовнішнього вогнища; 2 – розрізи ямок довкола зовнішнього вогнища (Беляева, 2002а).

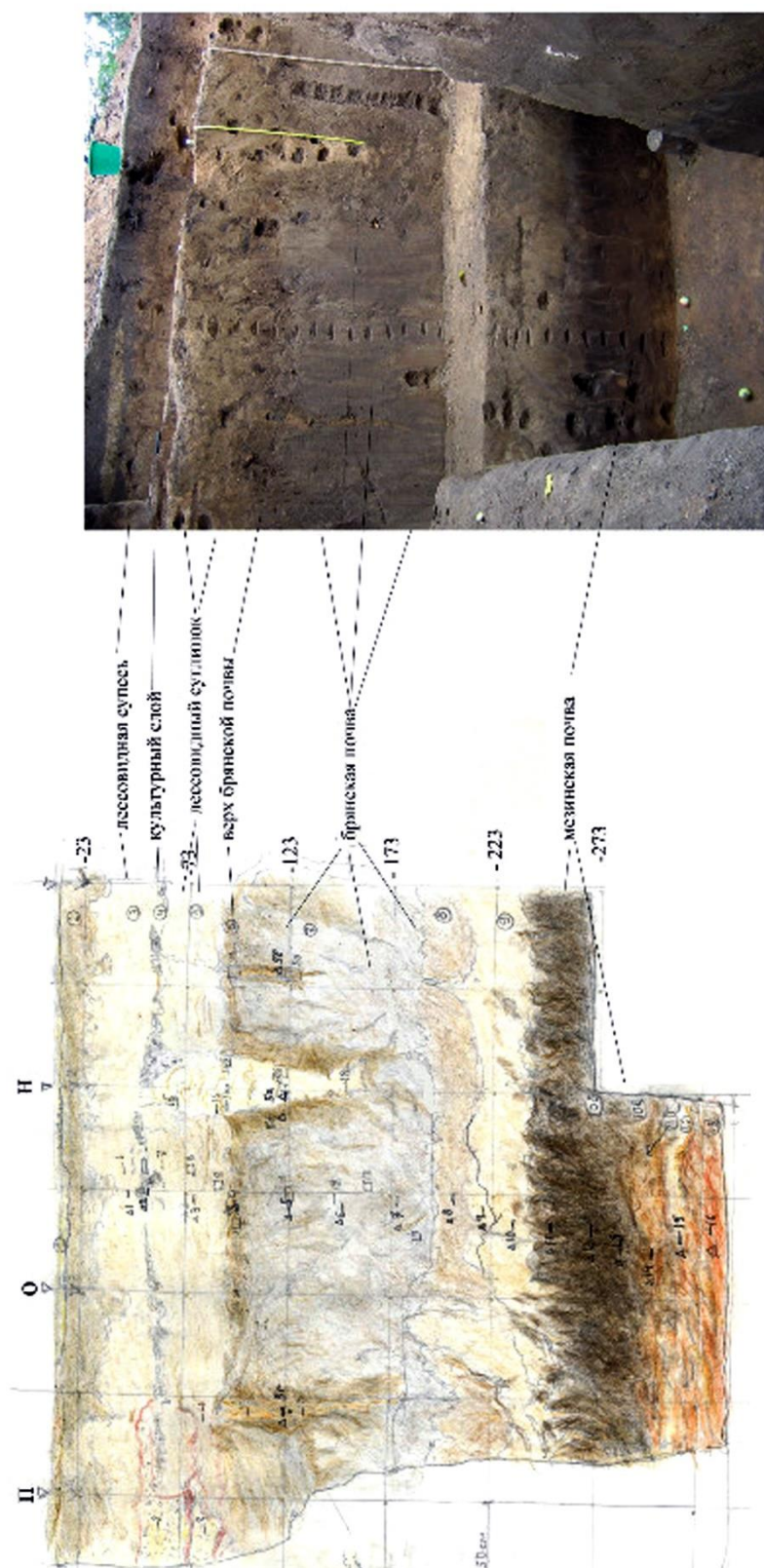

Рис.20. Пушкарі І, розкоп VII. Західна стінка шурфа на кв. П,О,Н-18 (рисунок і фото А.А. Величко).

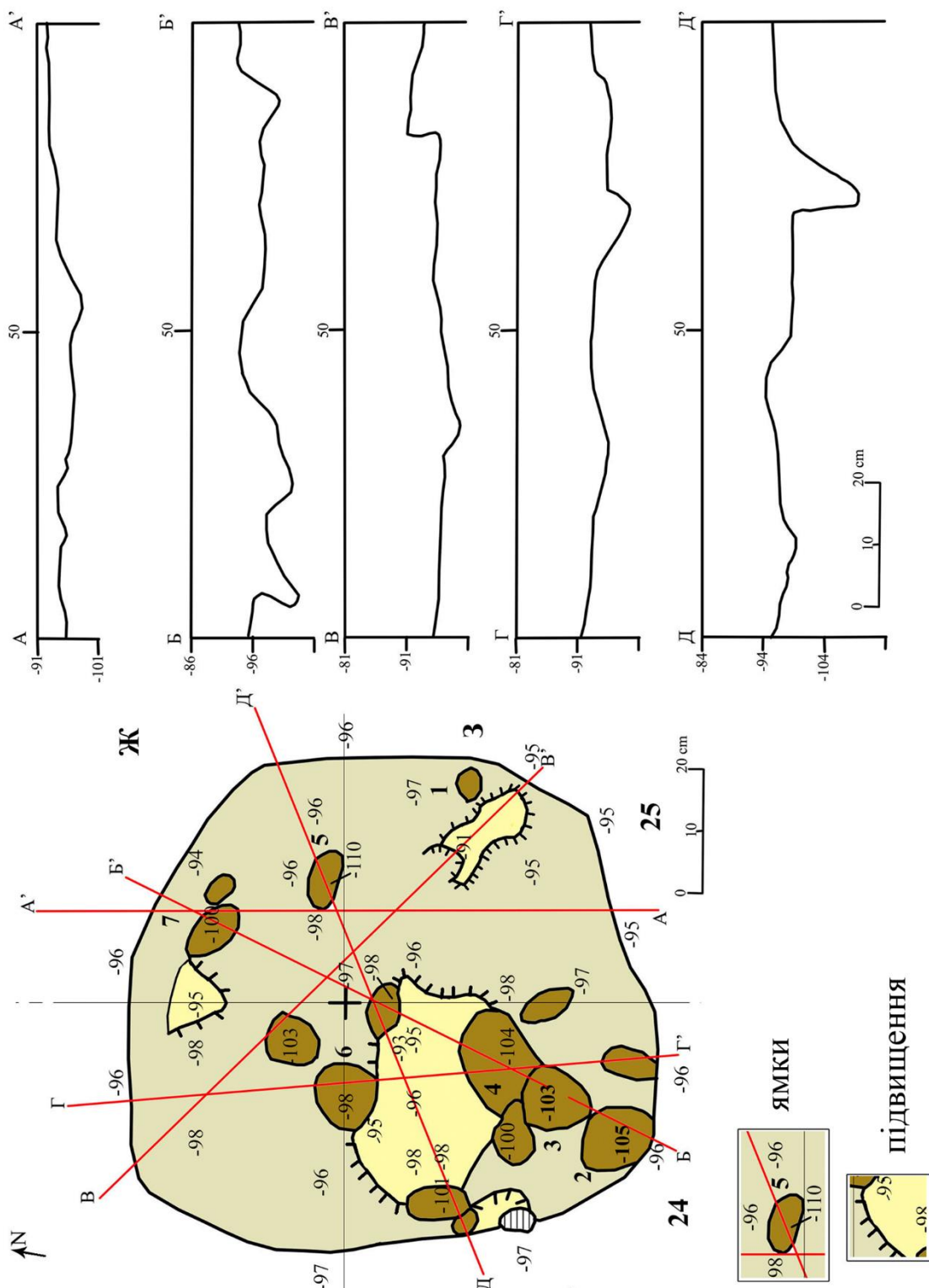

Рис.22. Пушкарі I, розкоп VII. Вогнище №3 (внутрішнє) та його профіля.

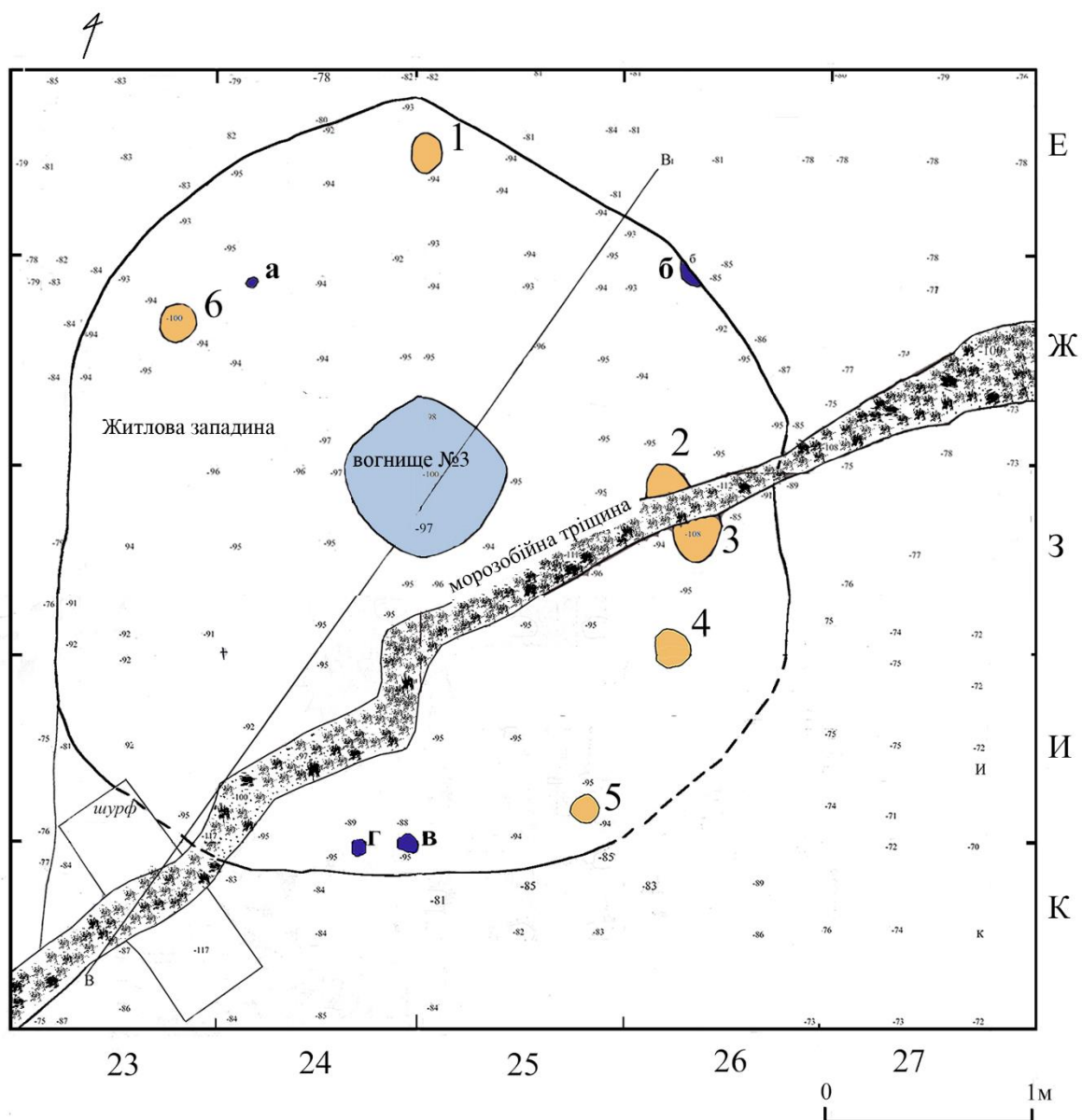

Рис.23. Пушкарі І, розкоп VII. Житлова западина.

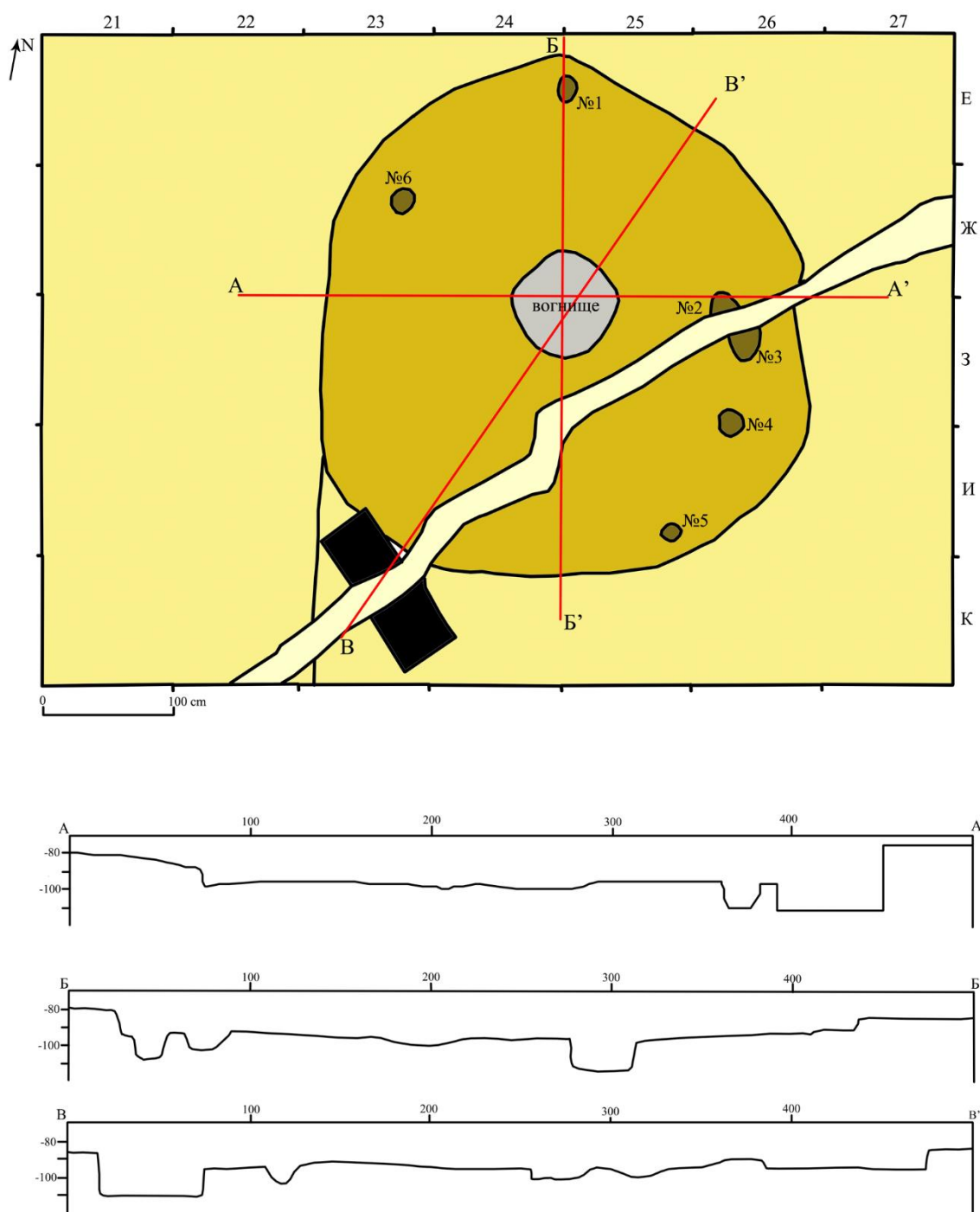

Рис.24. Пушкарі I, розкоп VII. Житлова западина та її профіля.

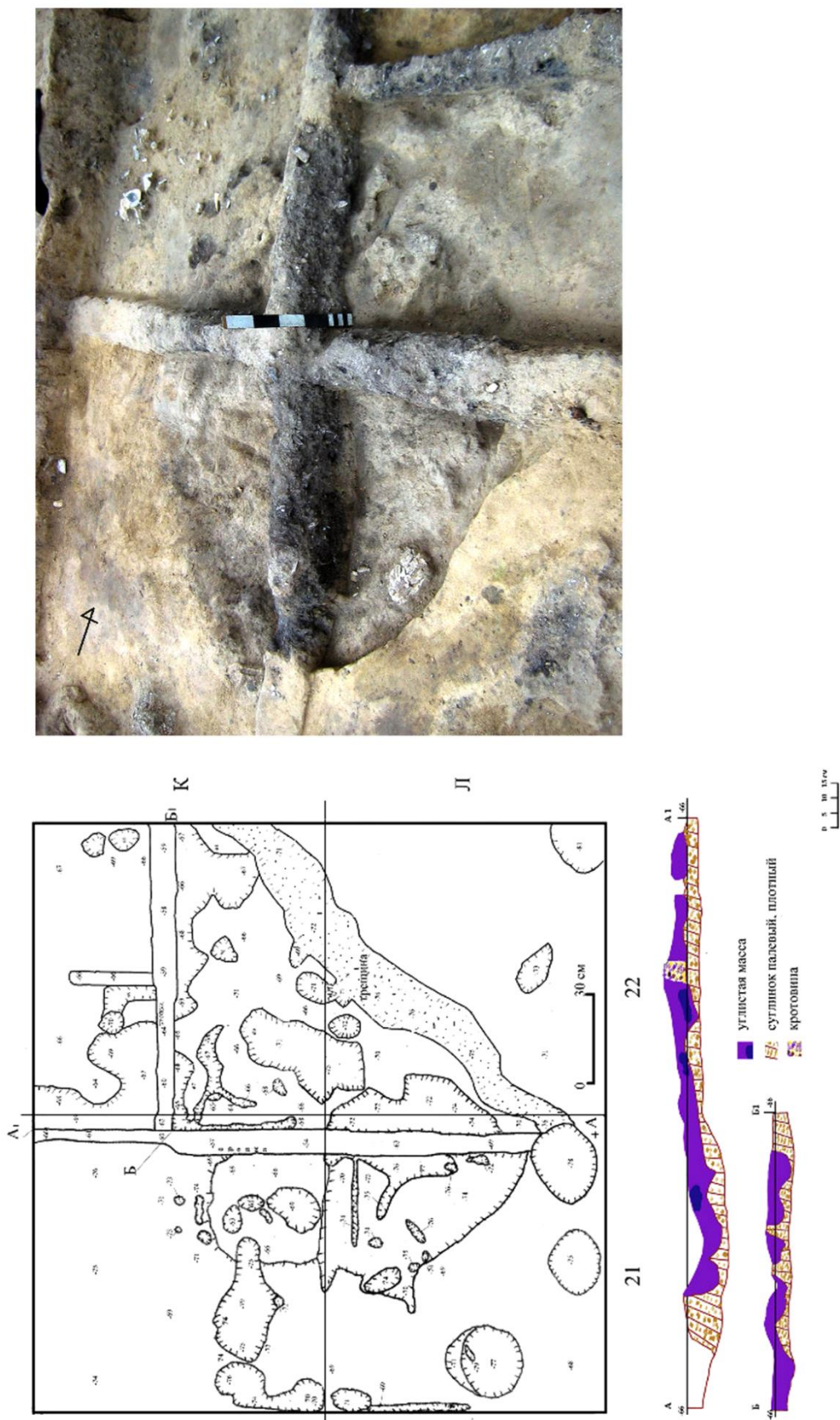

Рис.25. Пушкарі I, розкоп VII. Вогнище №1.

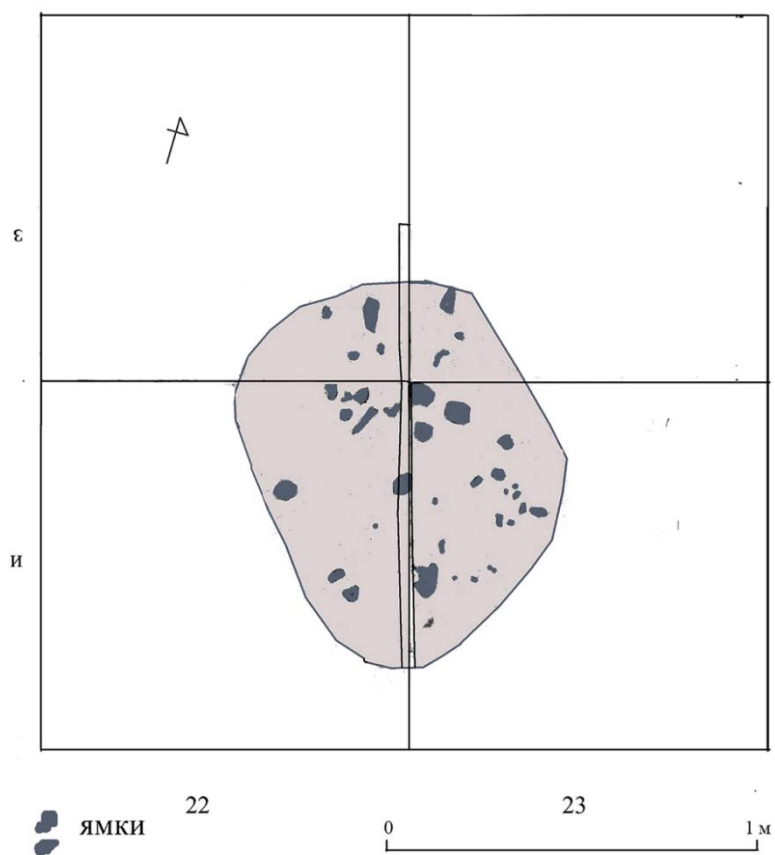

Рис.26. Пушкарі I, розкоп VII. Вогнище №2, придонний горизонт.

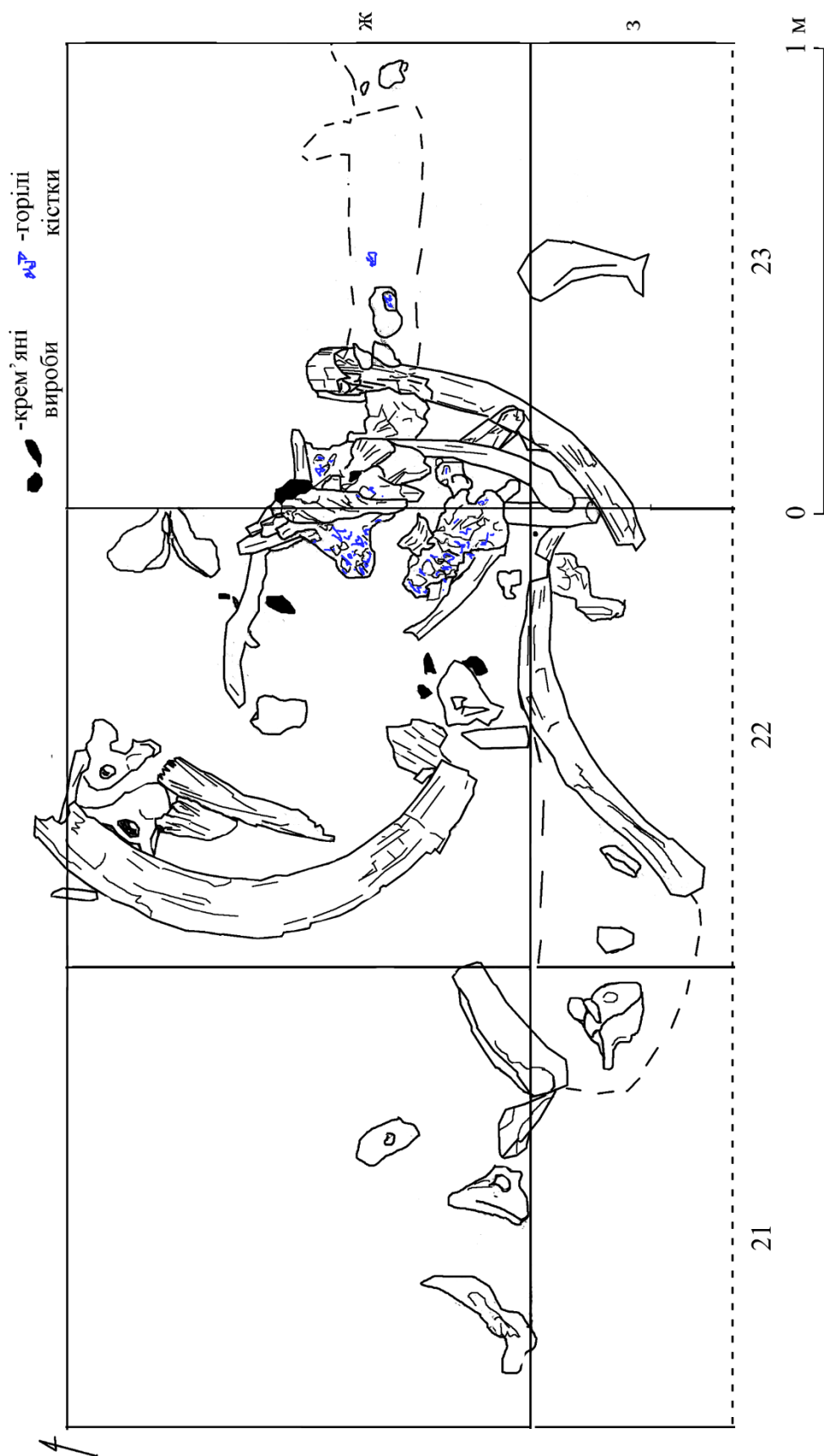

Рис.27. Пушкарі I, розкоп VII. Креслення скупчення на кв. Ж,3-21-23.

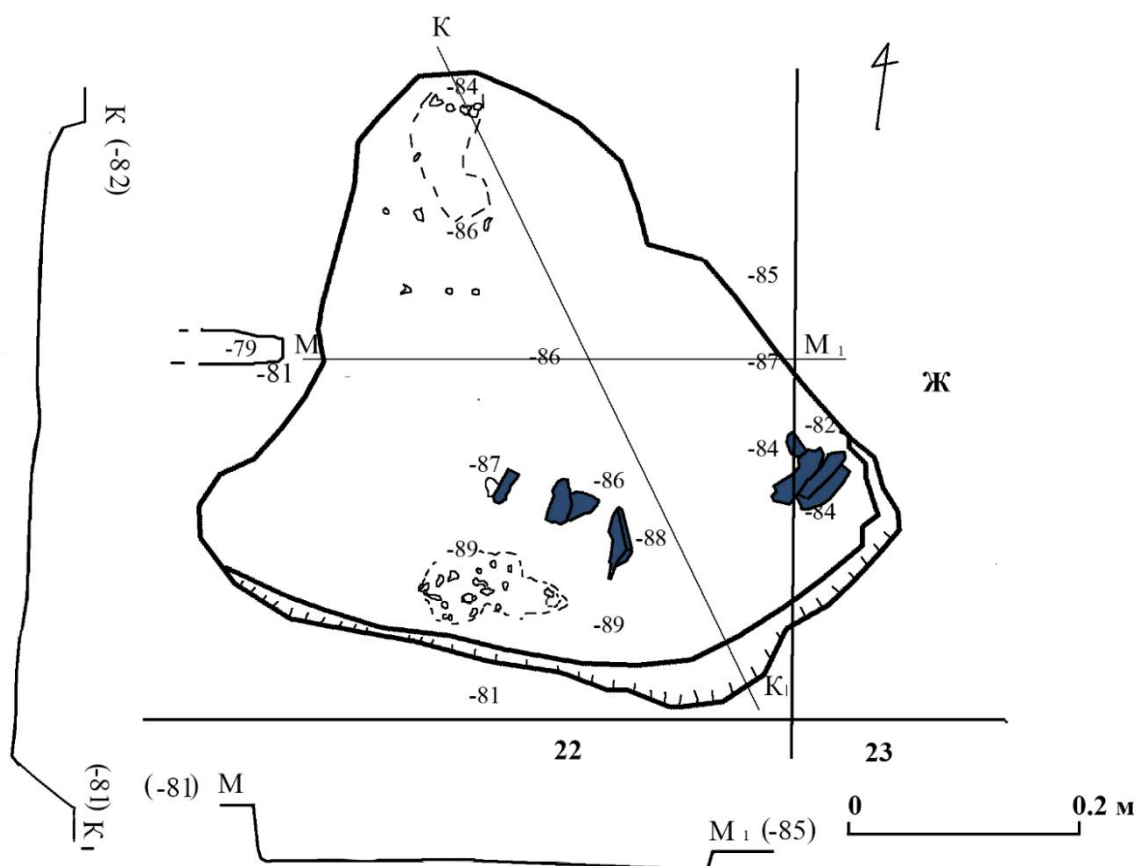

Рис.28. Пушкарі І, розкоп VII. Яма на кв. Ж-22, придонний горизонт розчистки.

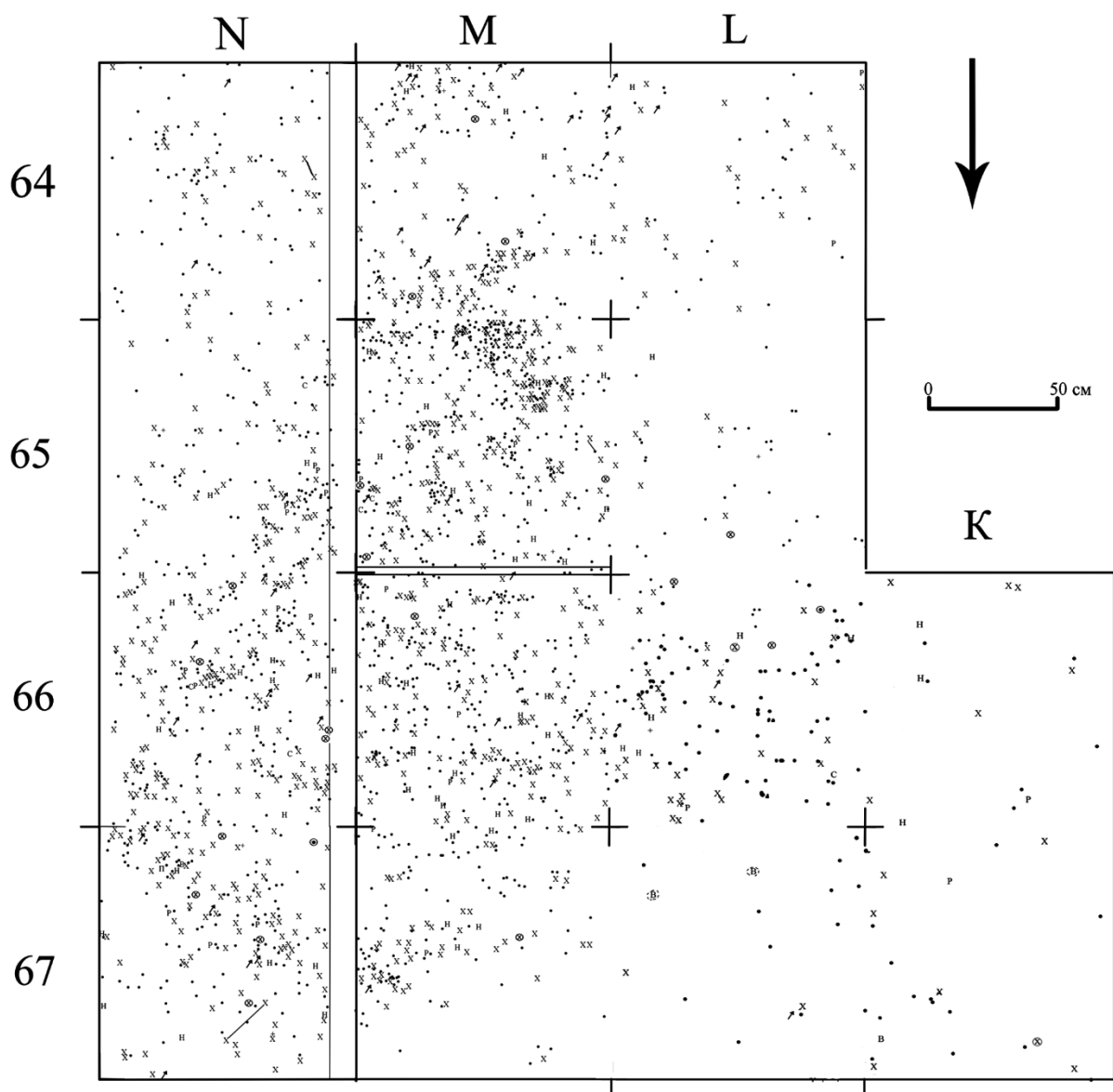

Рис.30. Пушкарі VIII (Погон), розкоп VII. План розташування крем'яних виробів у розкопі.

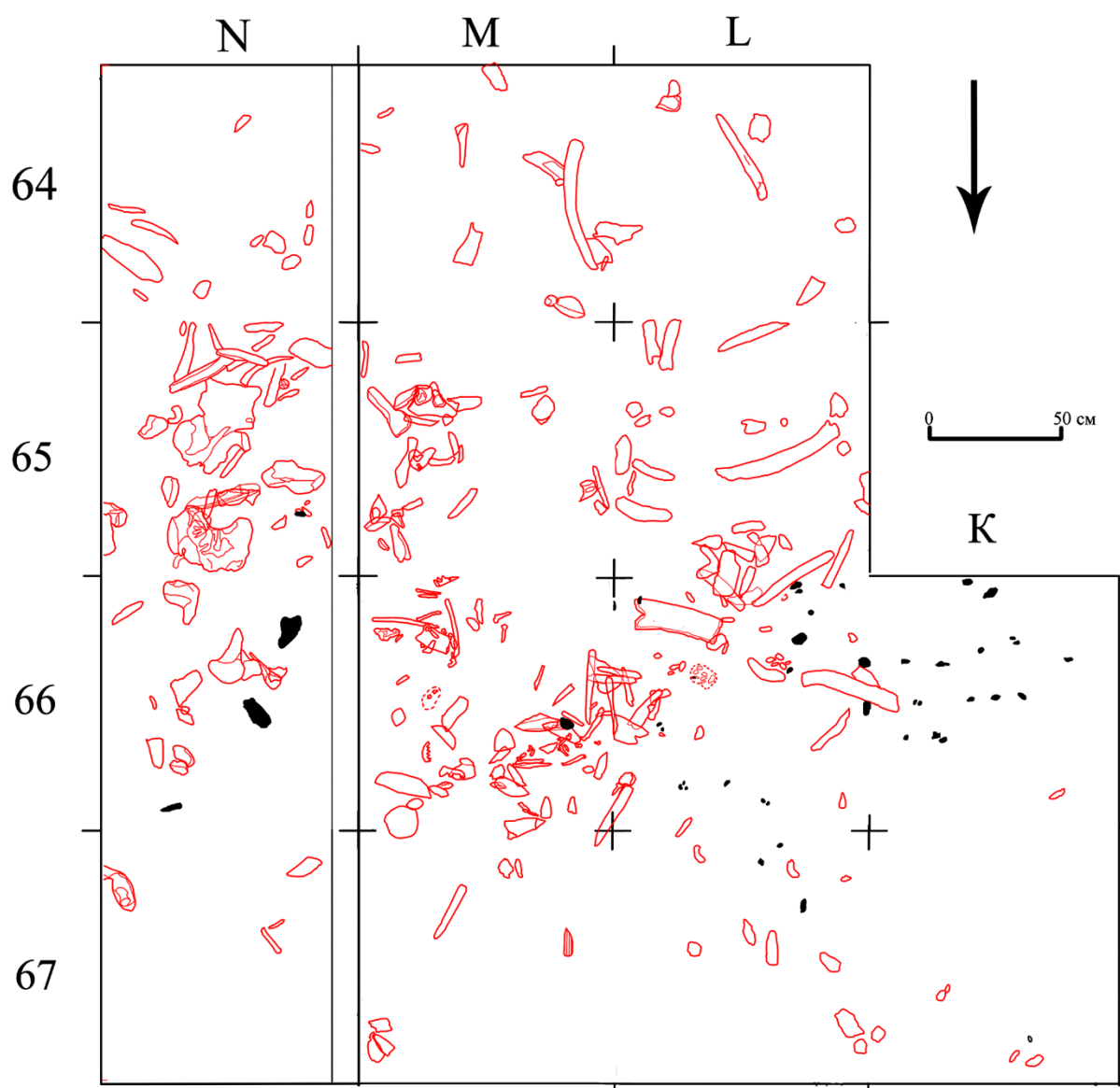

Рис.31. Пушкарі VIII (Погон), розкоп VII. План розташування фауністичних решток в розкопі.

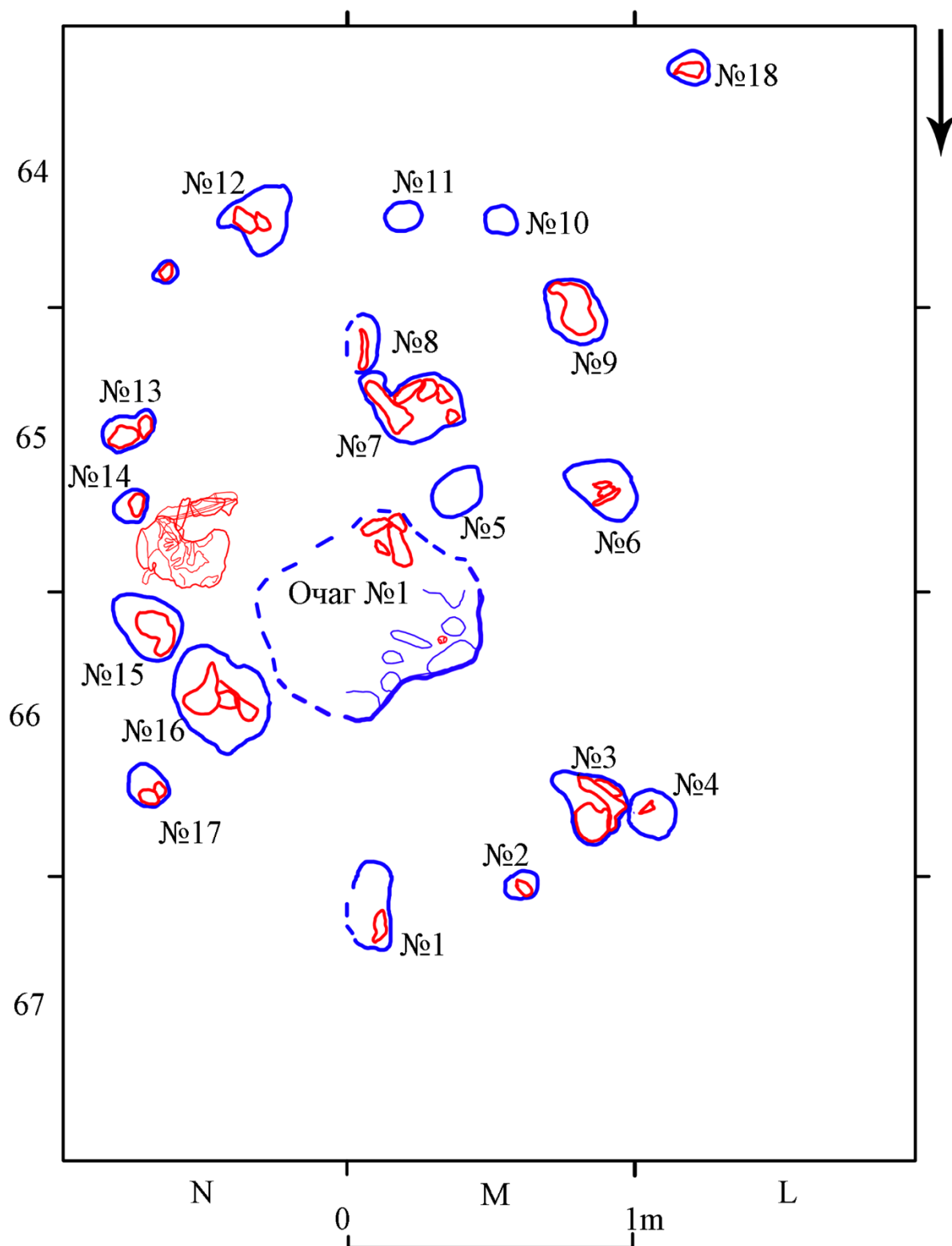

Рис. 32. Пушкарі VIII (Погон), розкоп VII. План розташування об'єктів в розкопі.

Рис.33. Пушкарі VIII (Погон), розкоп VII. Розчищена частина вогнища з ямками.

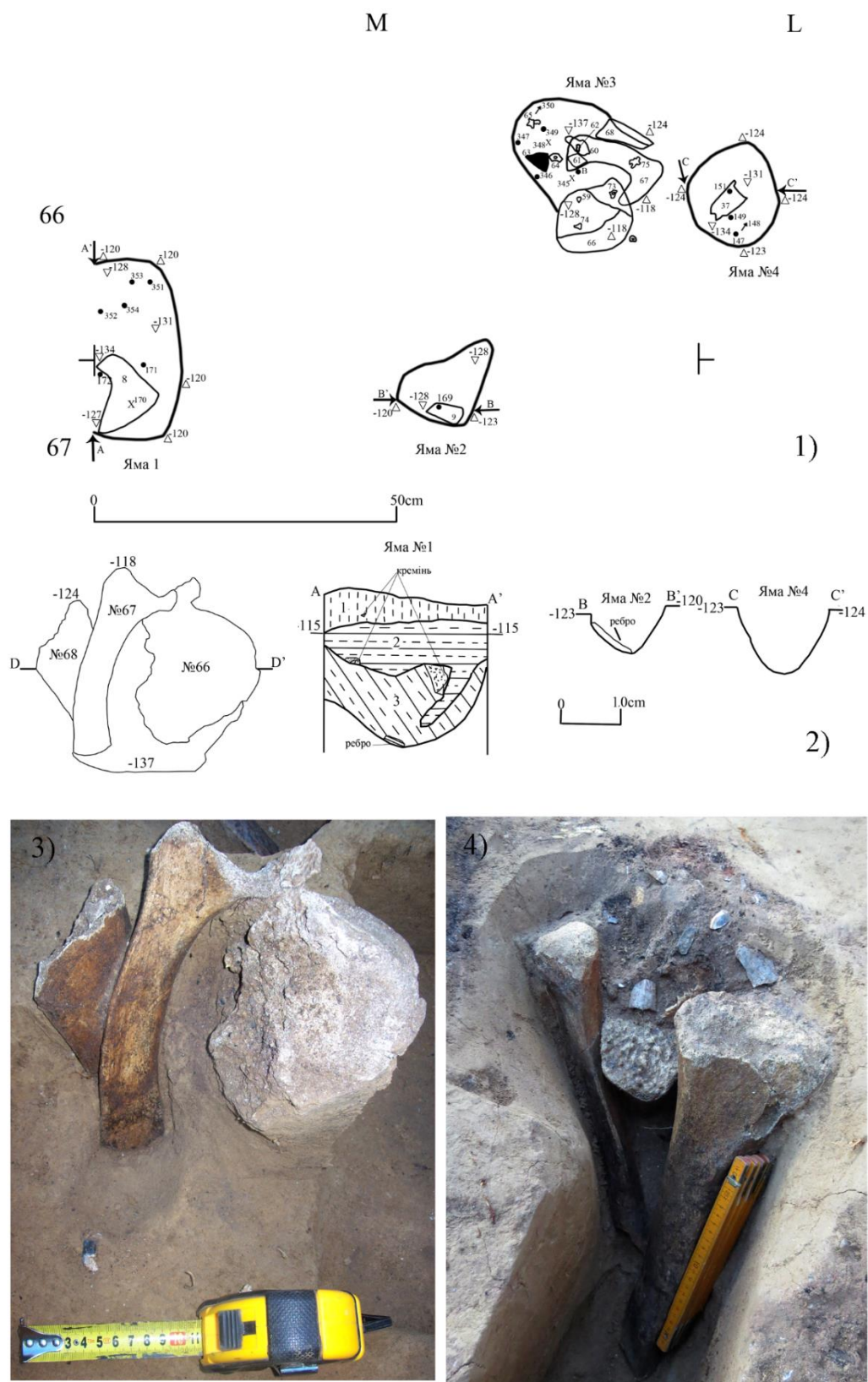

Рис.34. Пушкарі VIII (Погон), розкоп VII. План розташування та розрізи досліджених ямок.

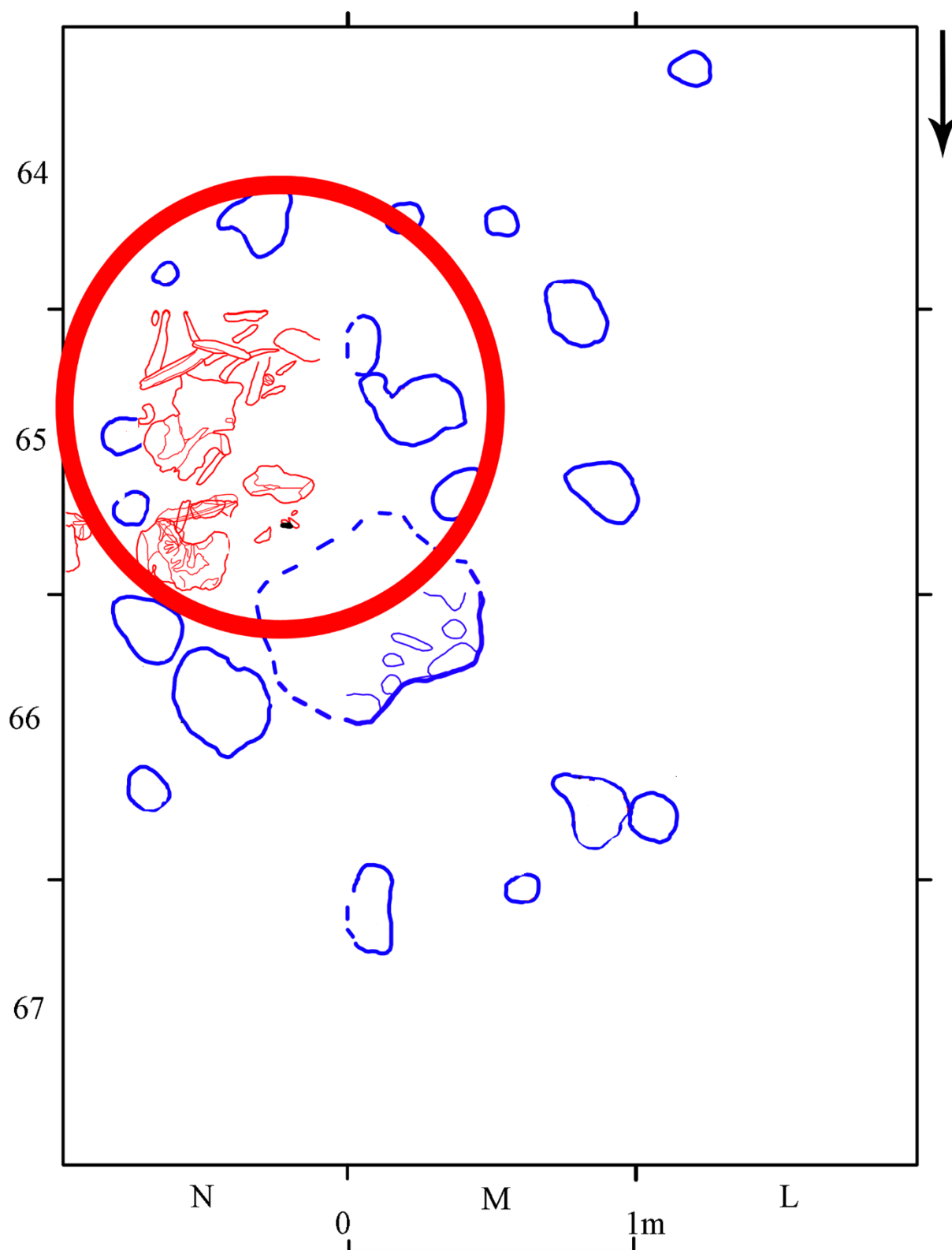

Рис.35. Пушкарі VIII (Погон), розкоп VII. План розташування скупчення кісток в південно-східній частині розкопу на кв. N-65.

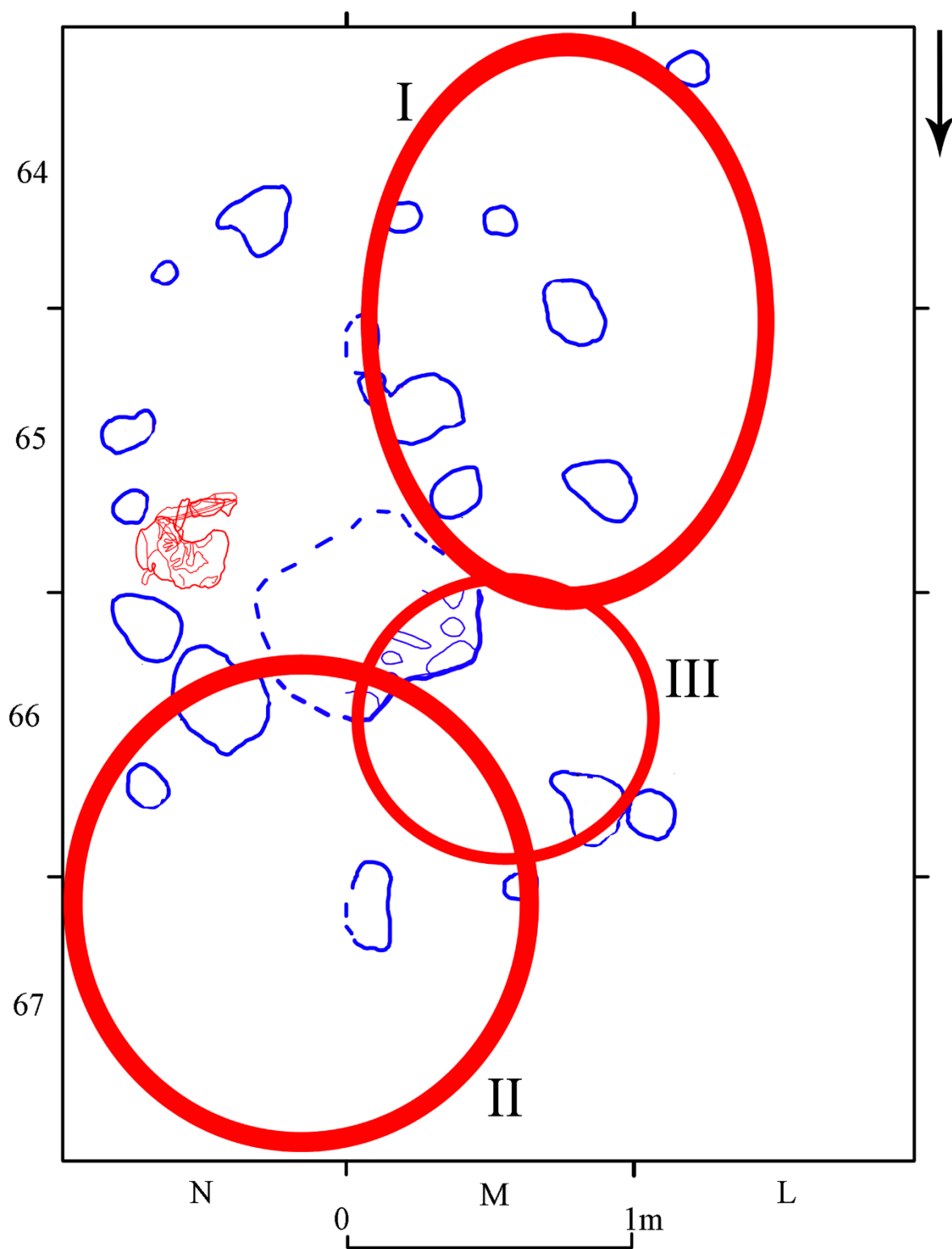

Рис.36. Пушкарі VIII (Погон), розкоп VII. Виробничі ділянки.

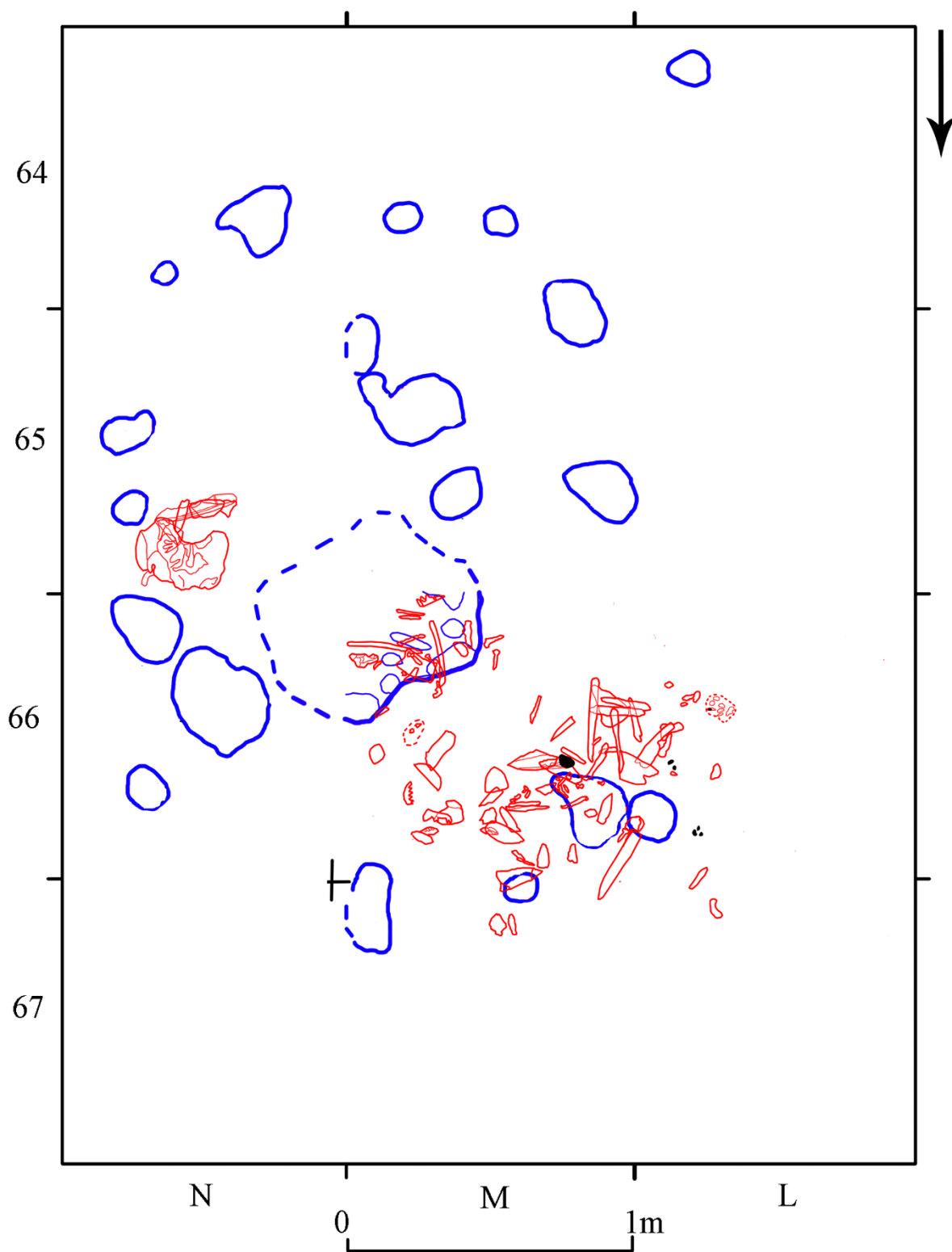

Рис.37. Пушкарі VIII (Погон), розкоп VII. Виробничa ділянка ІІІ.

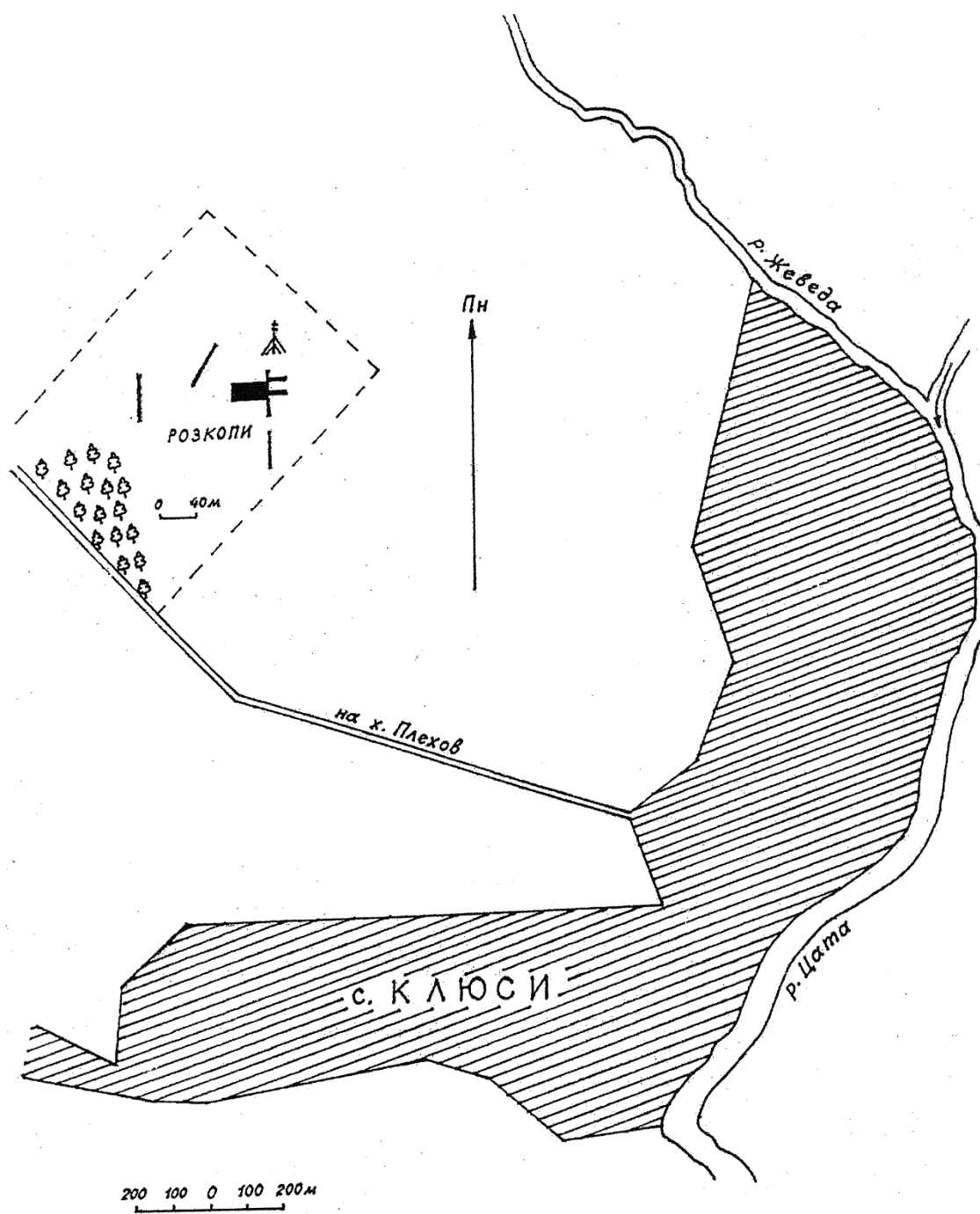

Рис.38. Ключи. Схематичний план розташування розкопів (за І.Г. Шовкоплясом).

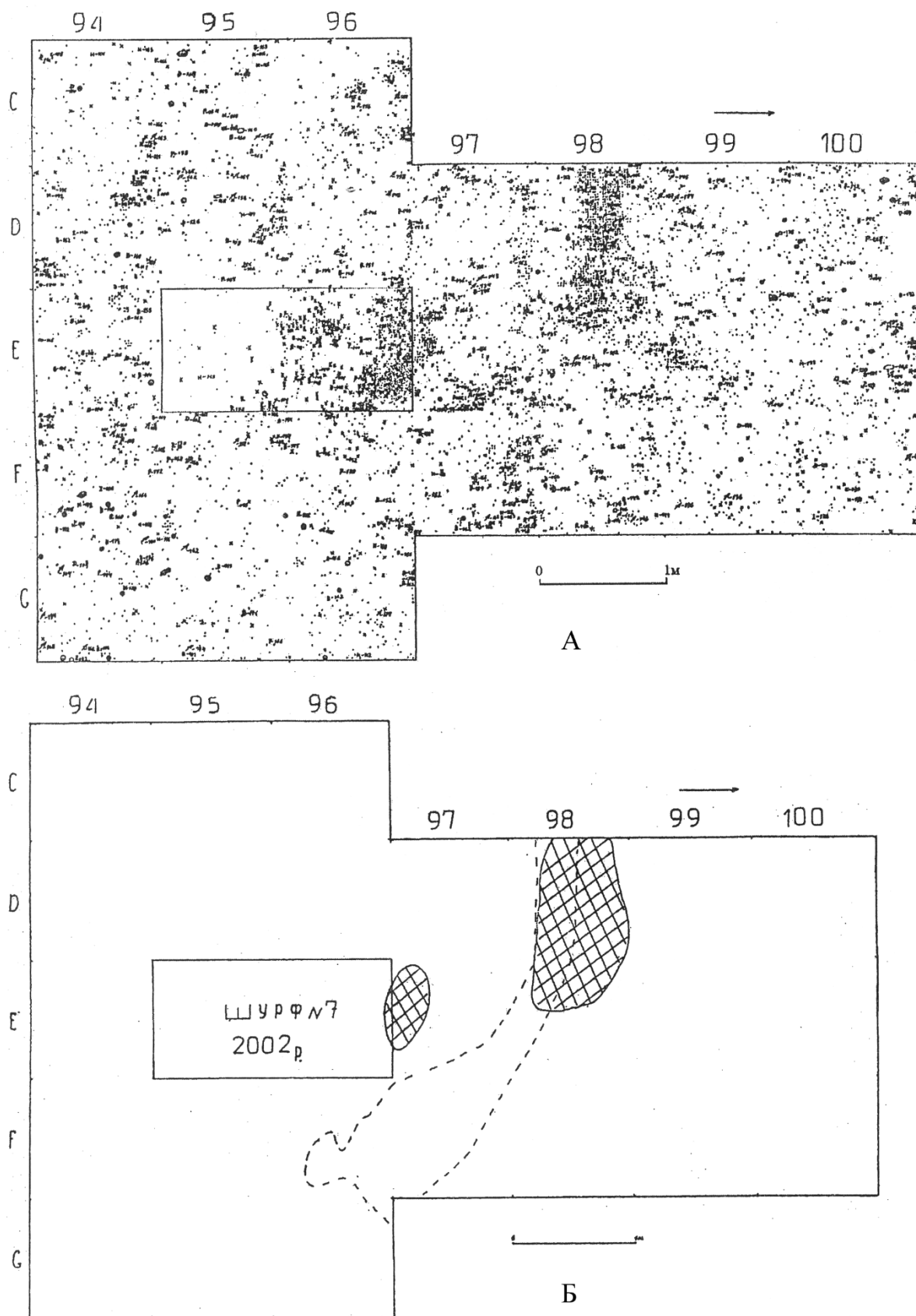

Рис.39. Ключи. План розкопу 2005 р. (Ступак, 2008).

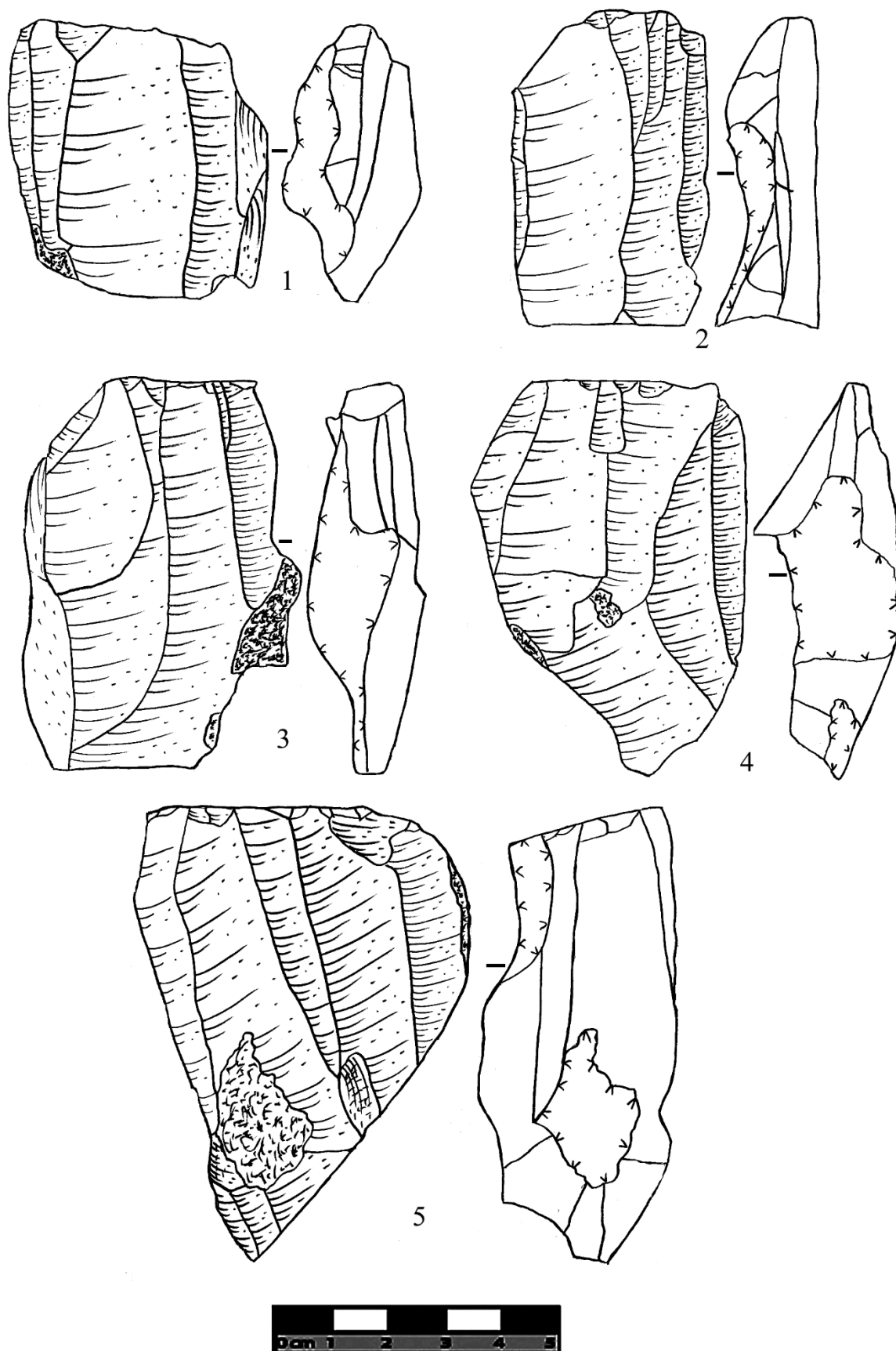

Рис.40. Пушкарі І. Нуклеуси одноплощадкові (за автором).

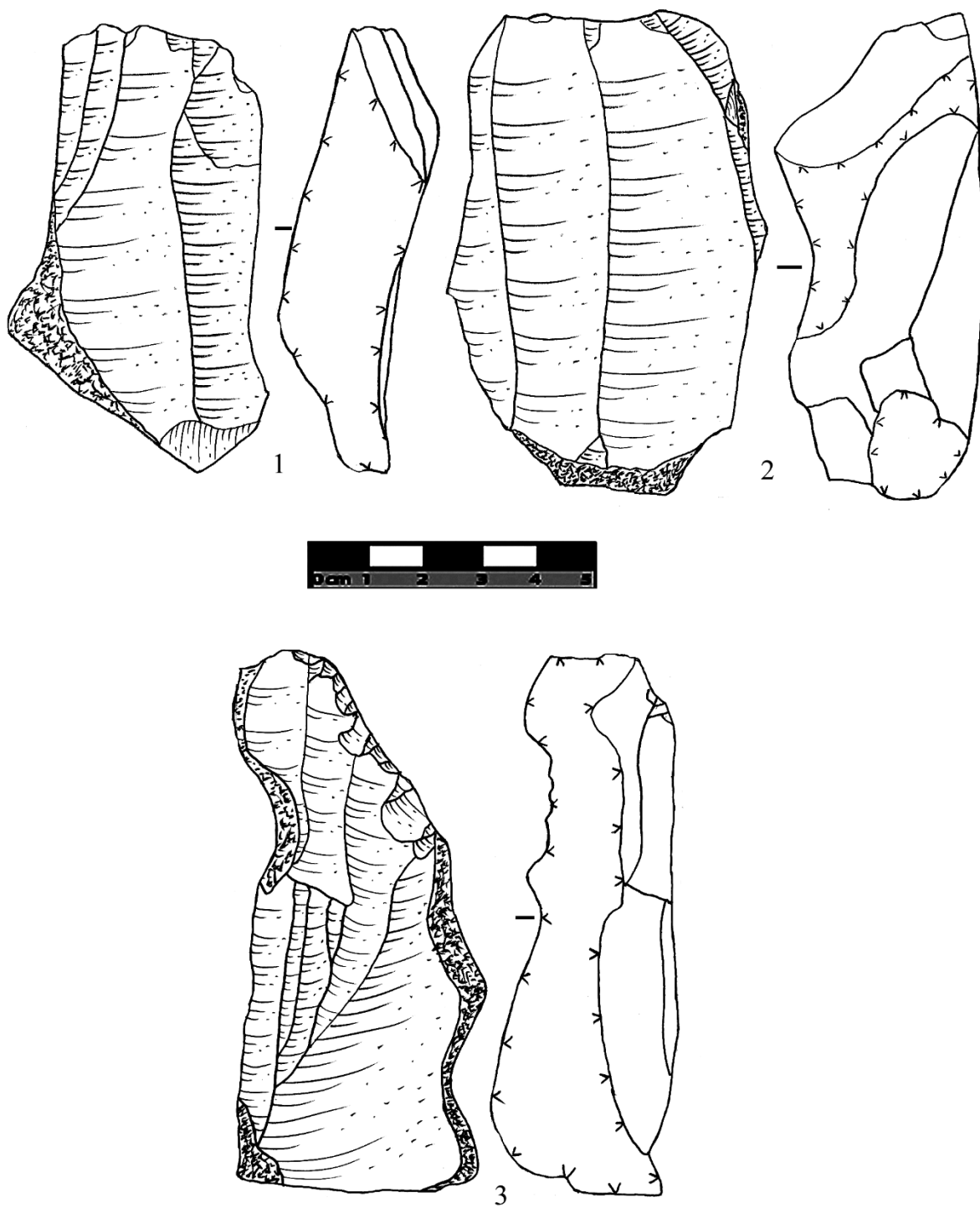

Рис.41. Пушкарі I. Нуклеуси одноплощадкові (за автором).

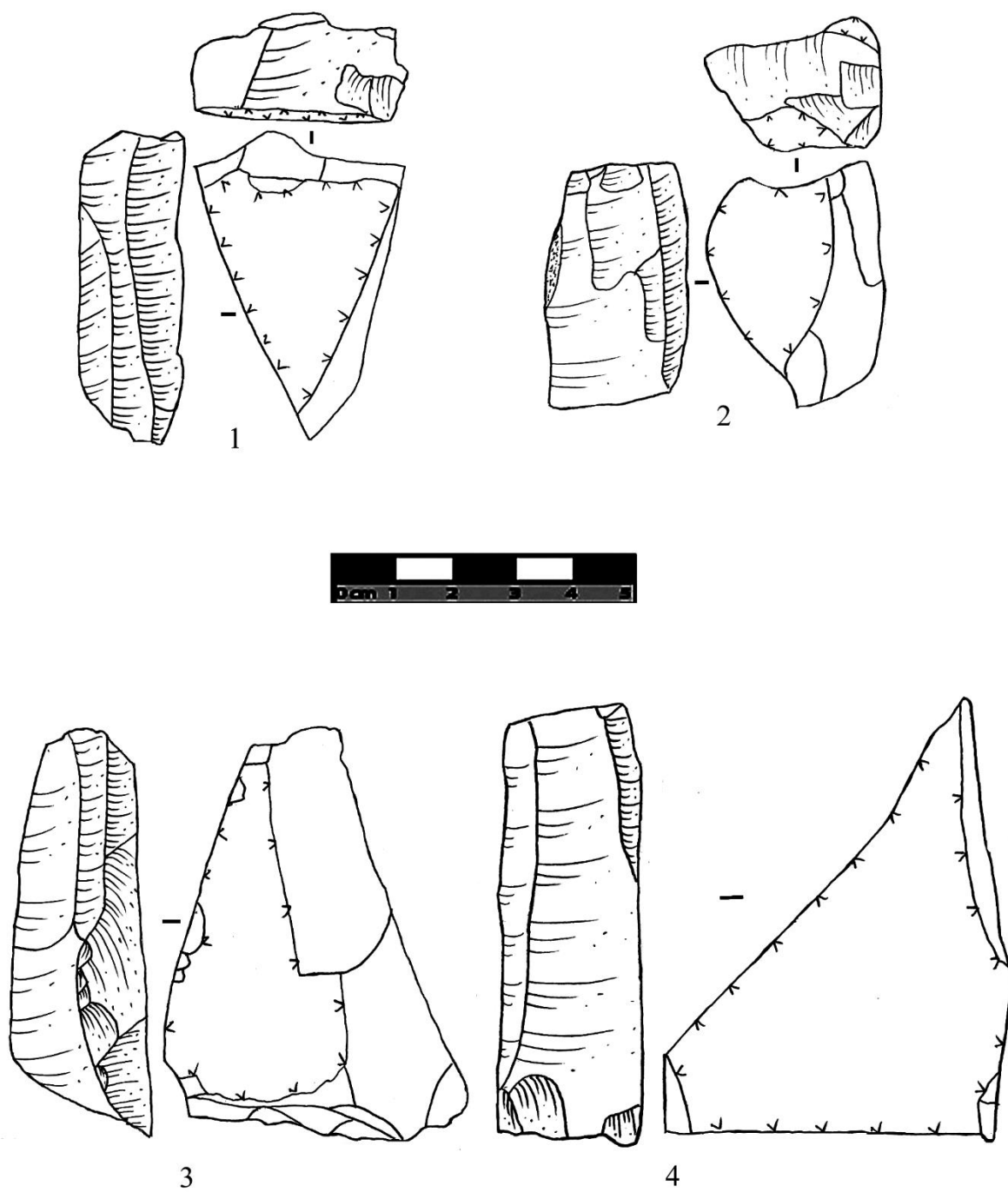

Рис.42. Пушкарі I. Нуклеуси одноплощадкові (за автором).

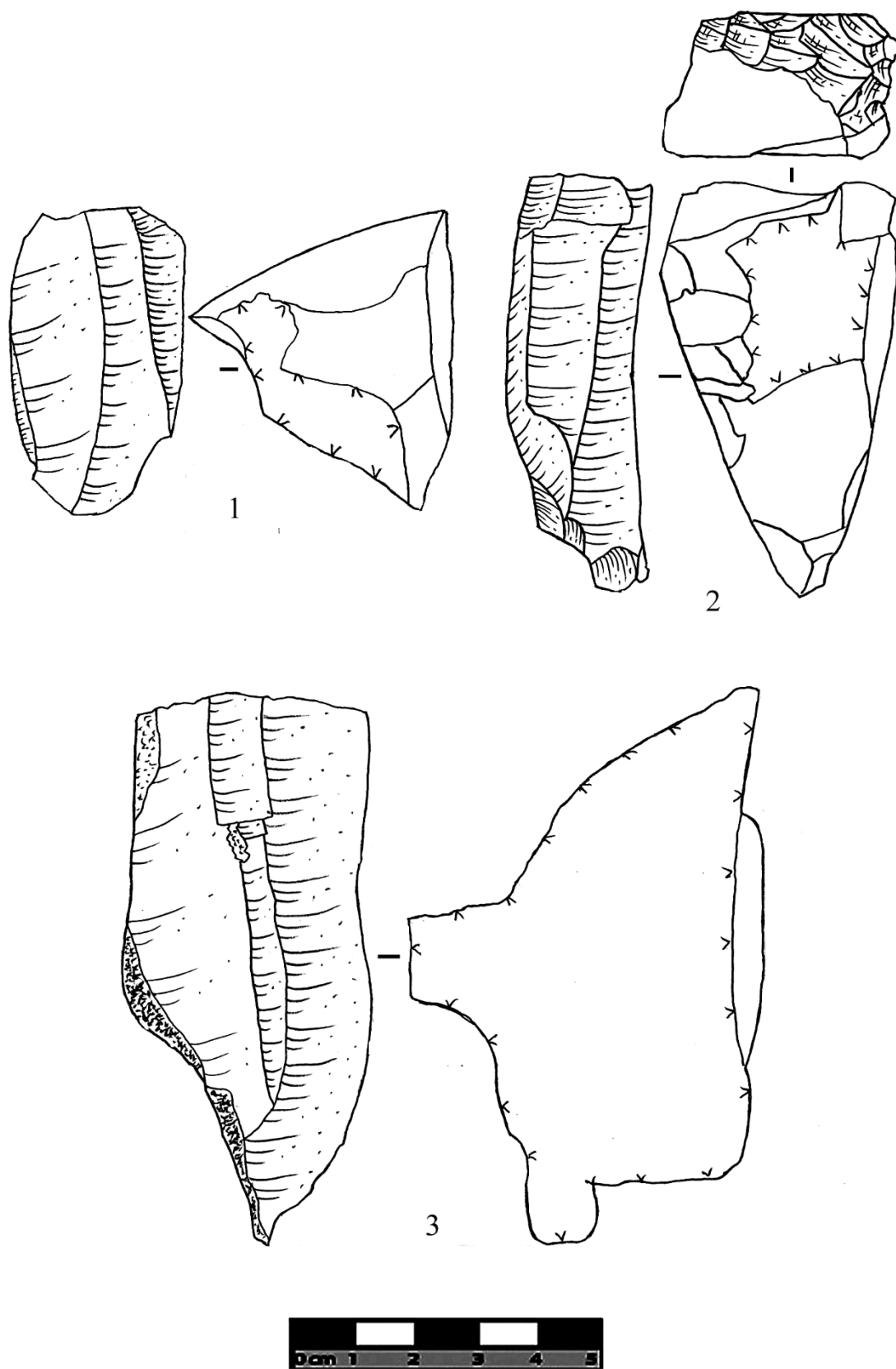

Рис.43. Пушкарі І. Нуклеуси одноплощадкові (за автором).

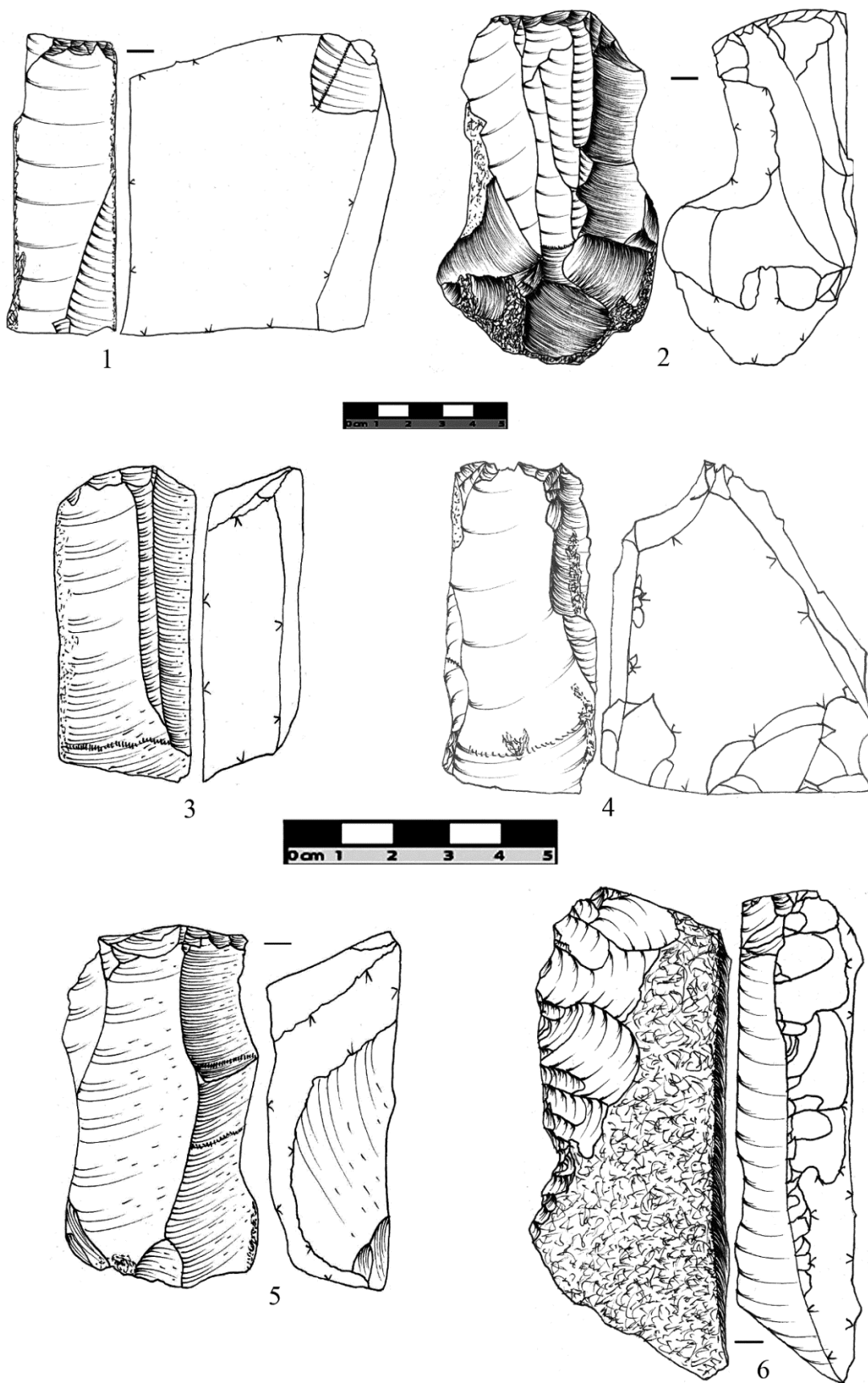

Рис.44. Пушкарі I. Нуклеуси одноплощадкові (за автором).

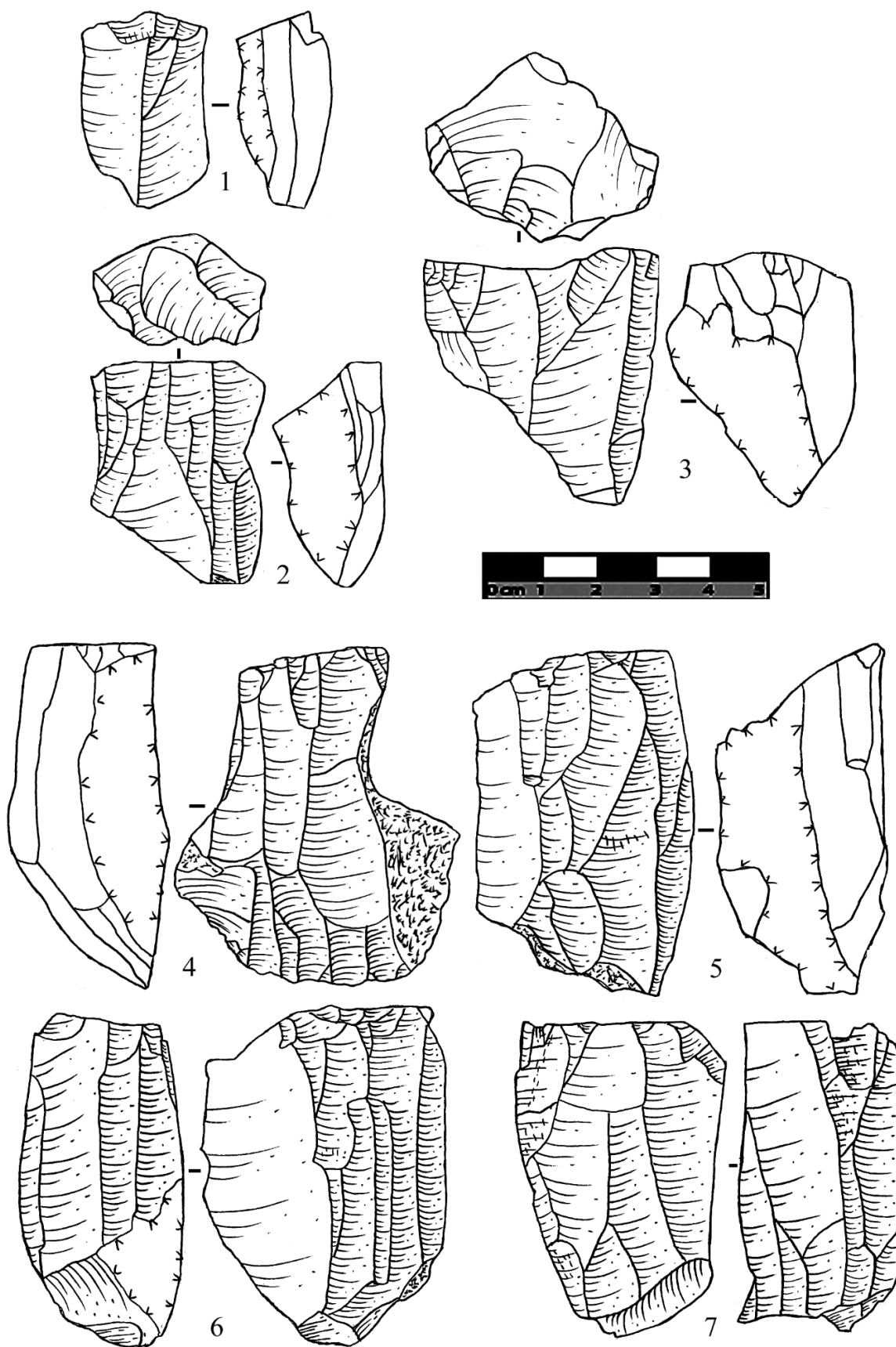

Рис.45. Пушкарі I. Нуклеуси одноплощадкові (за автором).

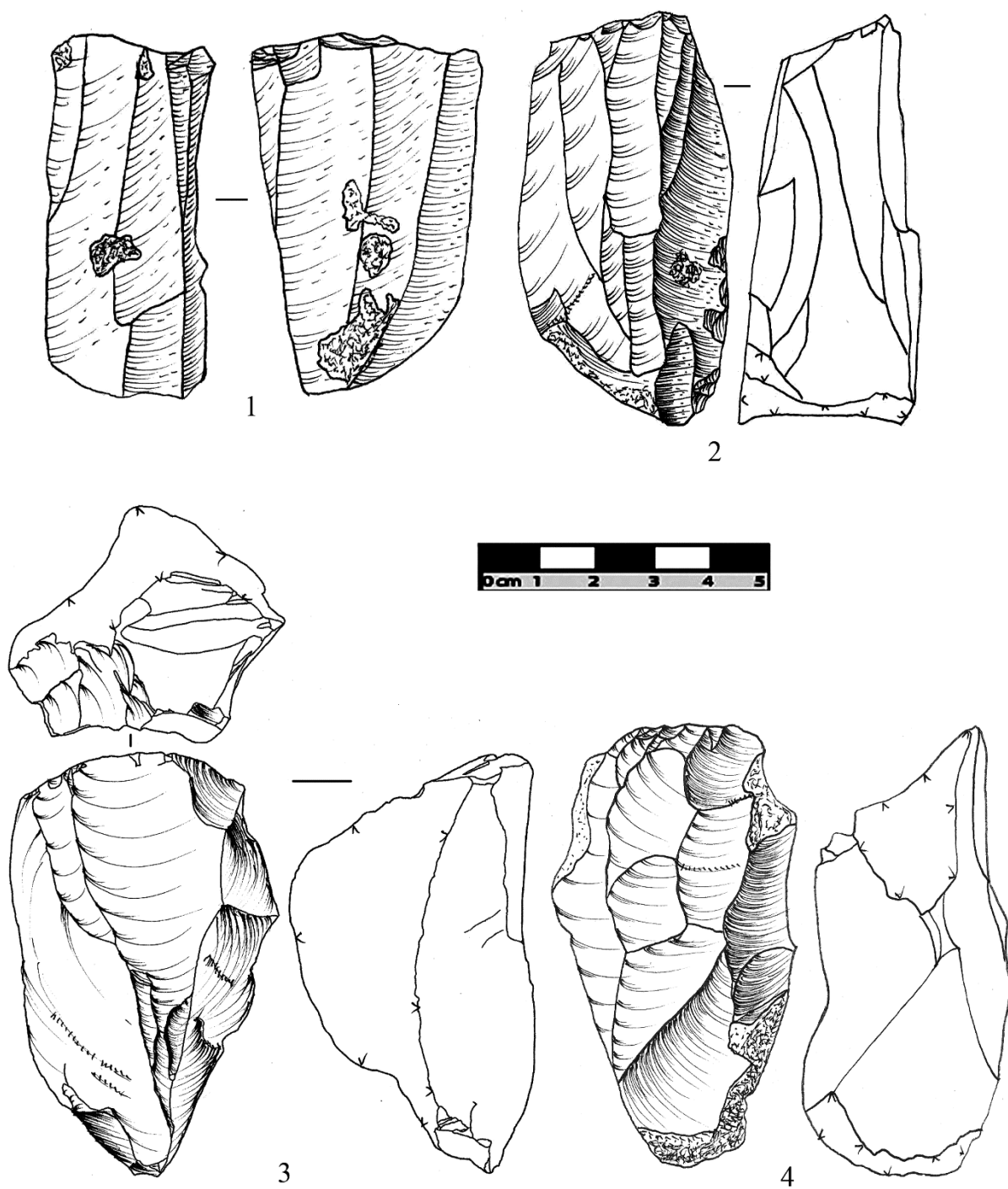
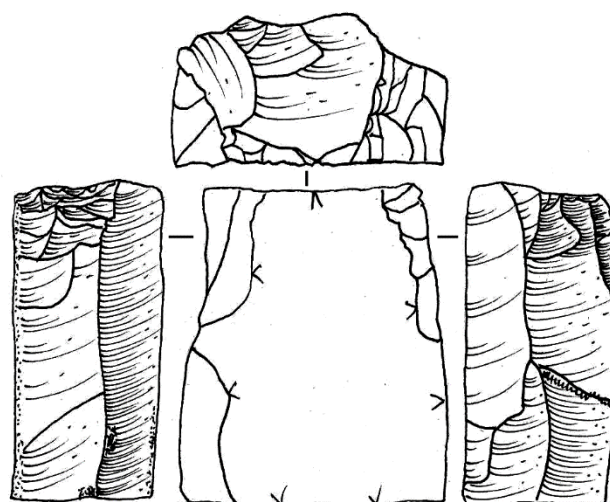
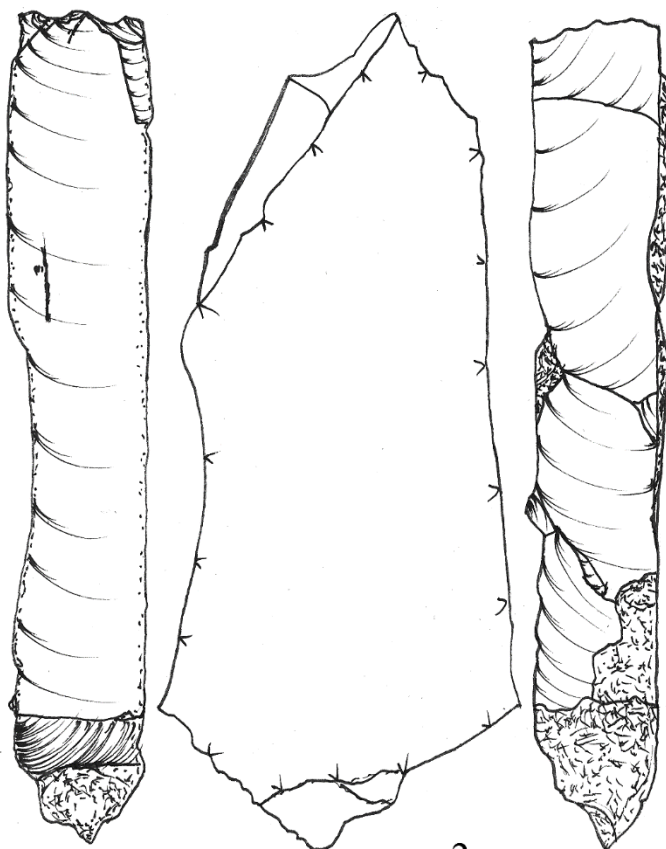

Рис.46. Пушкарі I. Нуклеуси одноплощадкові (за автором).

1

2

Рис.47. Пушкарі І. Нуклеуси одноплощадкові двосторонні (за автором).

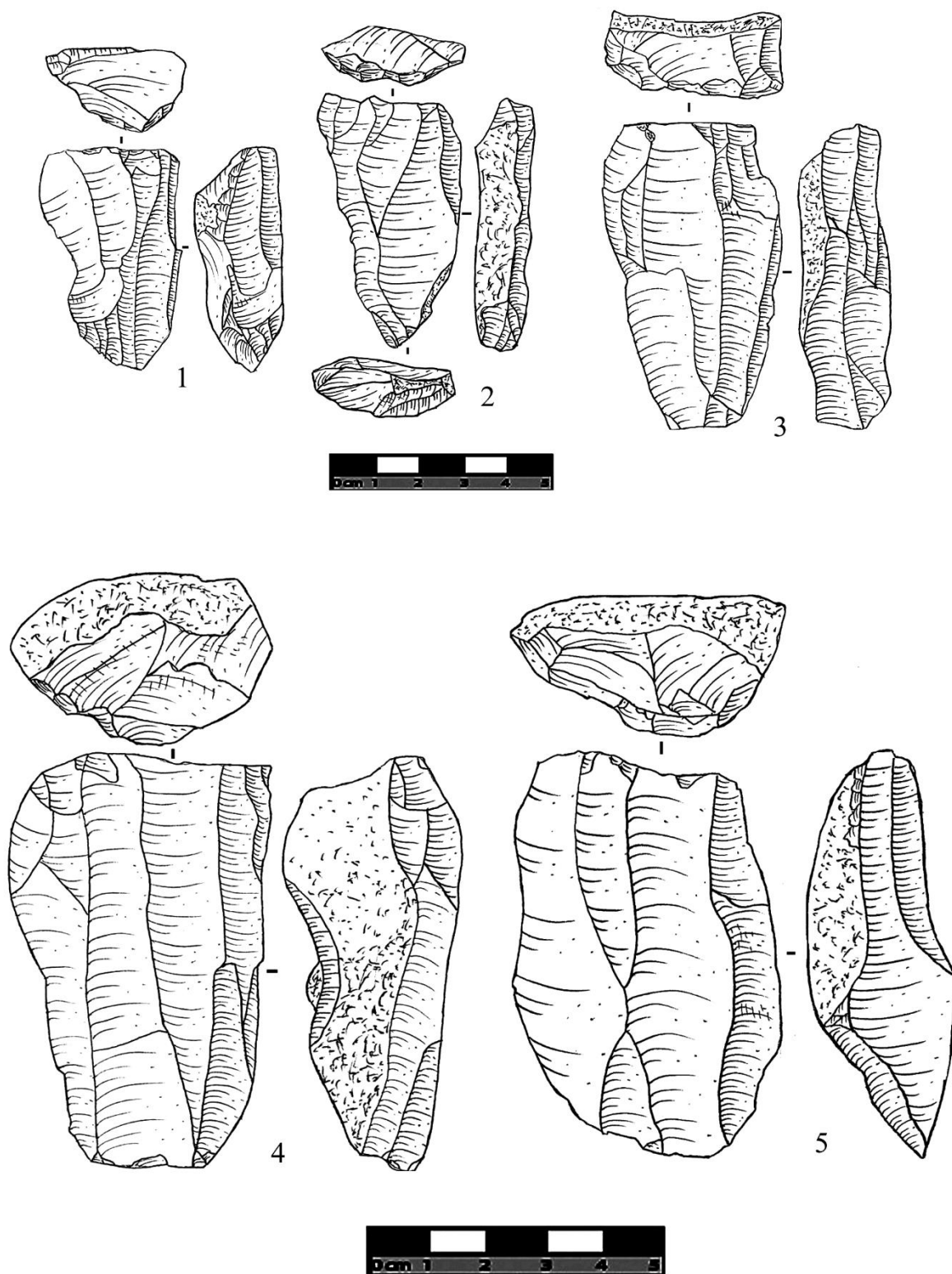

Рис.48. Пушкарі І. Нуклеуси двоплощадкові (за автором).

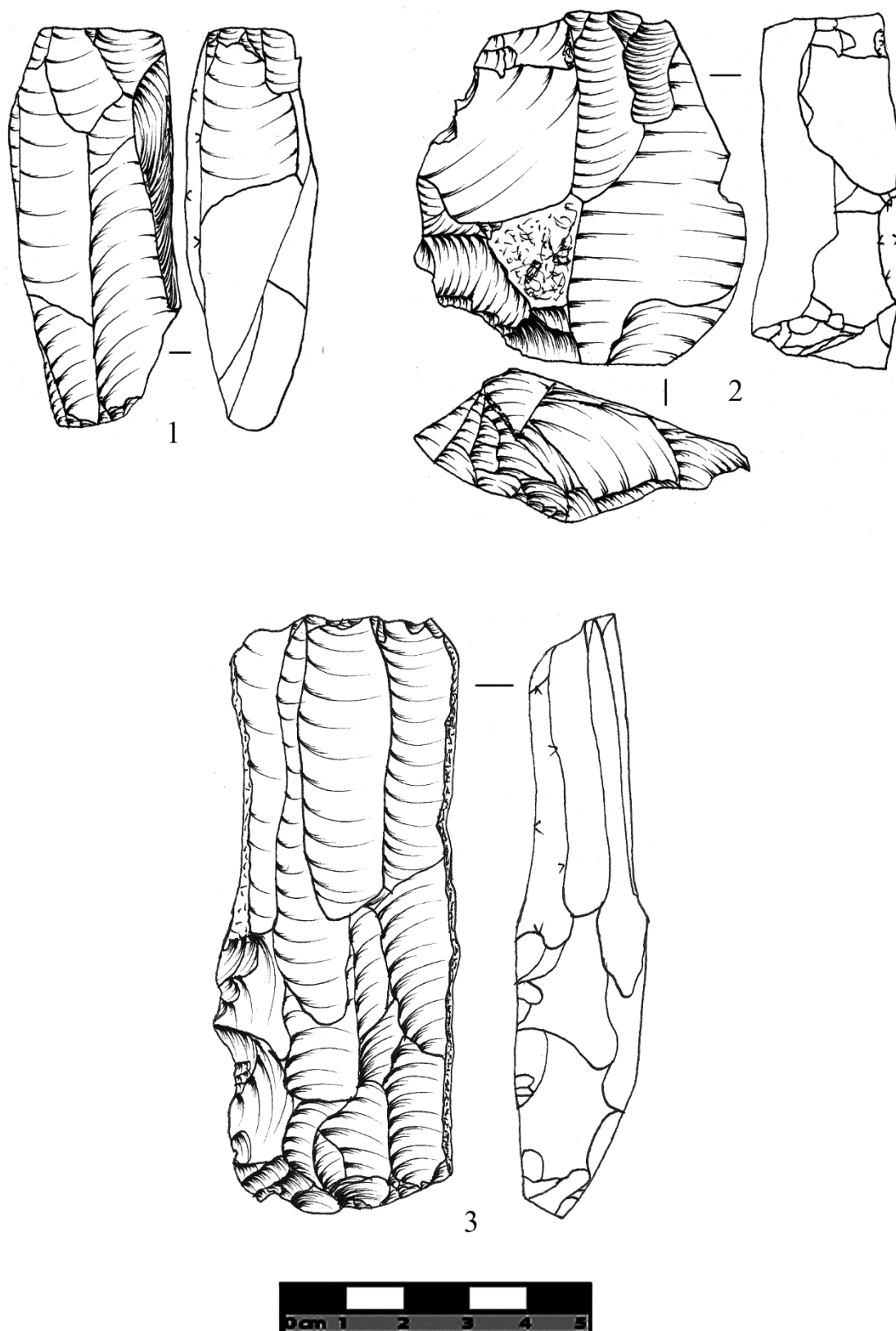

Рис.49. Пушкарі І. Нуклеуси двоплощадкові (за автором).

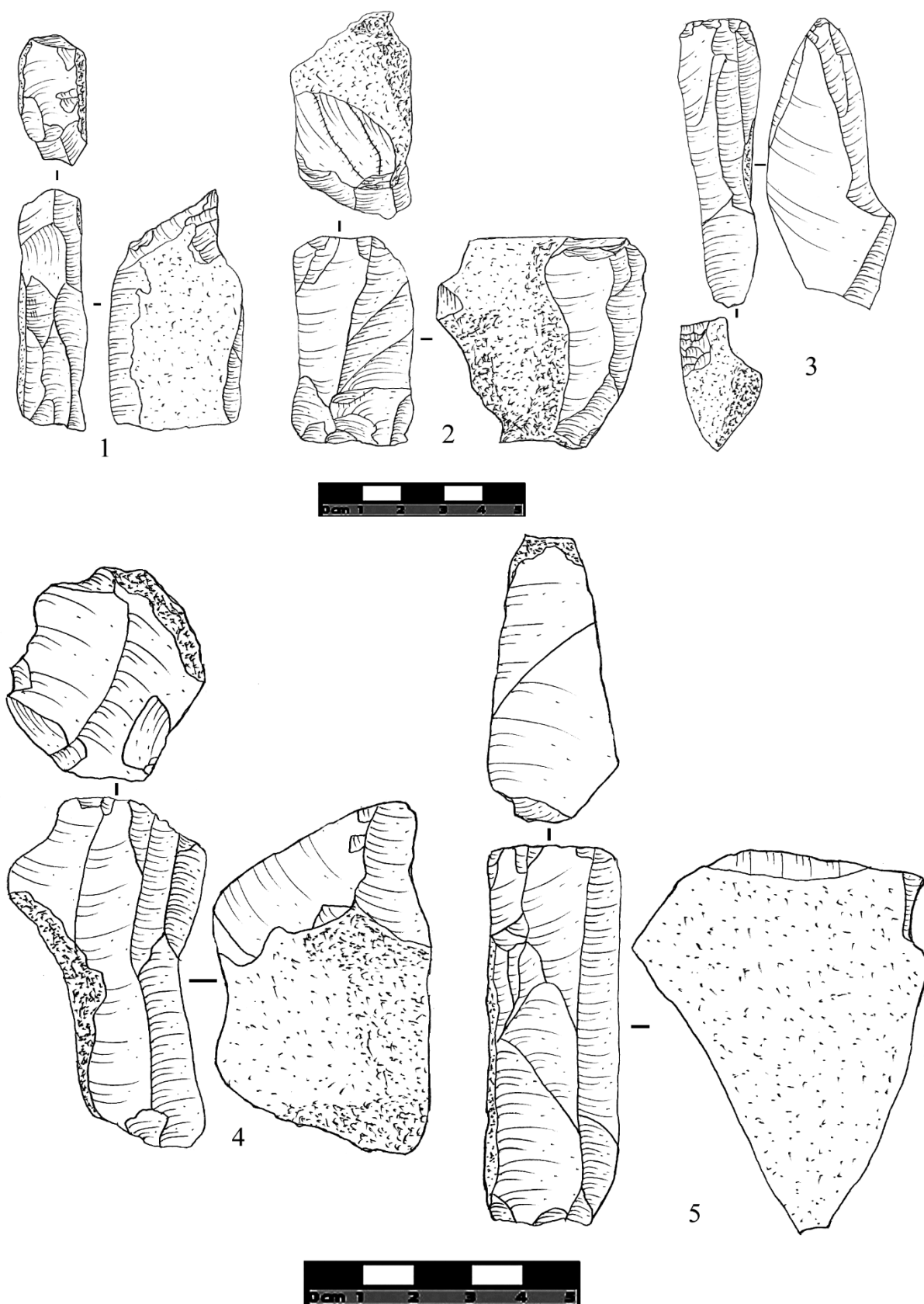

Рис.50. Пушкарі І. Нуклеуси двоплощадкові (за автором).

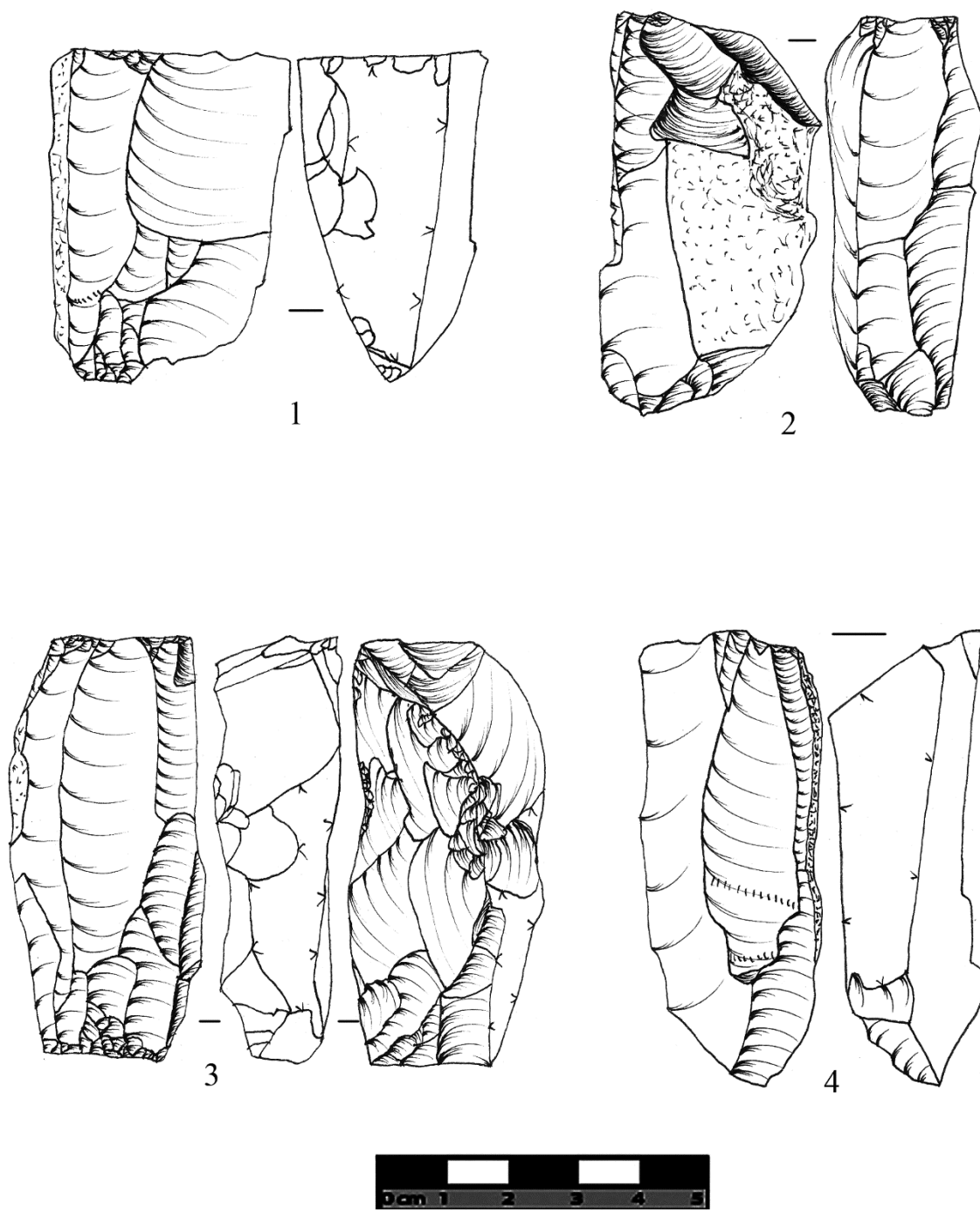

Рис.51. Пушкарі I. Нуклеуси двоплощадкові (за автором).

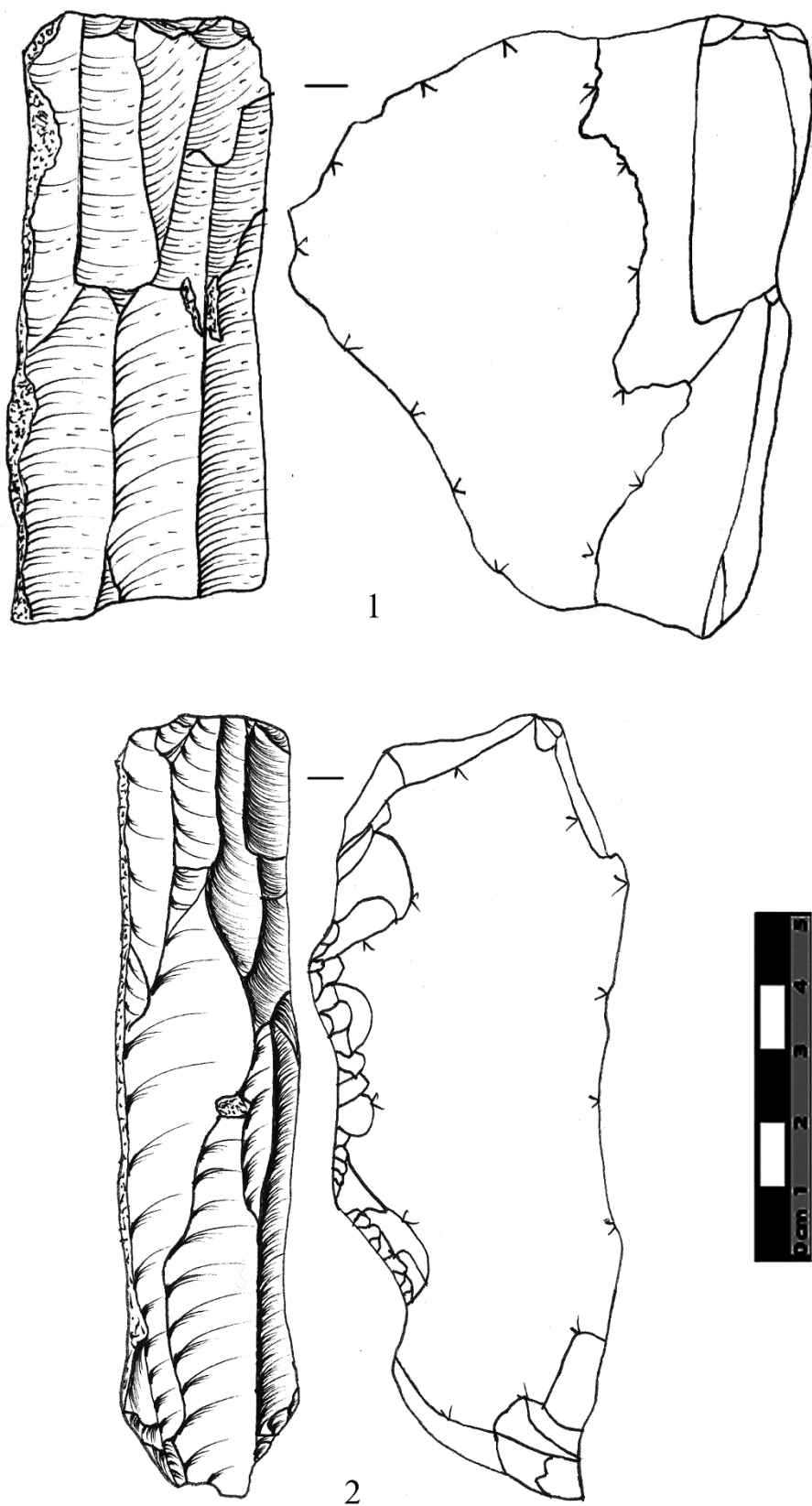

Рис.52. Пушкарі І. Нуклеуси двоплощадкові (за автором).

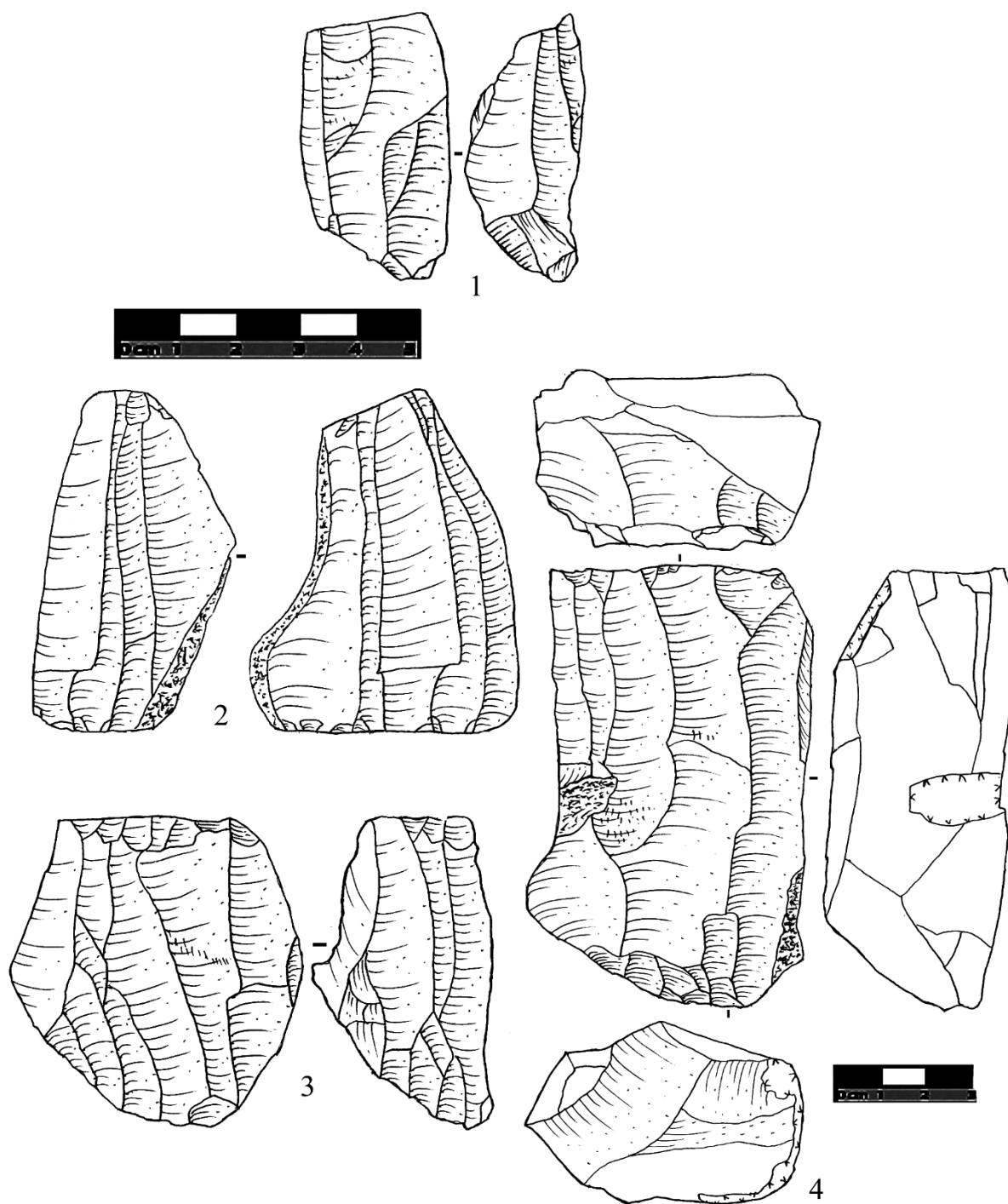

Рис.53. Пушкарі I. Нуклеуси двоплощадкові (за автором).

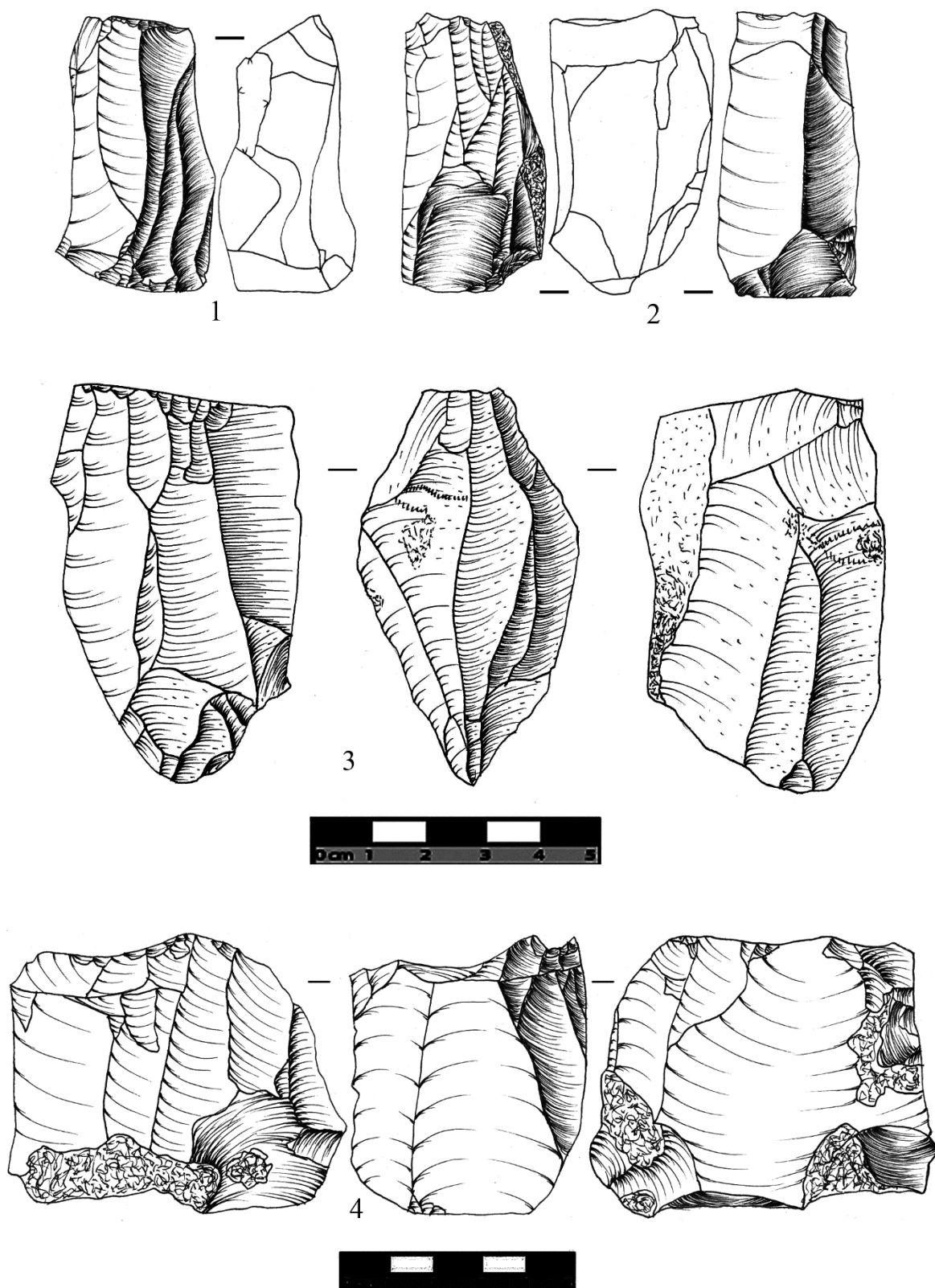

Рис.54. Пушкарі I. Нуклеуси двоплощадкові (за автором).

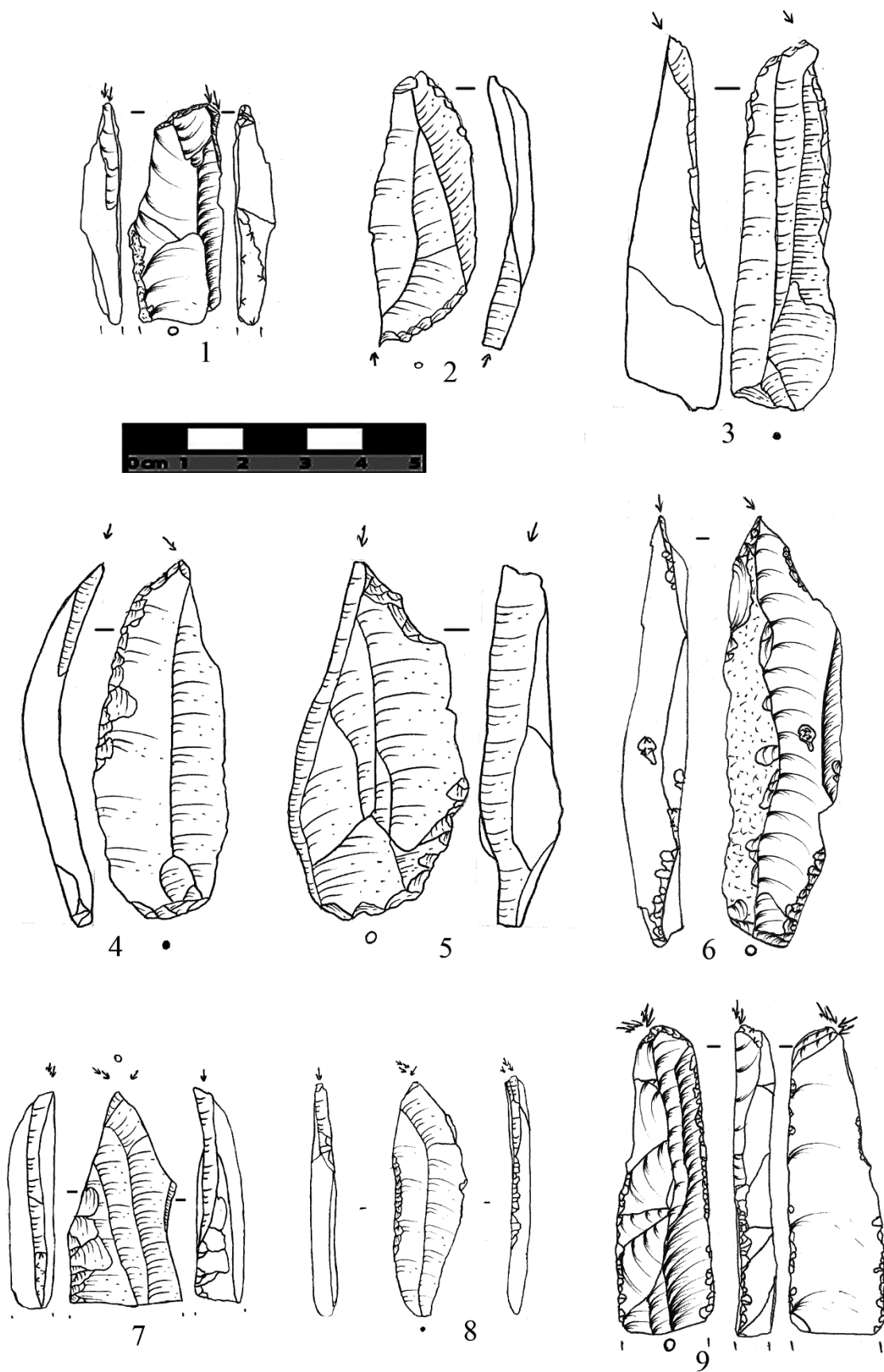

Рис.55. Пушкарі І. Різці (за автором).

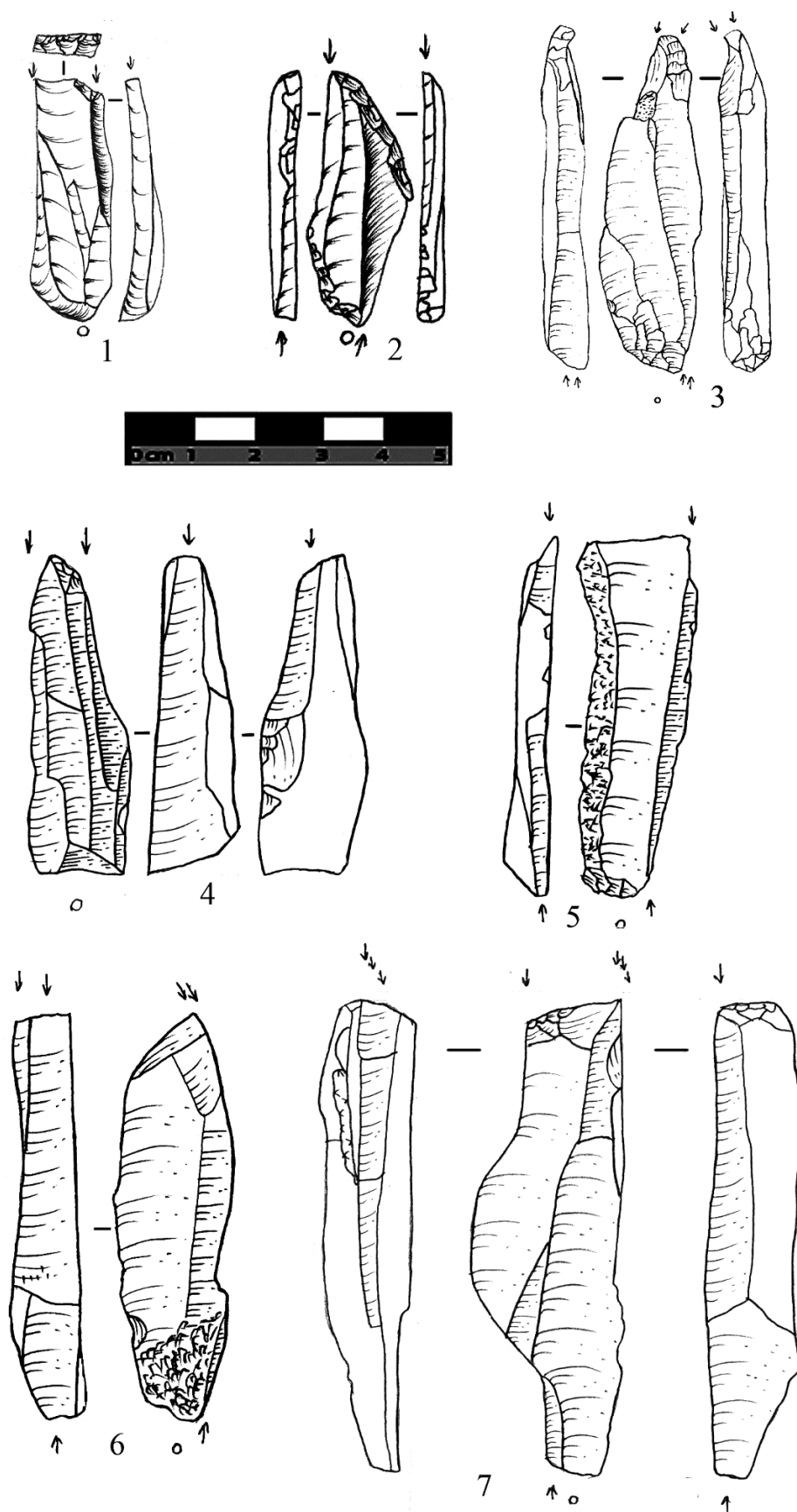

Рис.56. Пушкарі I. Різці (за автором).

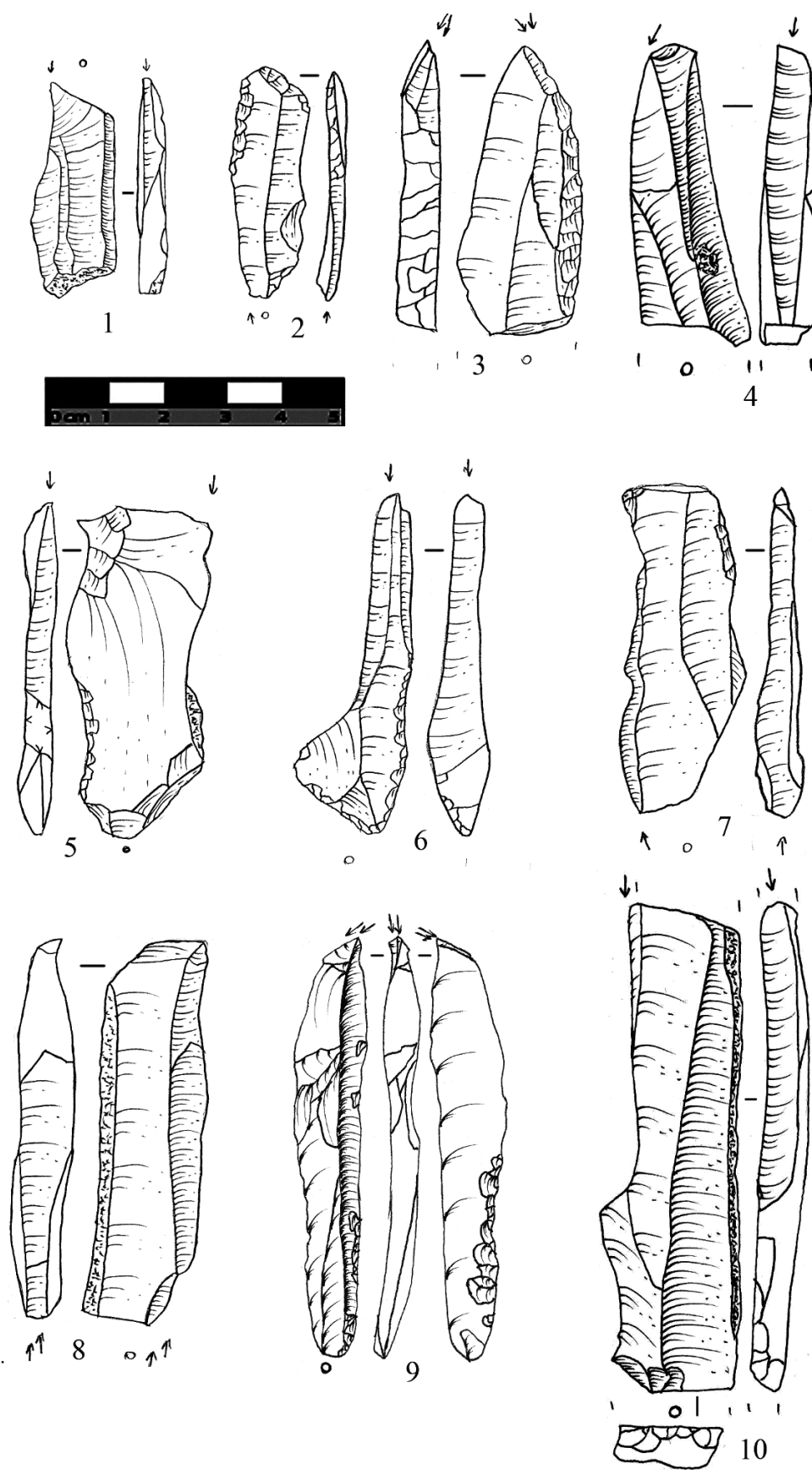

Рис.57. Пушкарі I. Різці (за автором).

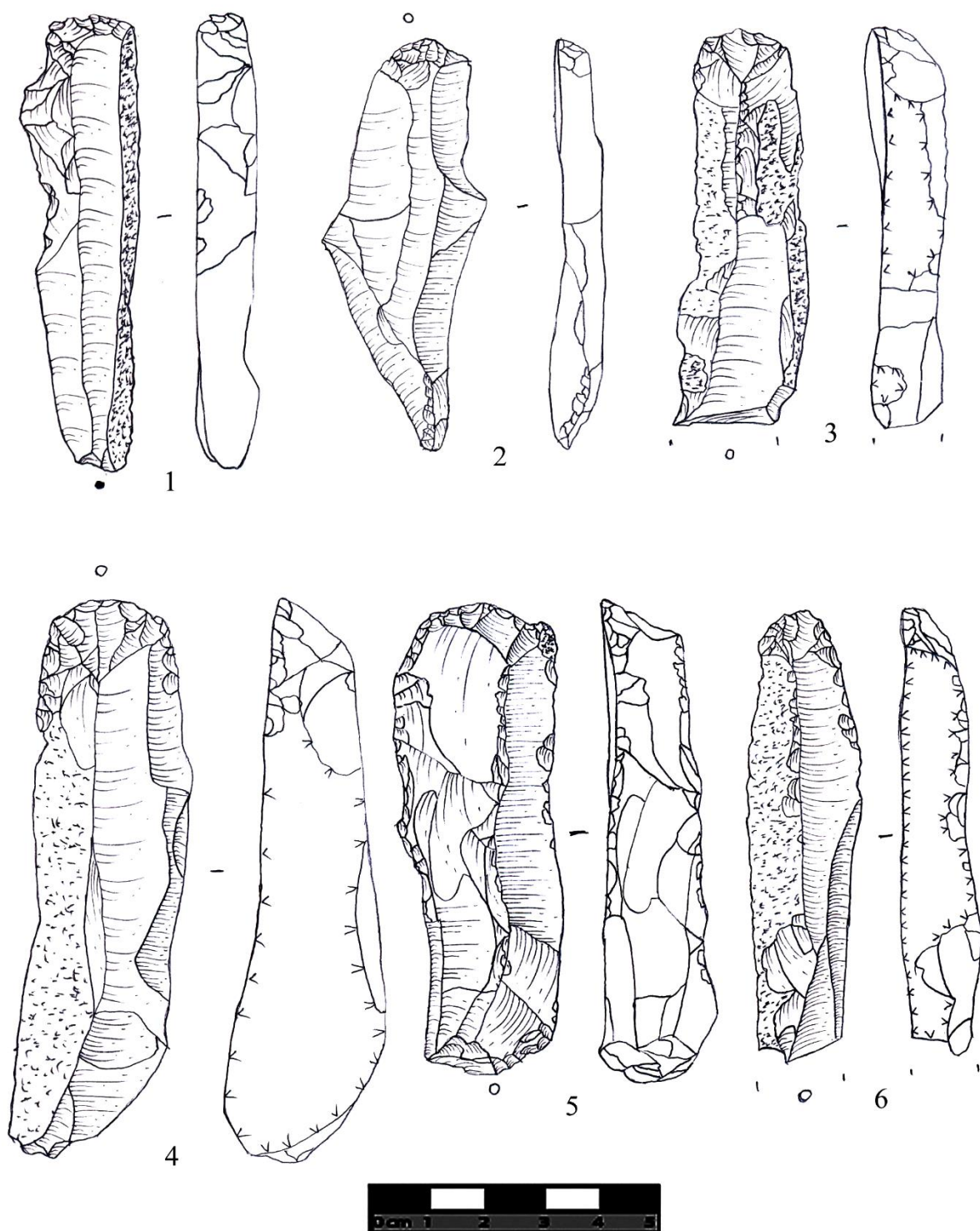

Рис.58. Пушкарі І. Скребачки кінцеві (за автором).

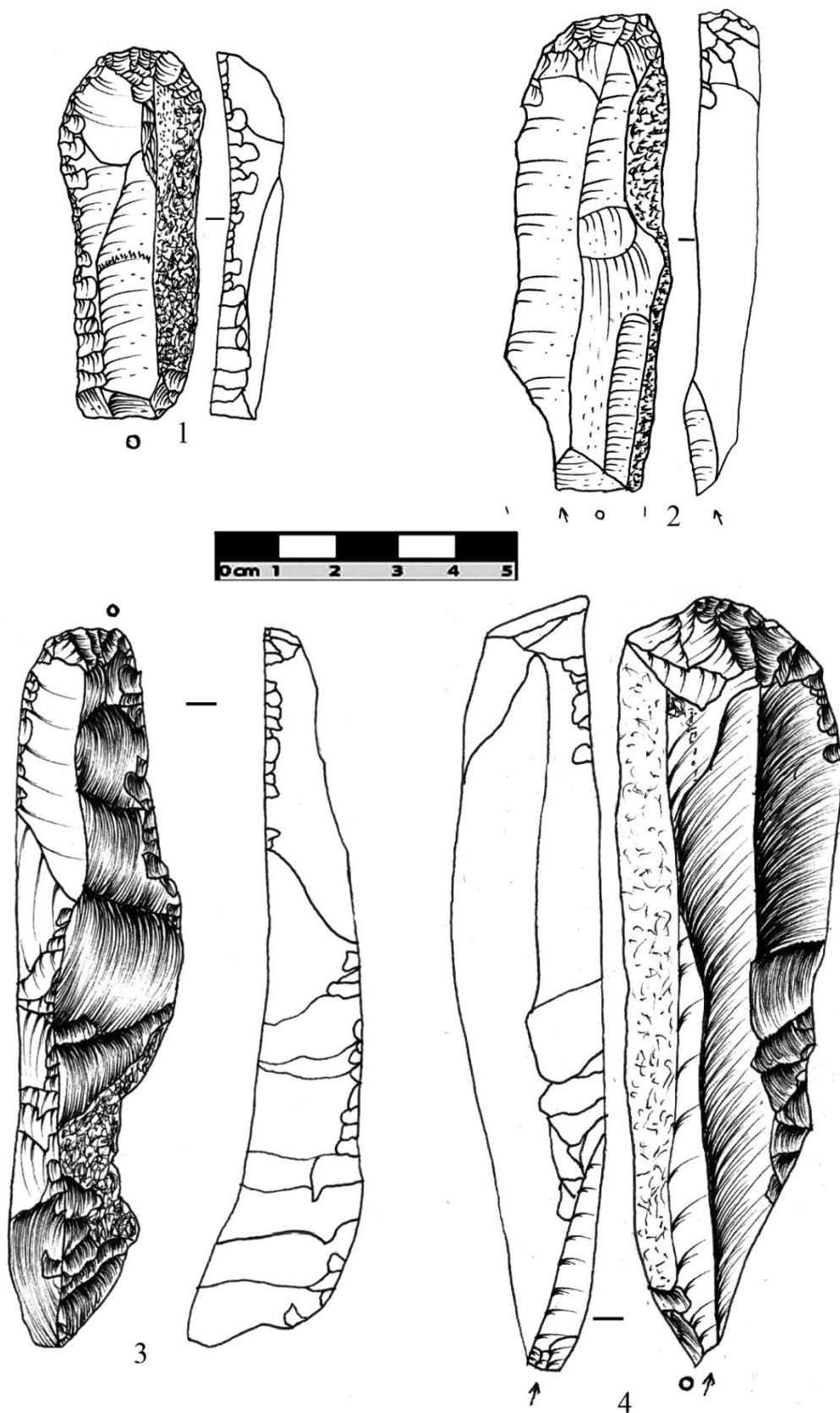

Рис.59. Пушкарі І. 1,3 – скребачки кінцеві; 2,4 – комбіновані знаряддя (за автором).

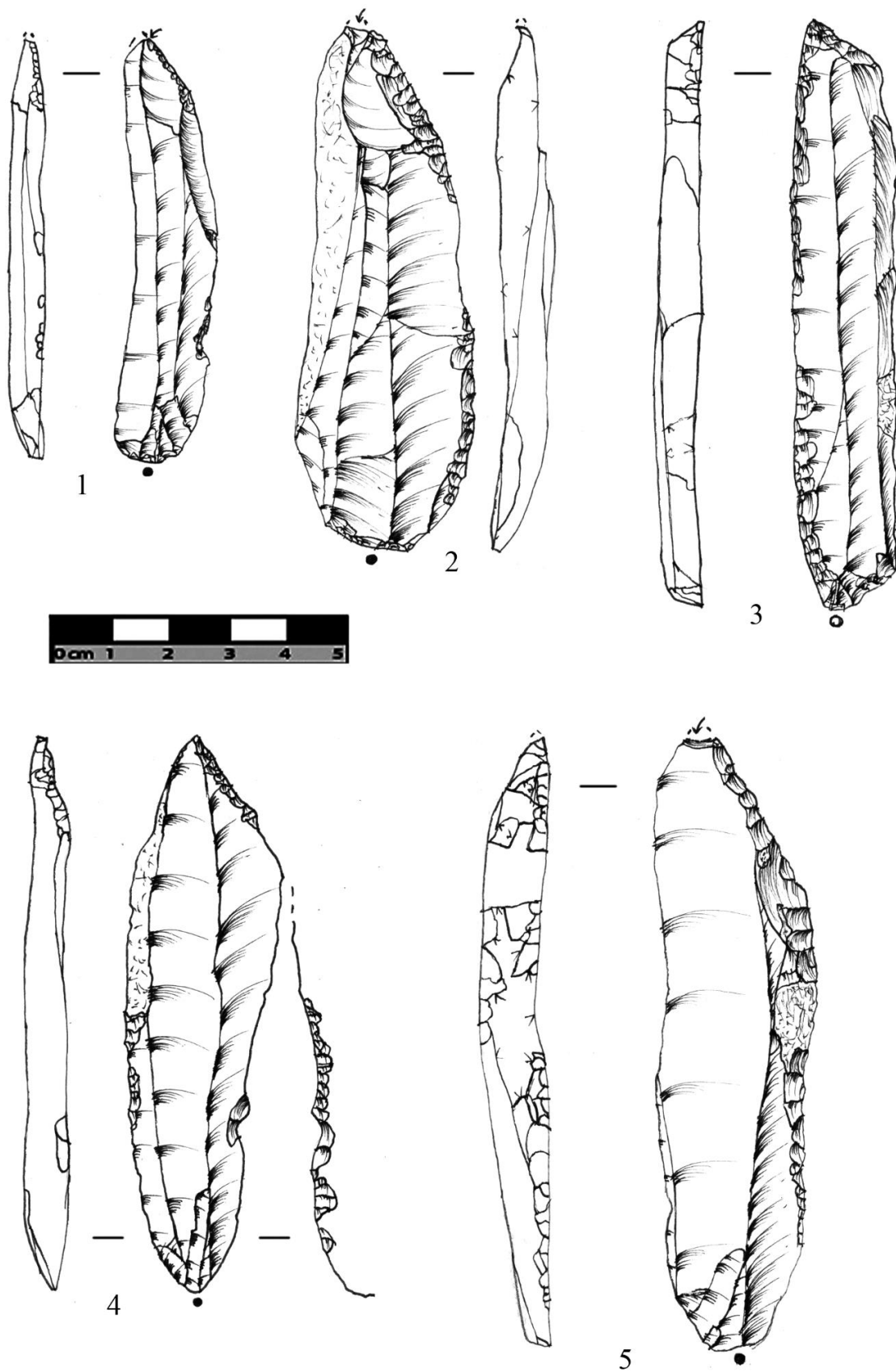

Рис.60. Пушкарі І. 1-2, 4-5 – вістря латеральні симетричні; 3 – подвійне (за автором).

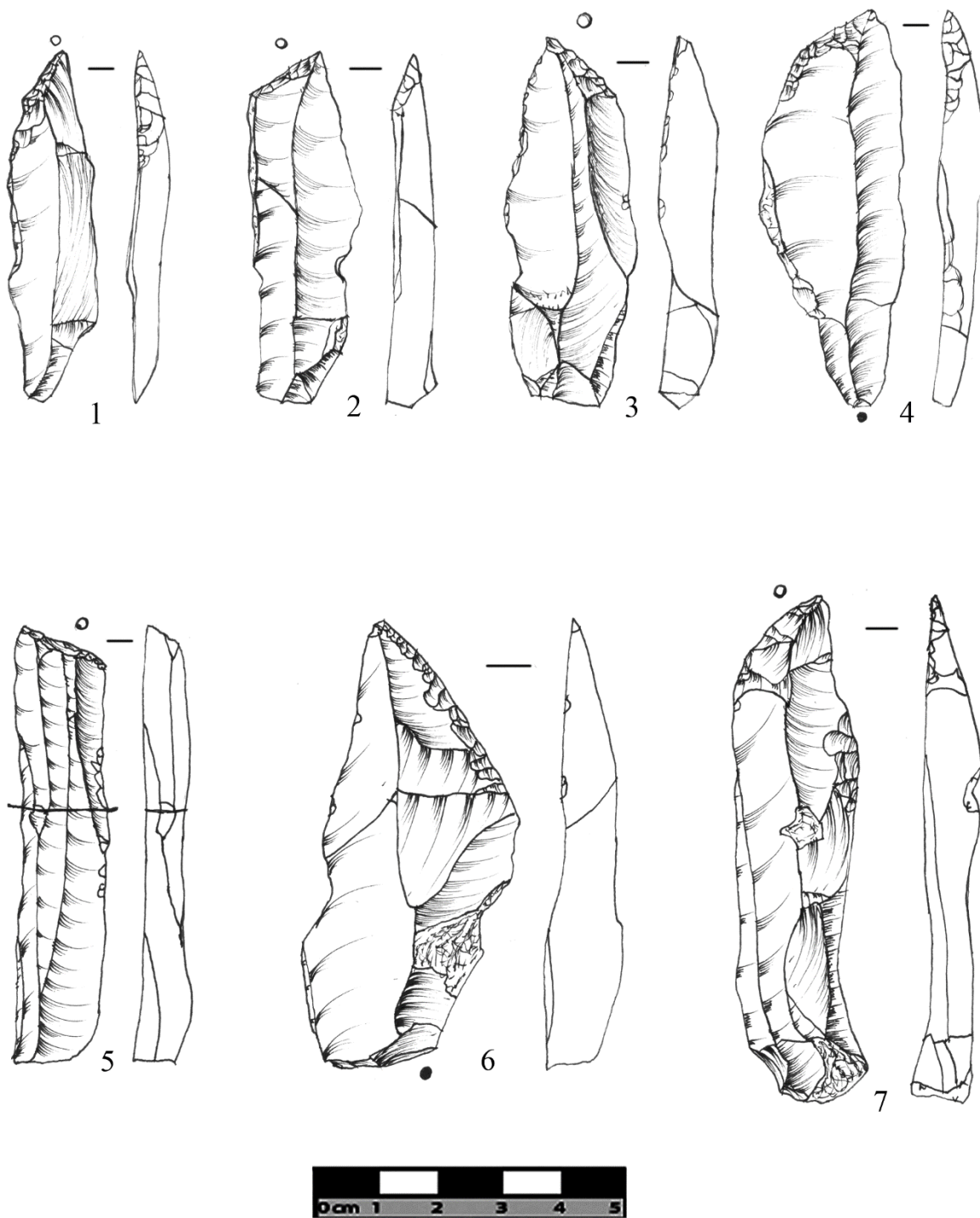

Рис.61. Пушкарі І. Вістря латеральні зі скошеним кінцем (за автором).

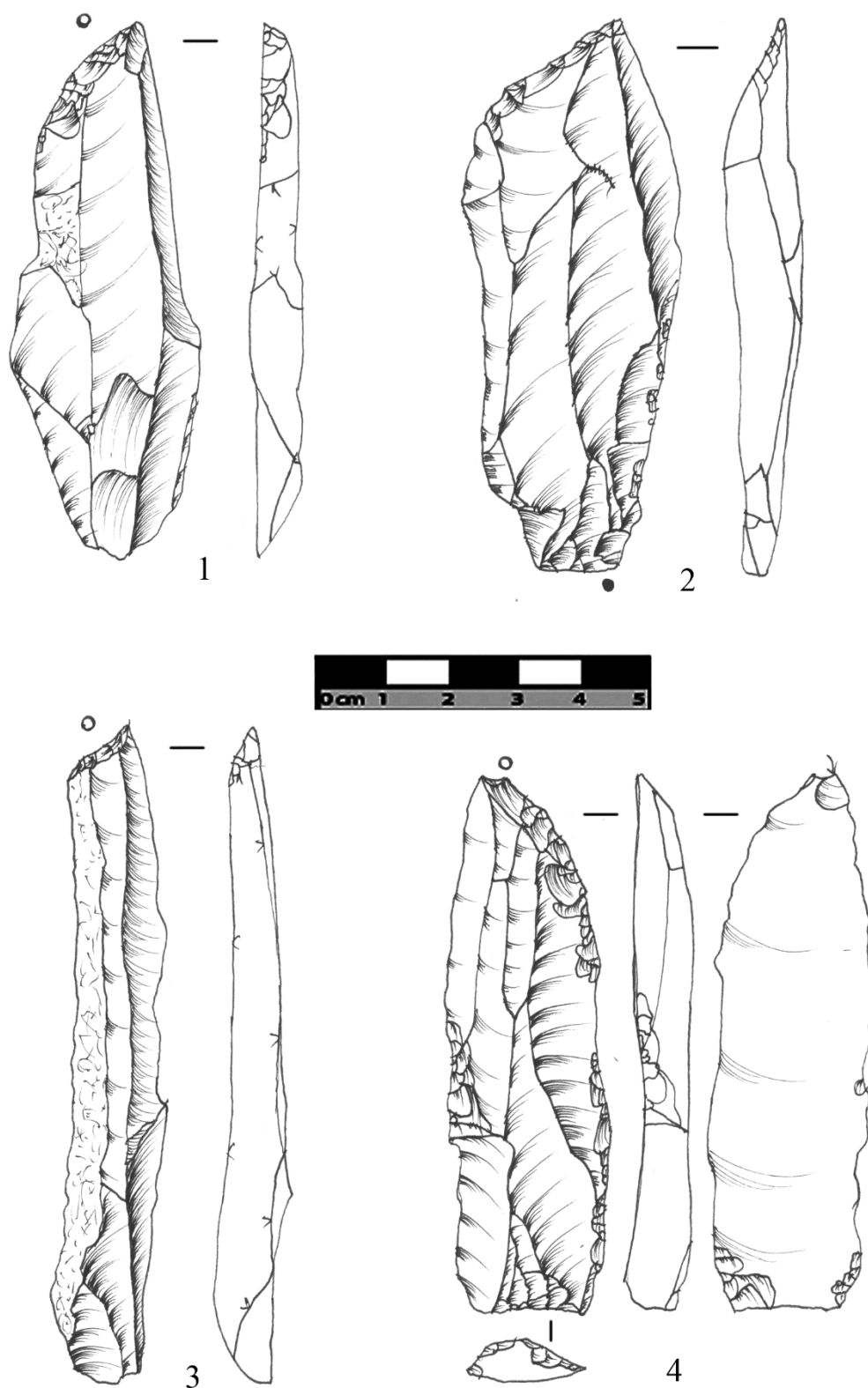

Рис.62. Пушкарі І. Вістря латеральні зі скошеним кінцем (за автором).

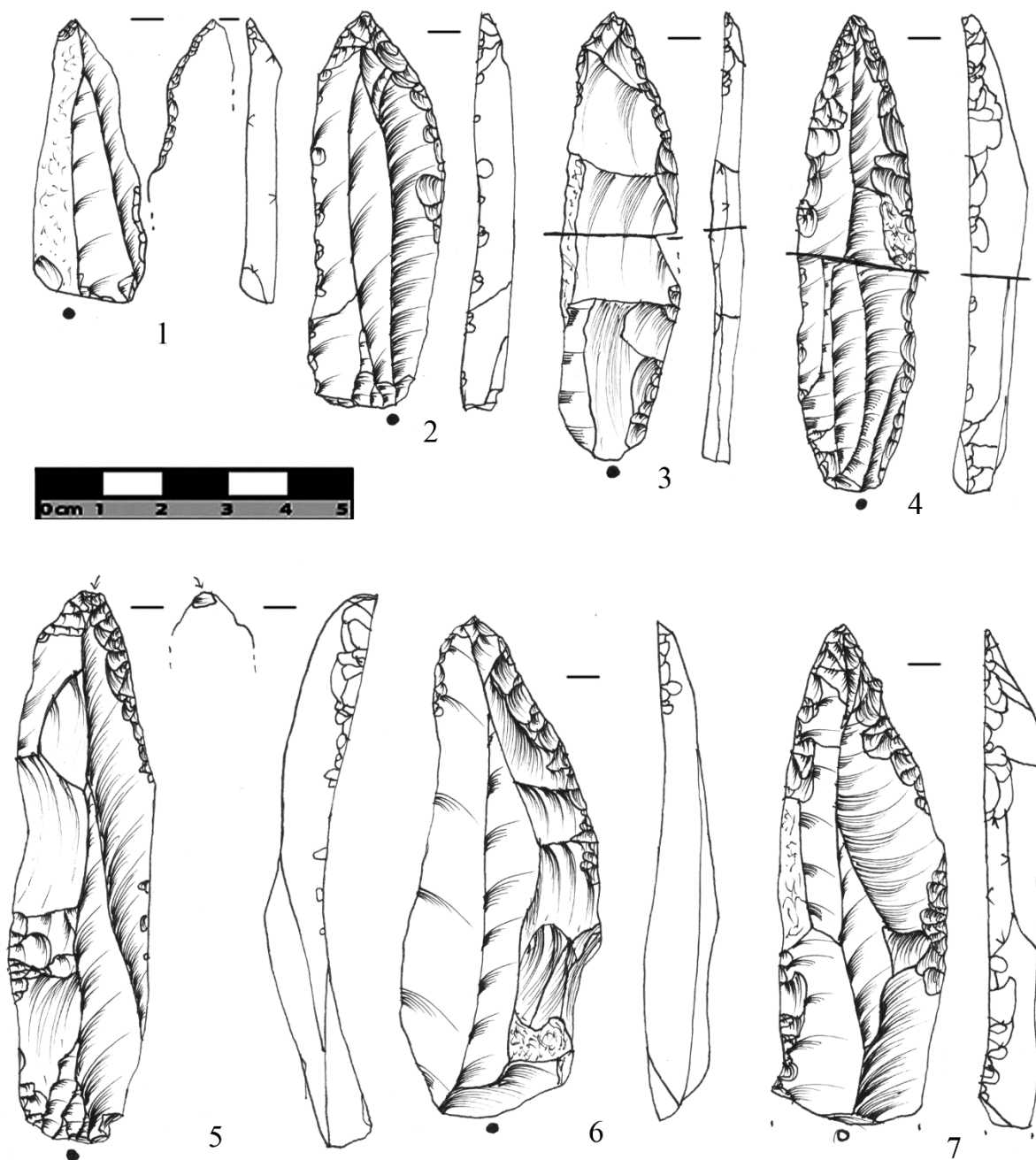

Рис.63. Пушкарі І. Вістря білатеральні симетричні (за автором).

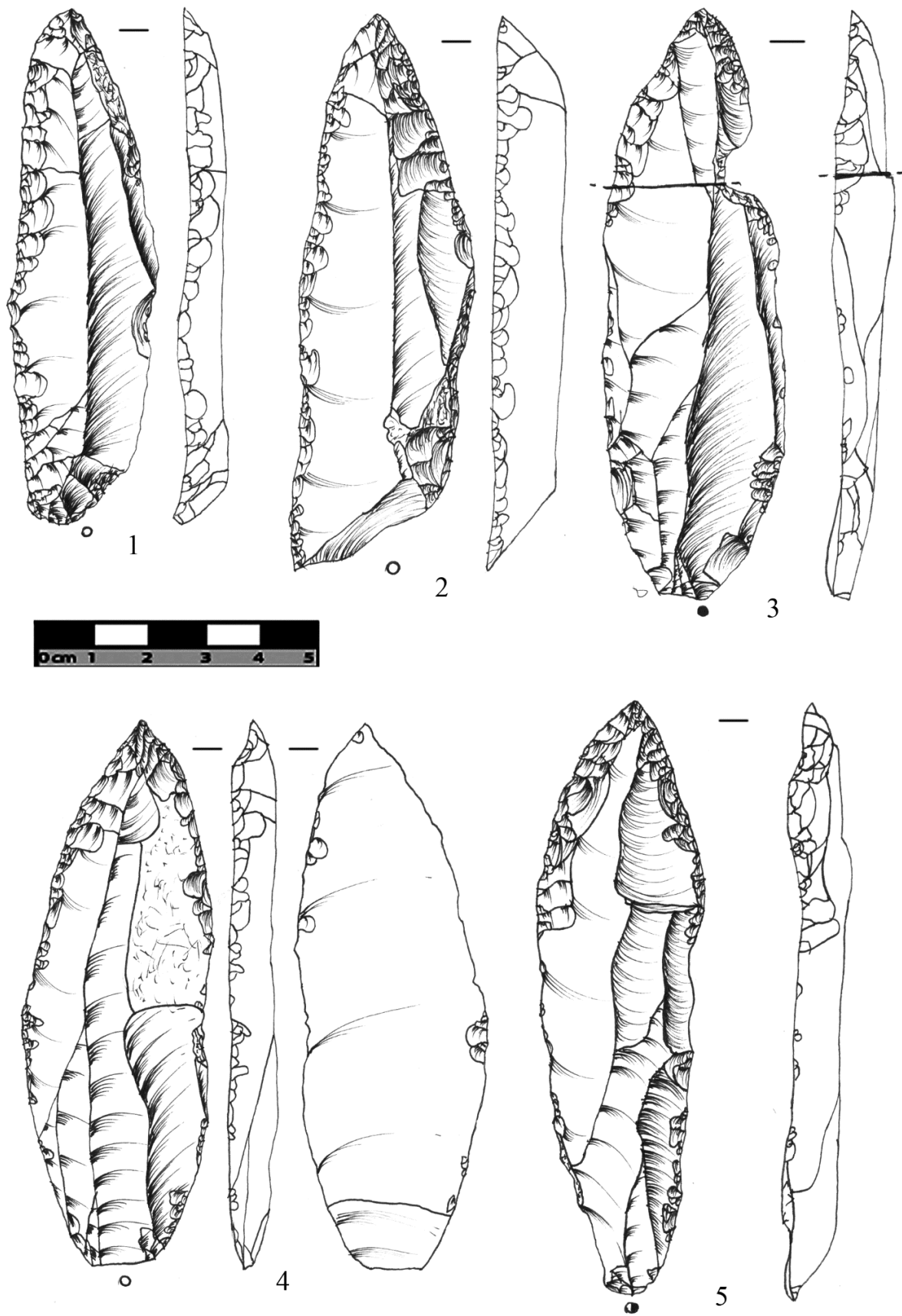

Рис.64. Пушкарі I. Вістря білатеральні симетричні (за автором).

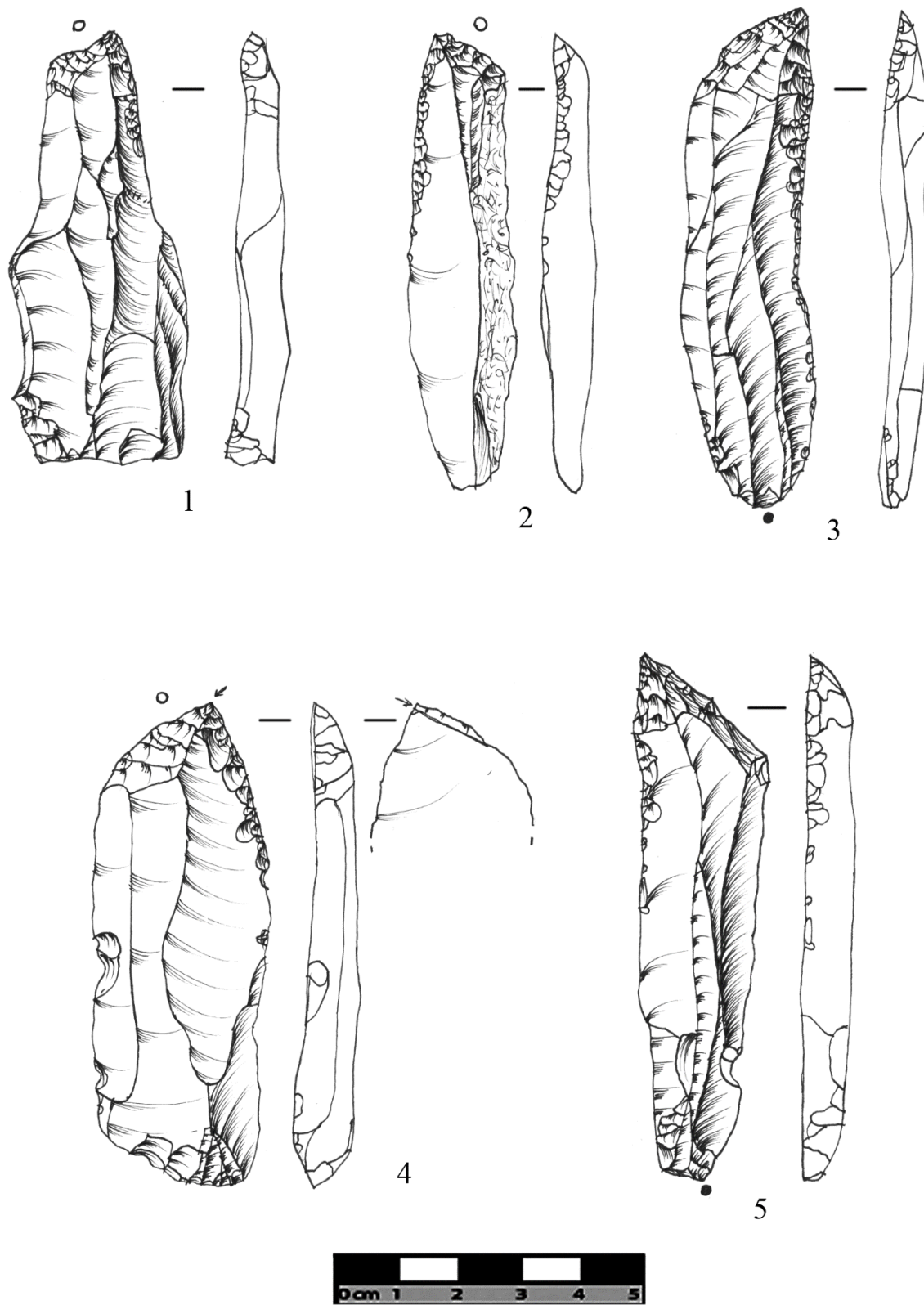

Рис.65. Пушкарі І. Вістря білатеральні зі скошеним кінцем (за автором).

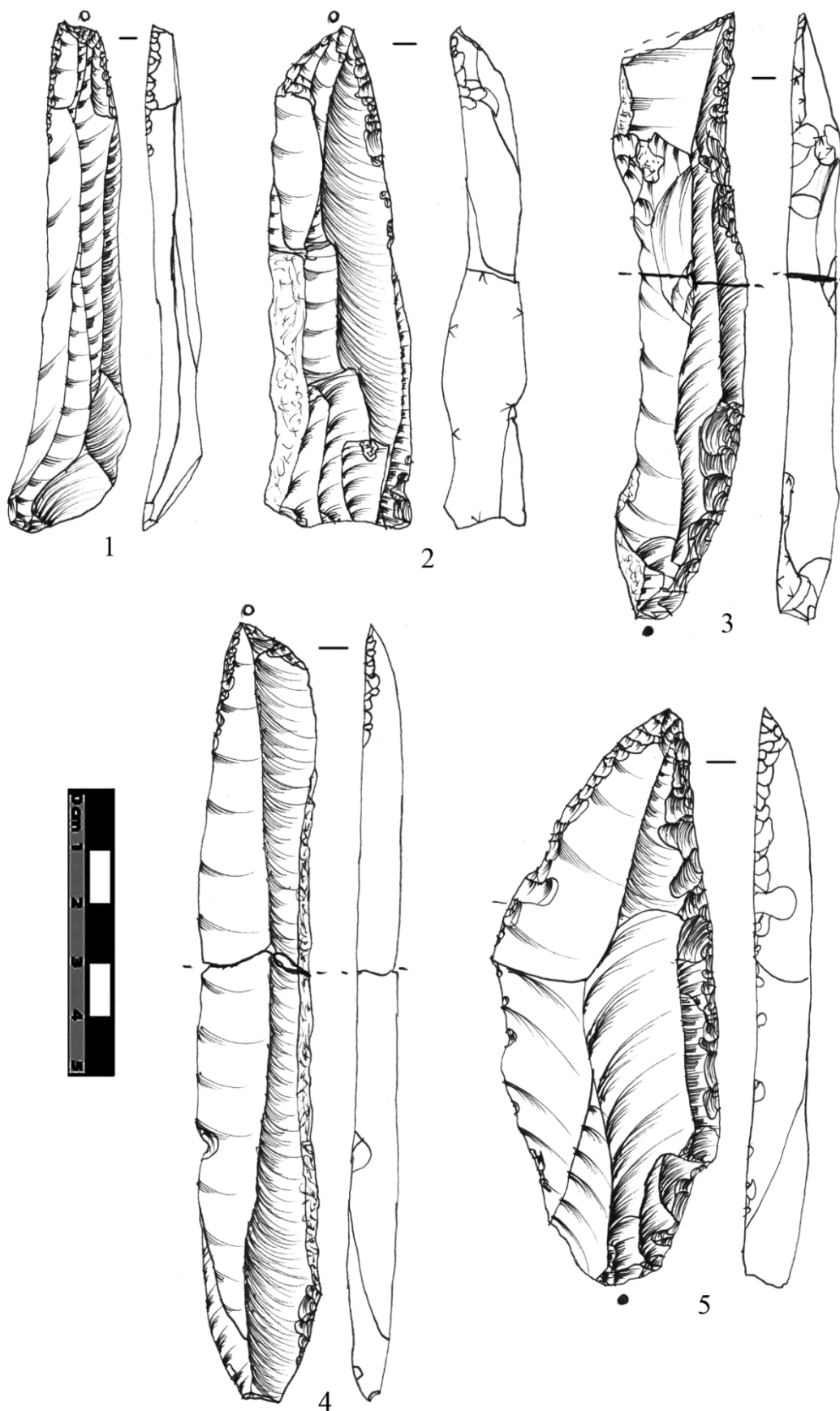

Рис.66. Пушкарі I. Вістря білатеральні зі скошеним кінцем (за автором).

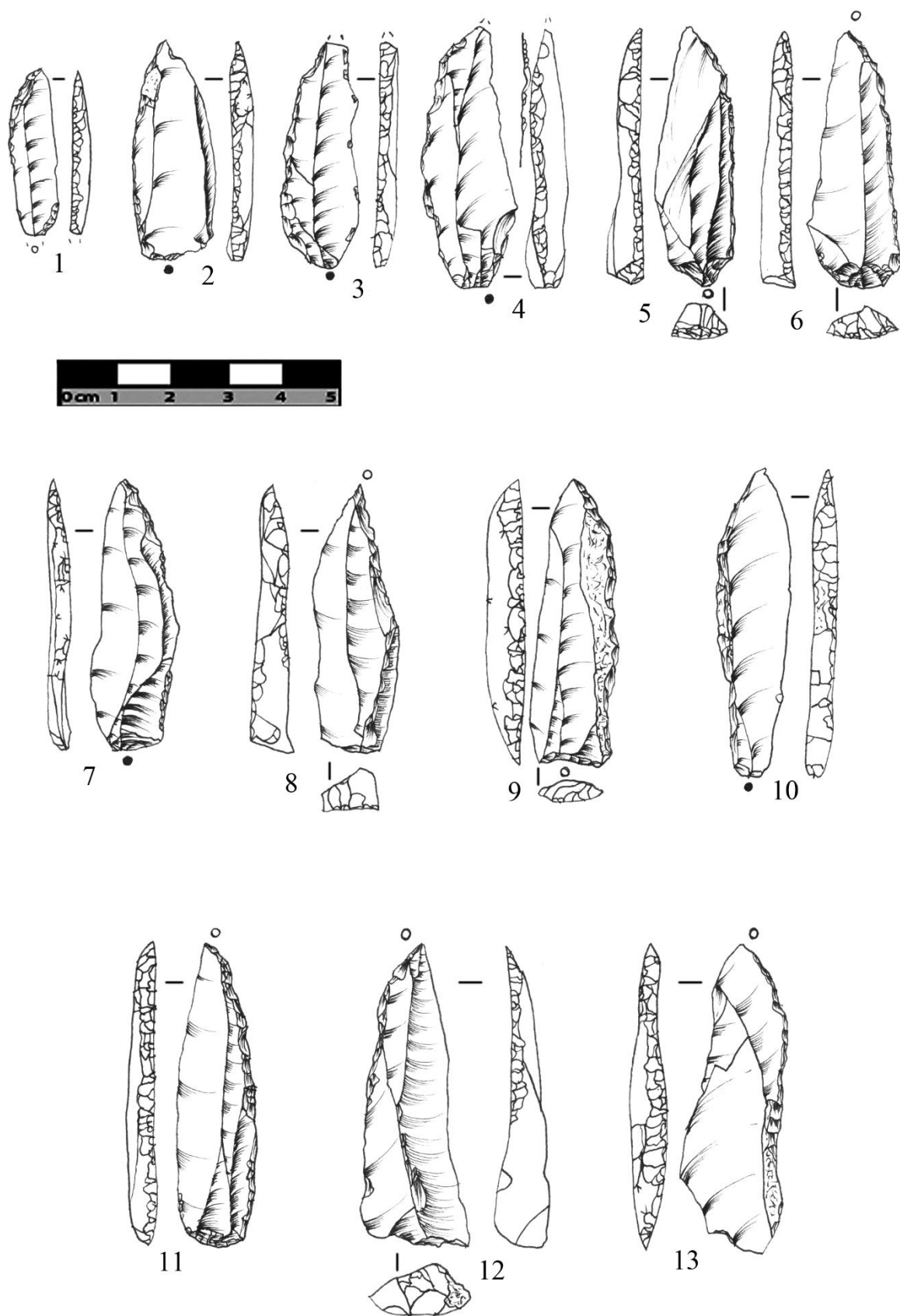

Рис.67. Пушкарі І. Вістря з притупленим краєм (за автором).

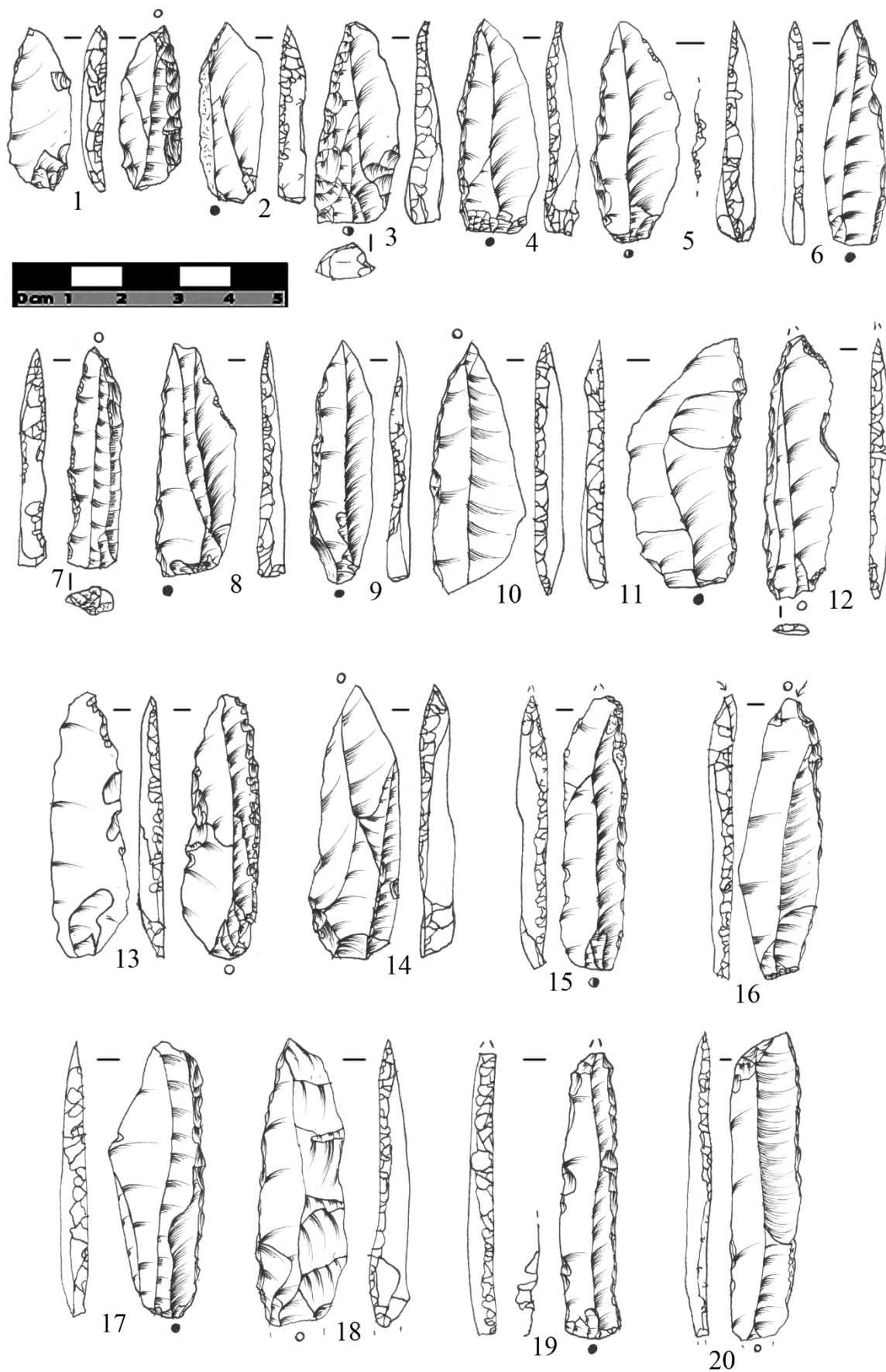

Рис.68. Пушкарі І. Вістря з притупленим краєм (за автором).

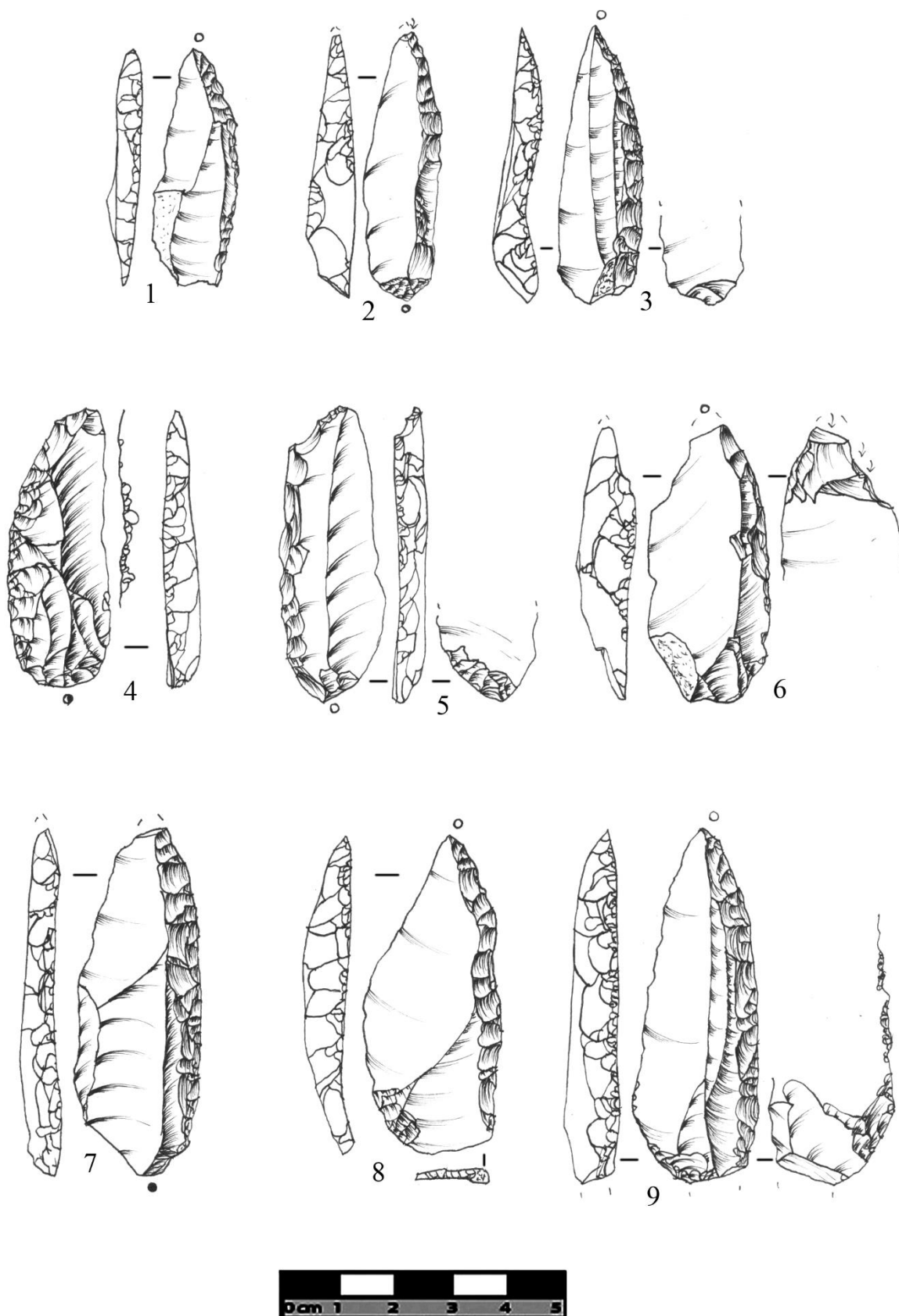

Рис.69. Пушкарі І. Вістря з притупленим краєм (за автором).

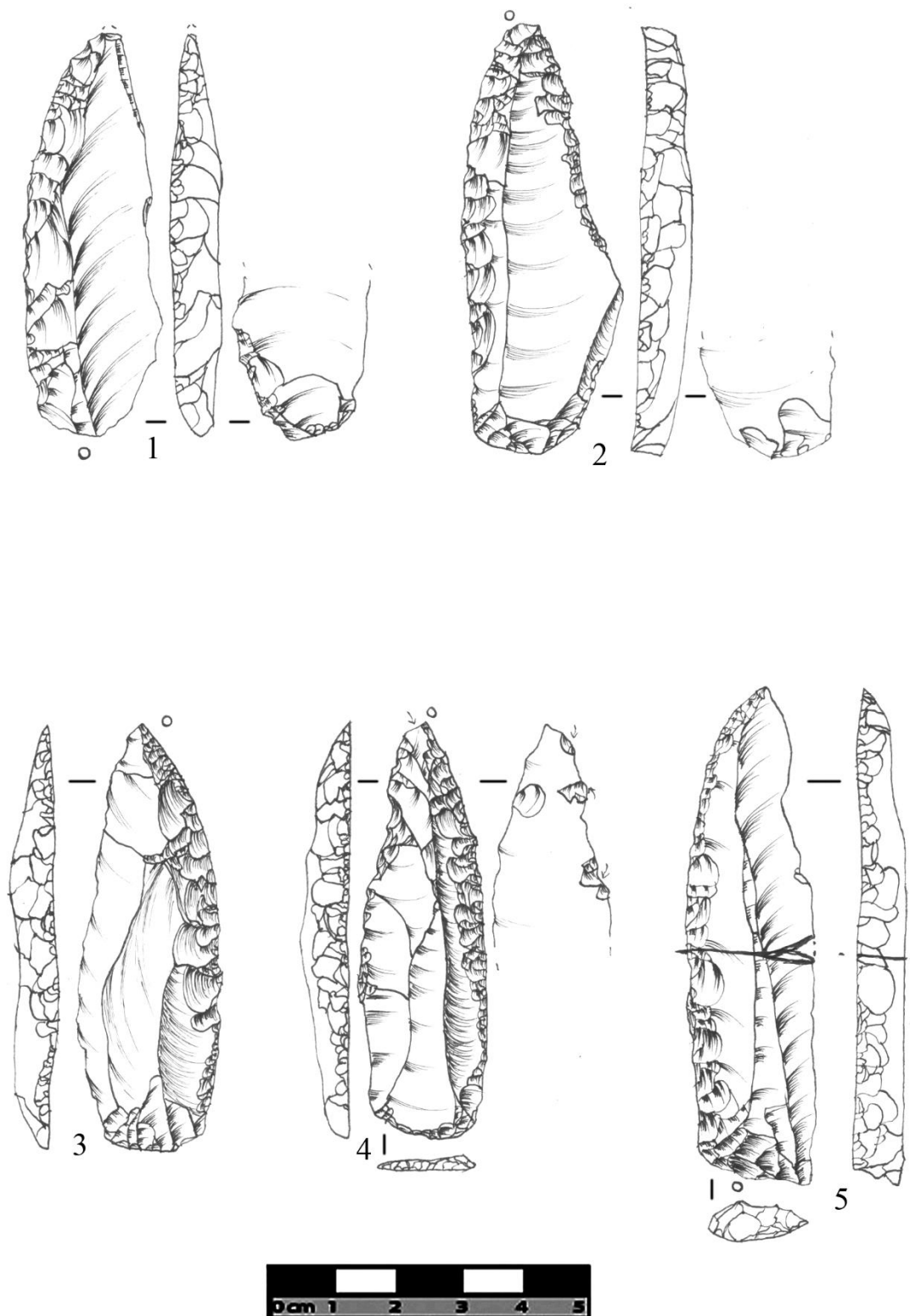

Рис.70. Пушкарі І. Вістря з притупленим краєм (за автором).

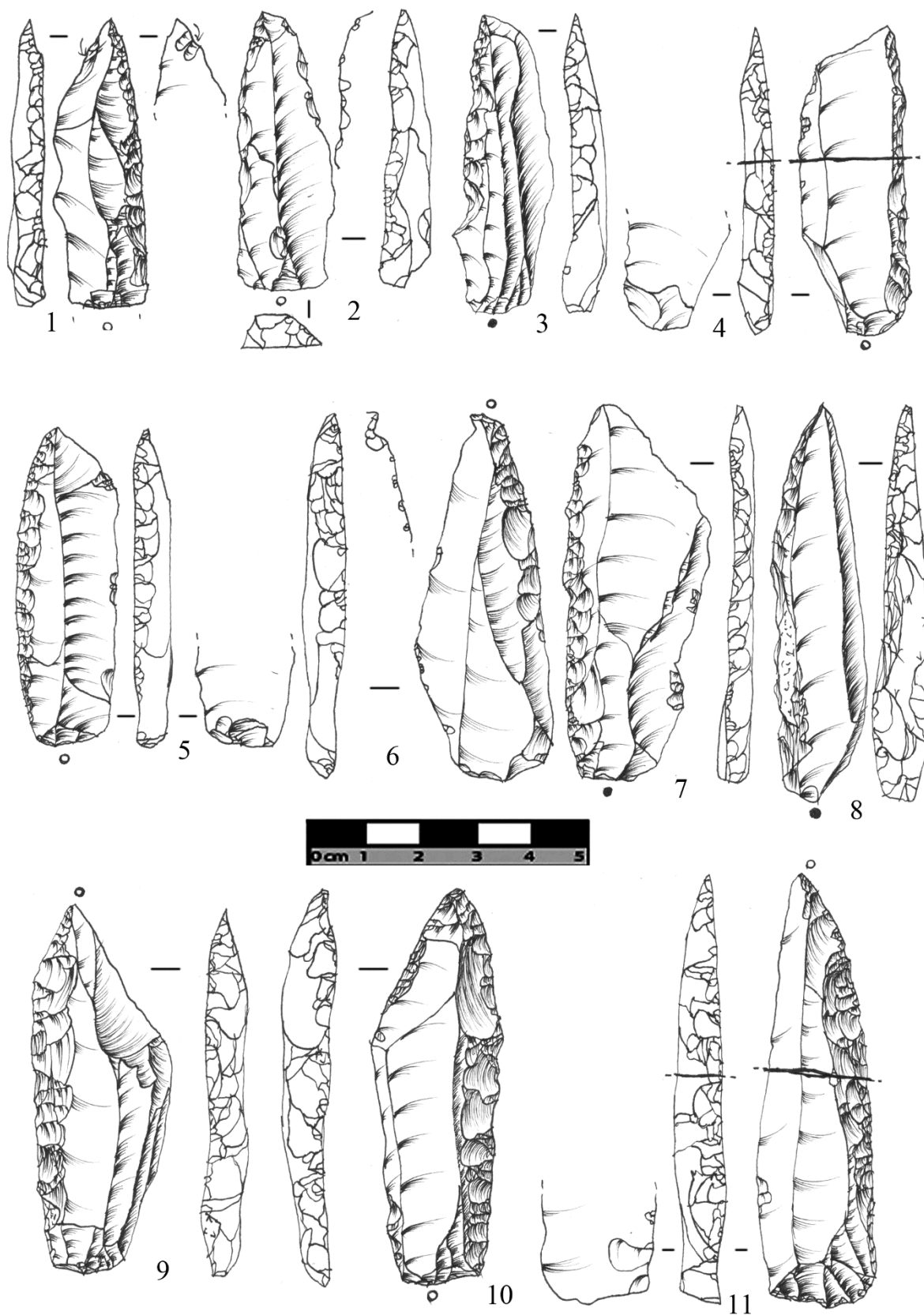

Рис.71. Пушкарі І. Вістря з притупленим краєм (за автором).

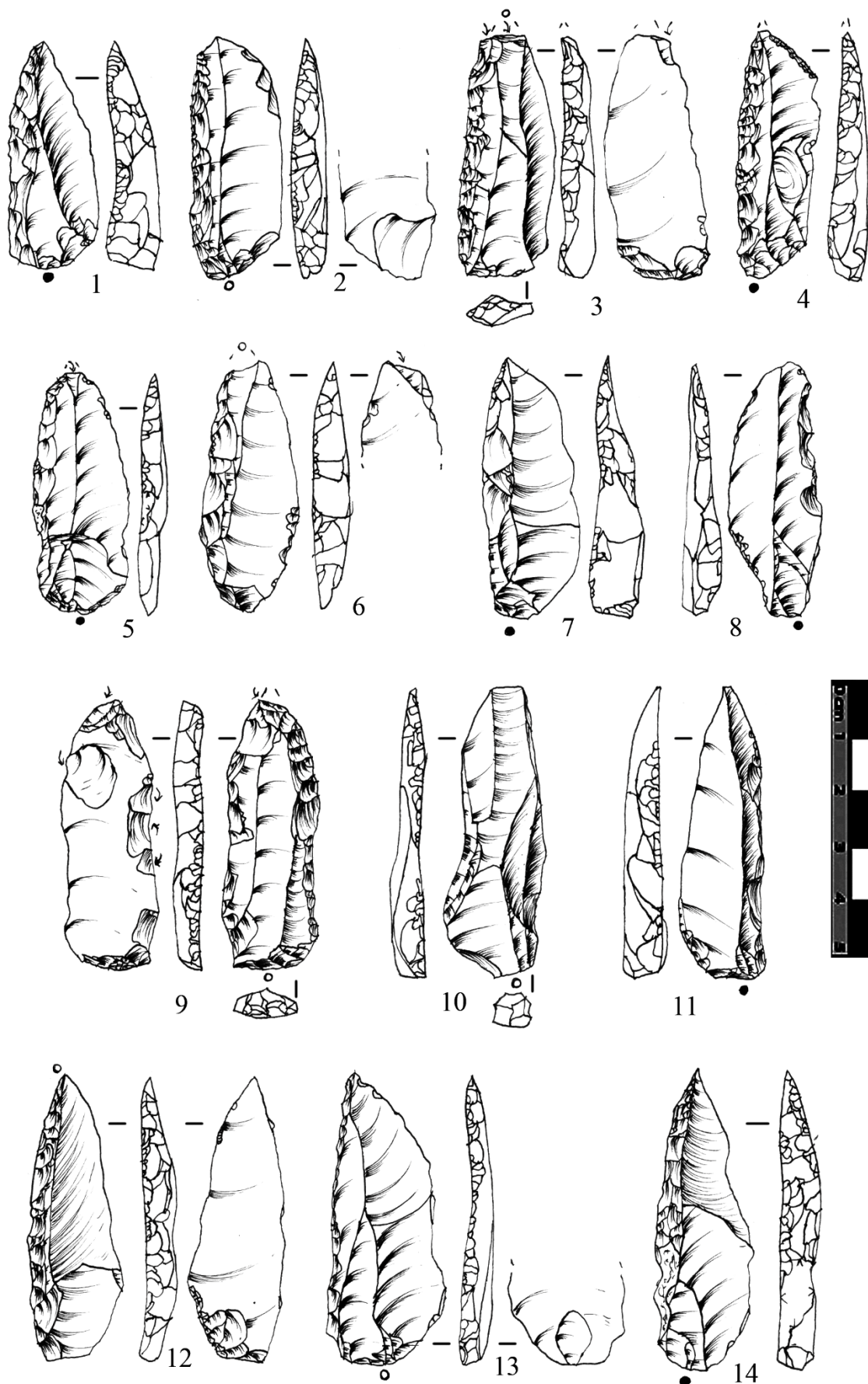

Рис.72. Пушкарі І. Вістря з притупленим краєм (за автором).

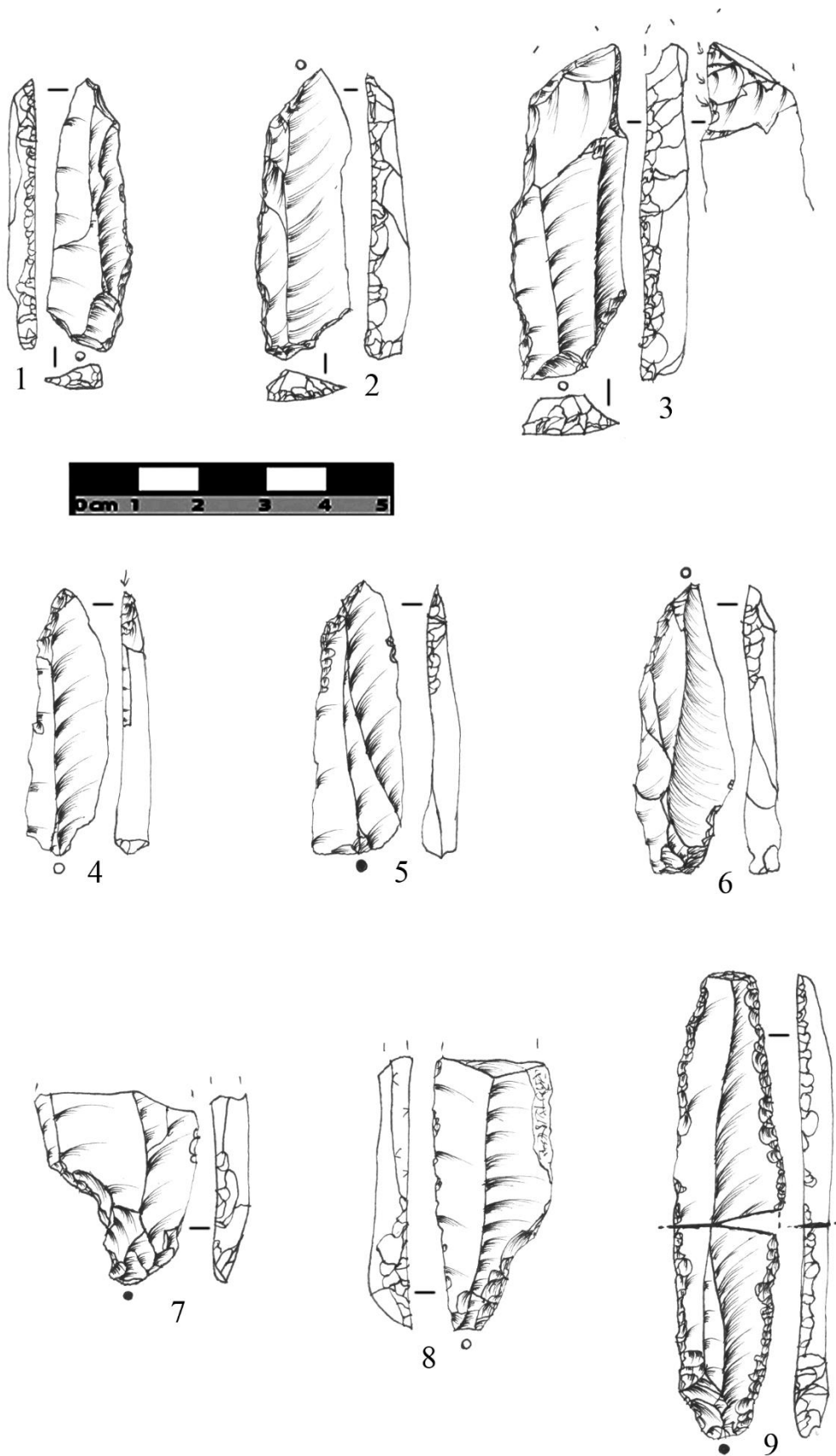

Рис.73. Пушкарі І. 1-3 – вістря з притупленим краєм; 4-9 – незавершені вироби (за автором).

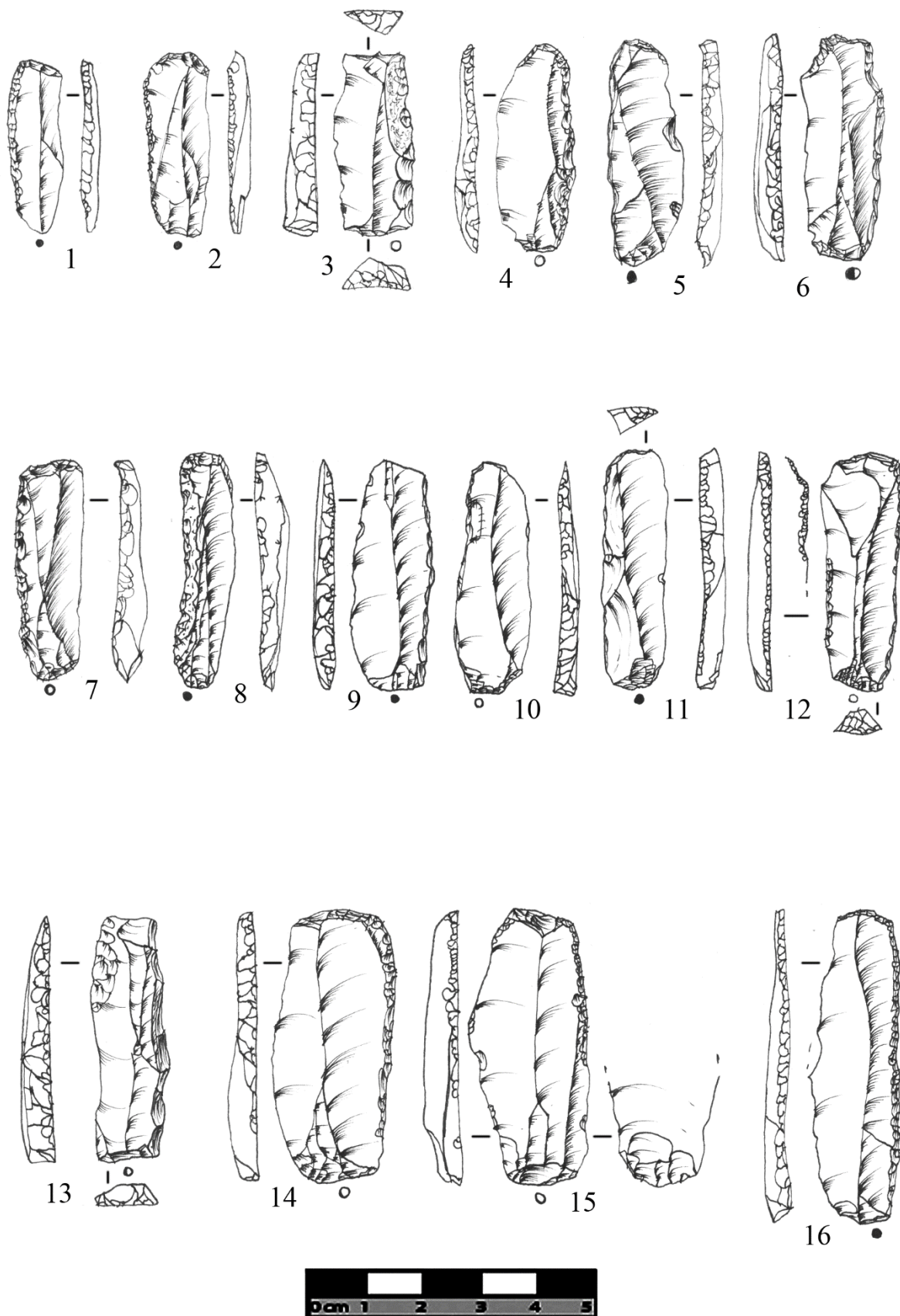

Рис.74. Пушкарі І. Прямокутники (за автором).

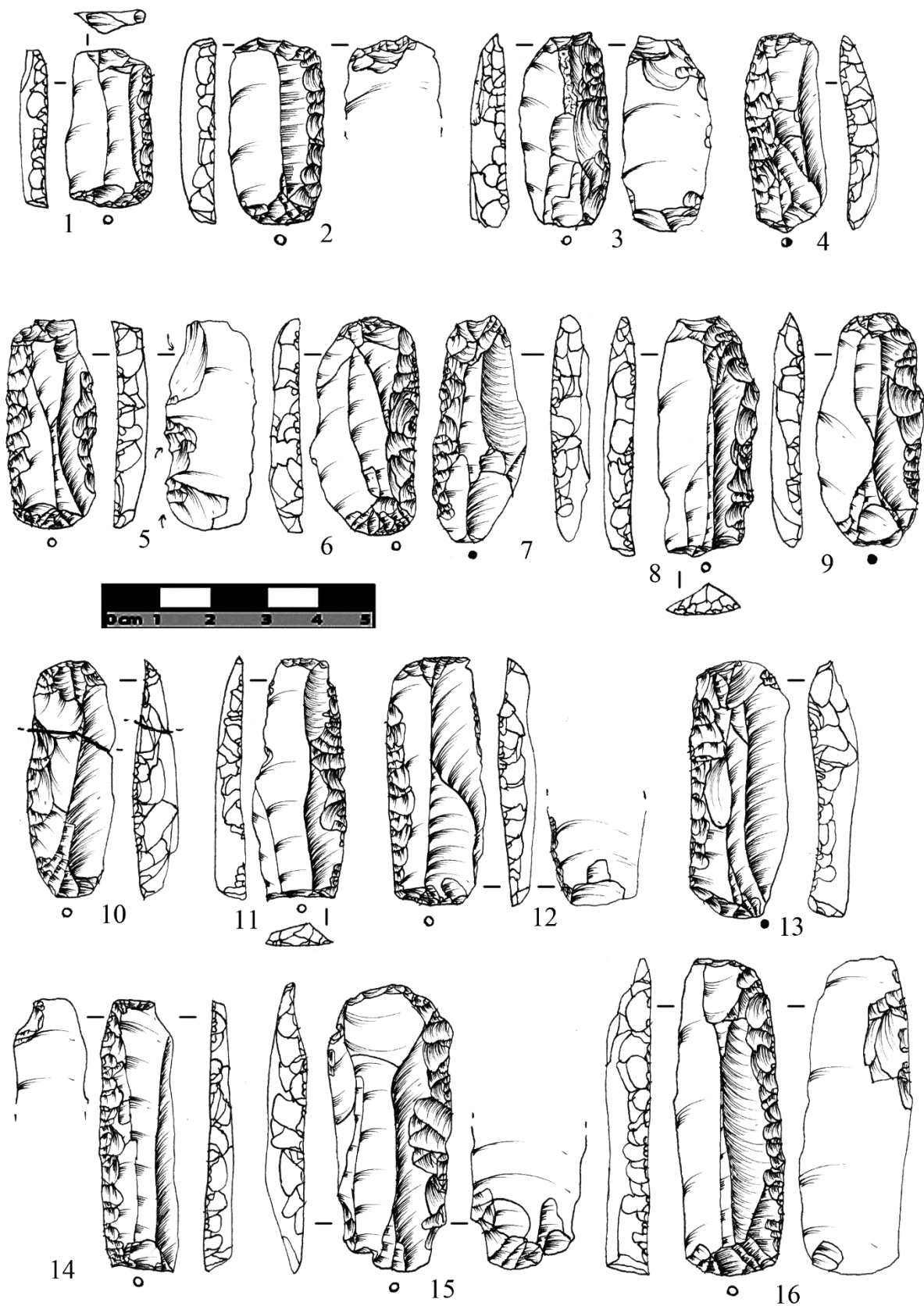
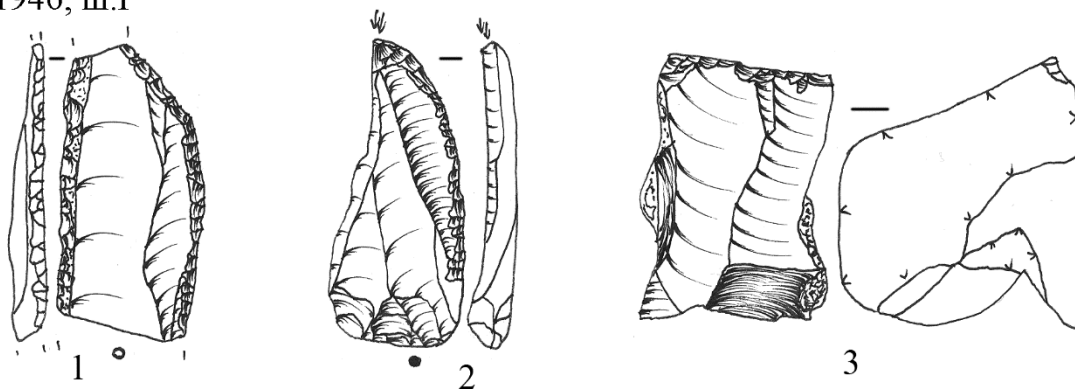

Рис.75. Пушкарі І. Прямокутники (за автором).

ПГ-1946, ш.І

ПГ-1946, ш.Іа

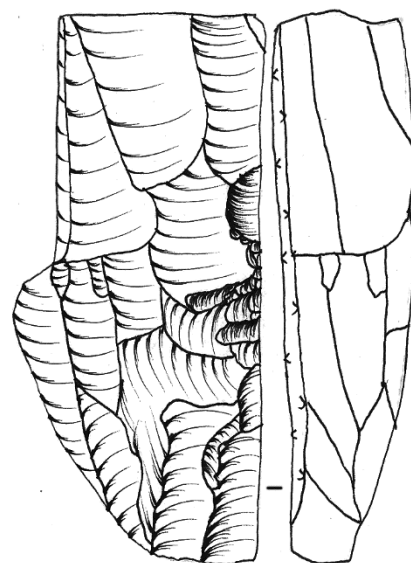
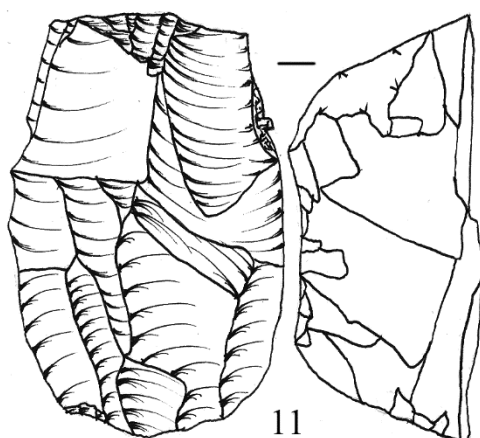
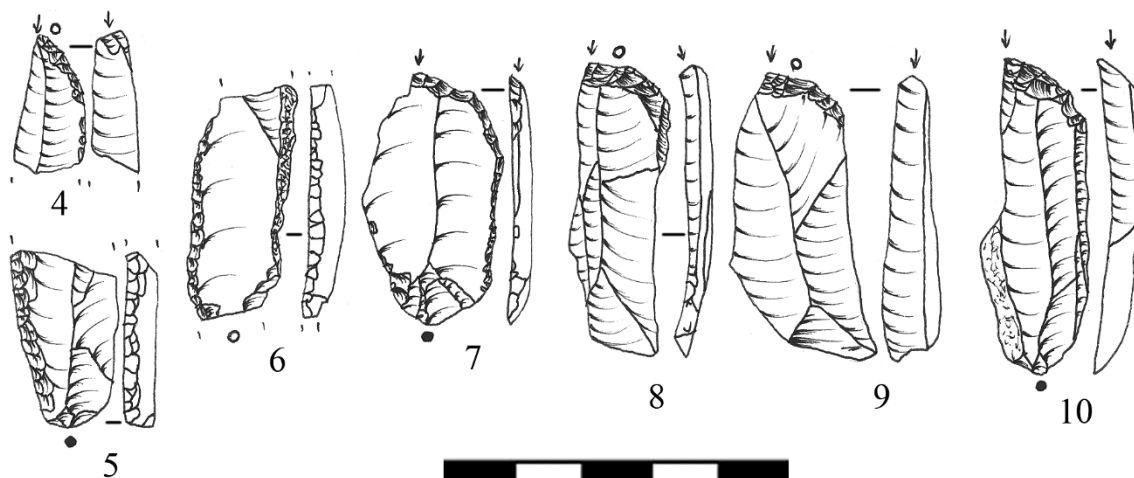

Рис.76. Пушкарі VIII (Погон). Крем'яні вироби з шурфів розвідок 1940, 1946 рр. (музей антропології МДУ ім. Ломоносова) (за автором).

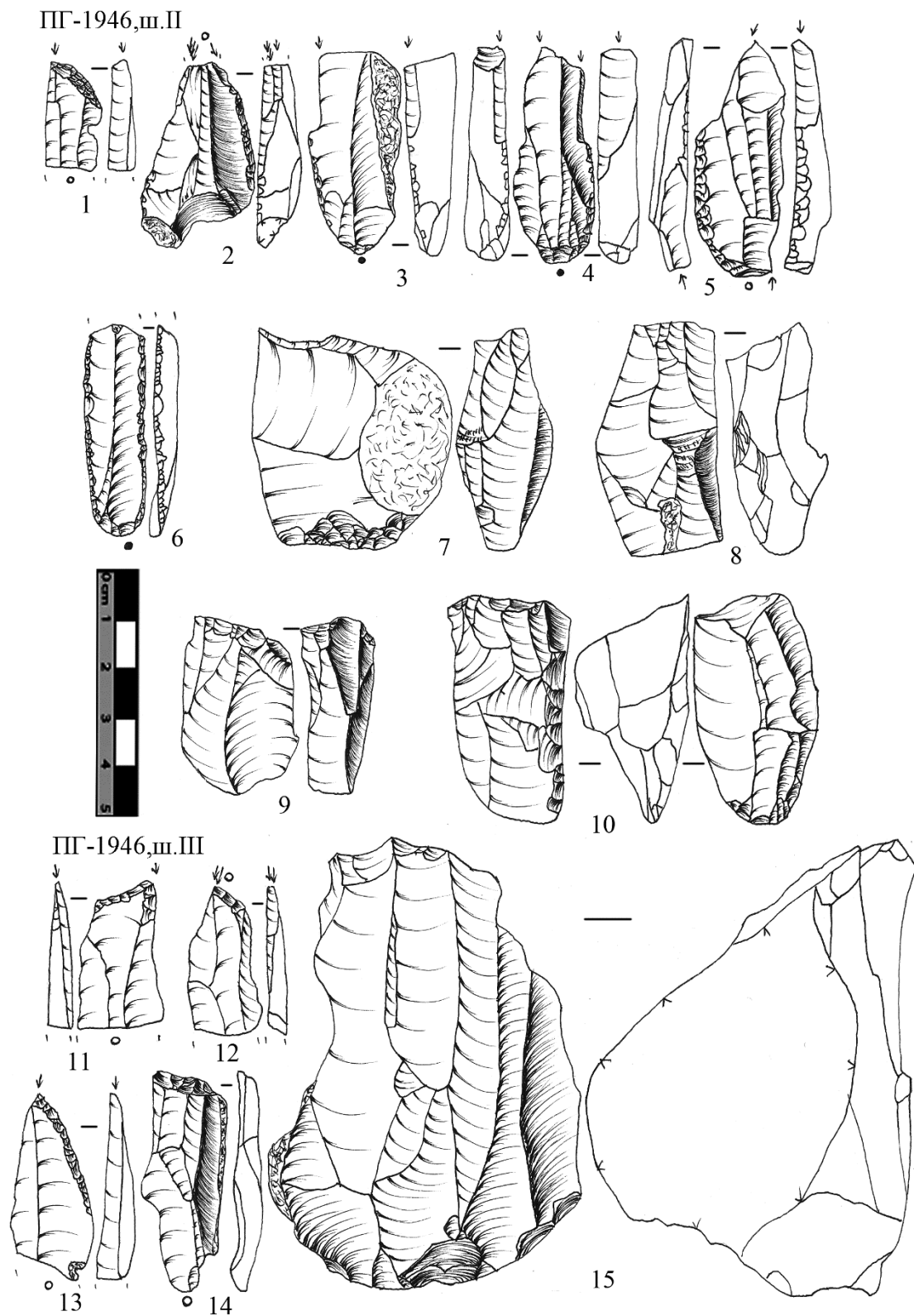

Рис.77. Пушкарі VIII (Погон). Крем'яні вироби з шурфів розвідок 1940, 1946 рр. (музей антропології МДУ ім. Ломоносова) (за автором).

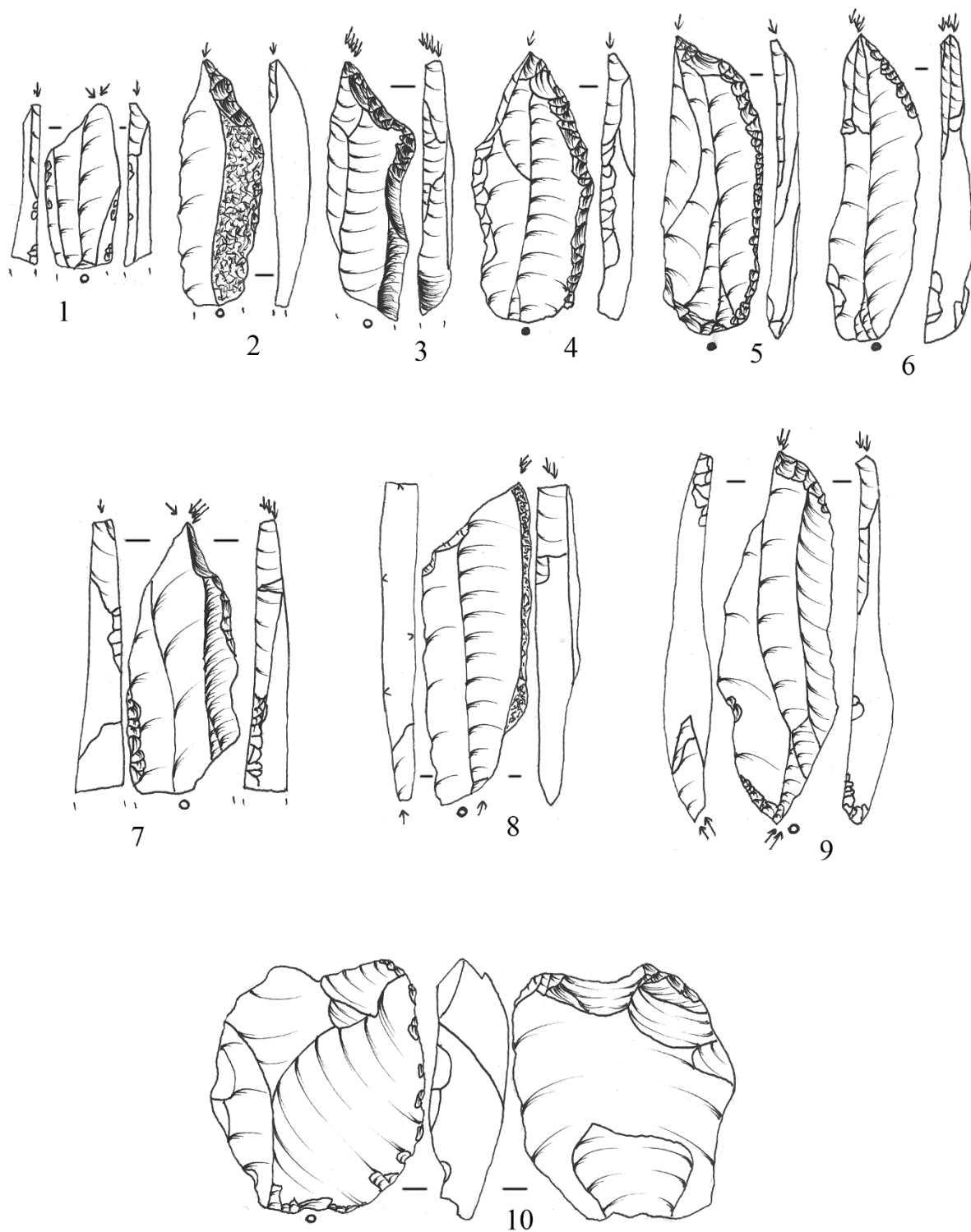

Рис.78. Пушкарі VIII (Погон). Крем'яні вироби з розкопу 1940, 1946 рр.
(музей антропології МДУ ім. Ломоносова) (за автором).

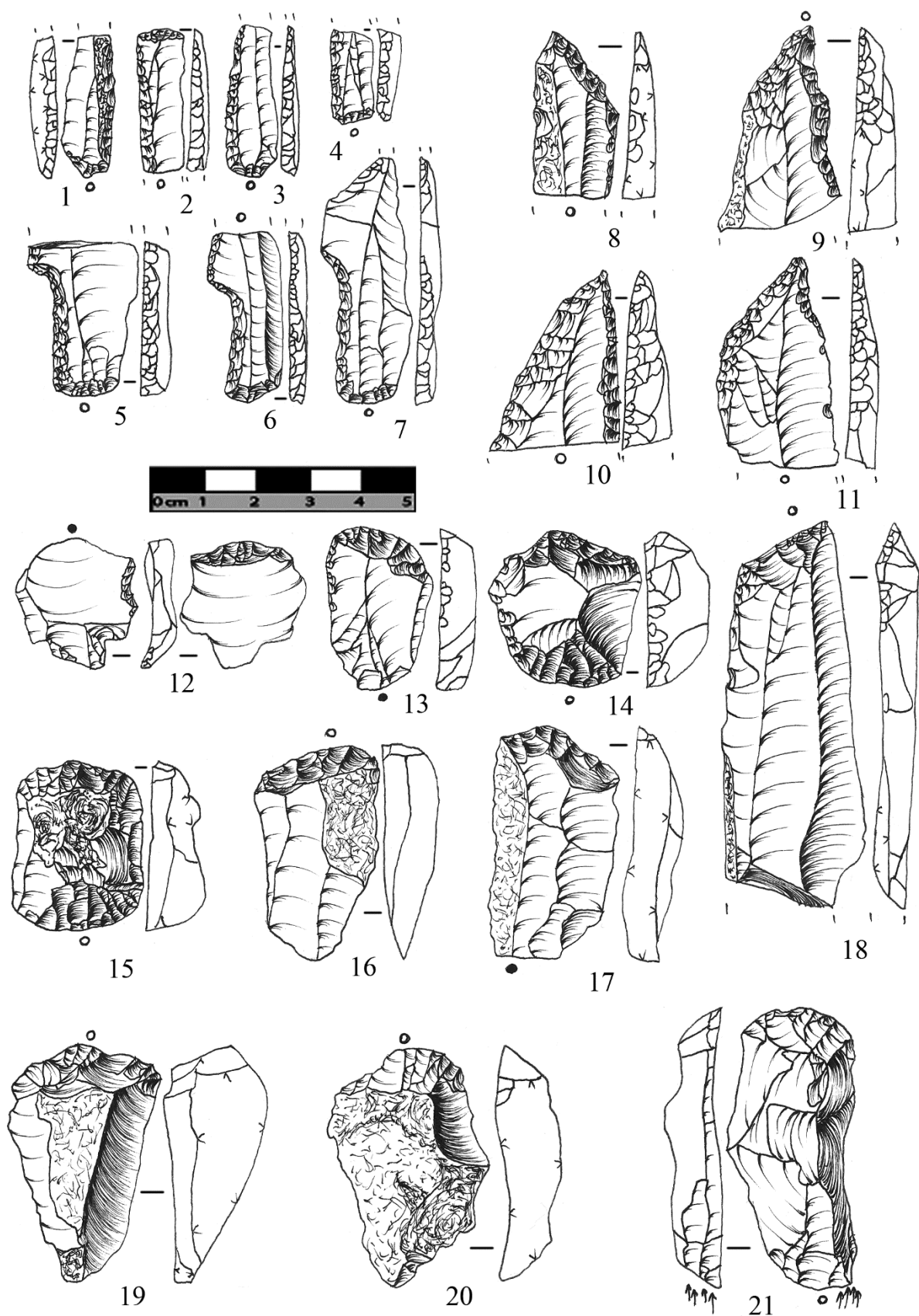

Рис.79. Пушкарі VIII (Погон). Крем'яні вироби з розкопу 1940, 1946 рр. (музей антропології МДУ ім. Ломоносова) (за автором).

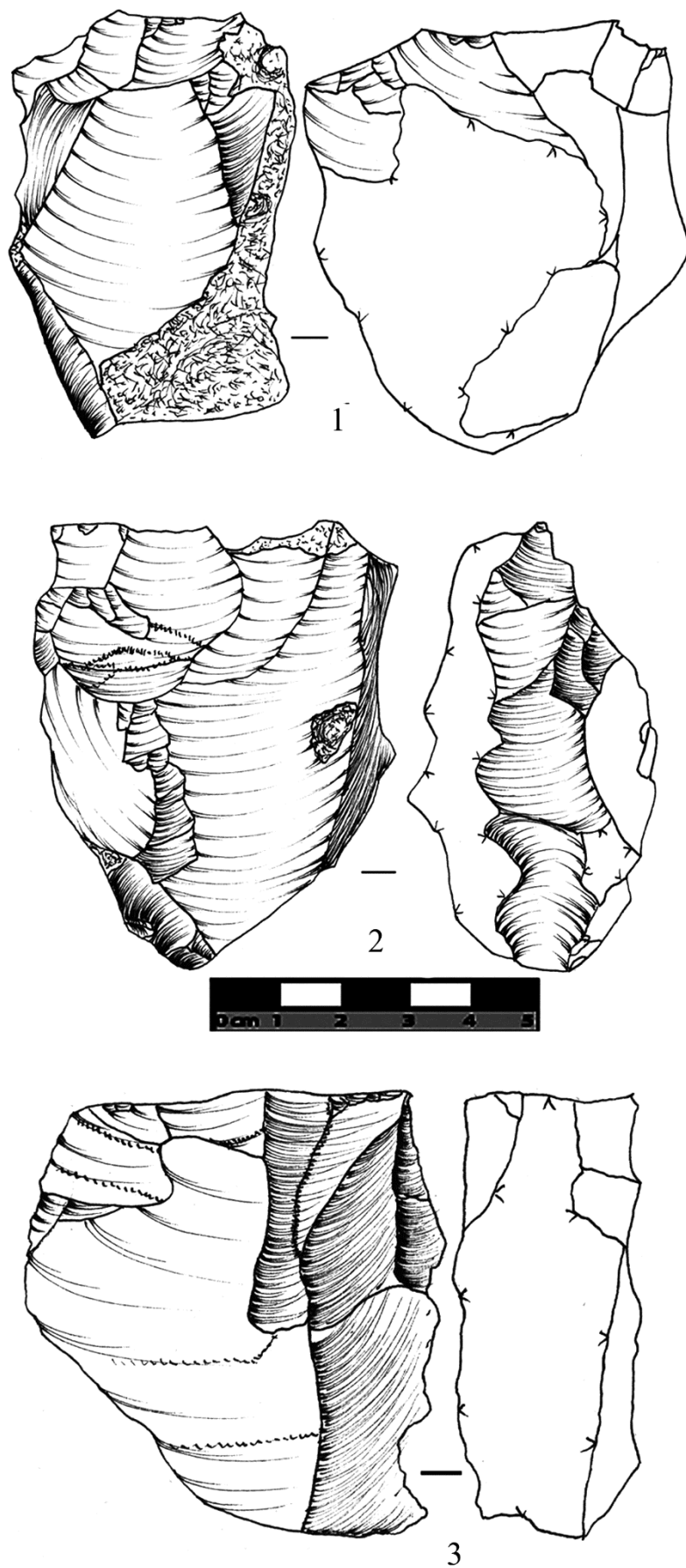

Рис.80. Пушкарі VIII (Погон). Нуклеуси одноплощадкові (за автором).

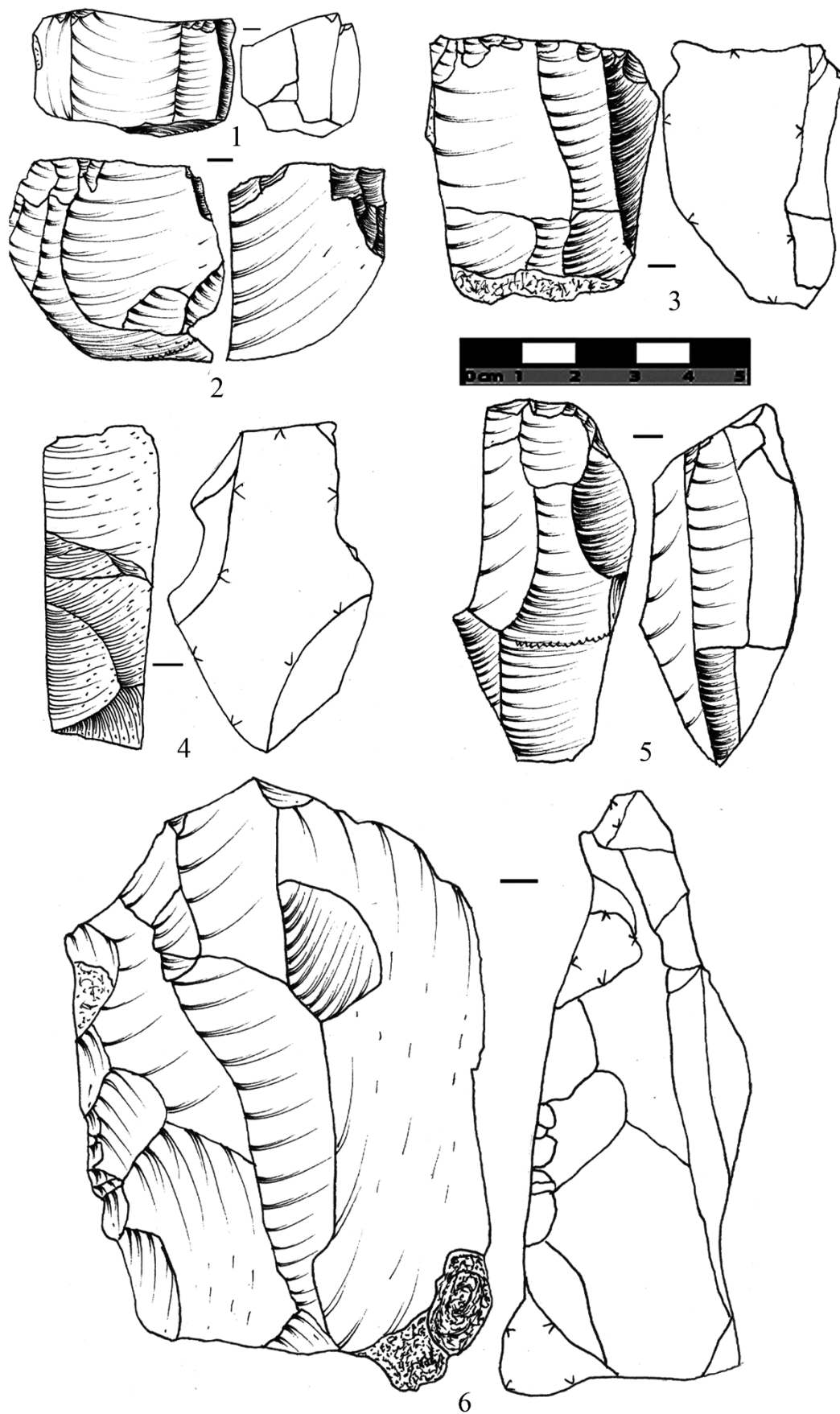

Рис.81. Пушкарі VIII (Погон). Нуклеуси одноплощадкові (за автором).

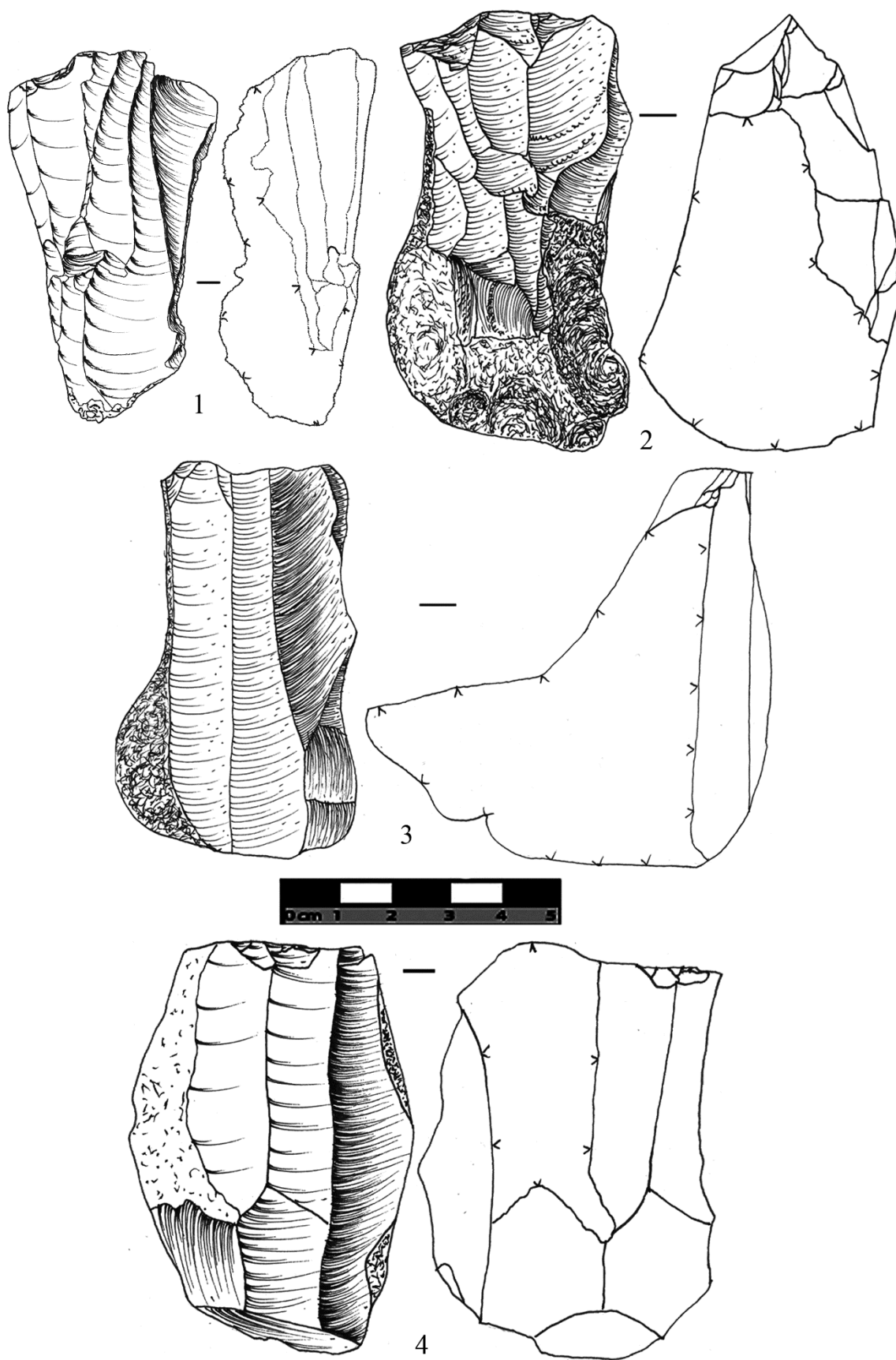

Рис.82. Пушкарі VIII (Погон). Нуклеуси одноплощадкові (за автором).

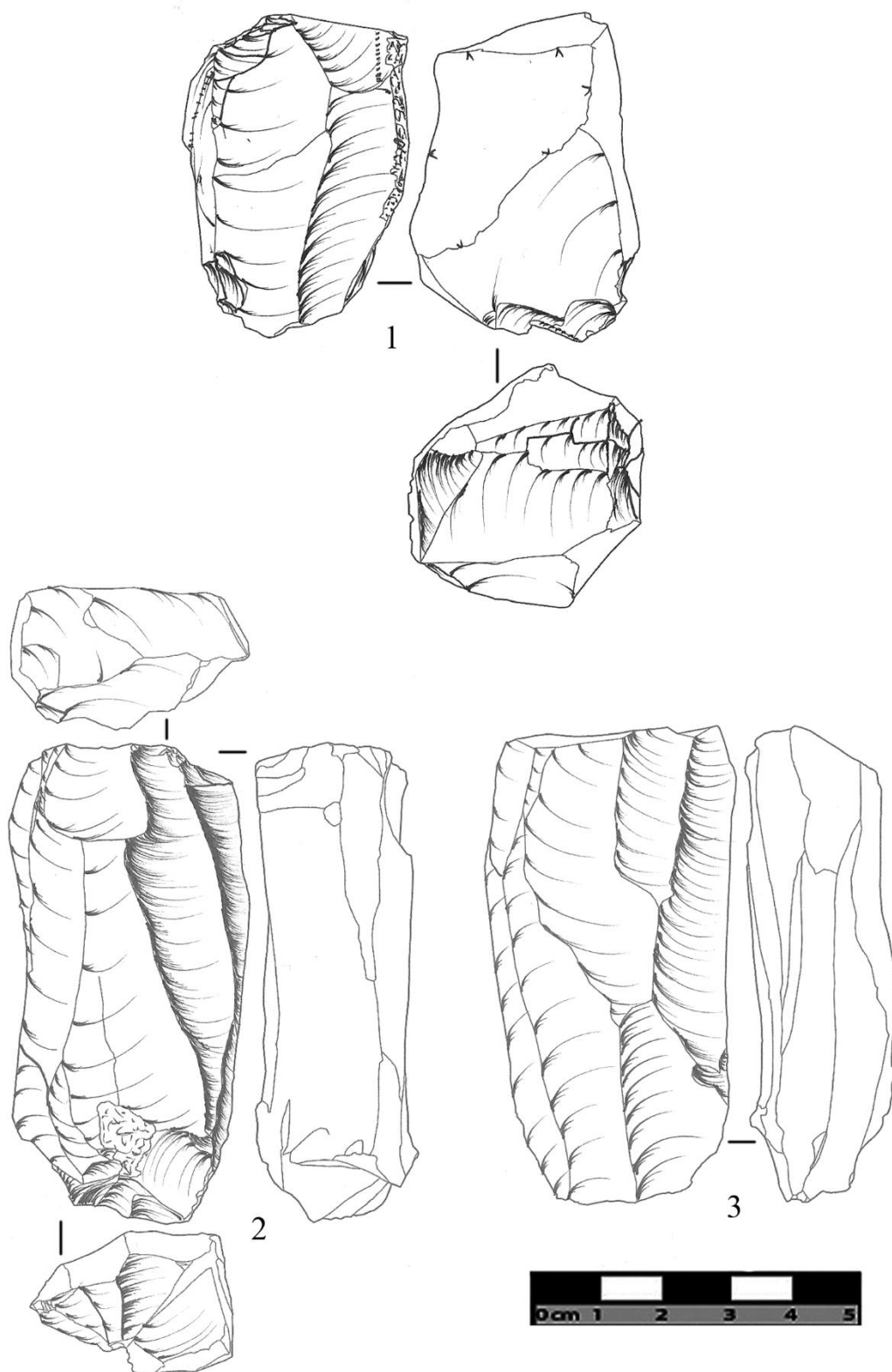

Рис.83. Пушкарі VIII (Погон). Нуклеуси двоплощадкові (за автором).

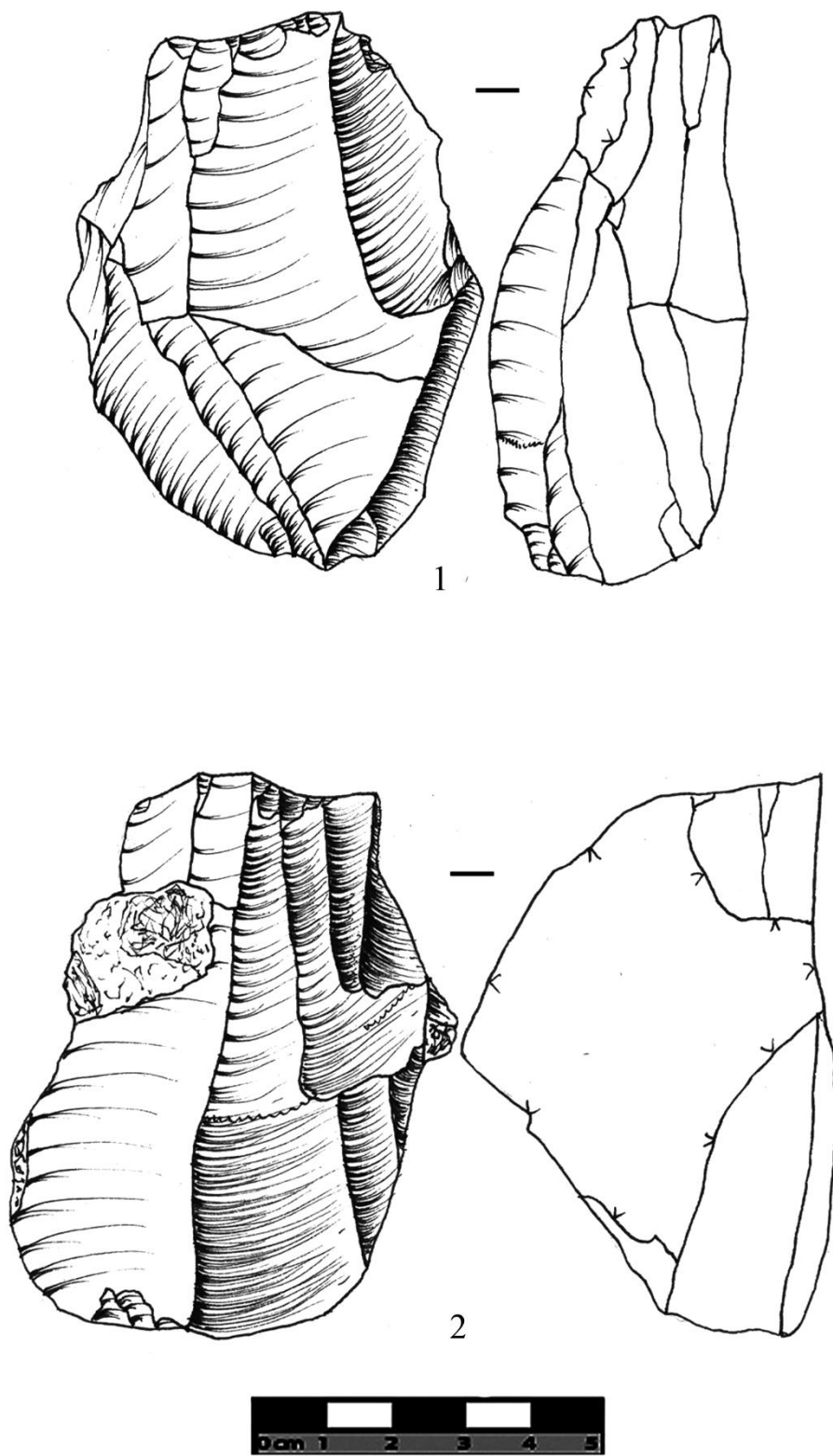

Рис.84. Пушкарі VIII (Погон). Нуклеуси двоплощадкові (за автором).

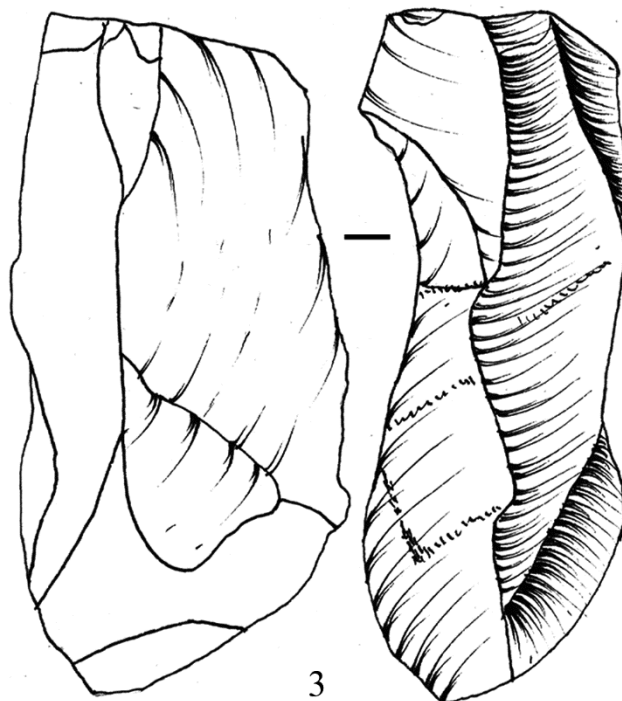
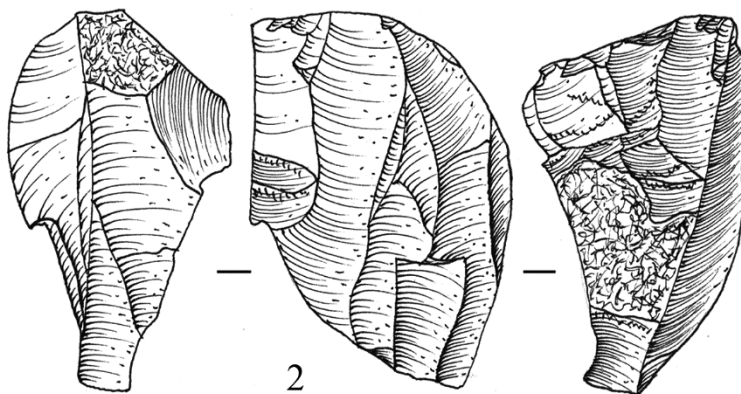
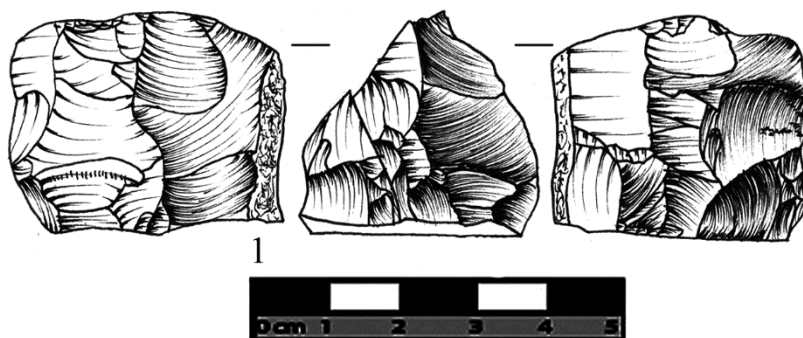

Рис.85. Пушкарі VIII (Погон). Нуклеуси: 1 – багатоплощадковий, 2-3 – двоплощадкові (за автором).

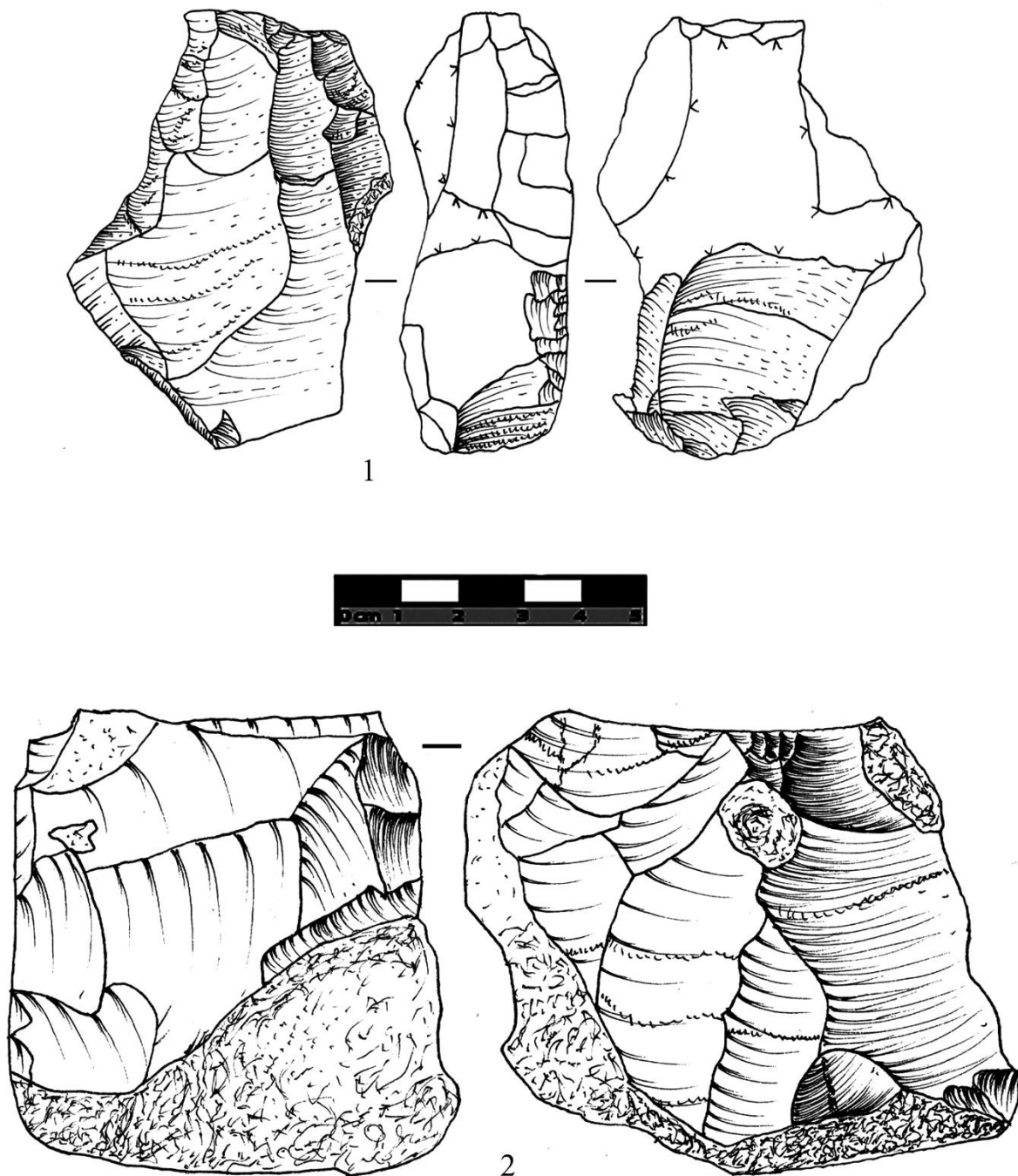

Рис.86. Пушкарі VIII (Погон). Нуклеуси двоплощадкові (за автором).

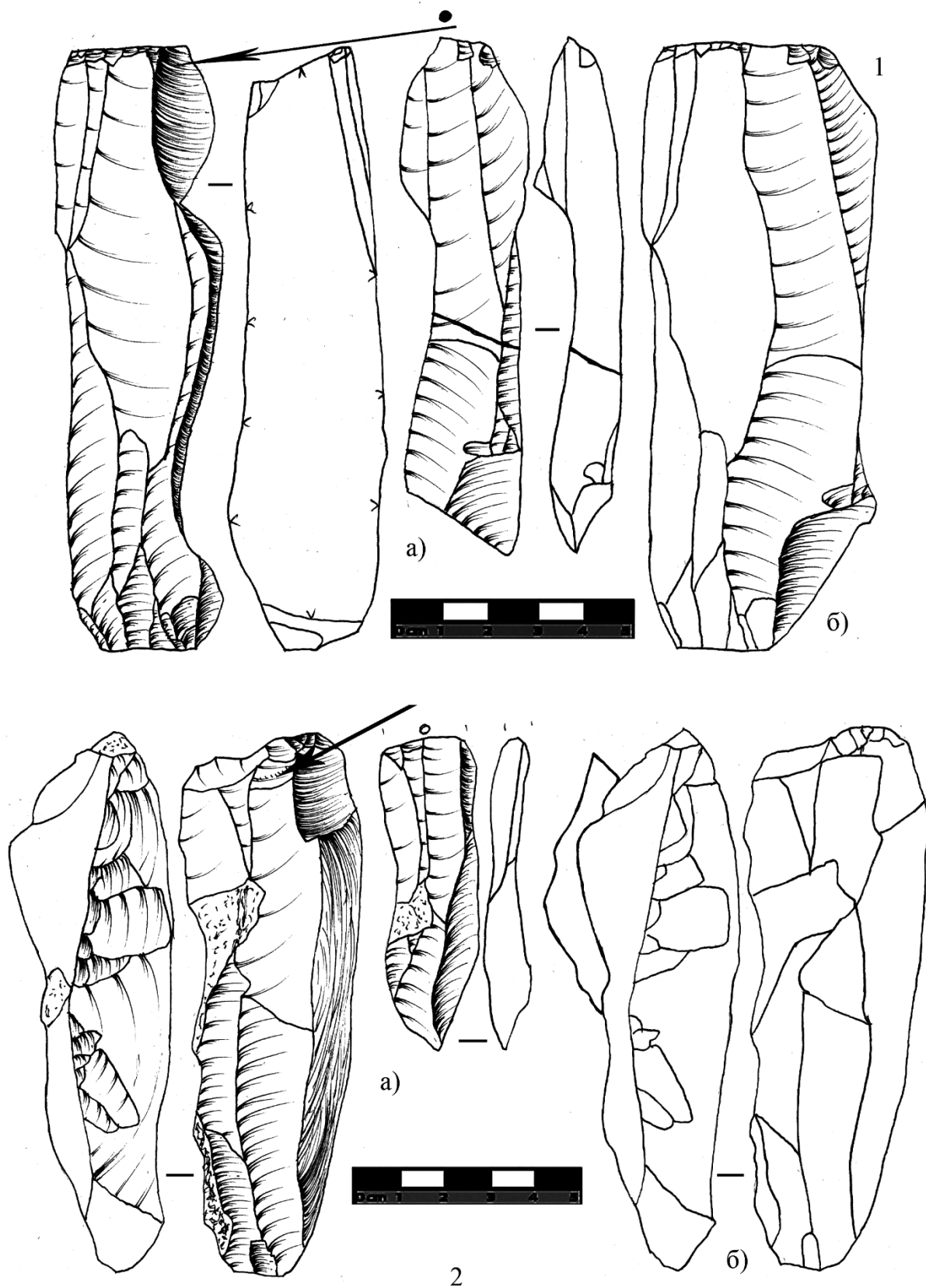

Рис.87. Пушкарі VIII (Погон). Нуклеуси двоплощадкові. Ремонтаж (за автором).

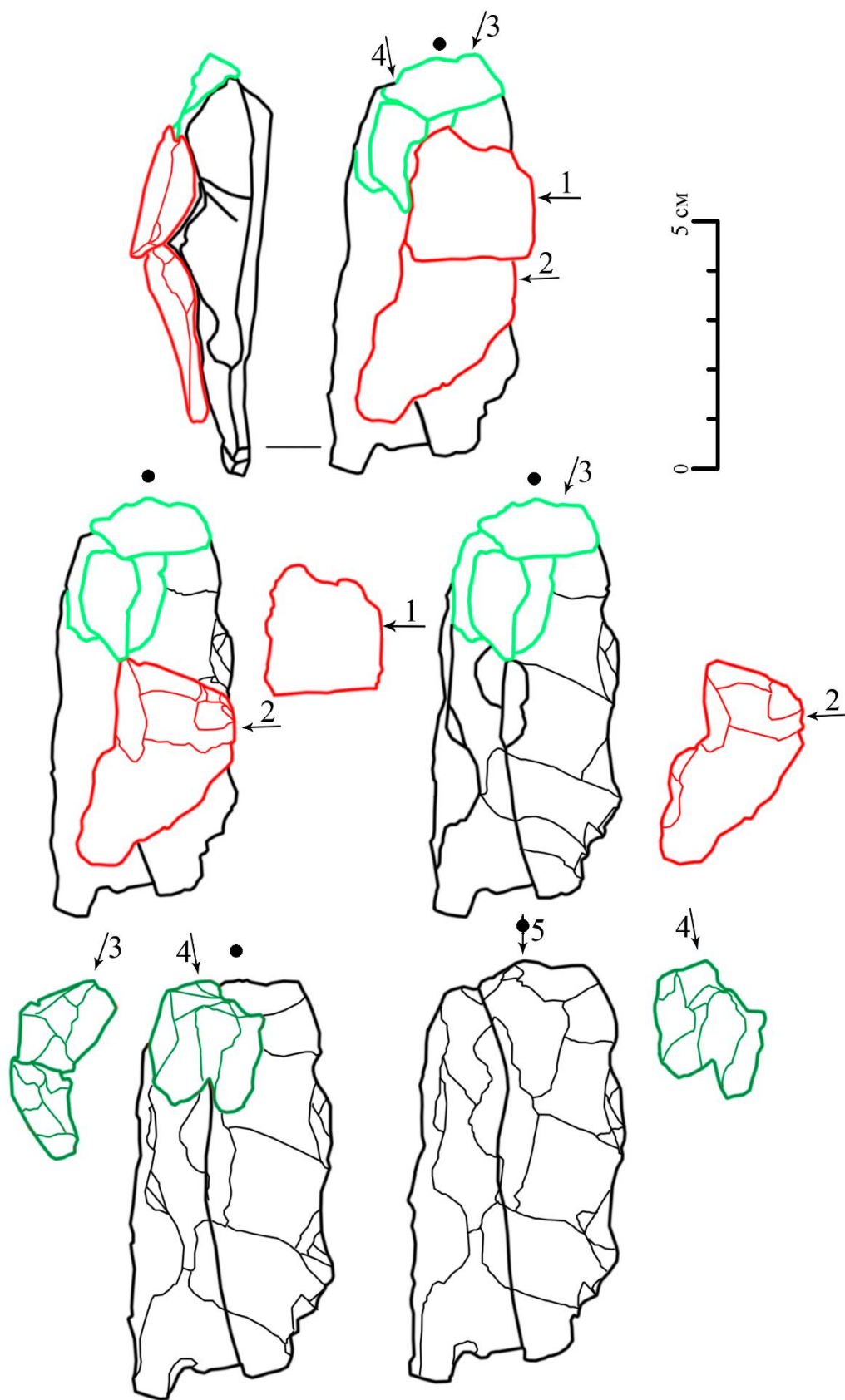

Рис.88. Пушкарі VIII (Погон). Приклади ремонту (за автором).

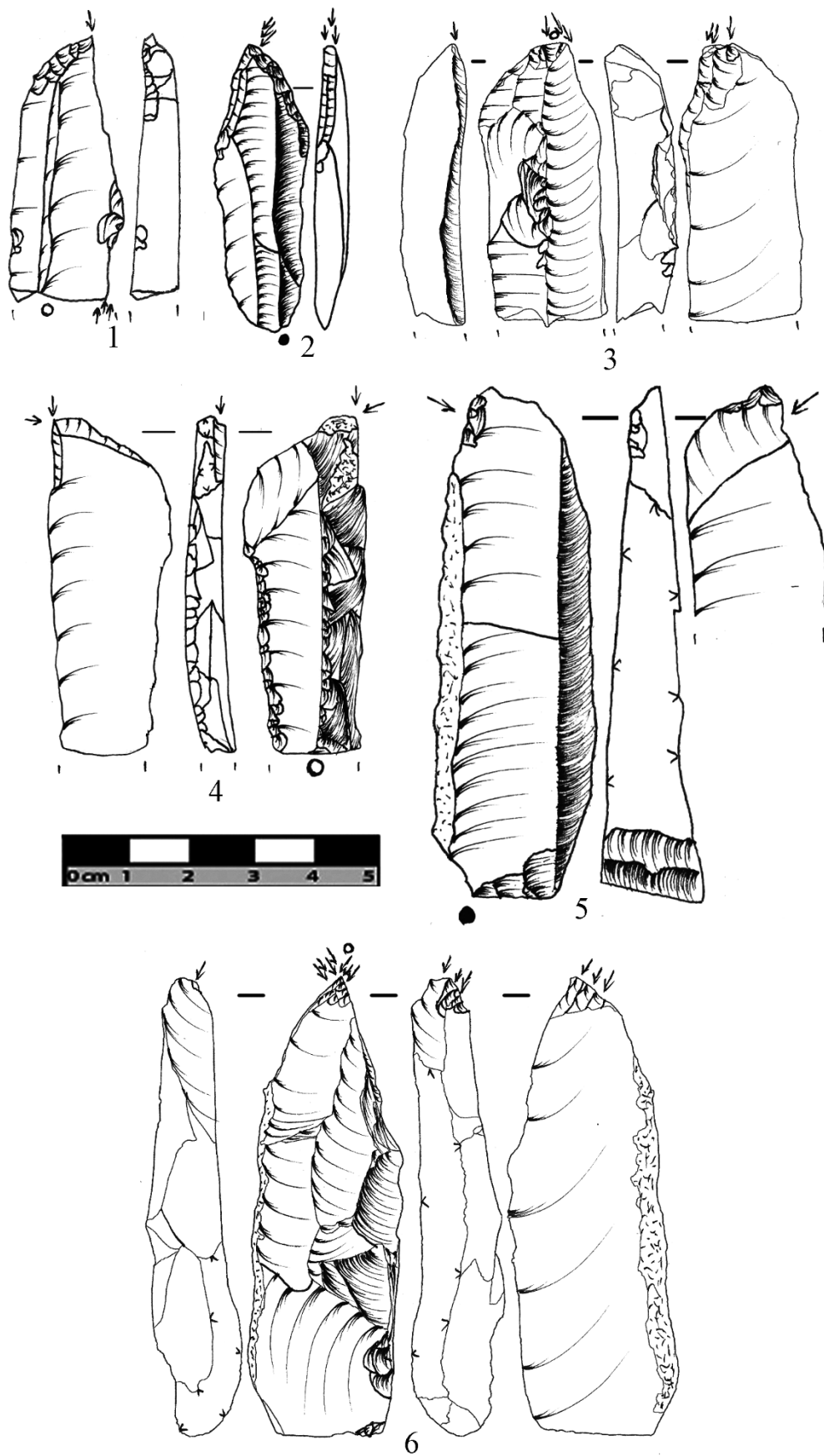

Рис.89. Пушкарі VIII (Погон). Різці (за автором).

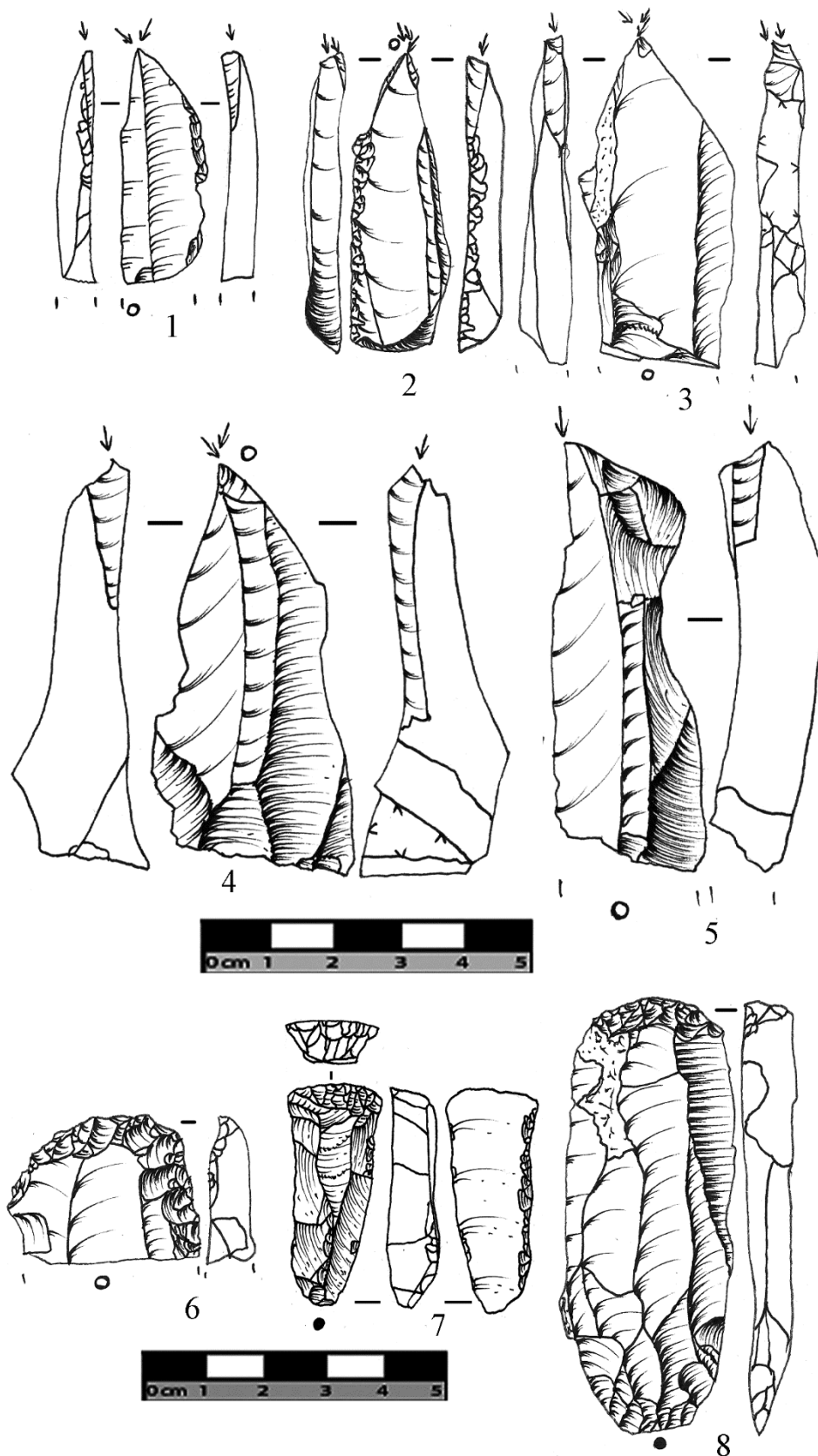

Рис.90. Пушкарі VIII (Погон). 1-5 – різці; 6-8 – скребачки (за автором).

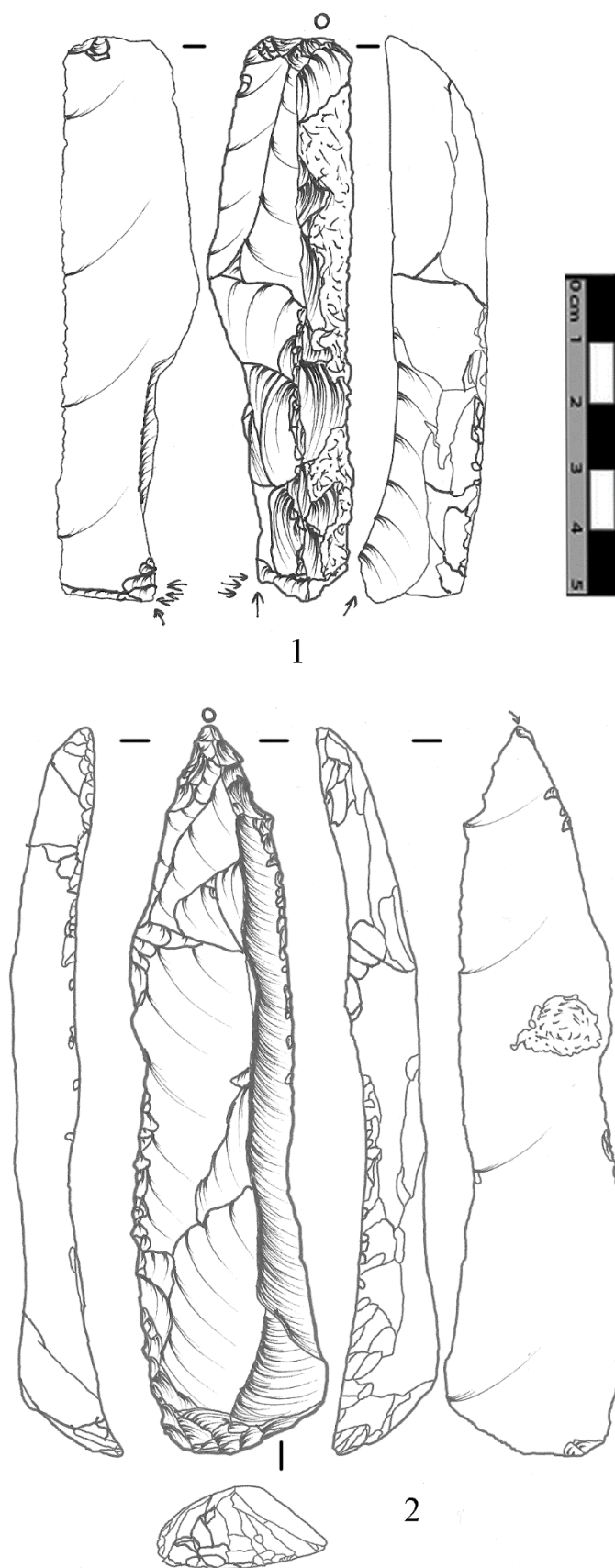

Рис.91. Пушкарі VIII (Погон). Комбіновані зняряддя (за автором).

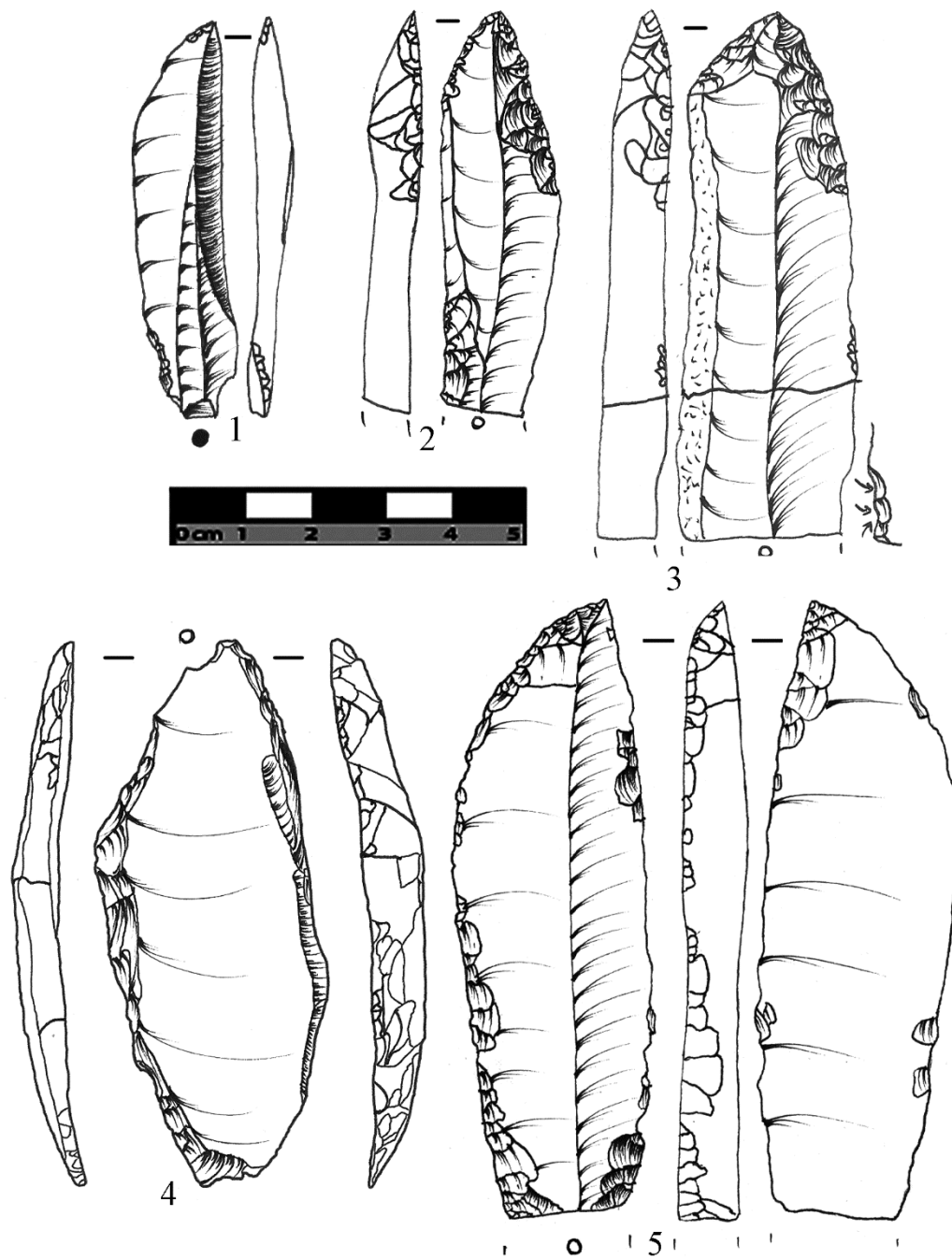

Рис.92. Пушкарі VIII (Погон). Вістря великих форм (за автором).

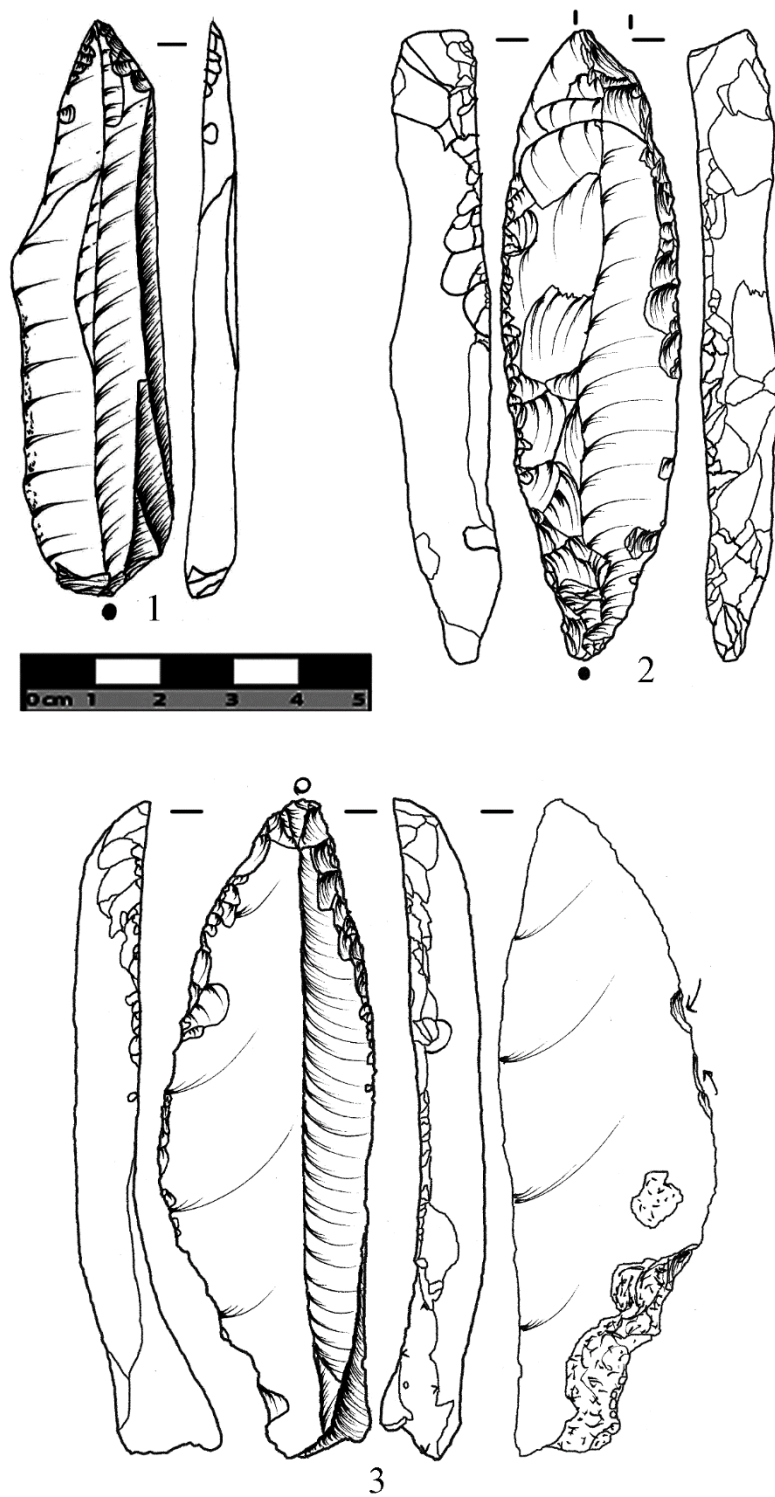

Рис.93. Пушкарі VIII (Погон). Вістря великих форм (за автором).

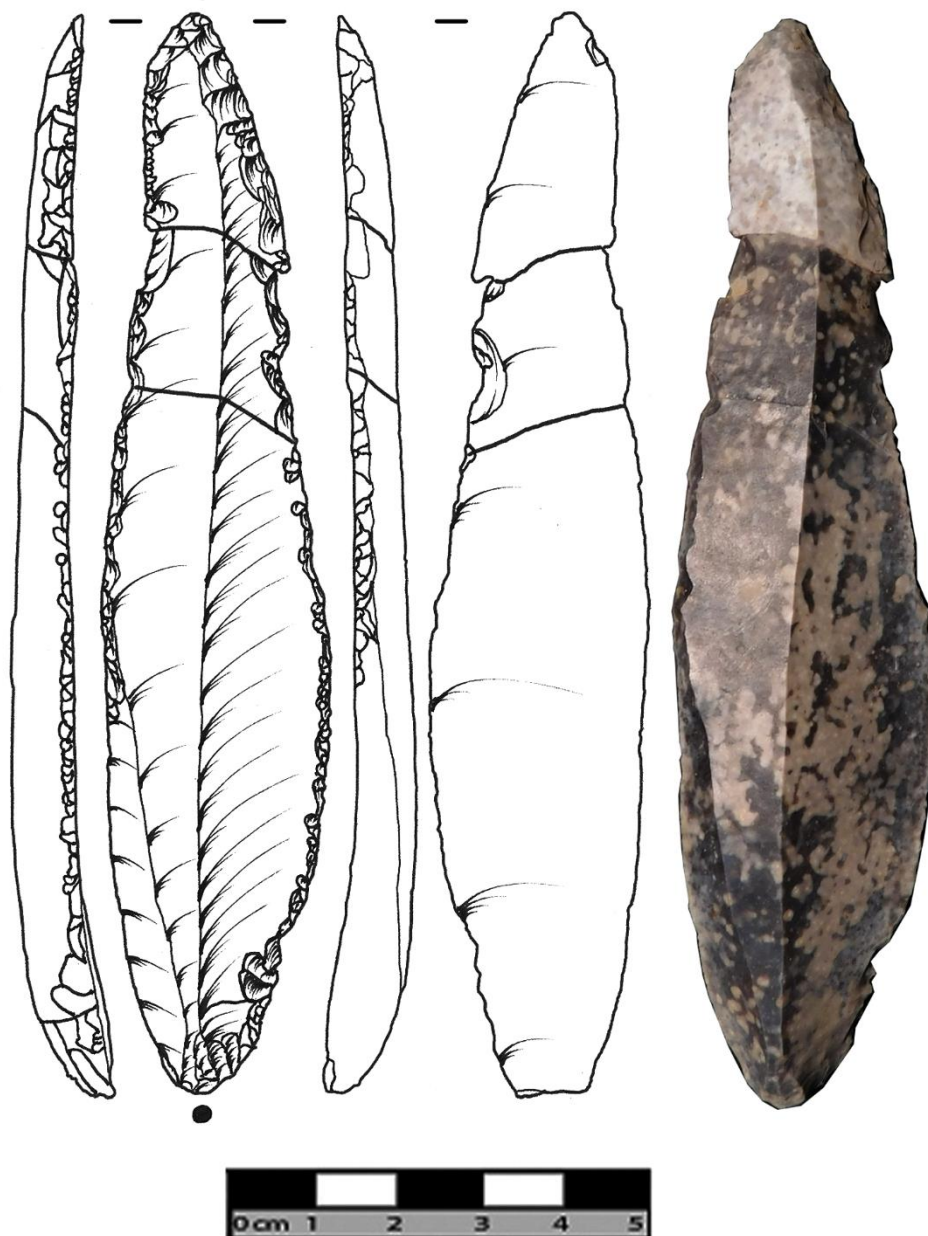

Рис.94. Пушкарі VIII (Погон). Вістря великих форм. Ремонтаж (за автором).

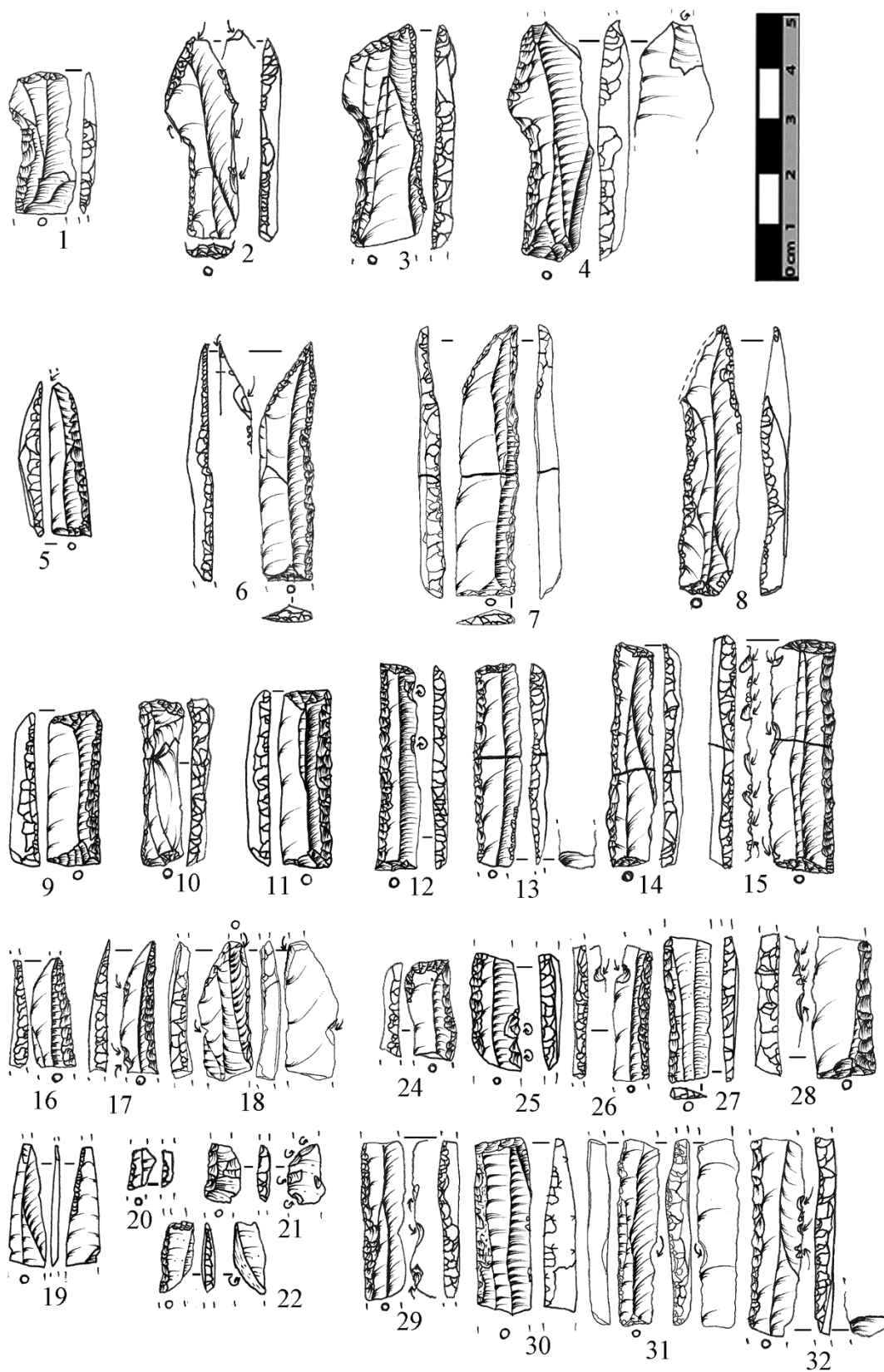
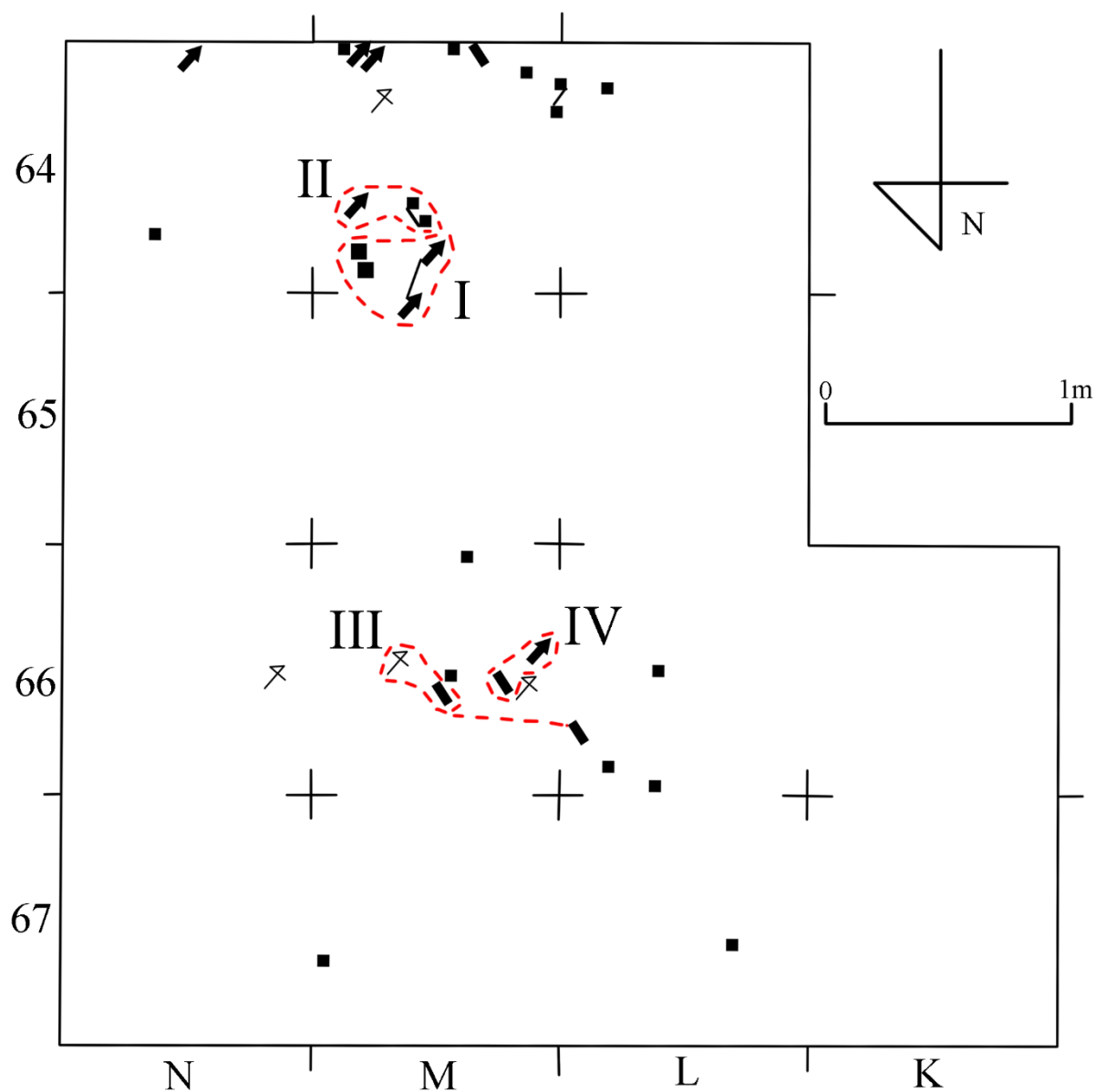

Рис.95. Пушкарі VIII (Погон). 1-8 – вістря з притупленим краєм; 9-15 – прямокутники; 16-32 – фрагменти (за автором).

- ↗ - геометричні вістря; ▤ -прямокутники;
 ✂ -вістря з боковою виїмкою; ■ - фрагменти прямокутників;

Рис.96. Пушкарі VIII (Погон). План місця знаходження виробів з притупленим краєм у розкопі.

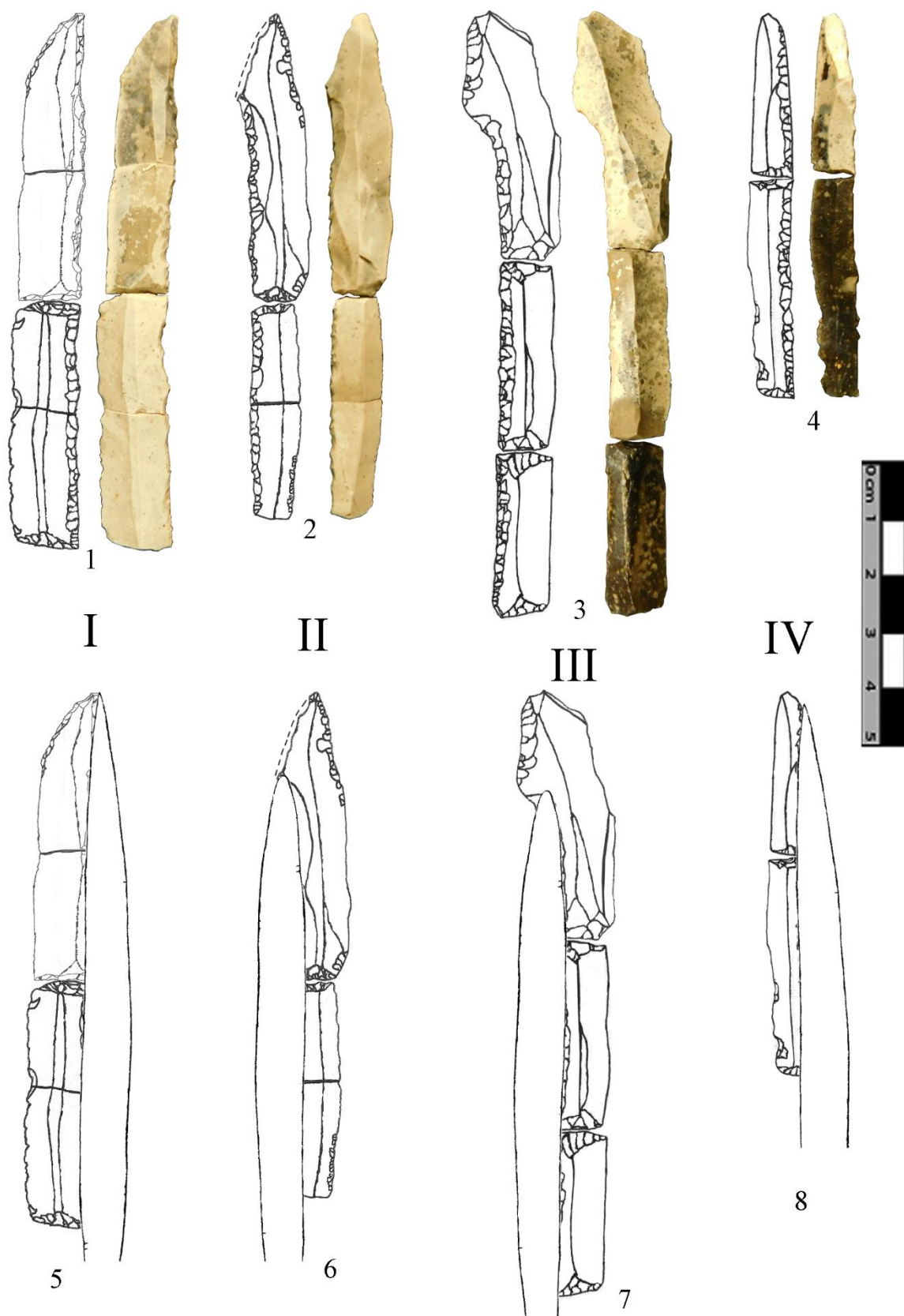

Рис.97. Пушкарі VII (Погон). 1-4 – групи мікролітів; 5-8 – приклад реконструкції (за автором).

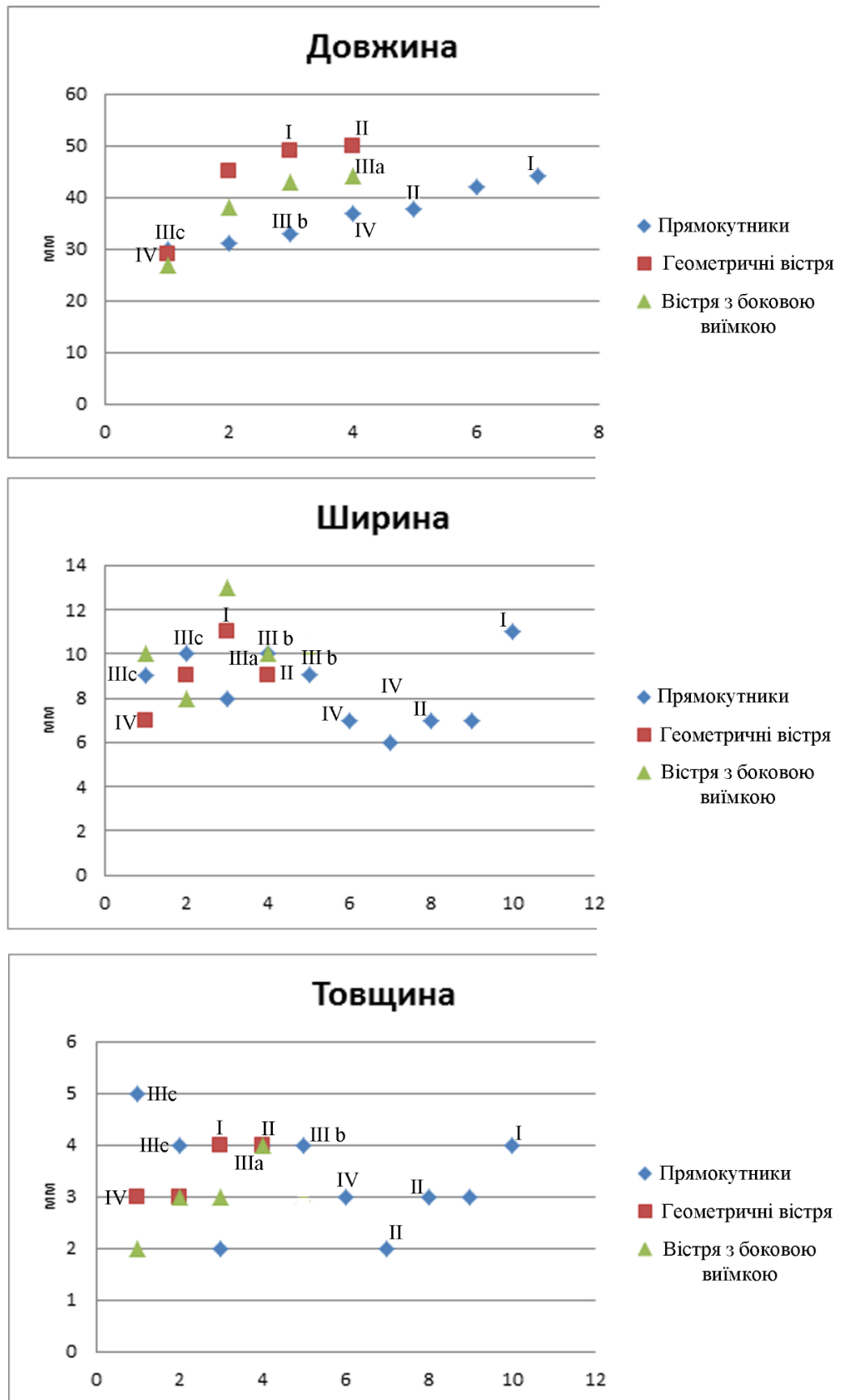

Рис.98. Пушкарі VIII (Погон). Групи мікролітів.

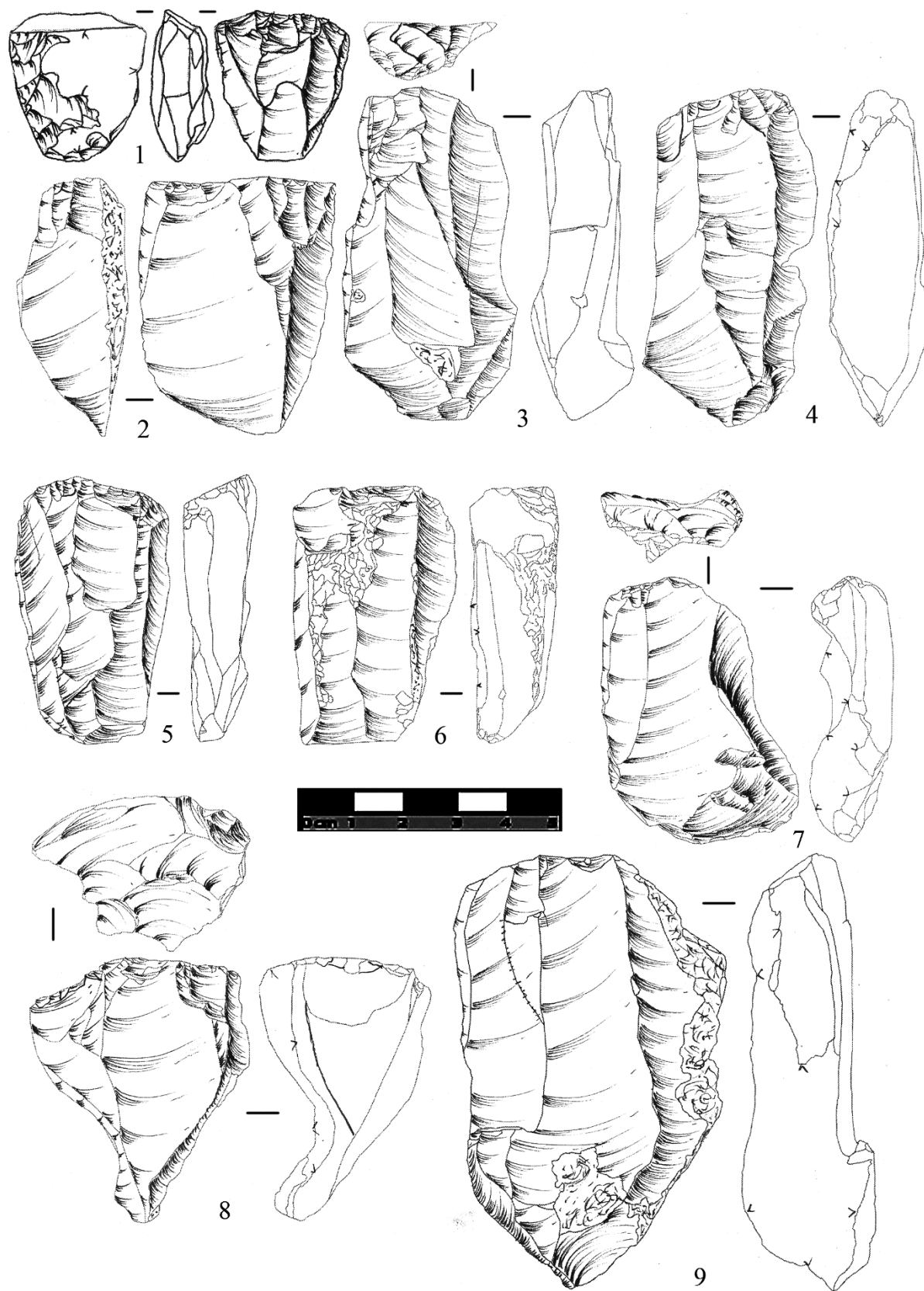

Рис.99. Клюси. Нуклеуси одноплощадкові (за автором).

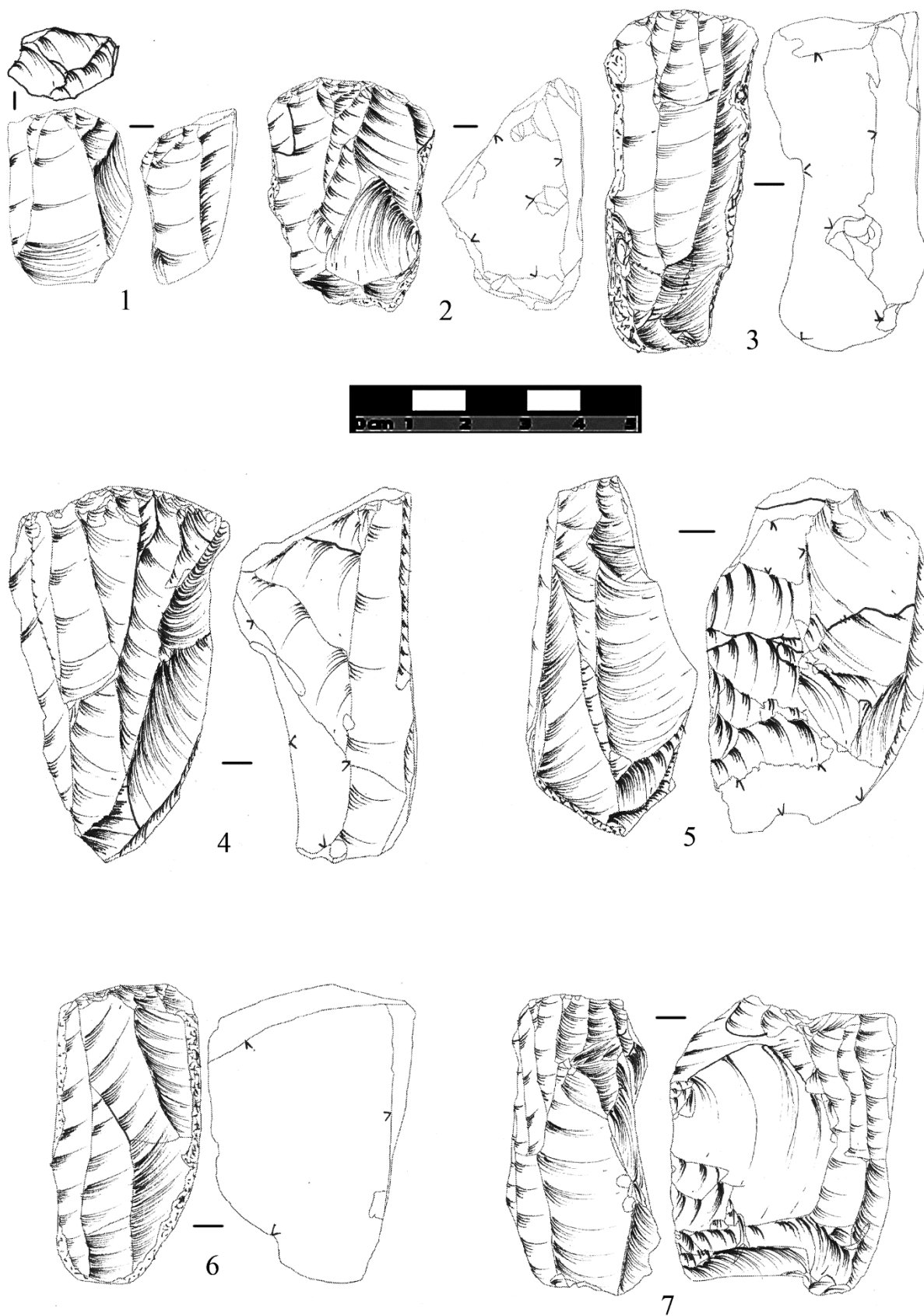

Рис.100. Ключи. Нуклеуси одноплощадкові (за автором).

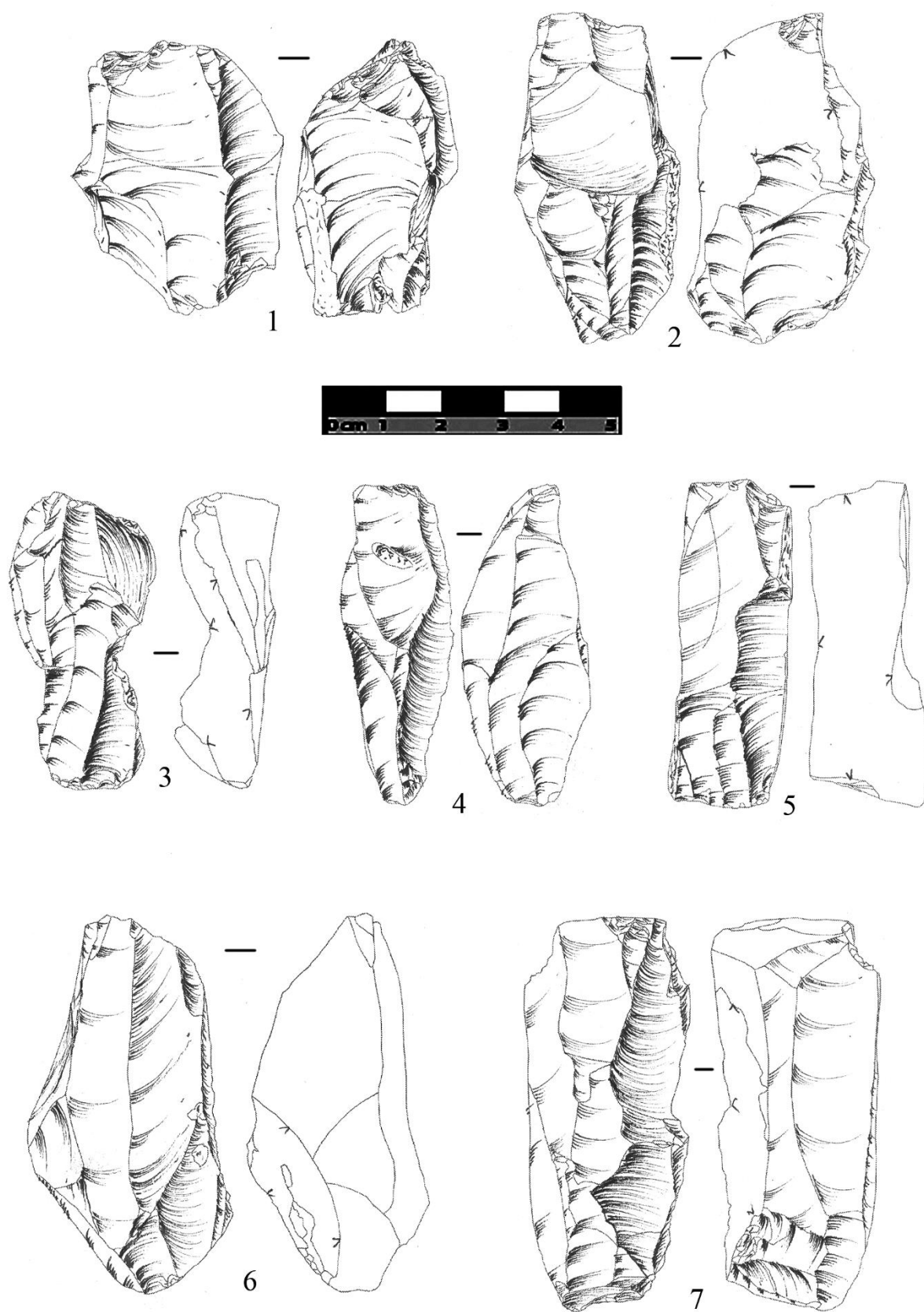

Рис.101. Ключи. Нуклеуси двоплощадкові (за автором).

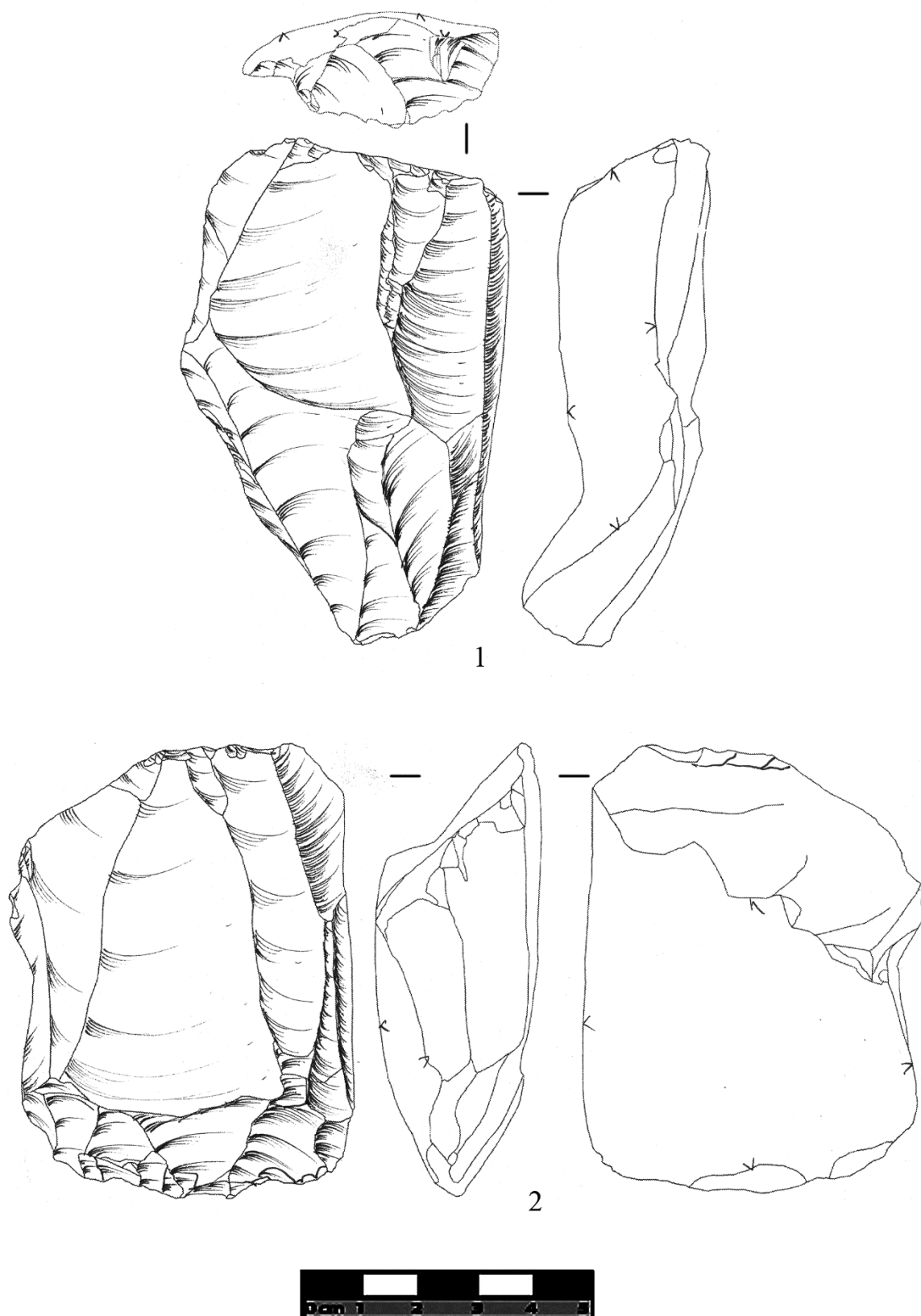

Рис.102. Клюси. Нуклеуси двоплощадкові (за автором).

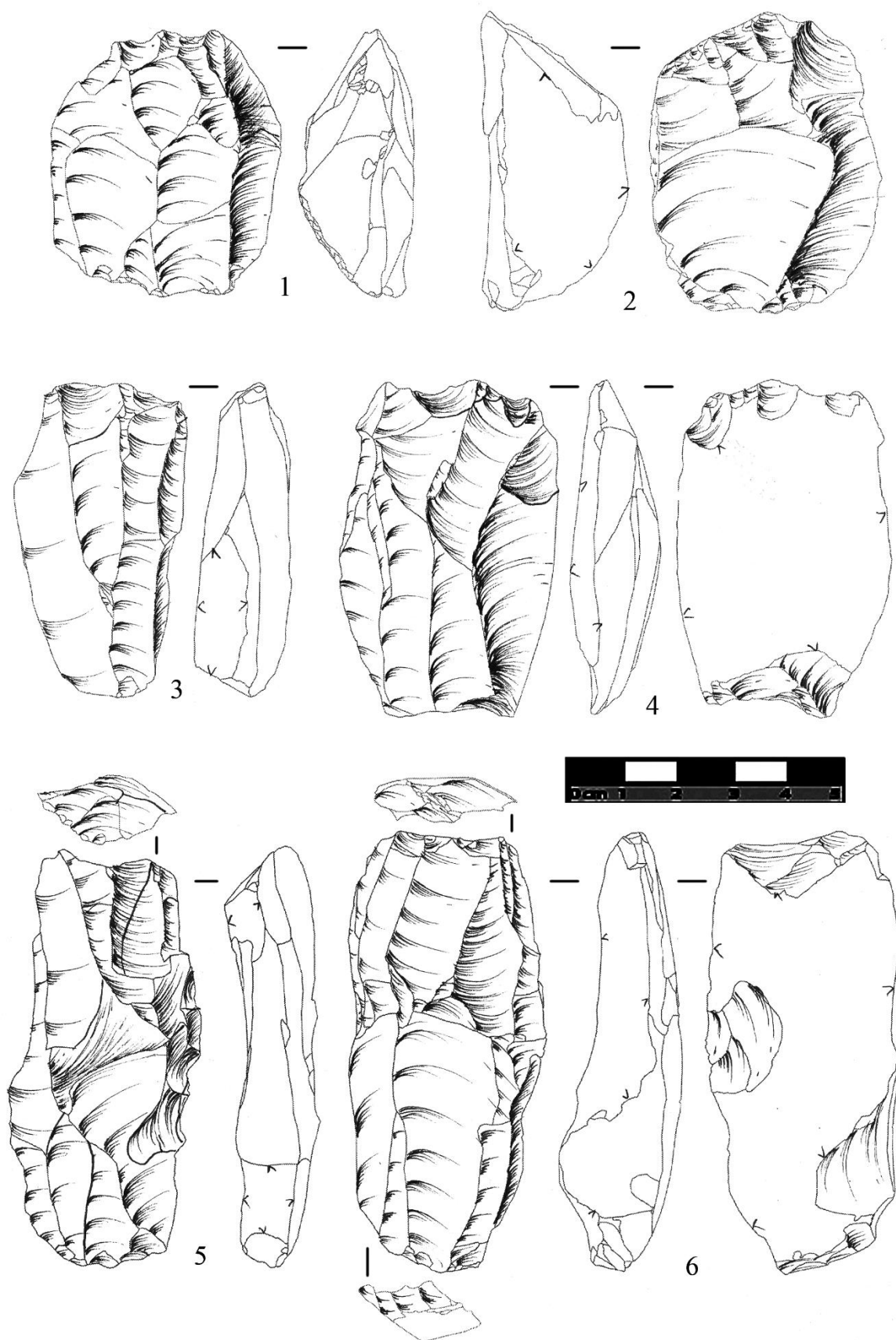

Рис.103. Ключи. Нуклеуси двоплощадкові (за автором).

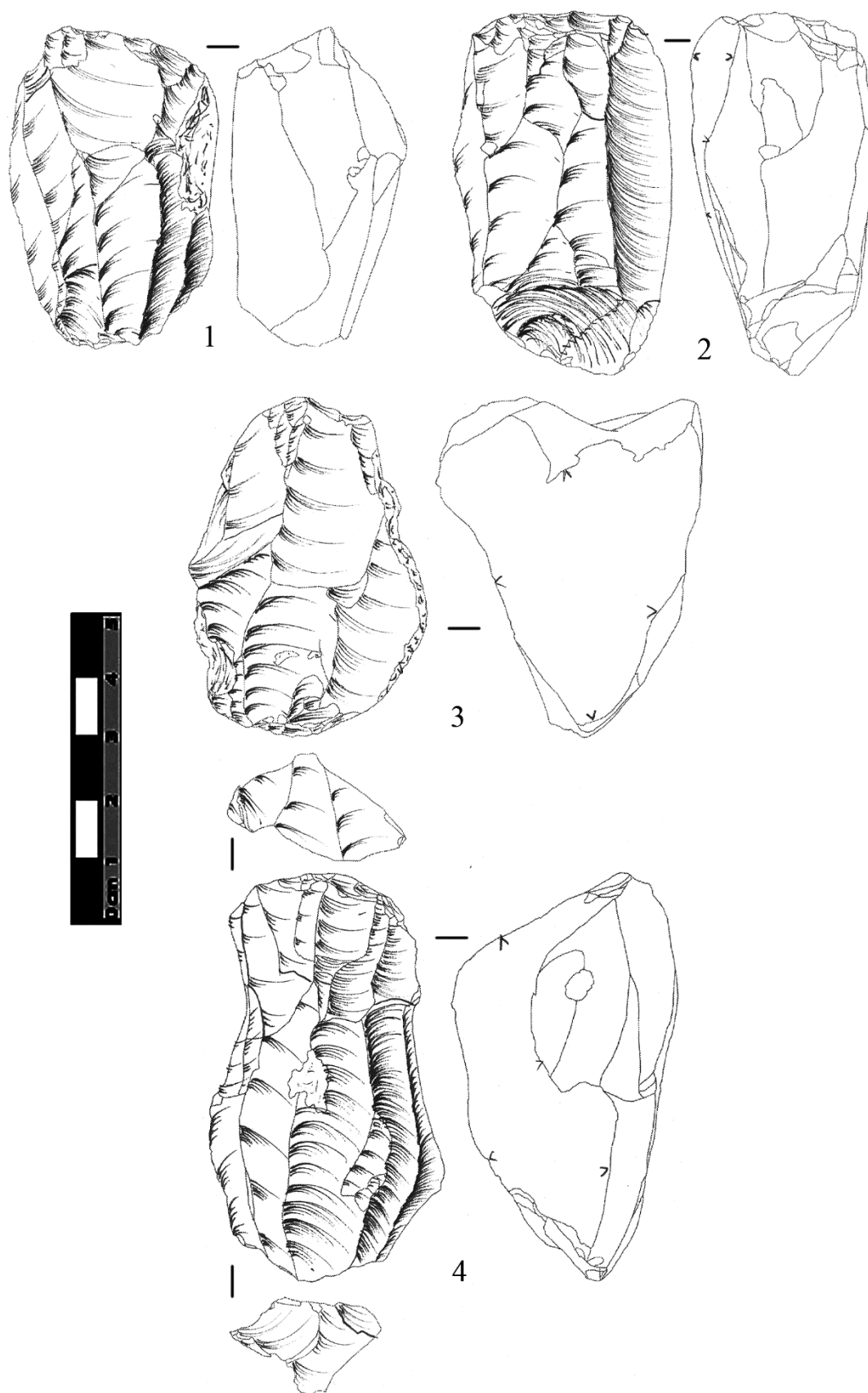

Рис.104. Клюси. Нуклеуси двоплощадкові (за автором).

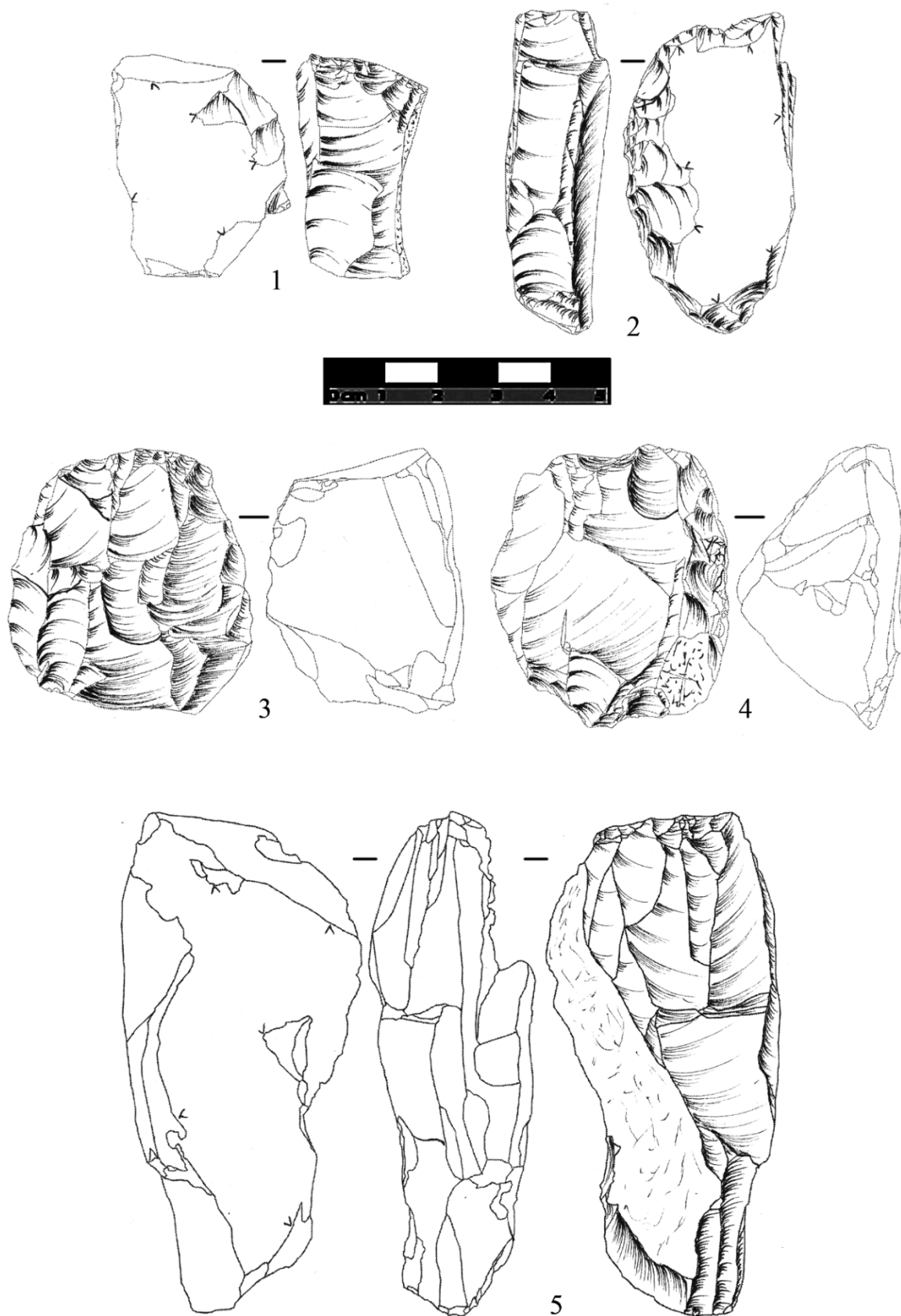

Рис.105. Ключи. Нуклеуси двоплощадкові (за автором).

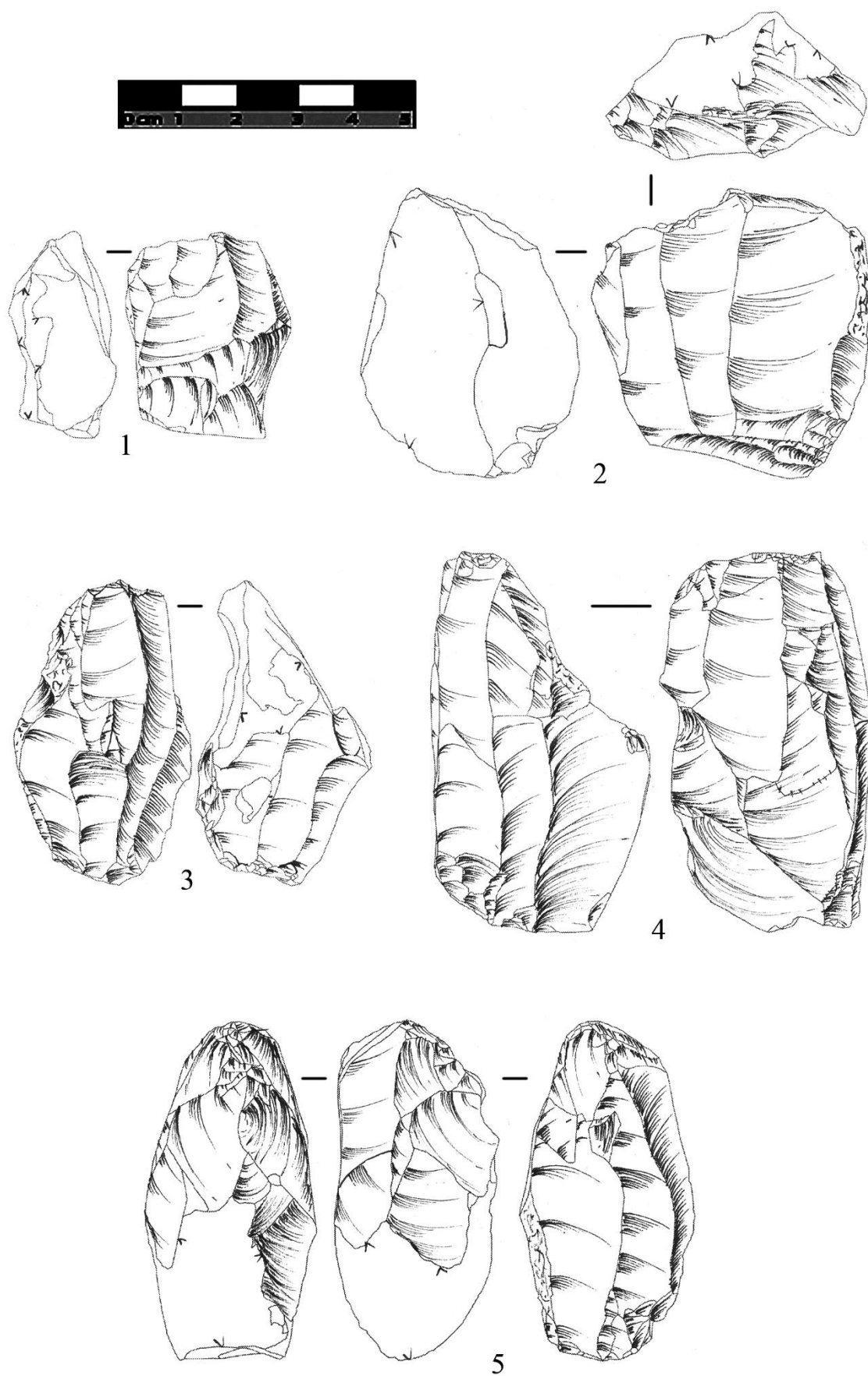

Рис.106. Ключи. Нуклеуси двоплощадкові (за автором).

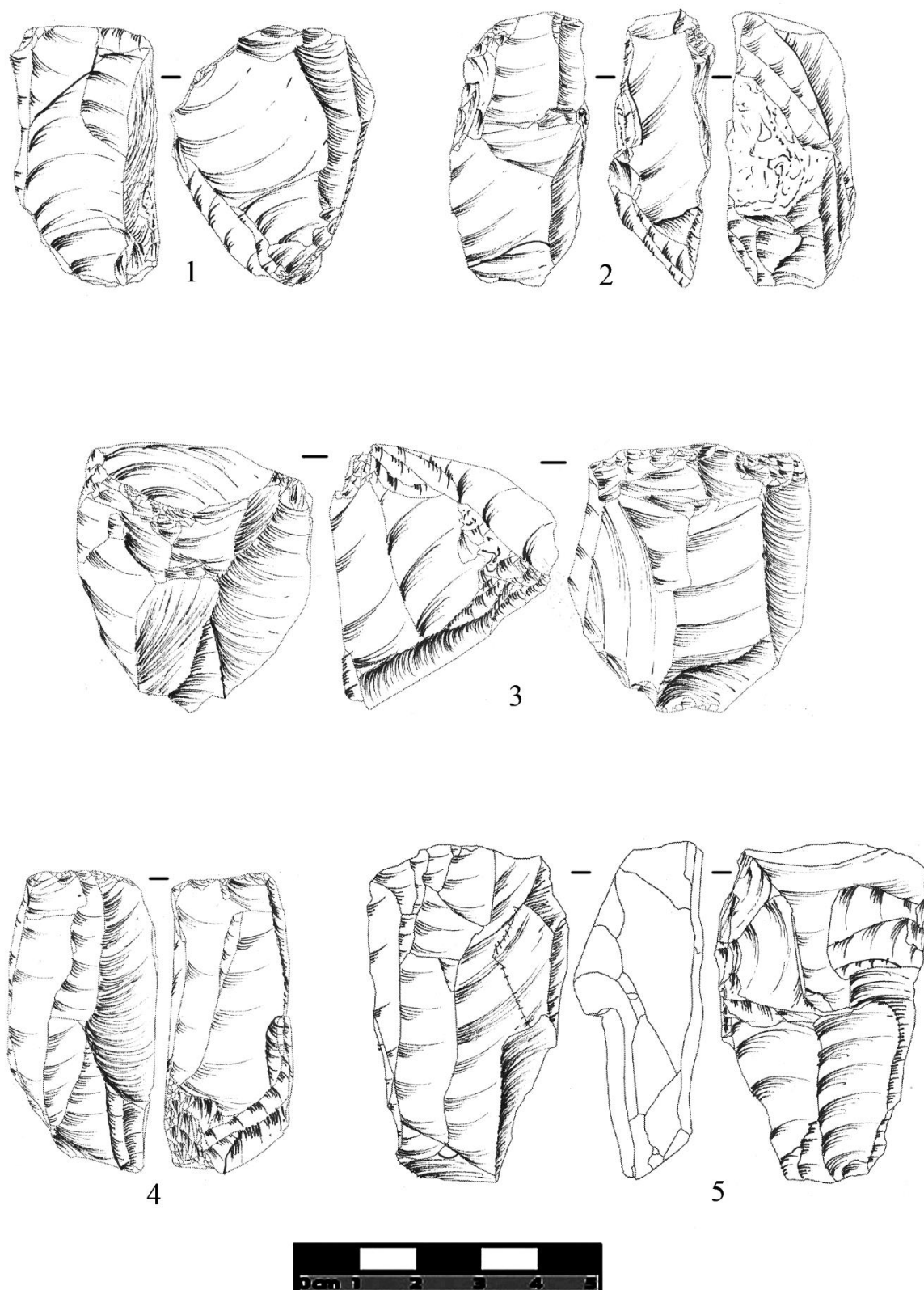

Рис.107. Ключи. Нуклеуси двоплощадкові (за автором).

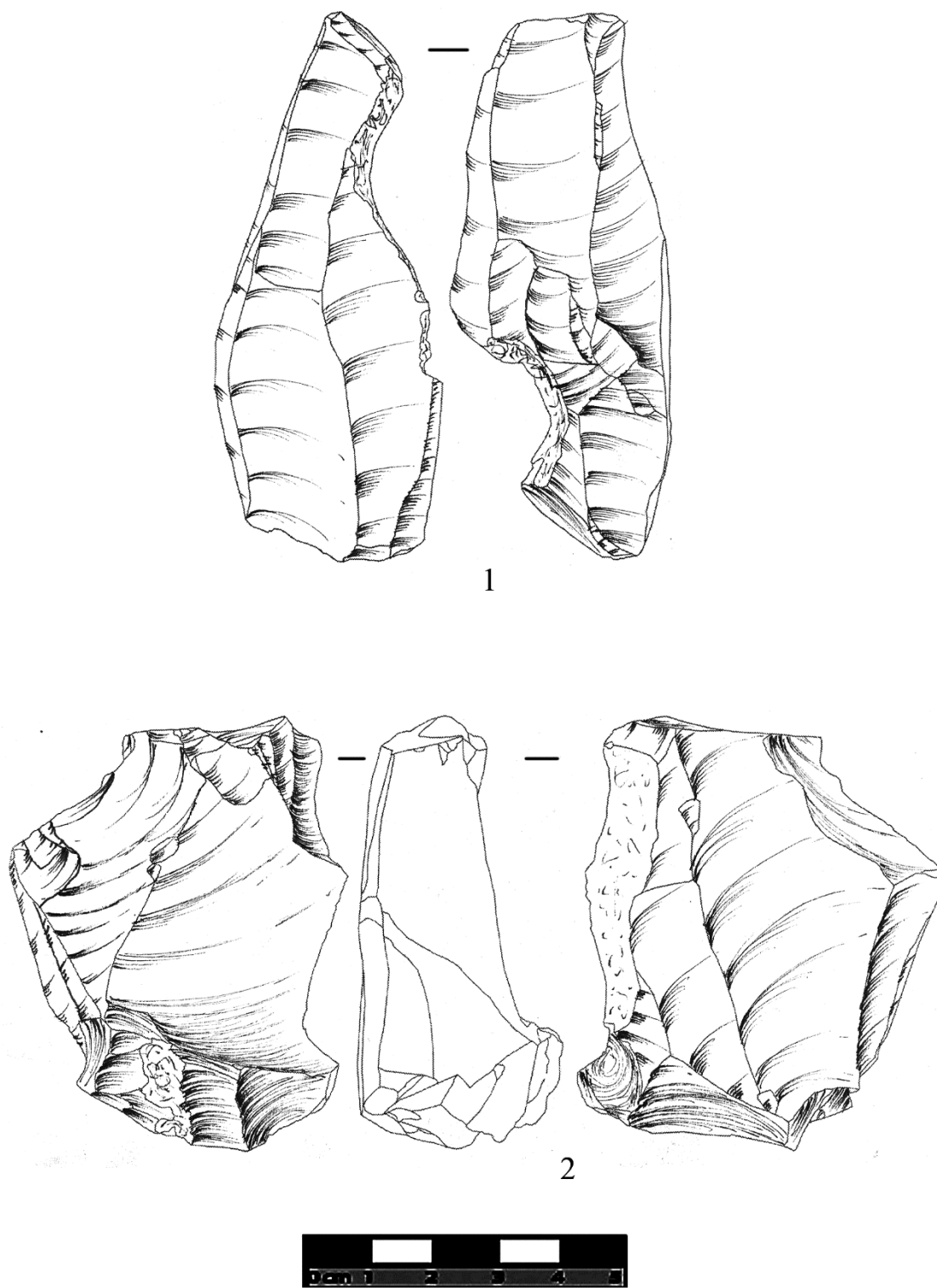

Рис.108. Ключи. Нуклеуси двоплощадкові (за автором).

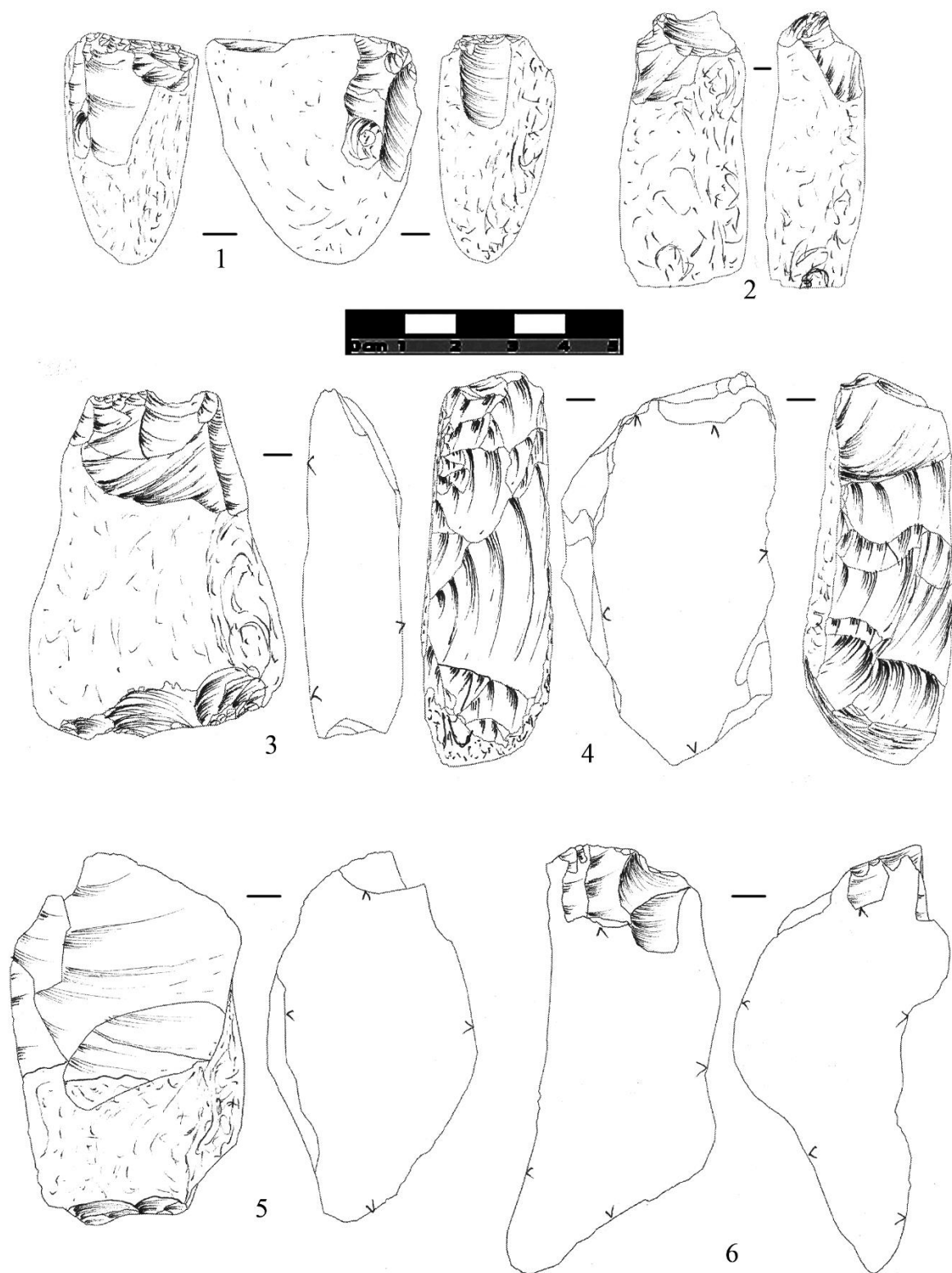

Рис.109. Клюси. Пренуклеуси (за автором).

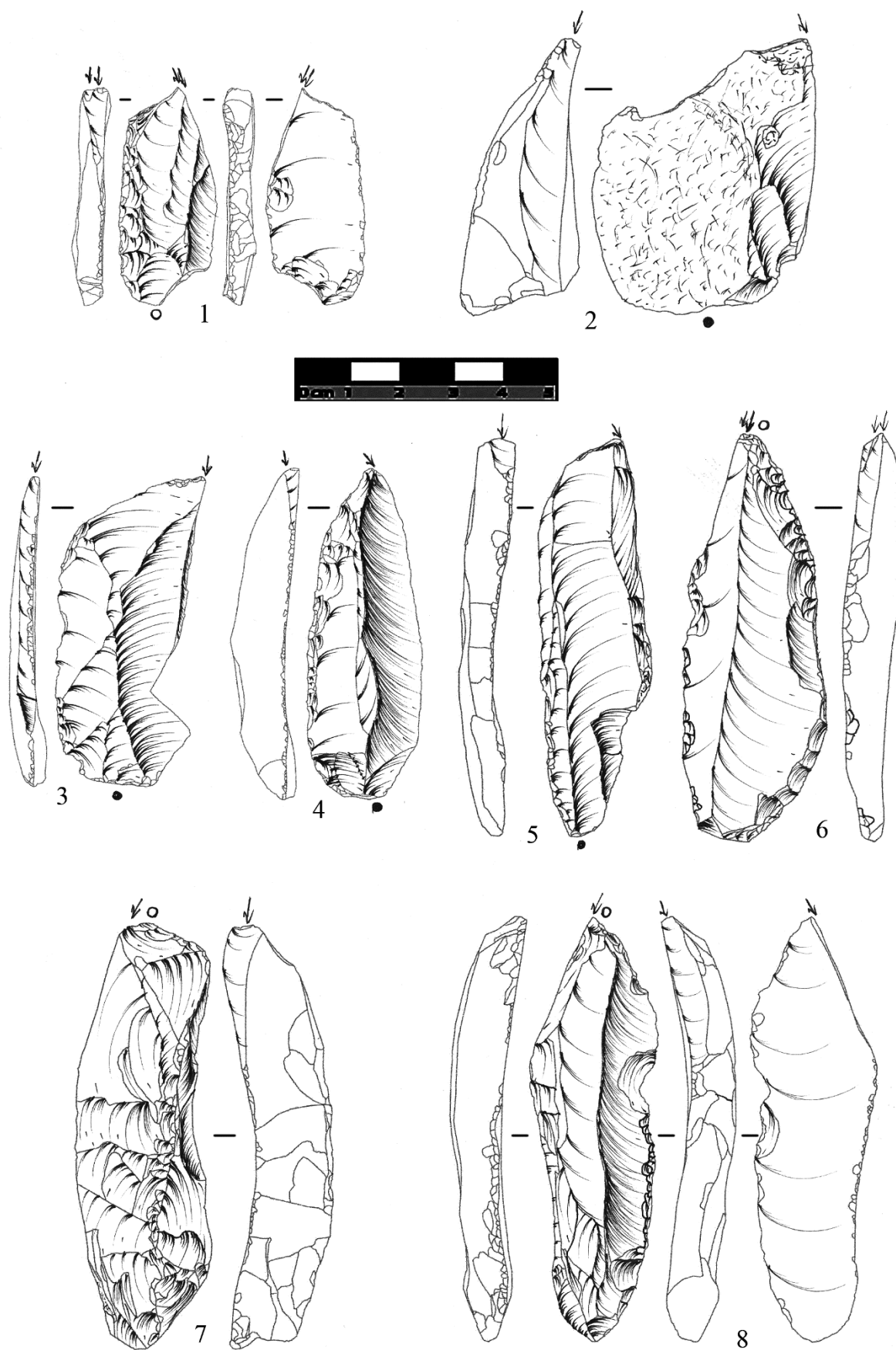

Рис.110. Клюси. Різці (за автором).

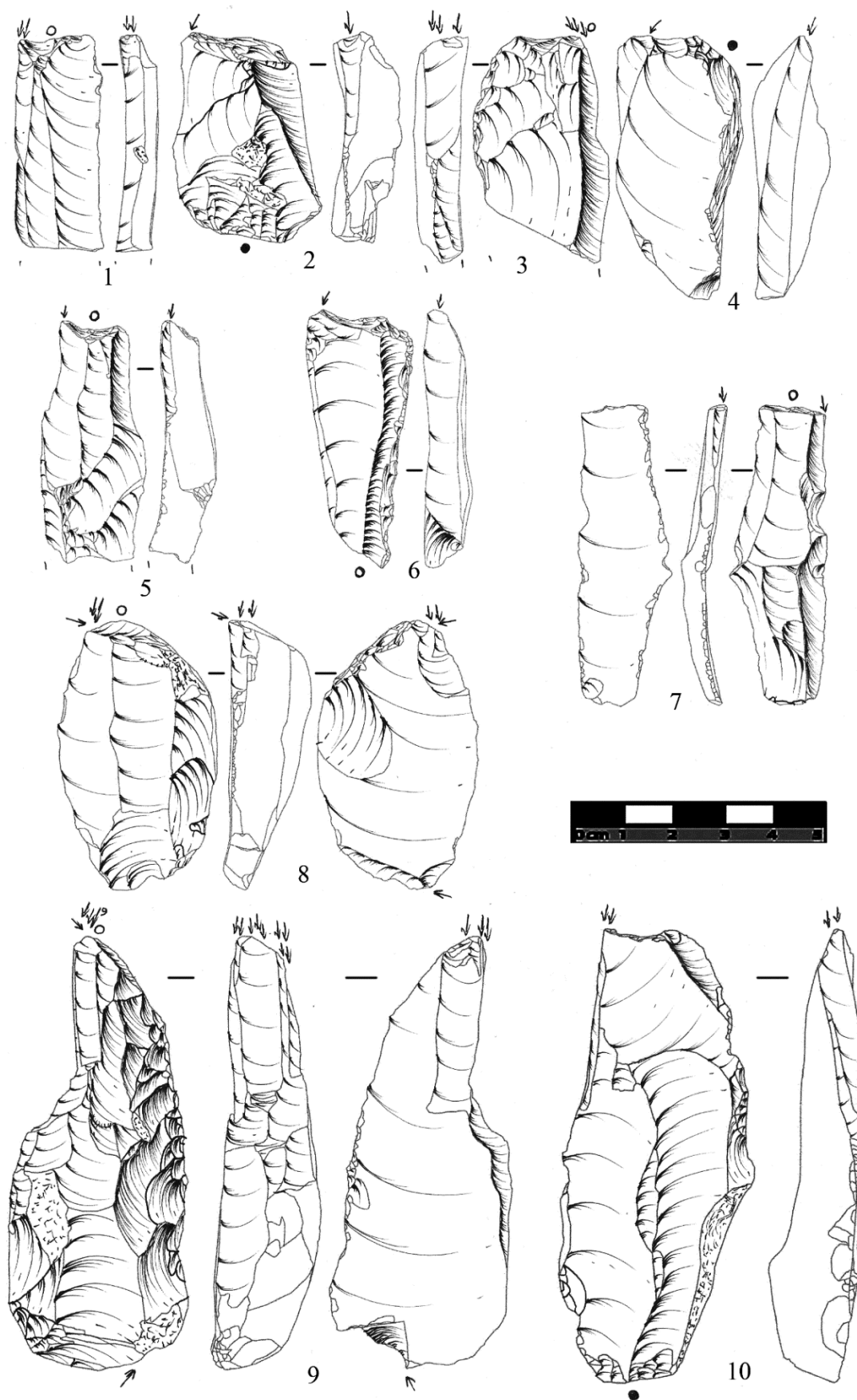

Рис.111. Клюси. Різці (за автором).

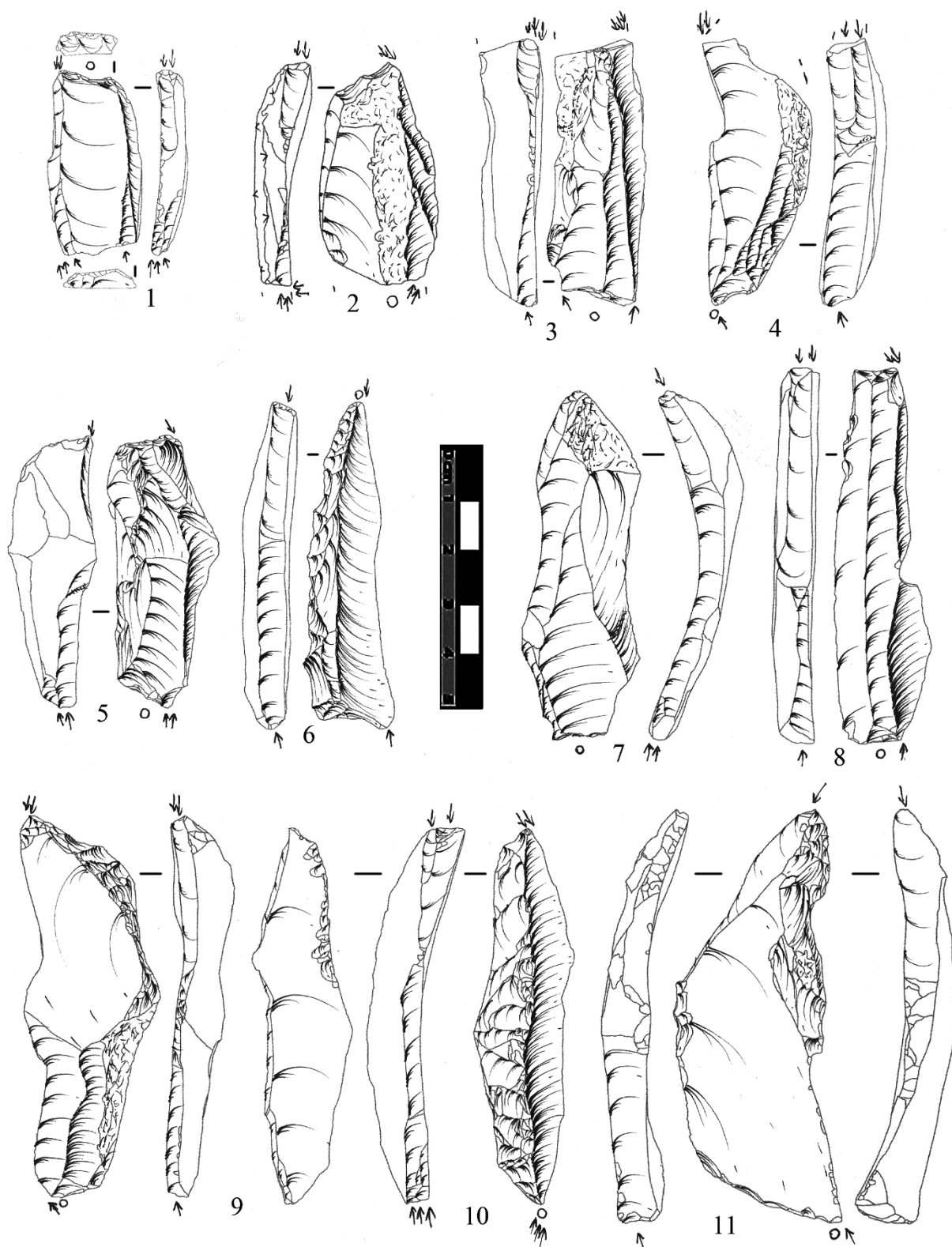

Рис.112. Клюси. Різці (за автором).

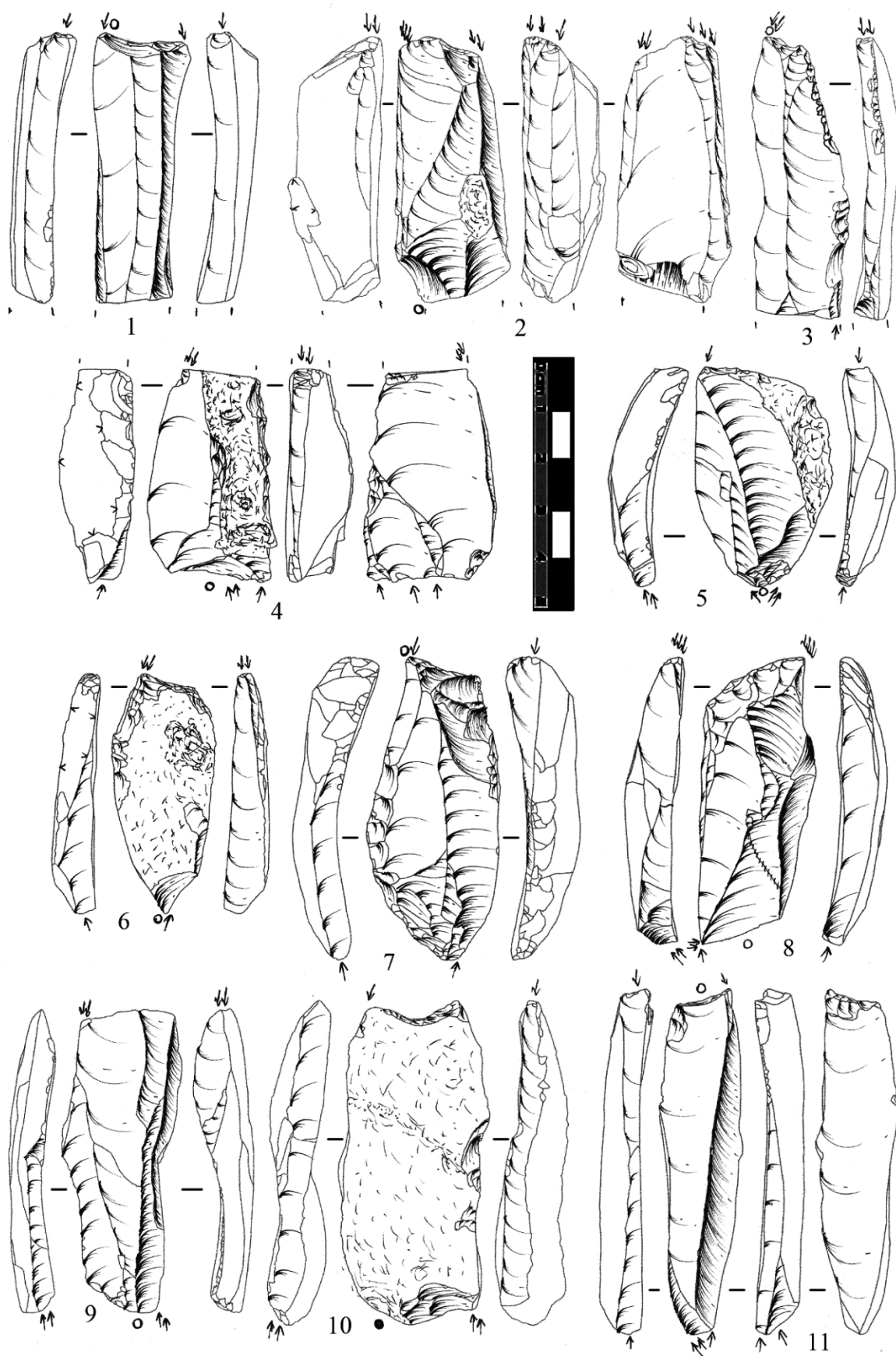

Рис.113. Клюси. Різці (за автором).

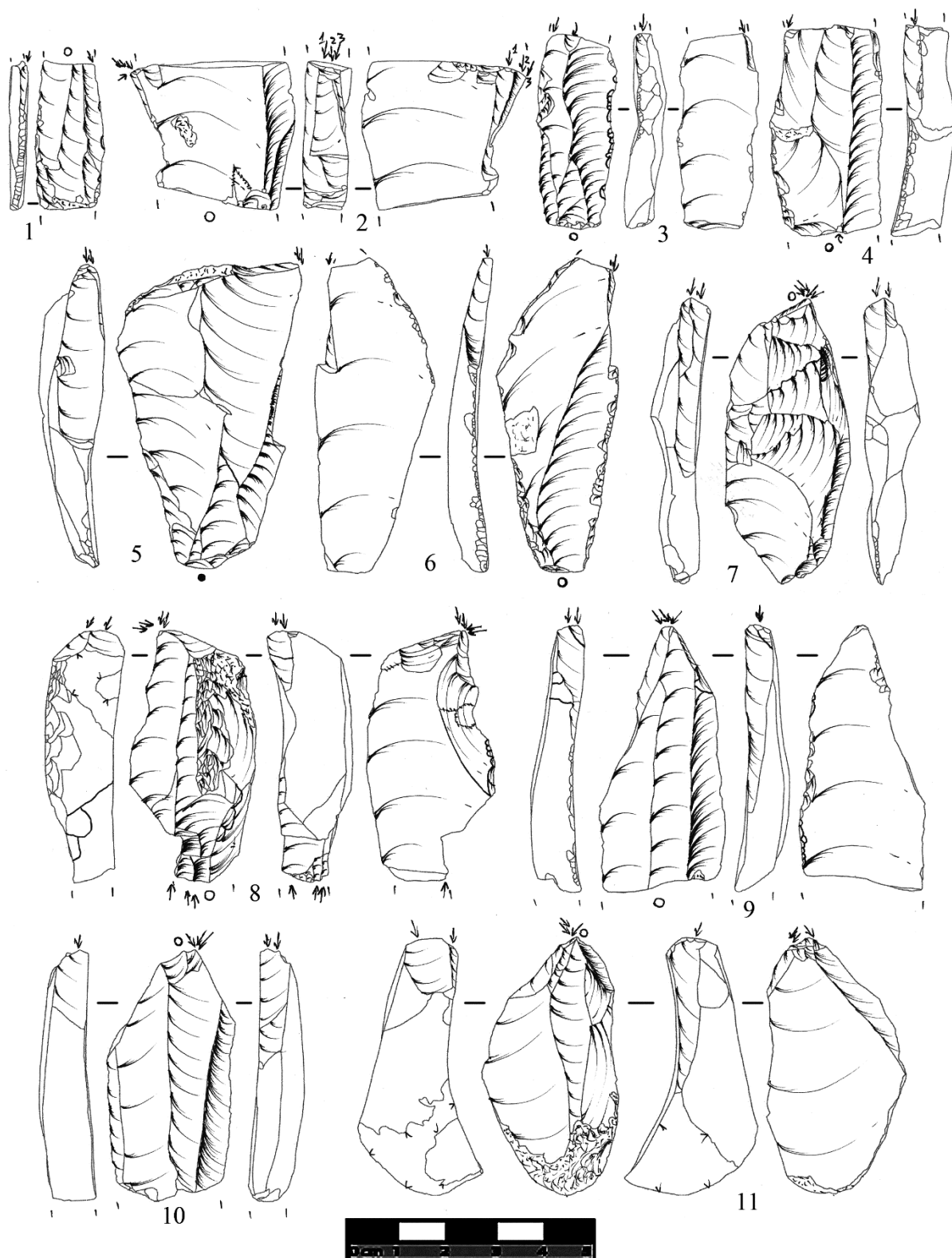

Рис.114. Клюси. Різці (за автором).

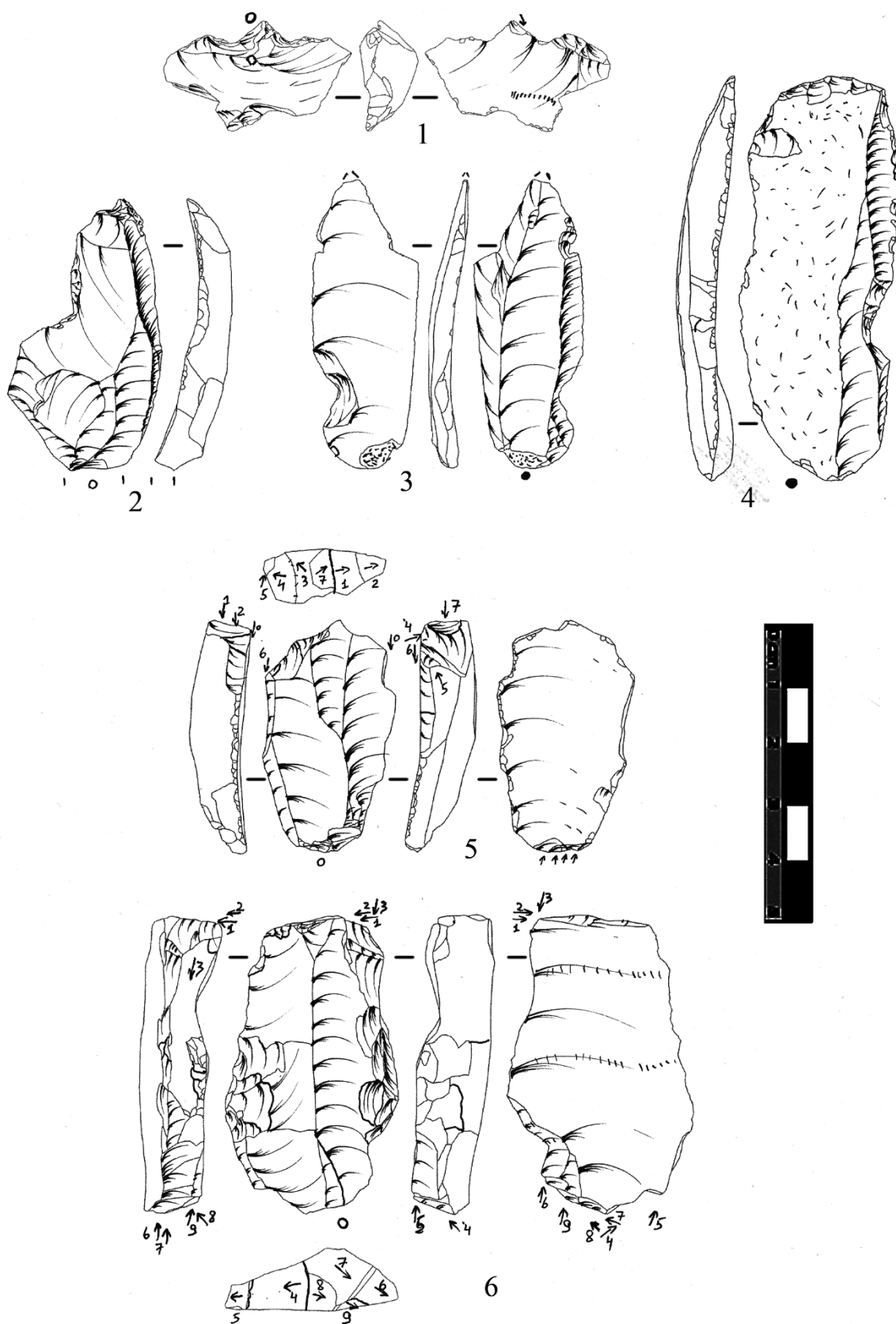

Рис.115. Ключи. 1 – проколка; 2-4 – пластины з виїмками; 5-6 – різці (за автором).

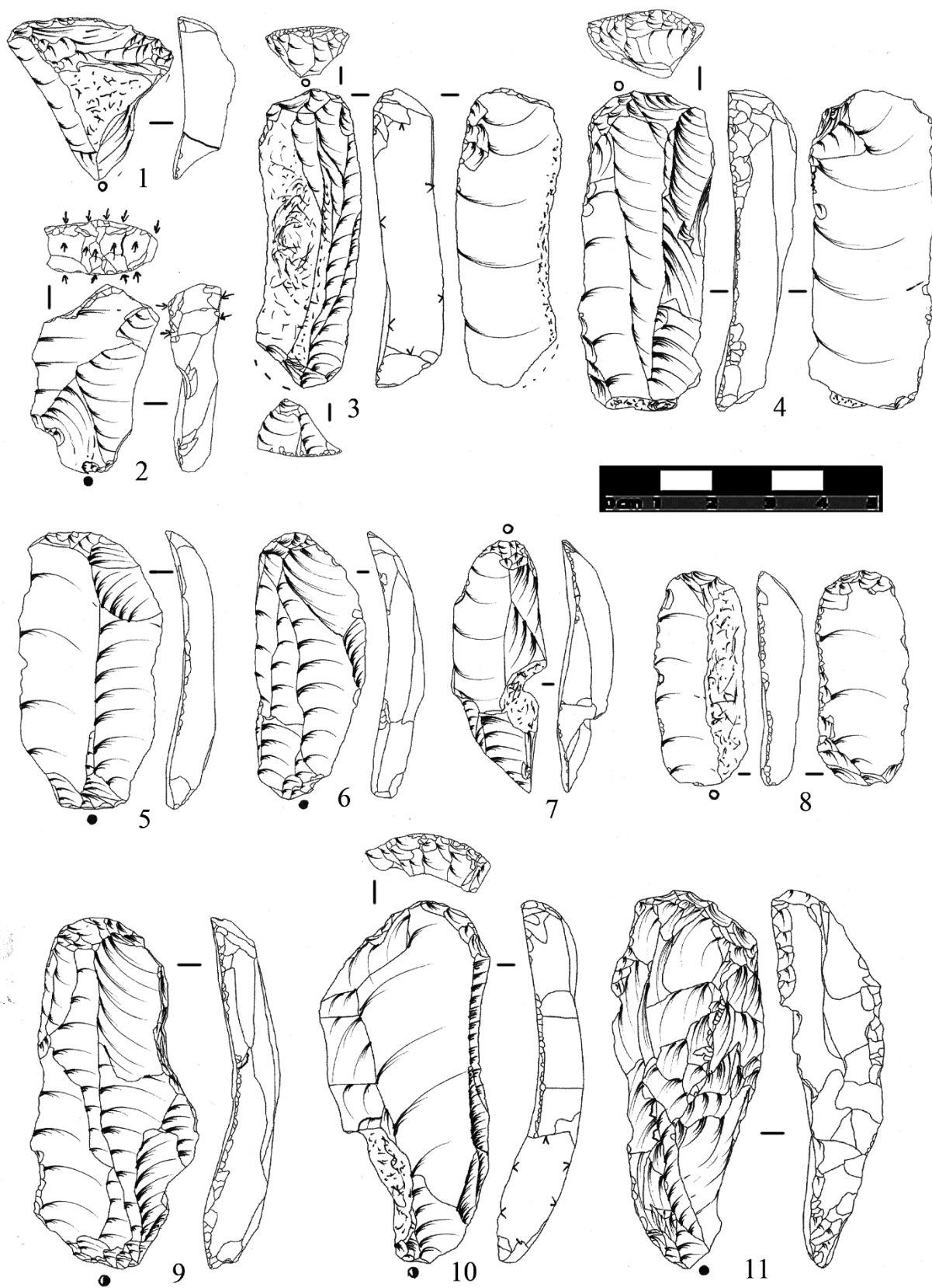

Рис.116. Клюси. Скребачки (за автором).

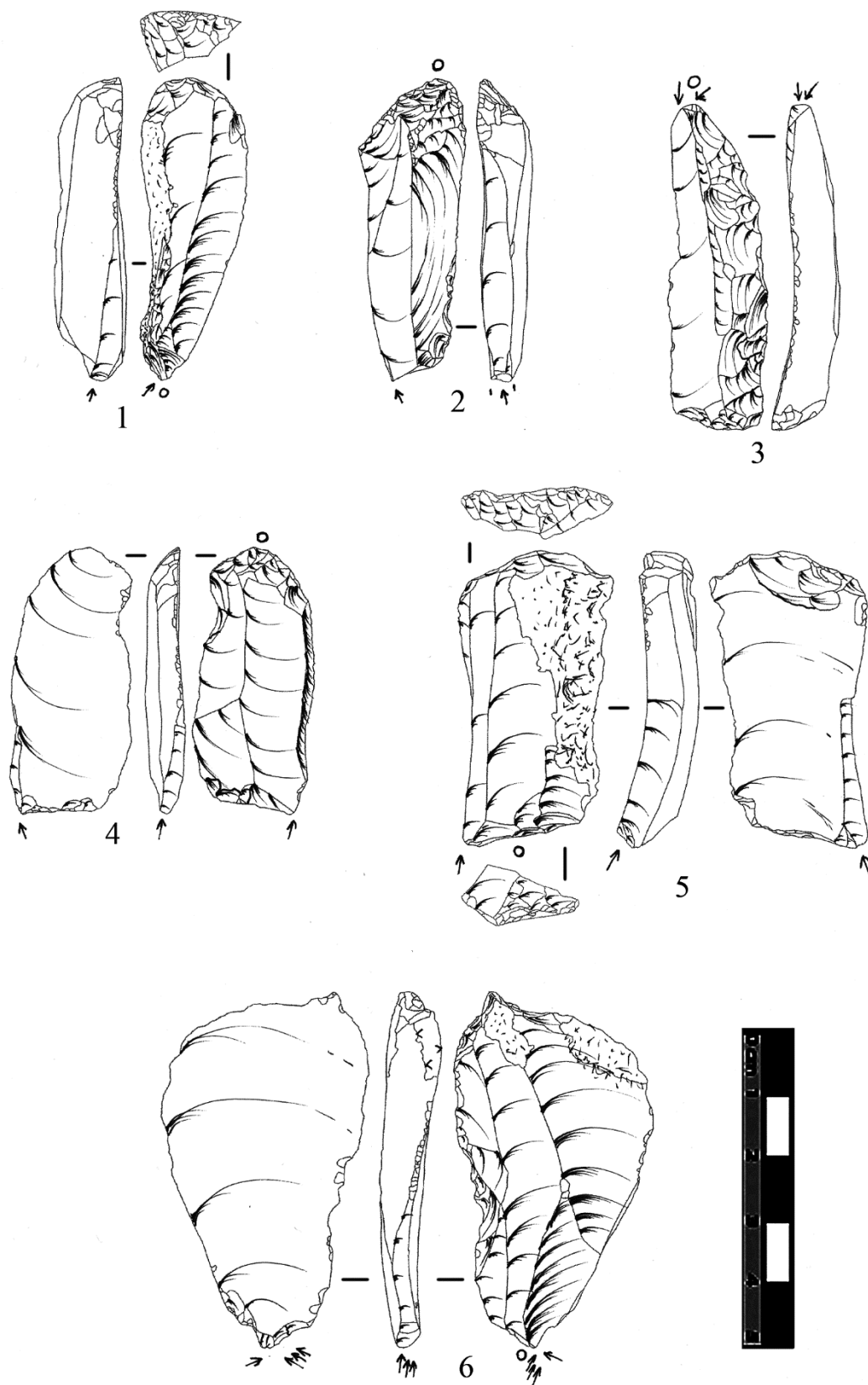

Рис.117. Ключи. Комбіновані знаряддя (за автором).

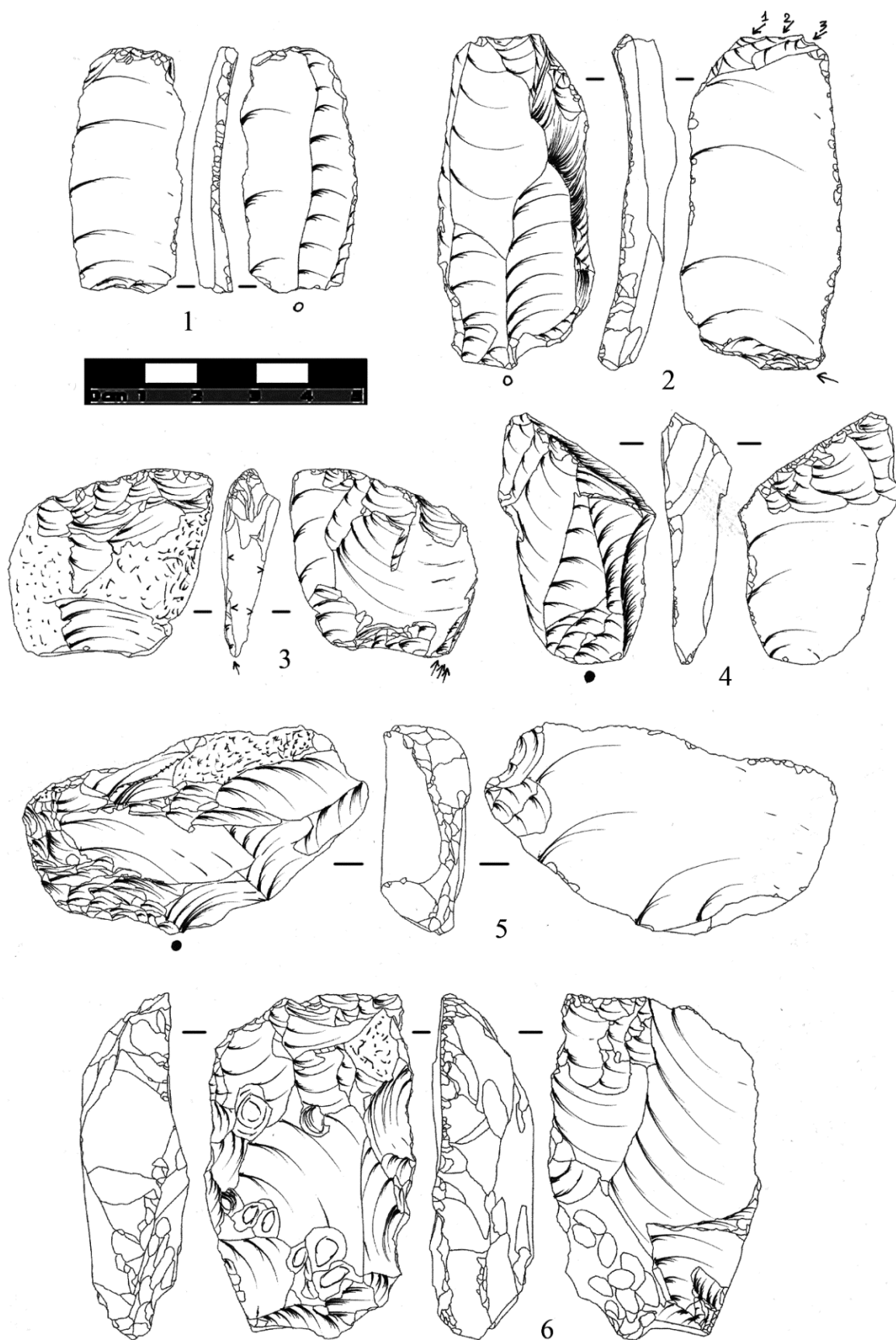

Рис.118. Клюси. 1-2 – НКТ; 3-6 – долотоподібні (за автором).

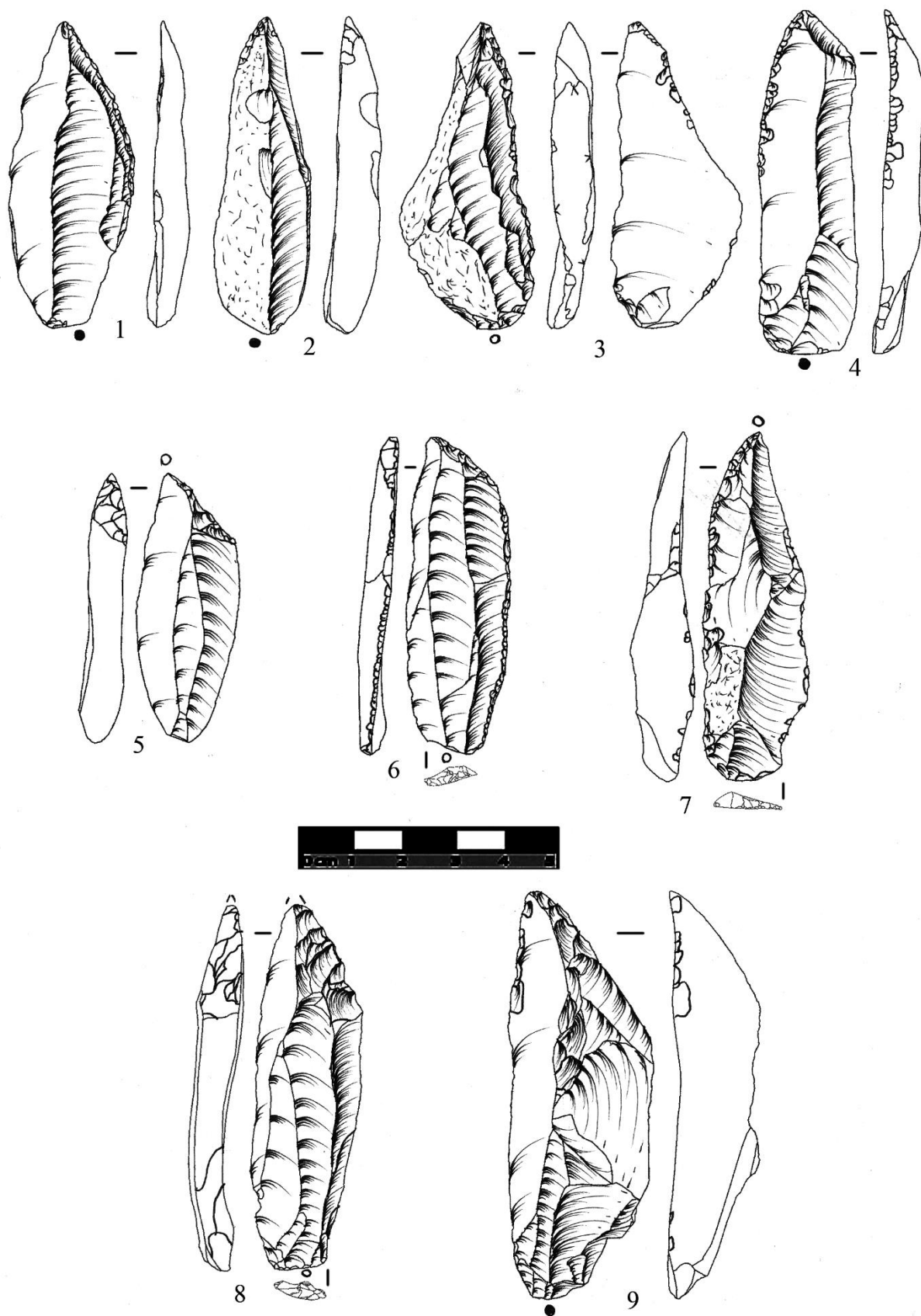

Рис.119. Клюси. Вістря латерально ретушовані: 1-4 – симетричні; 5-9 – зі скошеним кінцем (за автором).

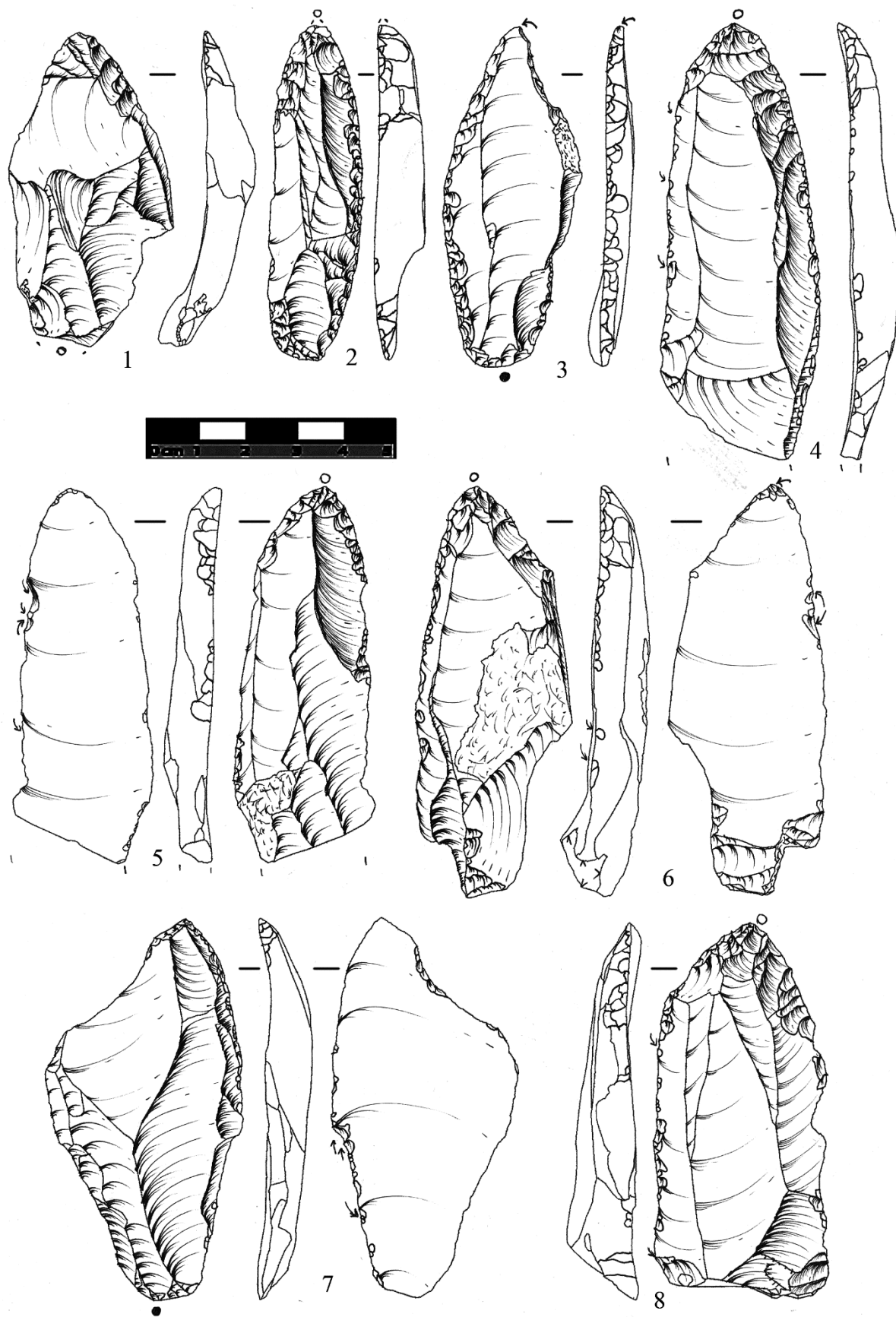

Рис.120. Клюси. Вістря білатеральні симетричні (за автором).

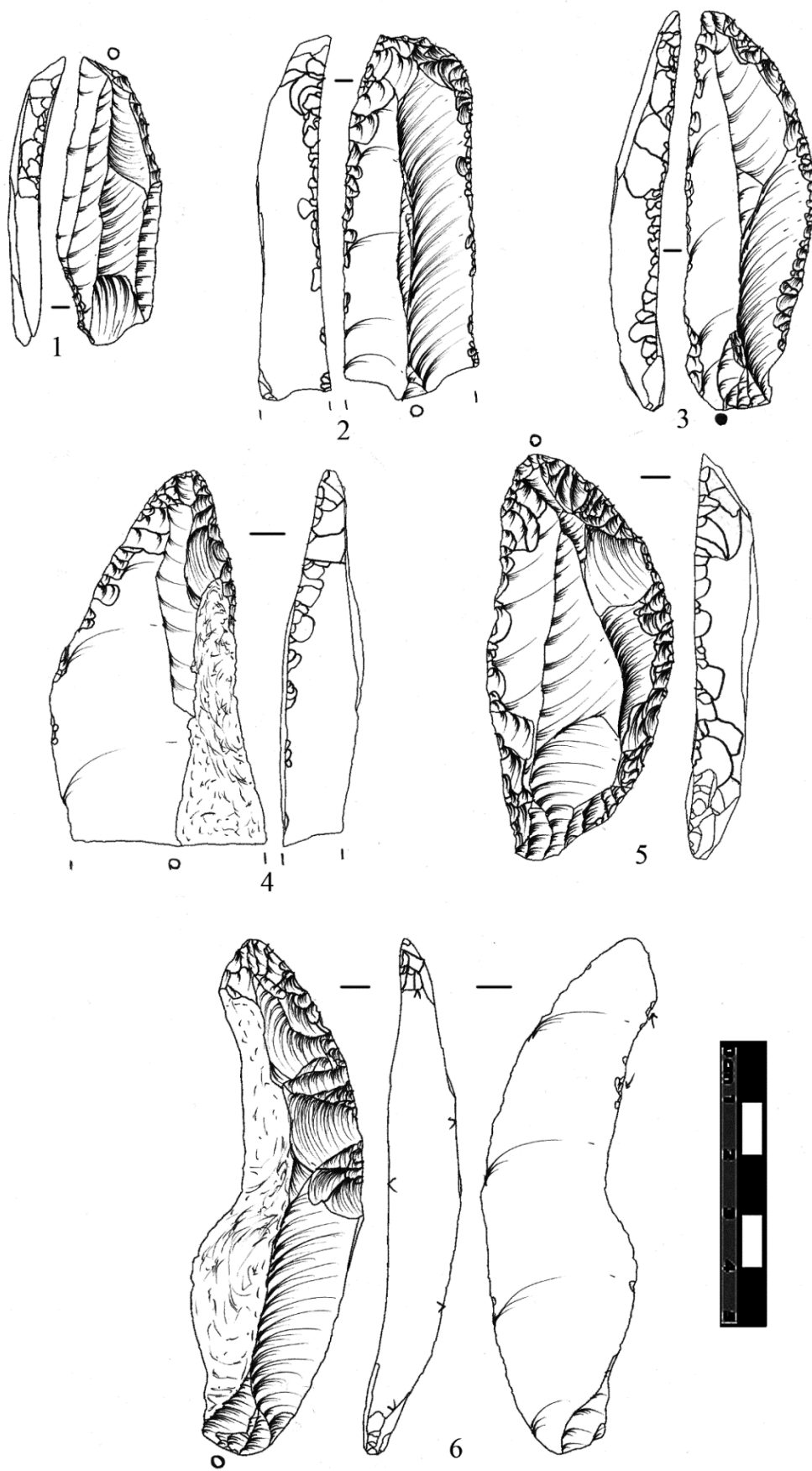

Рис.121. Клюси. Вістря білатеральні зі скошеним кінцем (за автором).

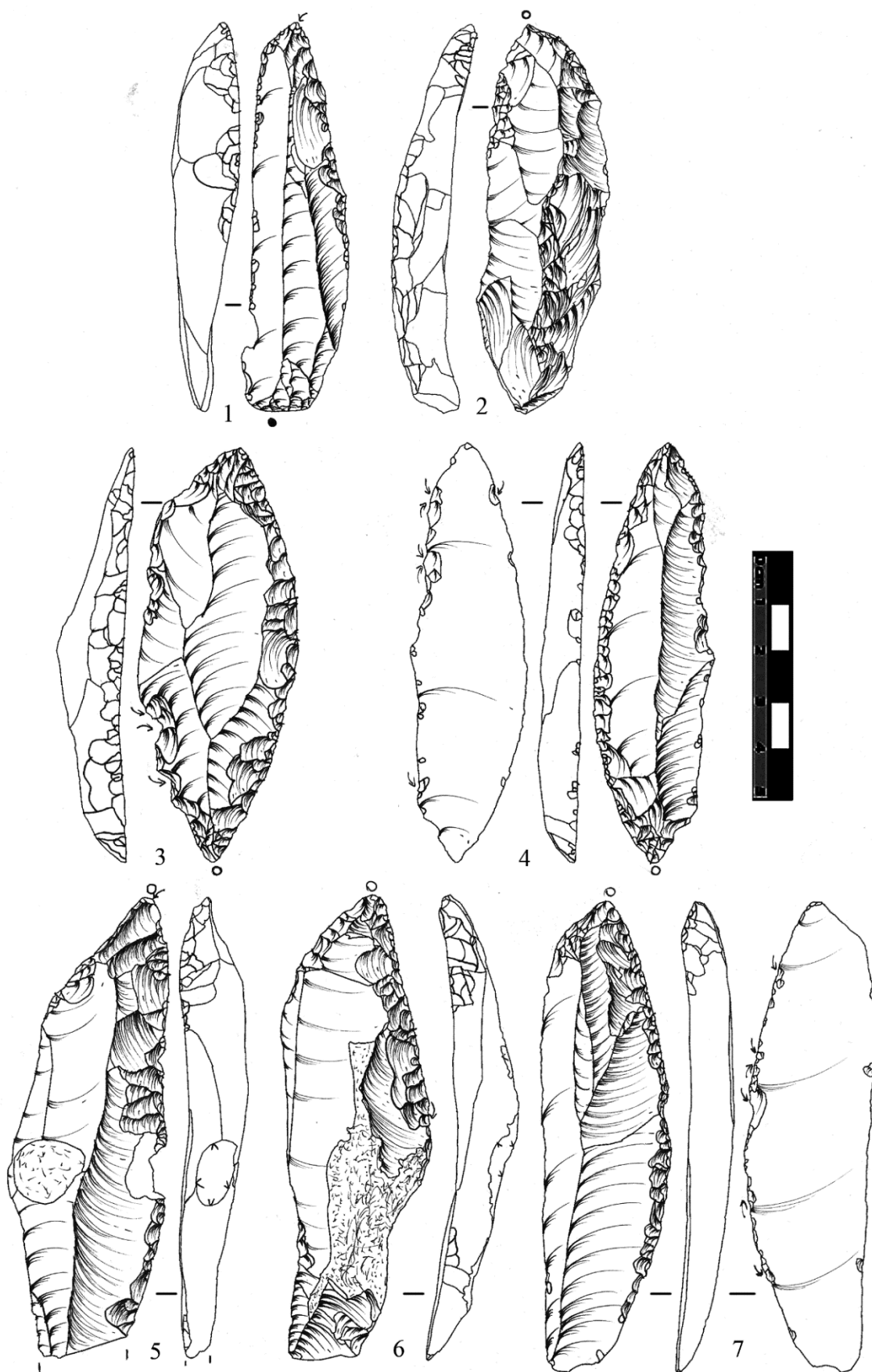

Рис.122. Клюси. Вістря білатеральні зі скошеним кінцем (за автором).

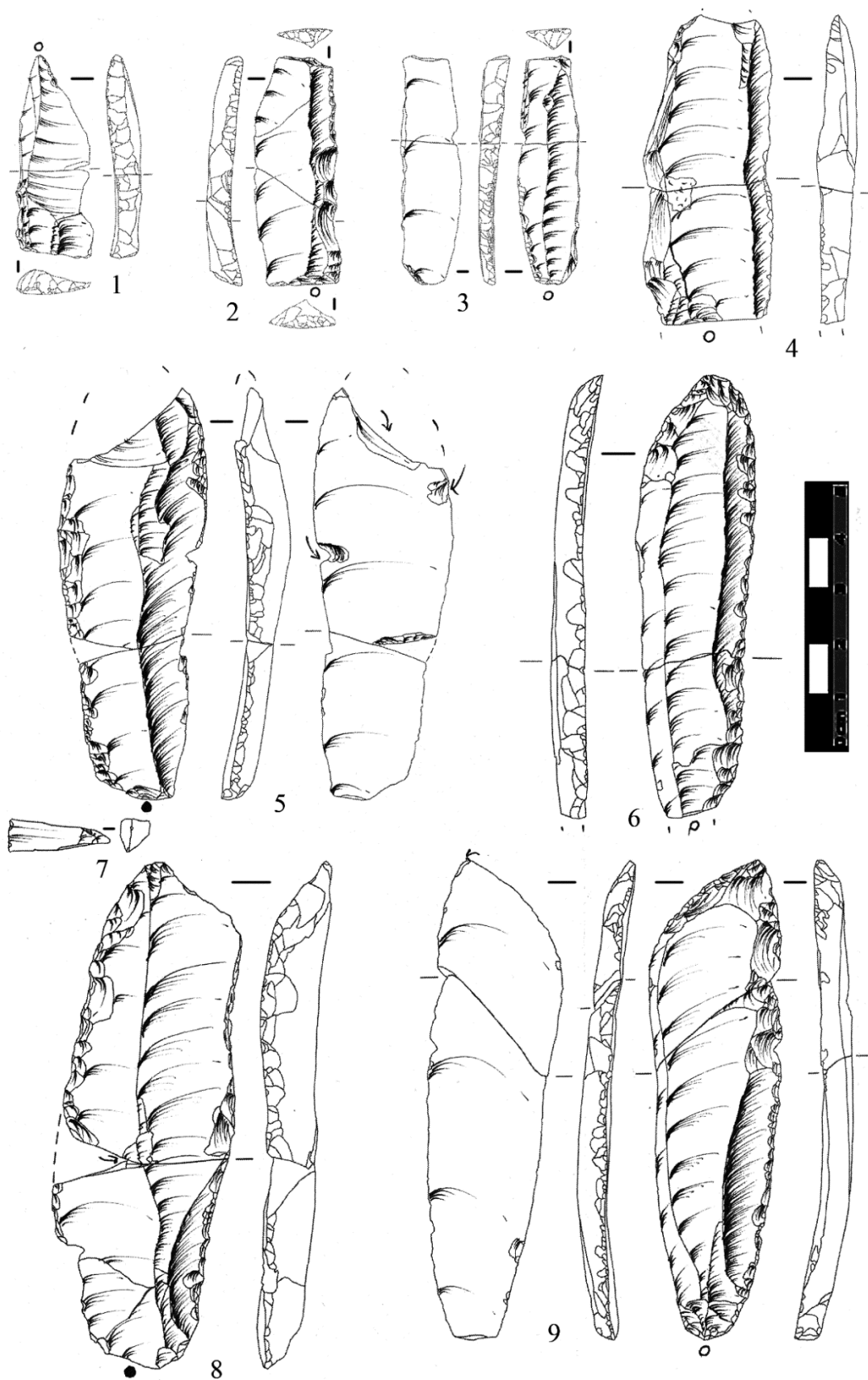

Рис.123. Клюси. Приклади ремонту: 1-4 – вироби з притупленим краєм; 5-9 – вістря великих форм (за автором).

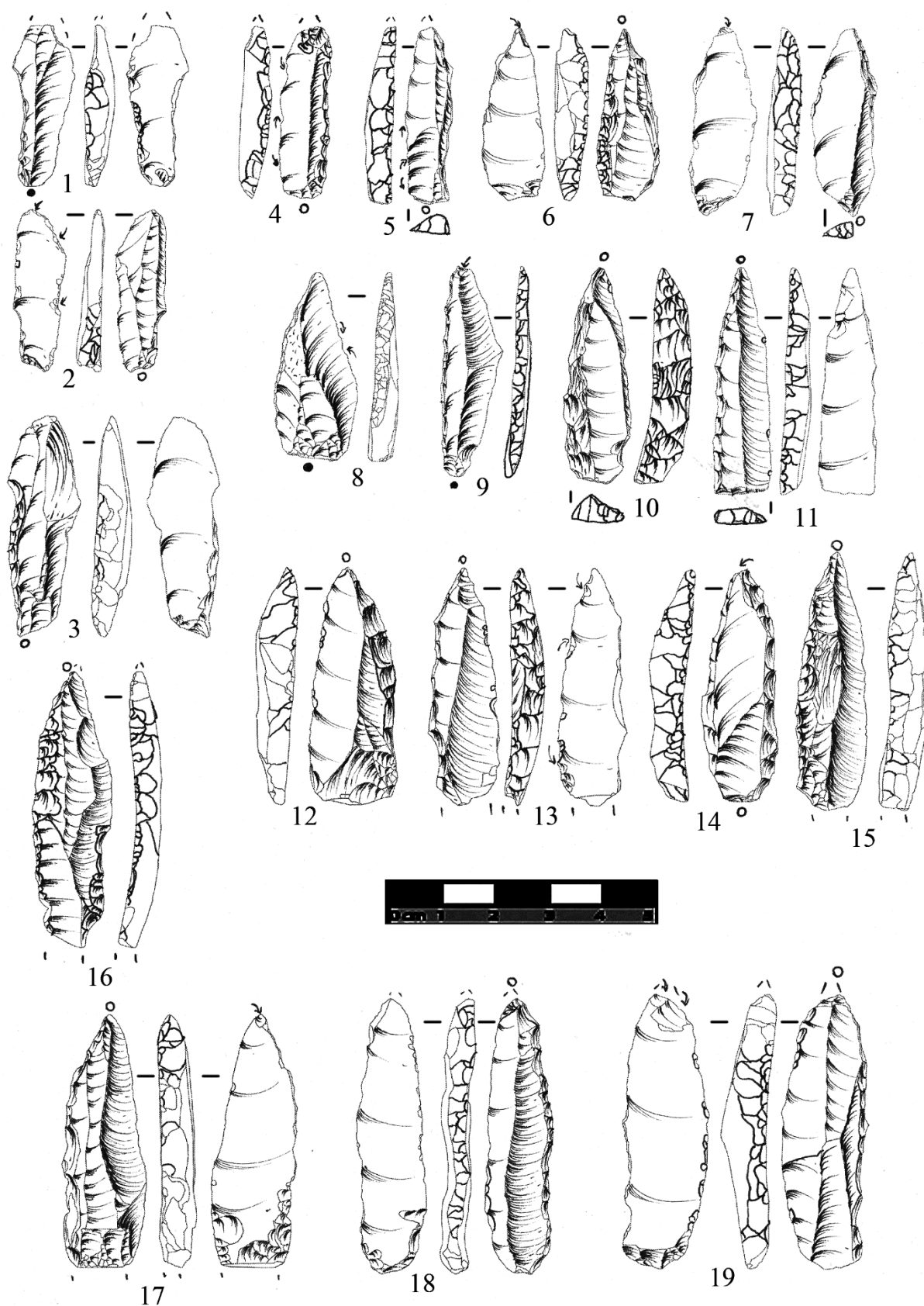

Рис.124. Вістря з притупленим краєм (за автором).

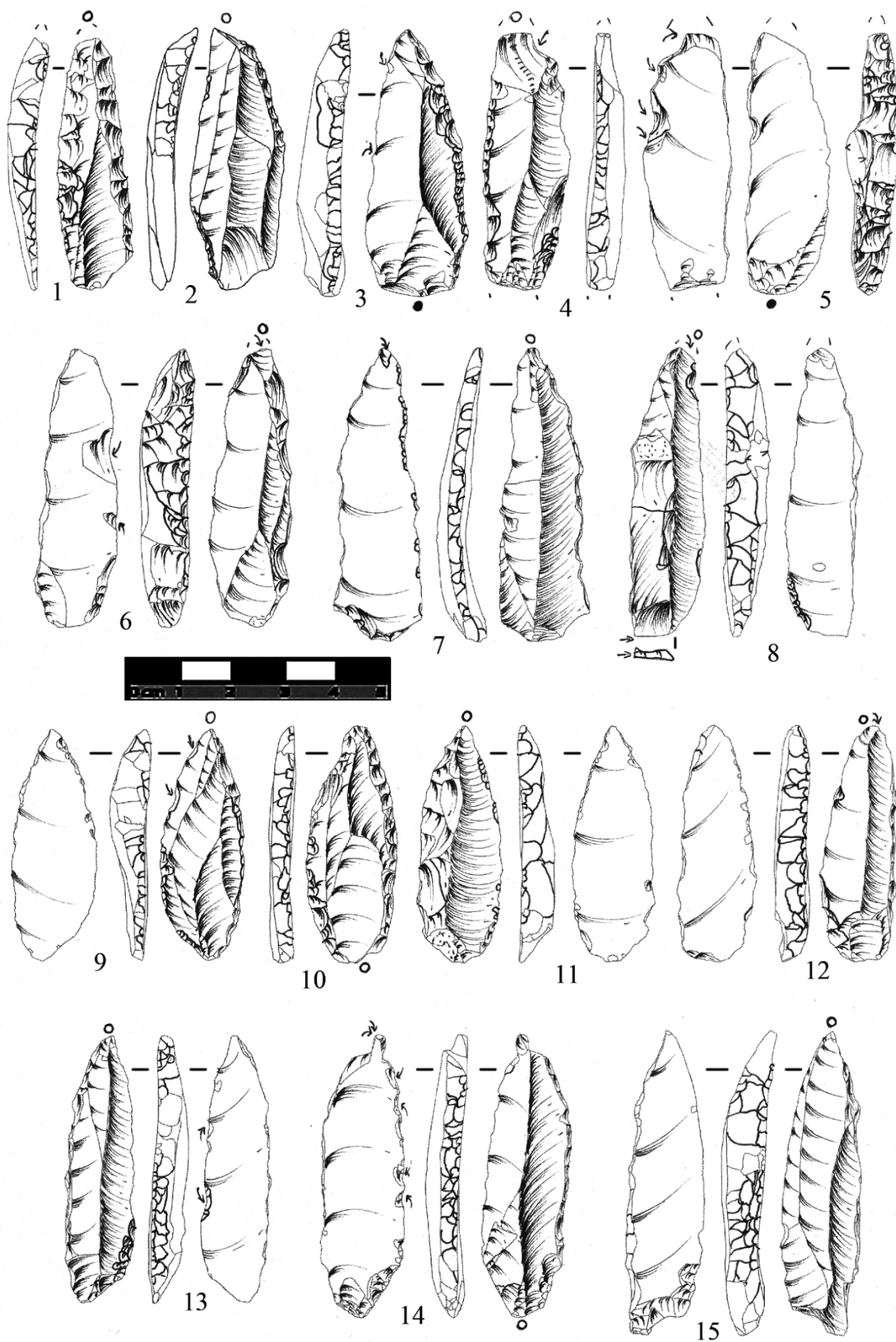

Рис.125. Клюси. Вістря з притупленим краєм (за автором).

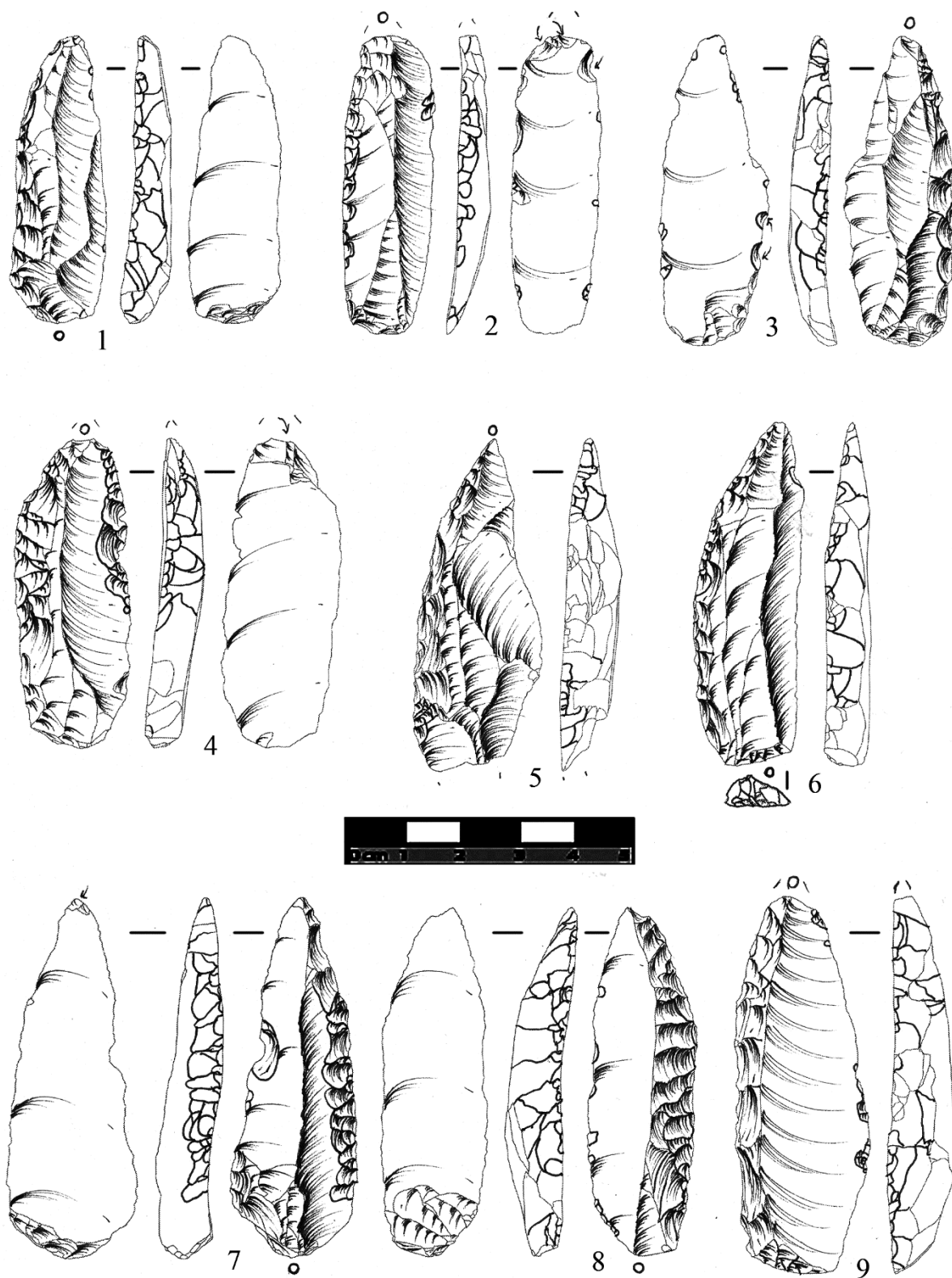

Рис.126. Клюси. Вістря з притупленим краєм (за автором).

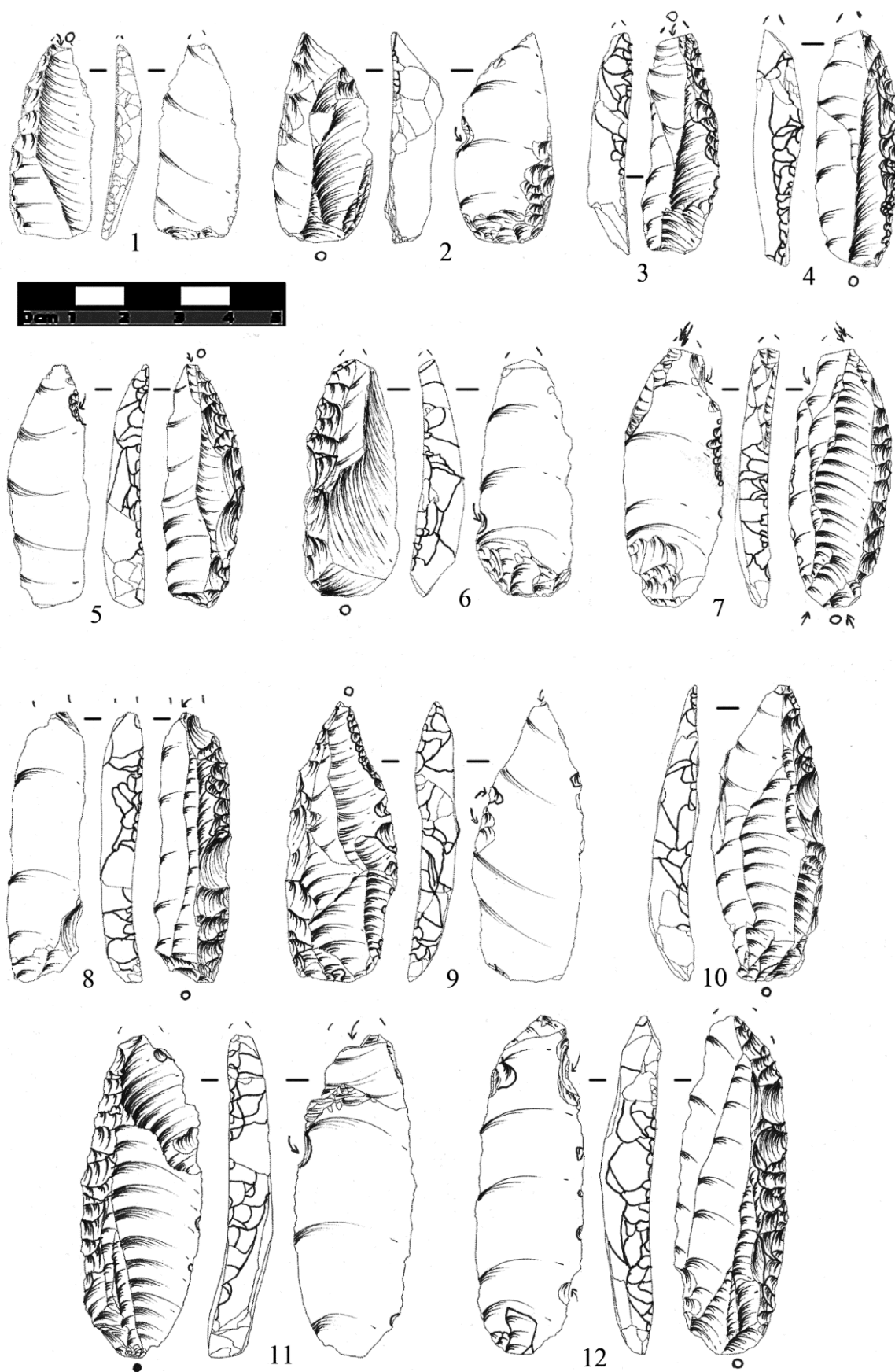

Рис.127. Клюси. Вістря з притупленим краєм (за автором).

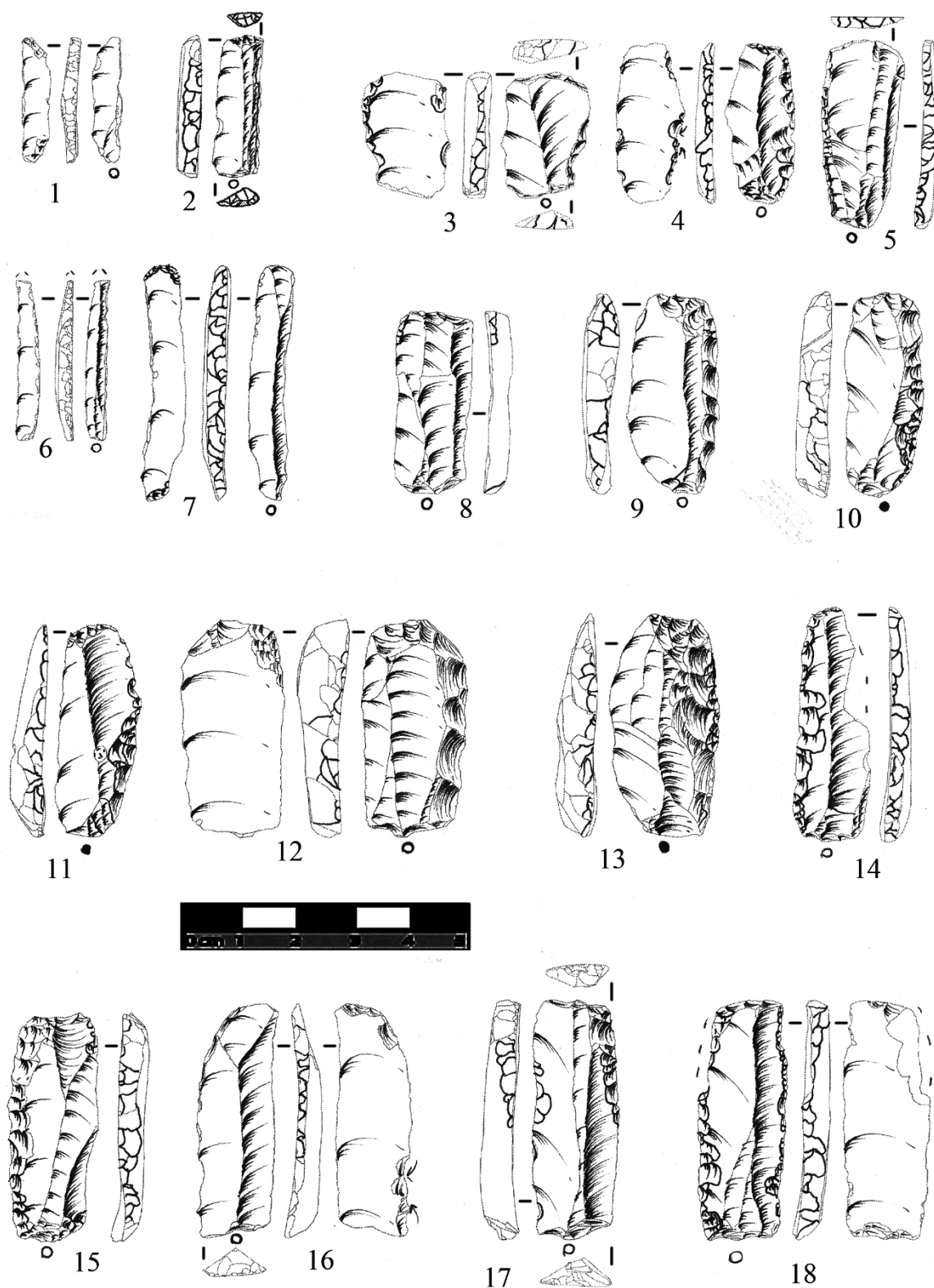

Рис.128. Клюсы. Прямоутники (за автором).

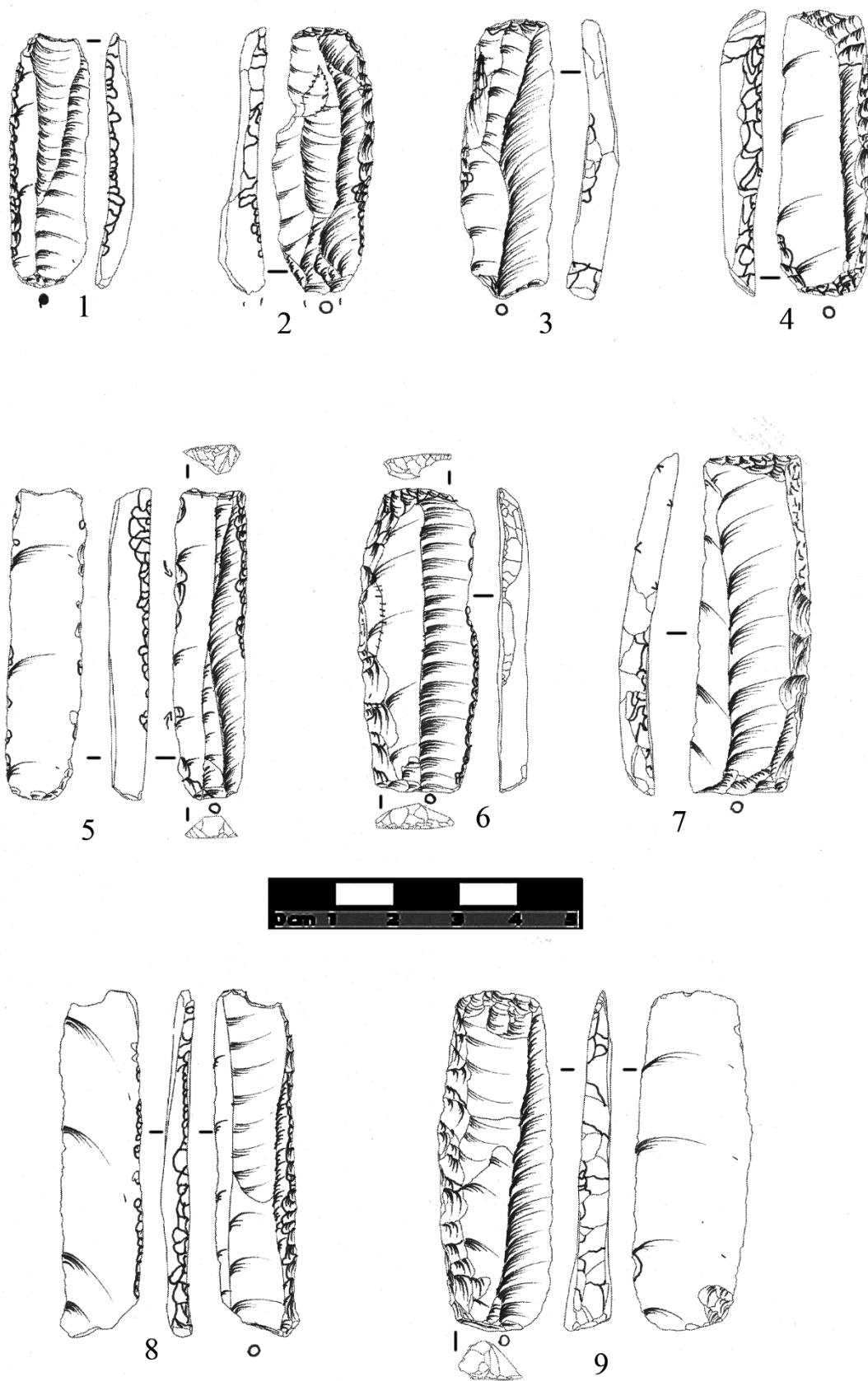

Рис.129. Клюси. Прямокутники (за автором).

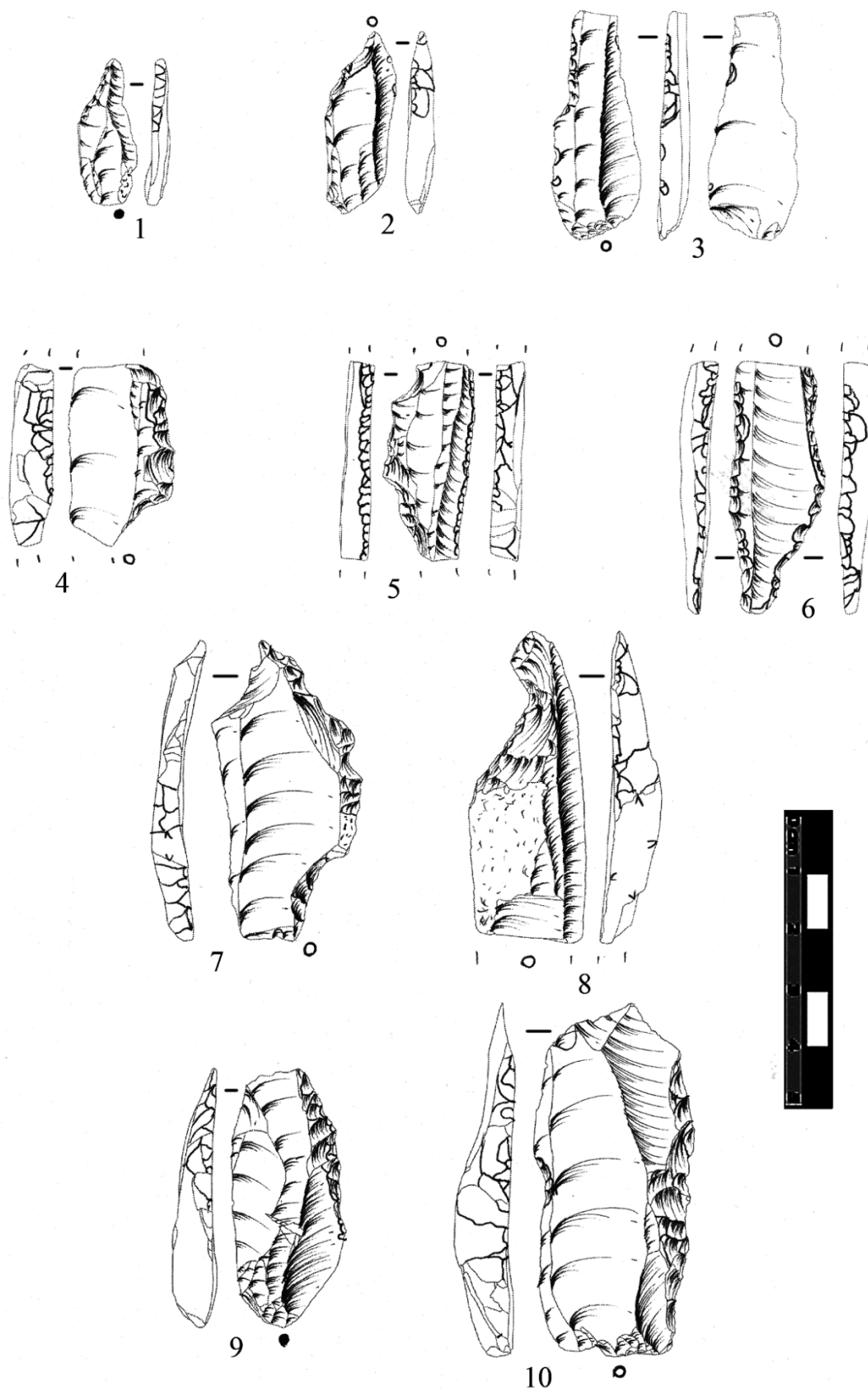

Рис.130. Клюси. Незавершені вироби (за автором).

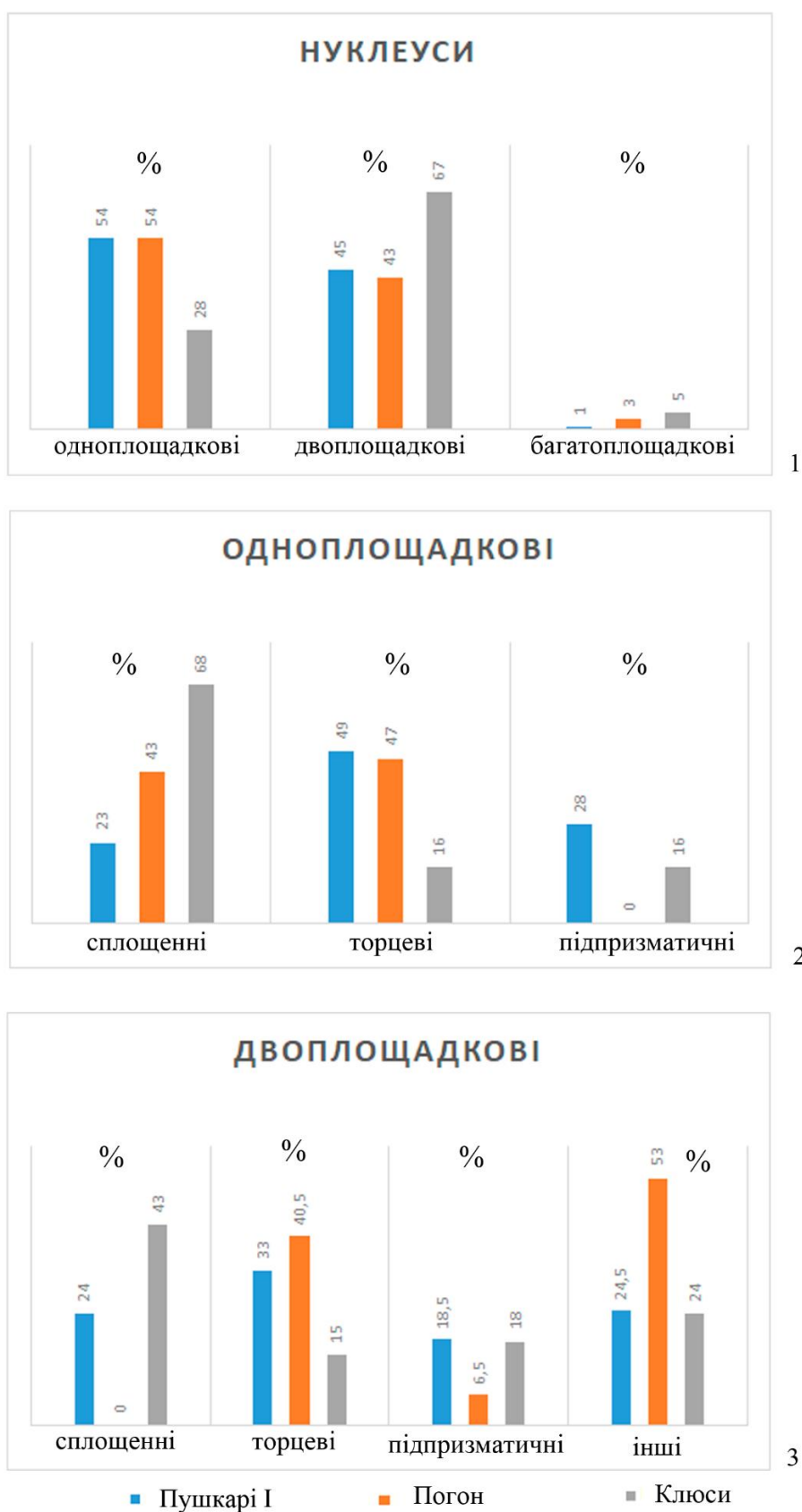
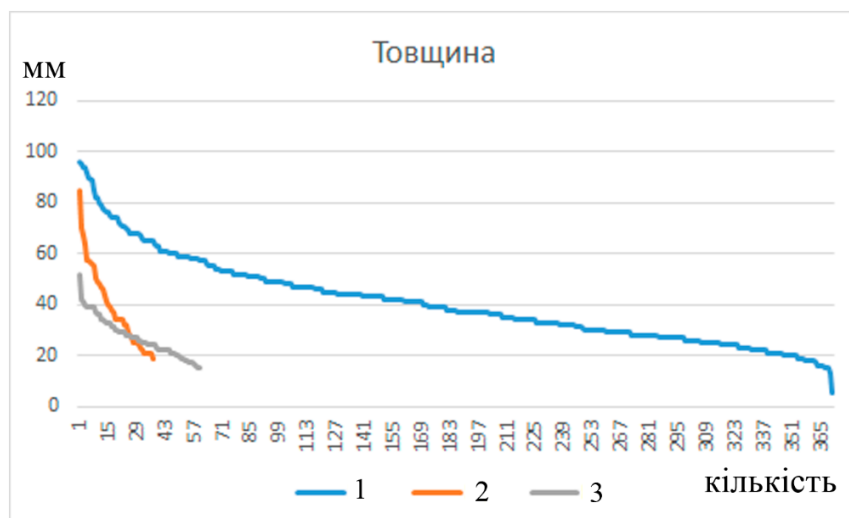
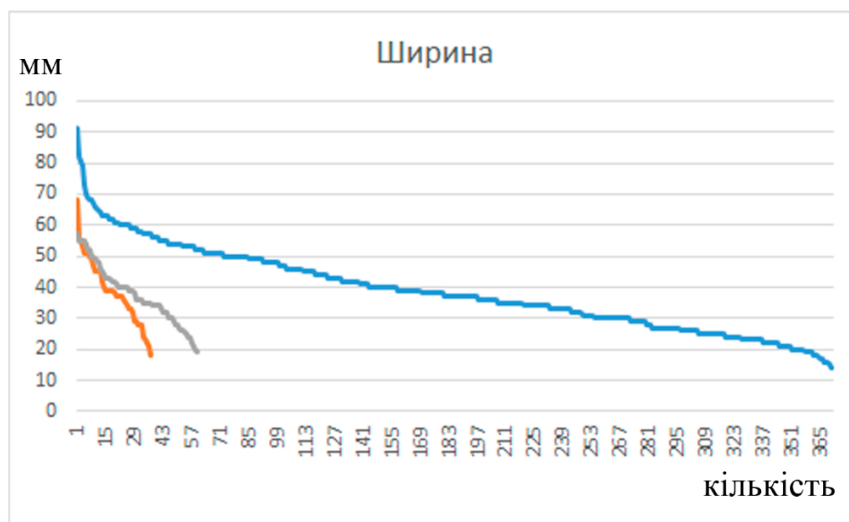
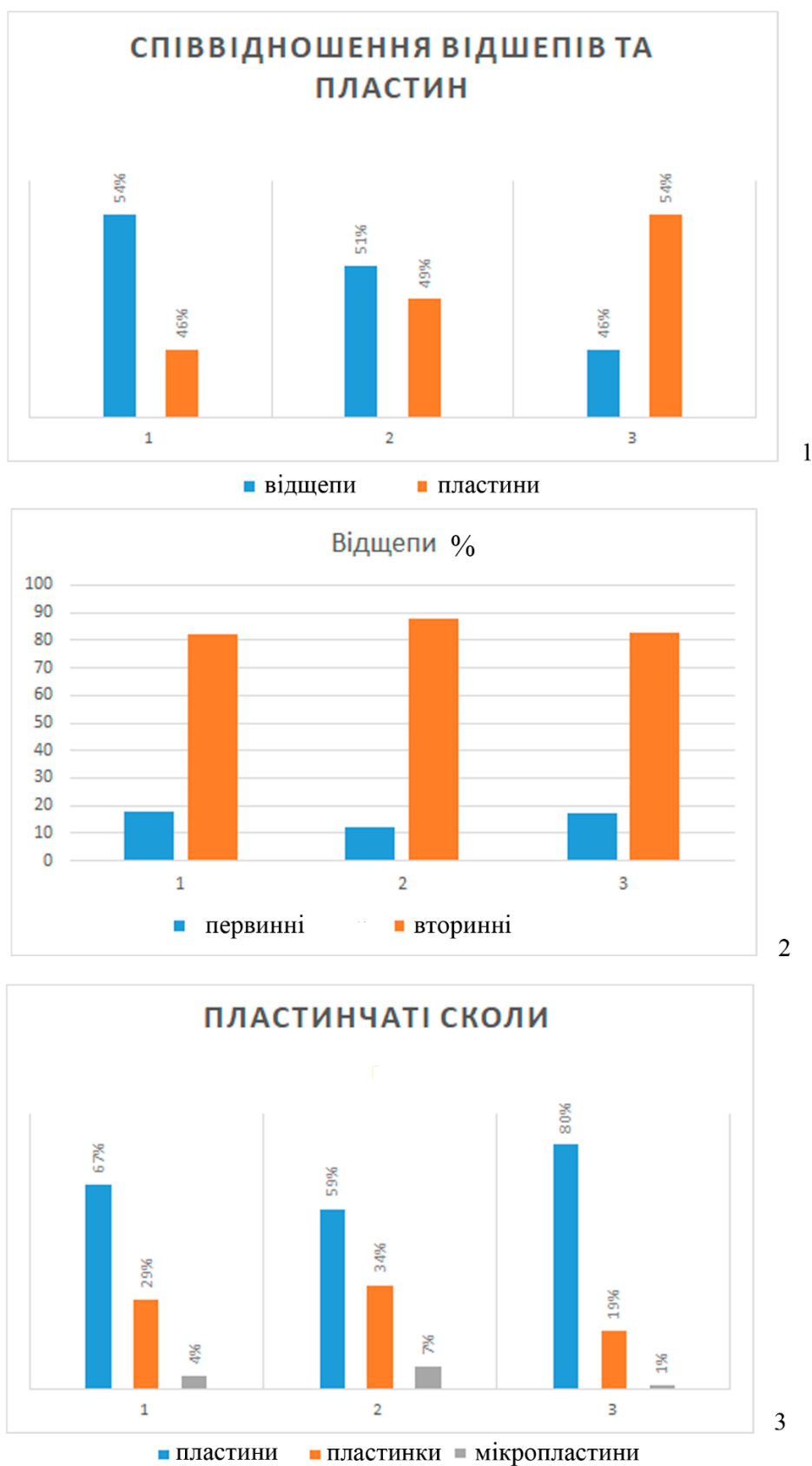

Рис.131. Співвідношення: 1 – всіх нуклеусів; 2 – одноплощадкових; 3 – двоплощадкових.

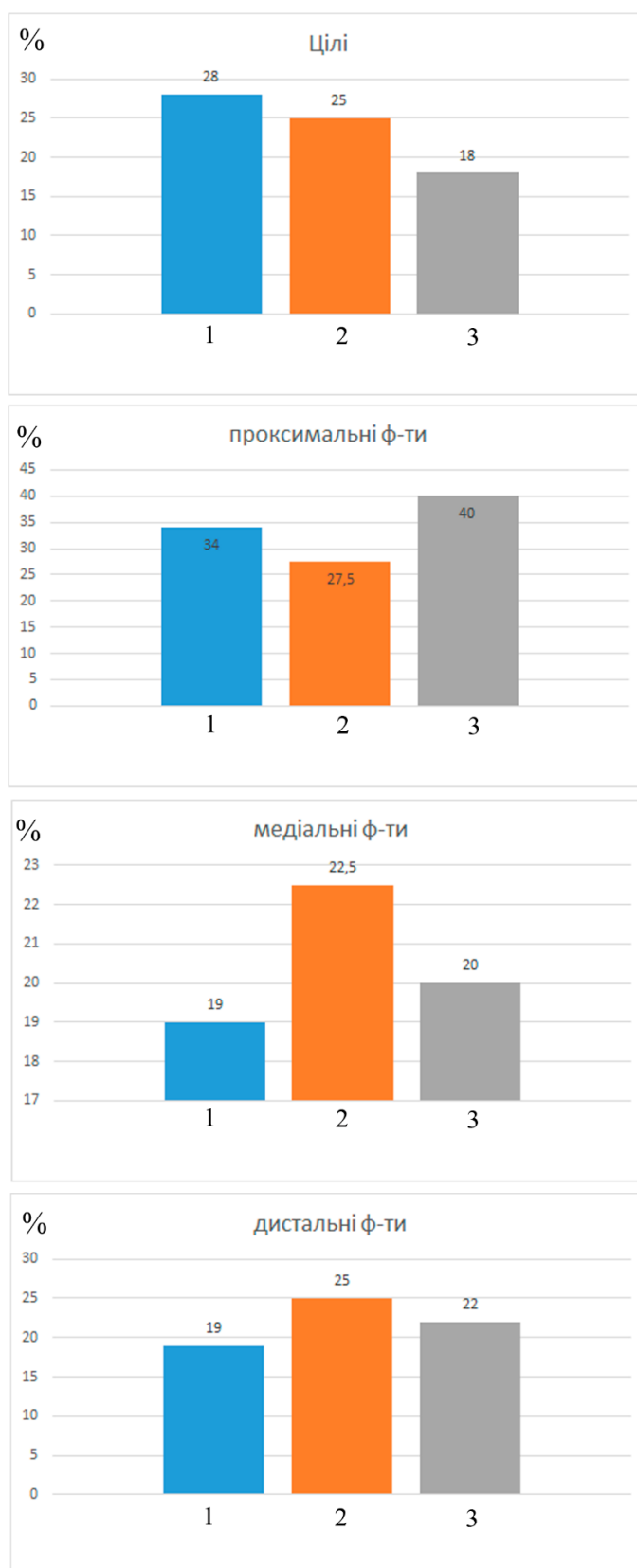
1 - Пушкарі I, 2 - Погон, 3 - Клюси

Рис.132. Нуклеуси.

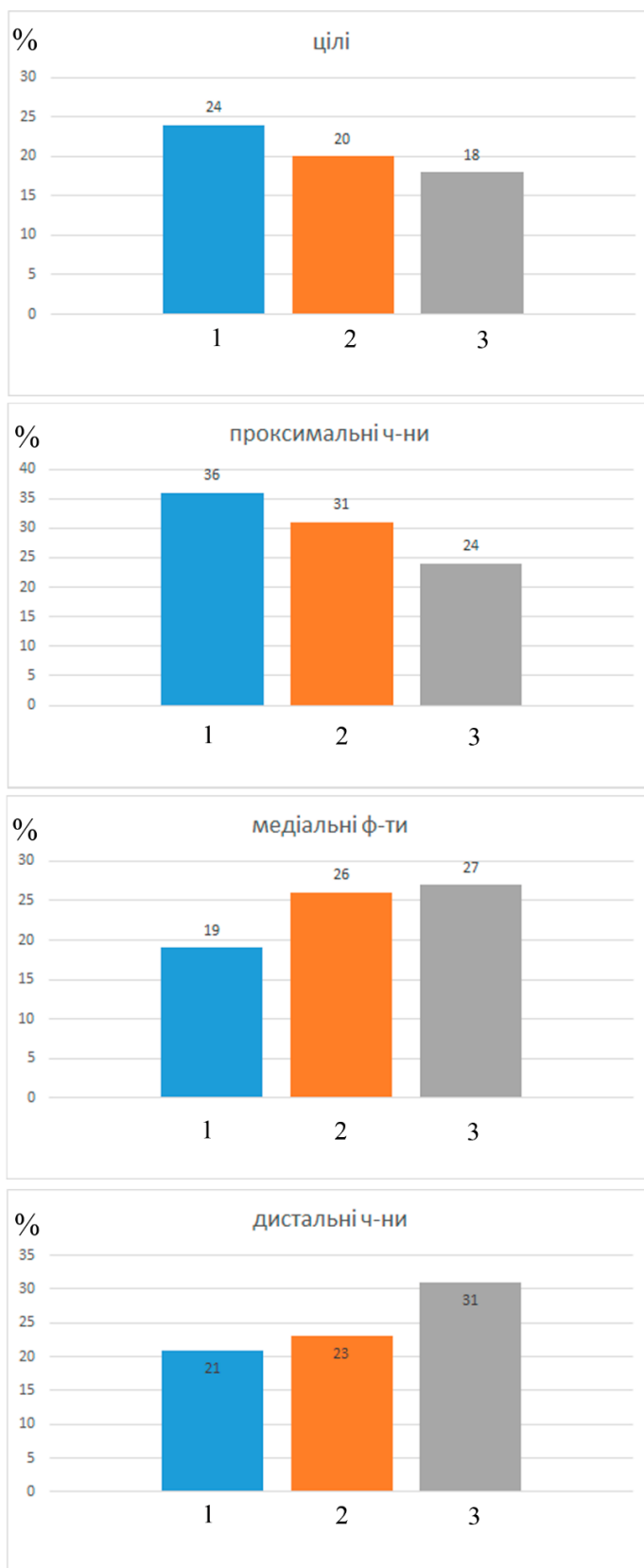
1 - Пушкарі I, 2 - Погон, 3 - Ключи

Рис.133. Співвідношення пластин та відщепів.

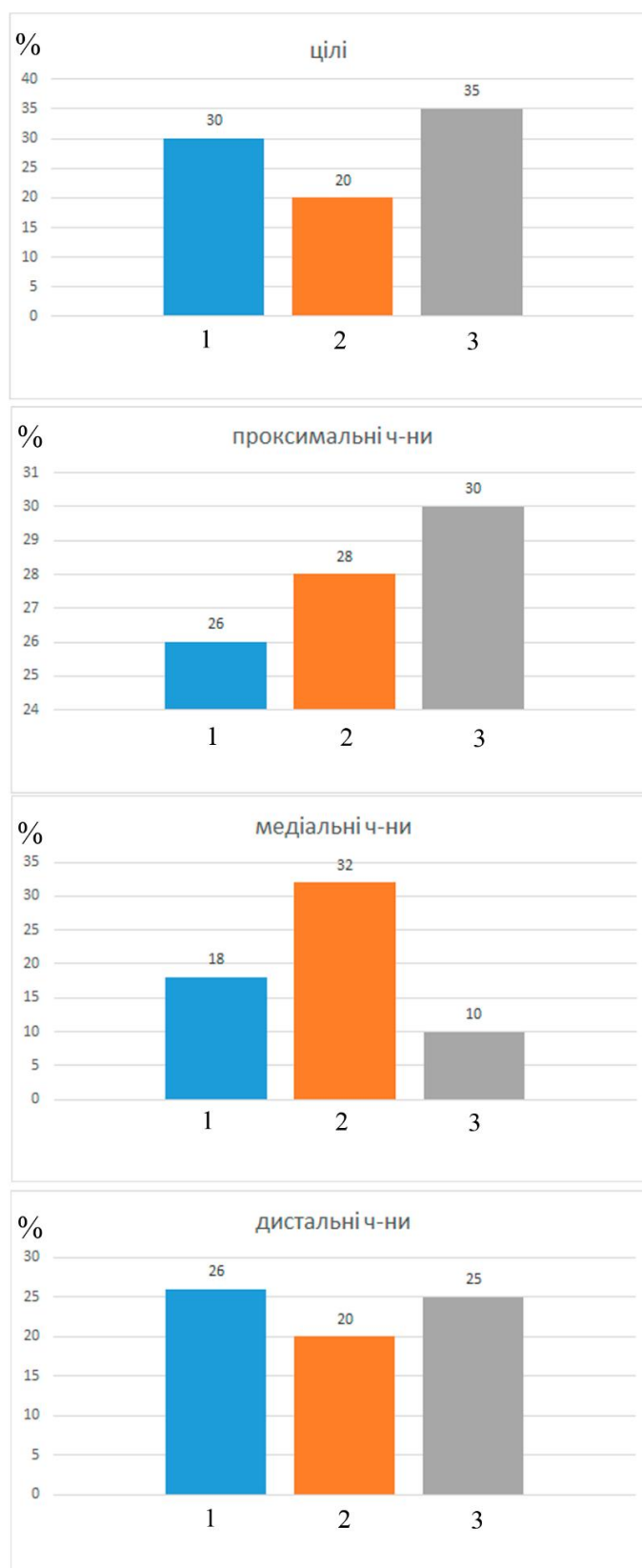
1 - Пушкарі I, 2 - Погон, 3 - Клюси

Рис.134. Пластины.

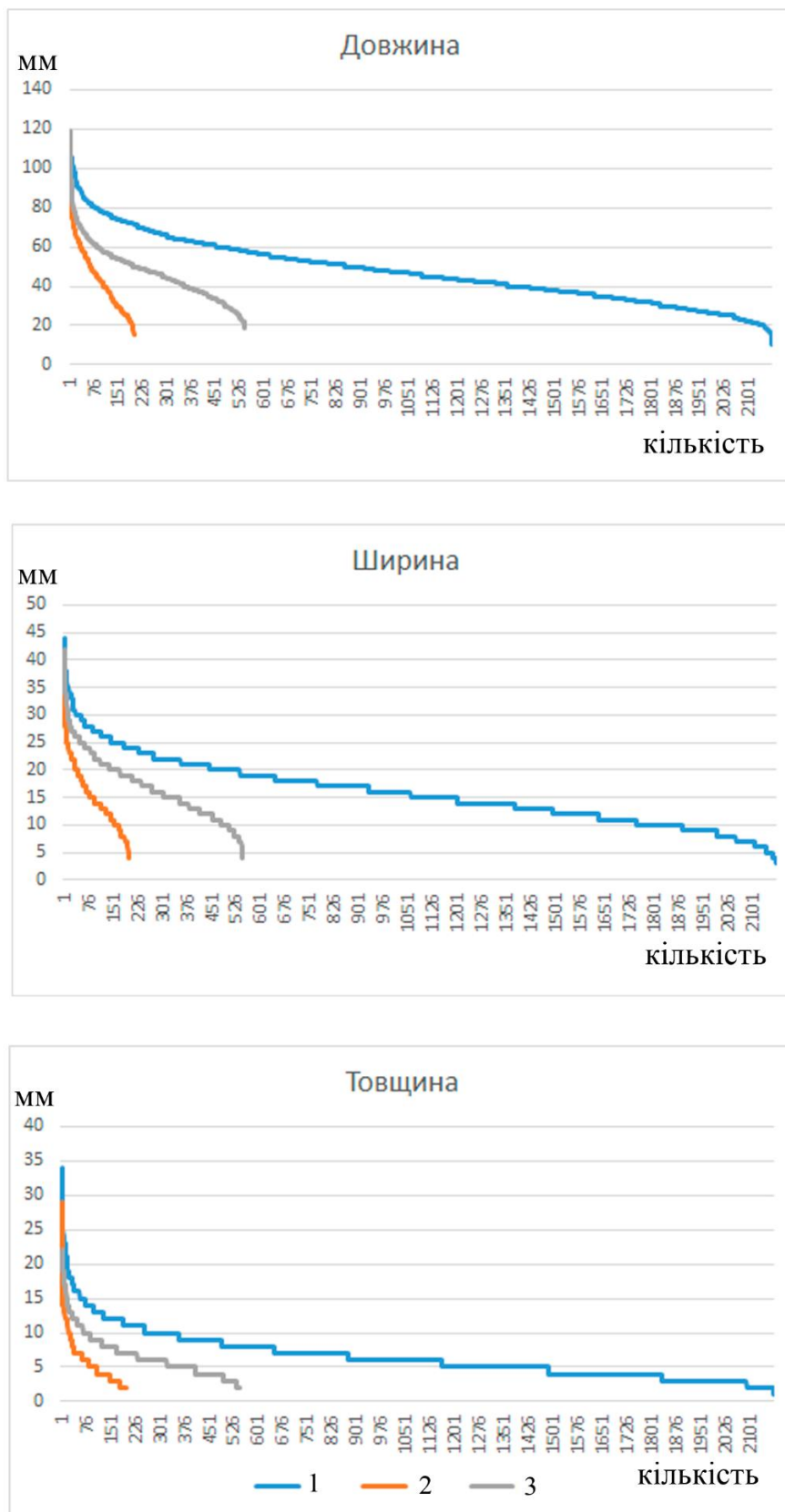
1 - Пушкарї I, 2 - Погон, 3 - Ключи

Рис.135. Пластинки.

1 - Пушкарі I, 2 - Погон, 3 - Клюси

Рис.136. Мікропластини.

1 - Пушкарі I, 2 - Погон, 3 - Клюси

Рис.137. Всі пластини.

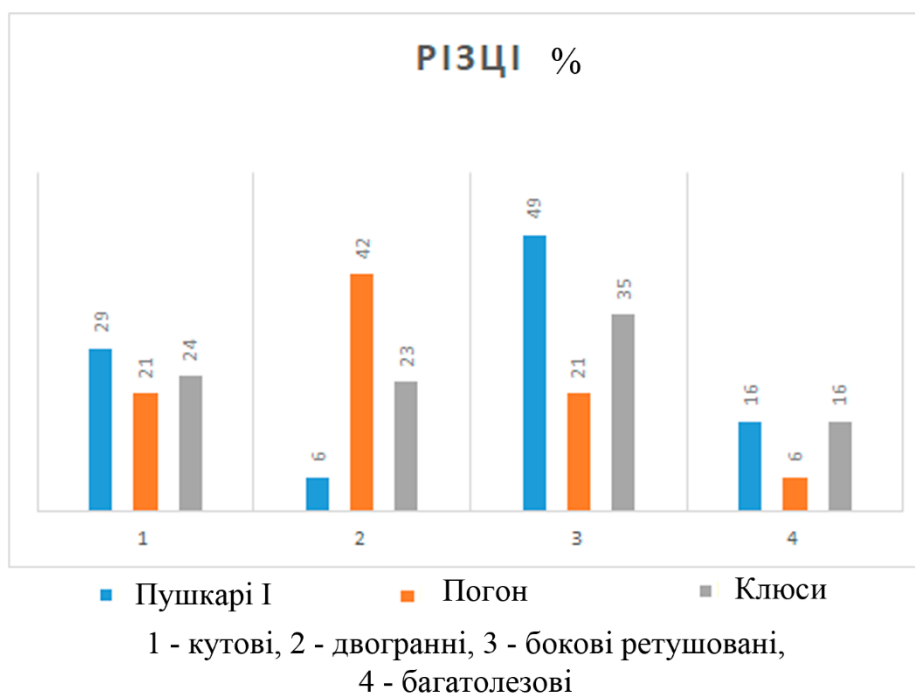
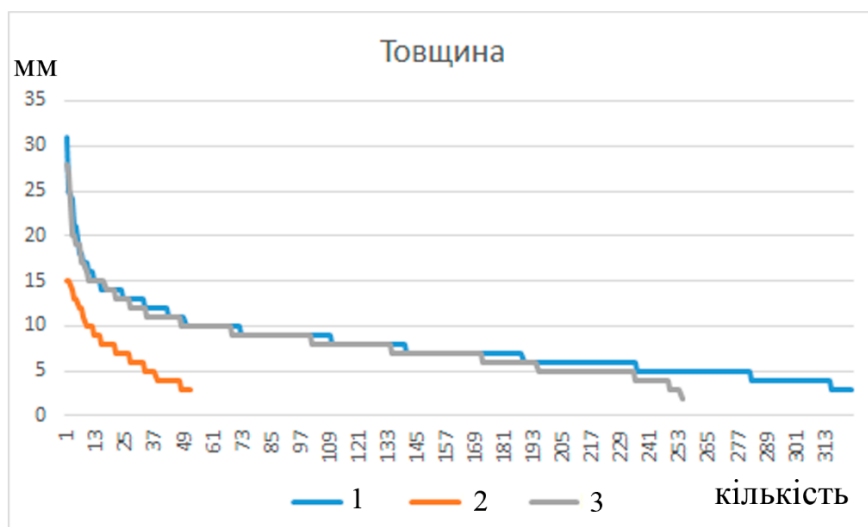
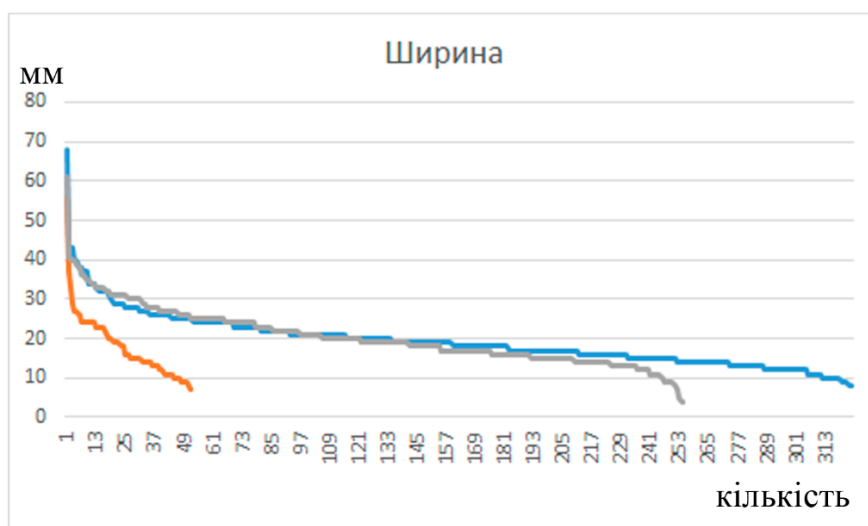
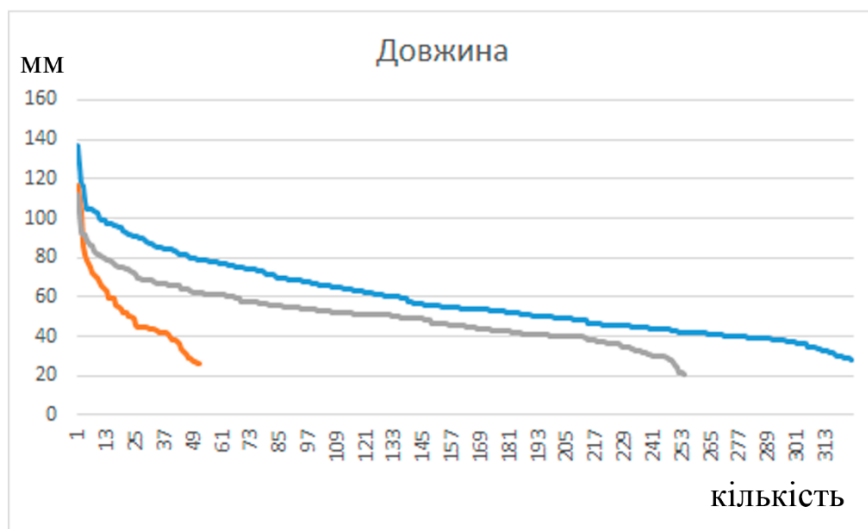

Рис.138. Співвідношення основних категорій виробів зі вторинною обробкою.

1 - Пушкарі I, 2 - Погон, 3 - Ключи

Рис.139. Всі вироби зі вторинною обробкою.

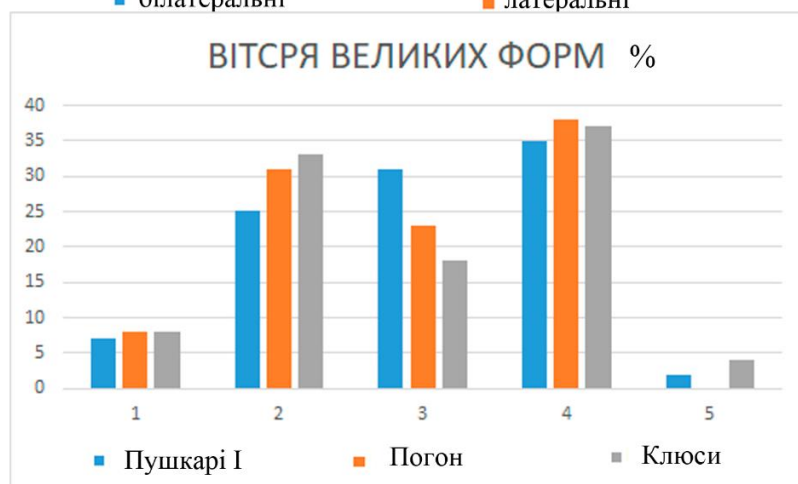
1 - Пушкарі I, 2 - Погон, 3 - Ключі

■ вістря великих форм ■ мікролітичний комплекс

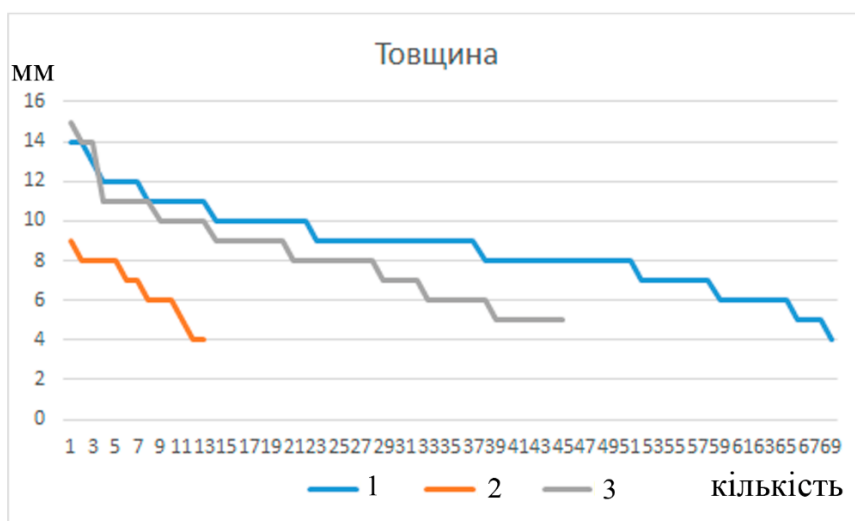
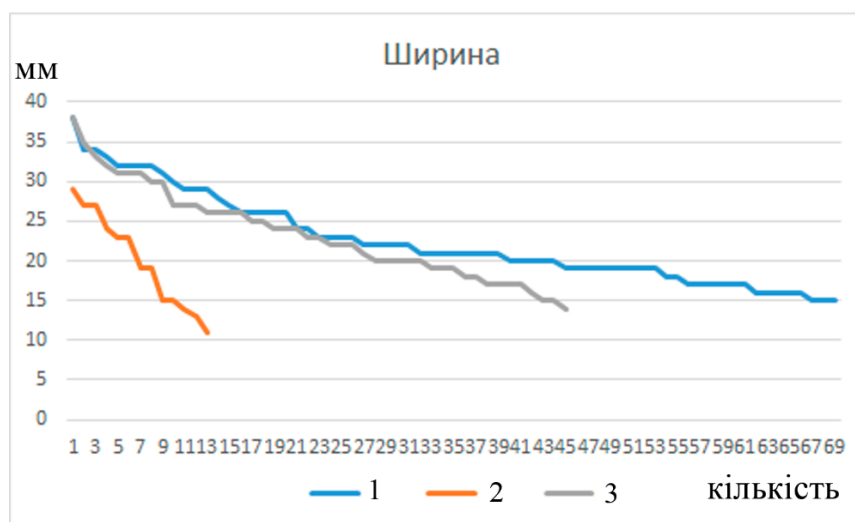
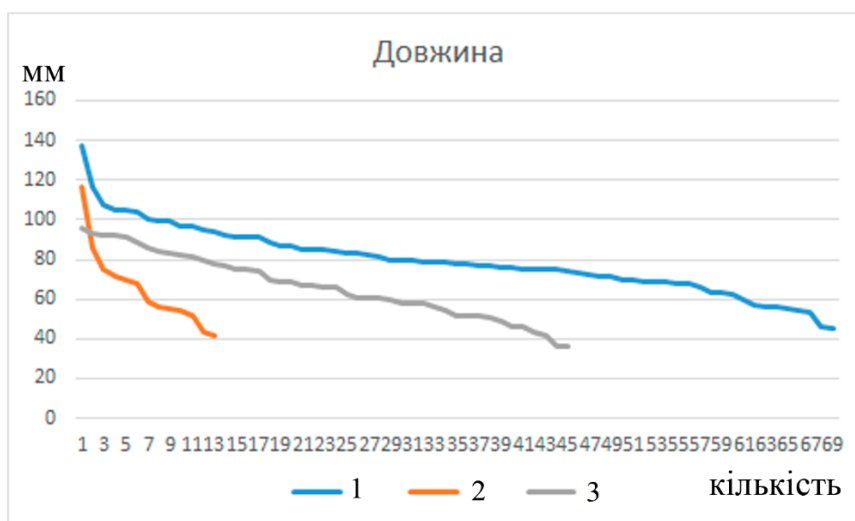
1 - Пушкарі I, 2 - Погон, 3 - Ключі

■ білатеральні ■ латеральні

1 - латеральні симетричні, 2 - латеральні зі скошеним кінцем,
3 - білатеральні симетричні, 4 - білатеральні зі скошеним кінцем,
5 - подвійні

Рис.140. Мисливське оснащення.

1 - Пушкарі I, 2 - Погон, 3 - Клюси

Рис.141. Вістря великих форм.

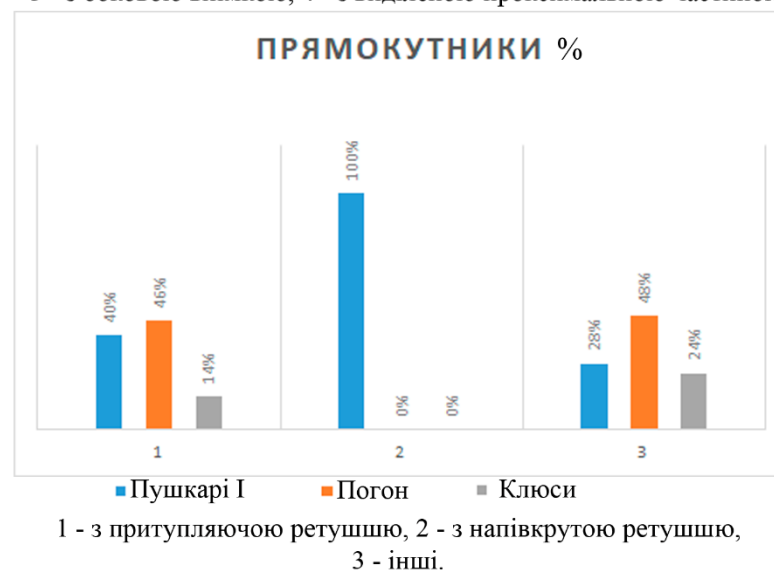
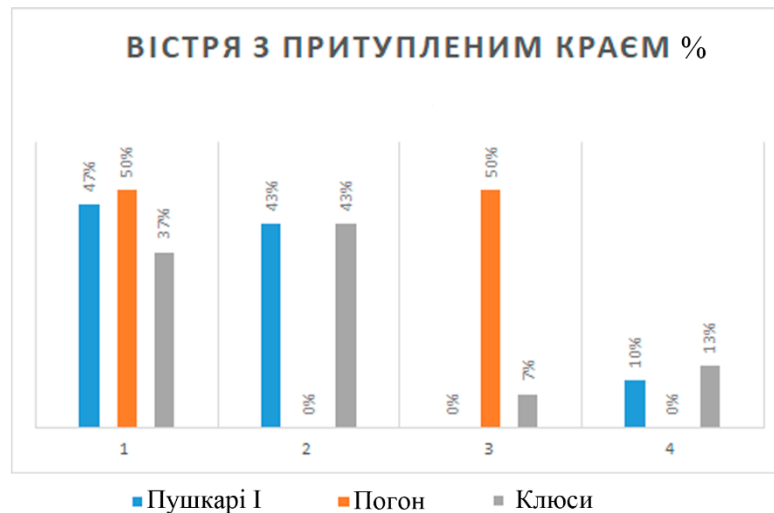
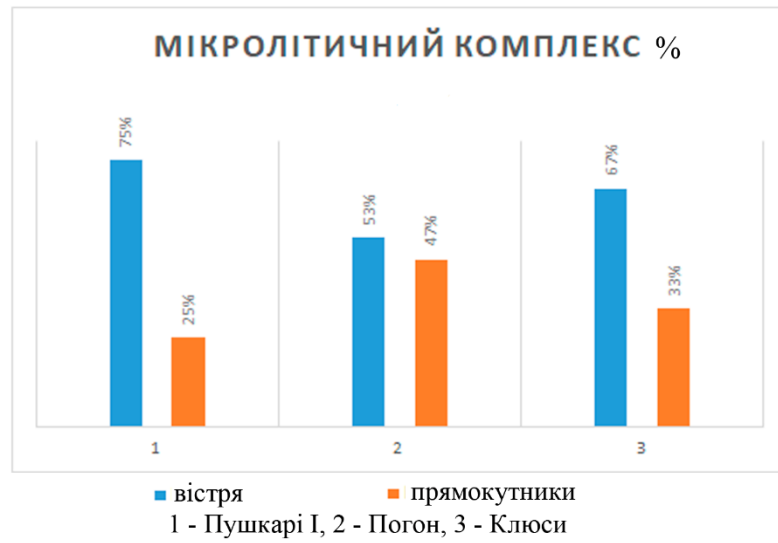
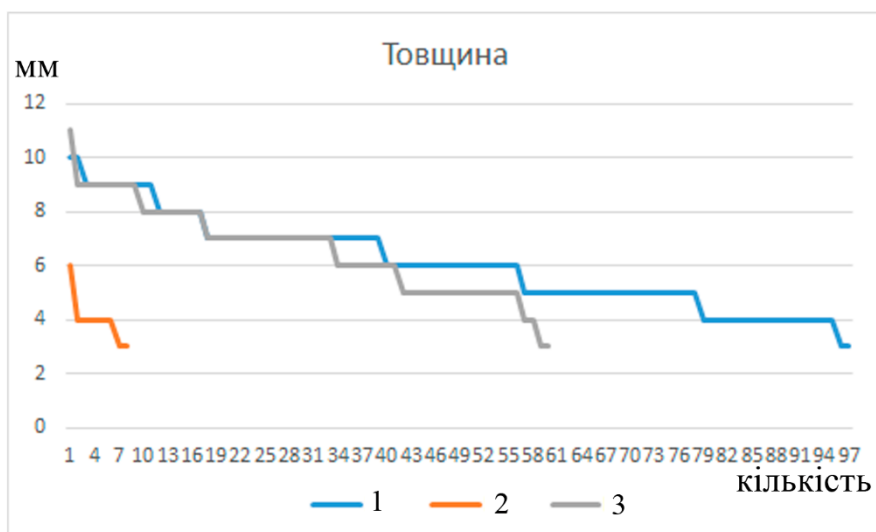
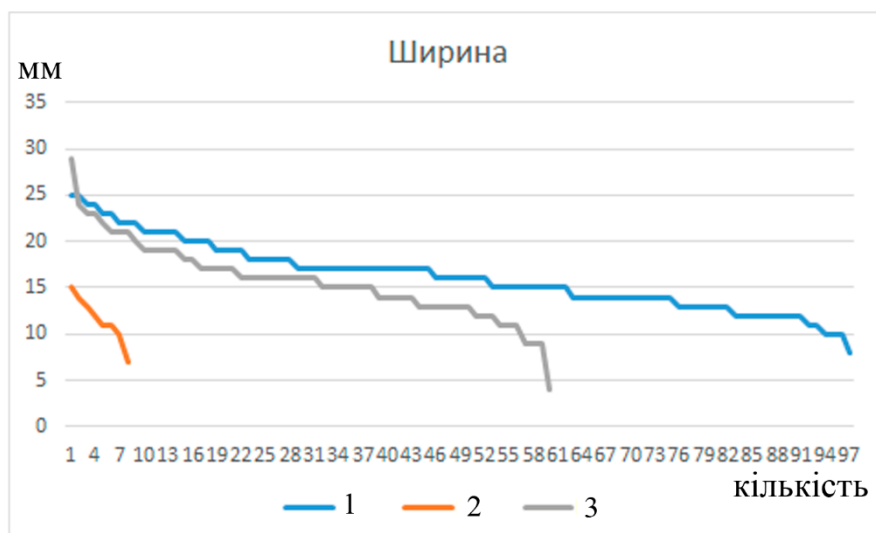
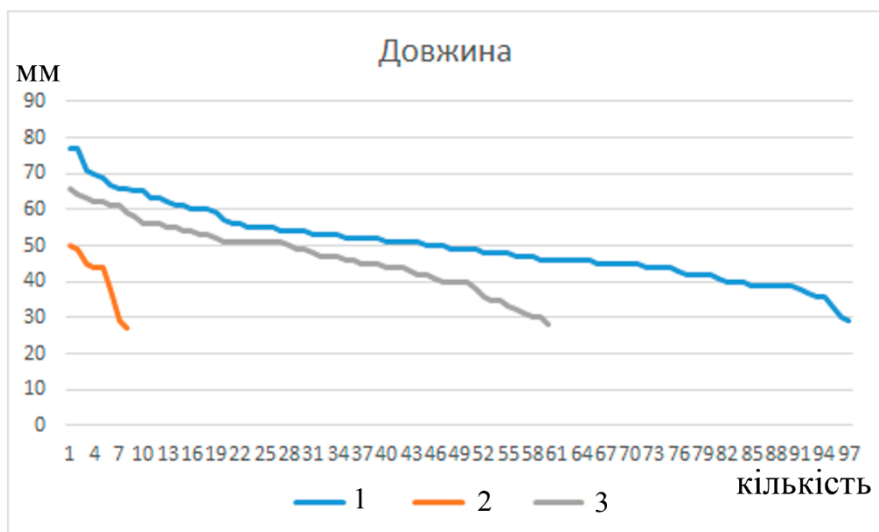
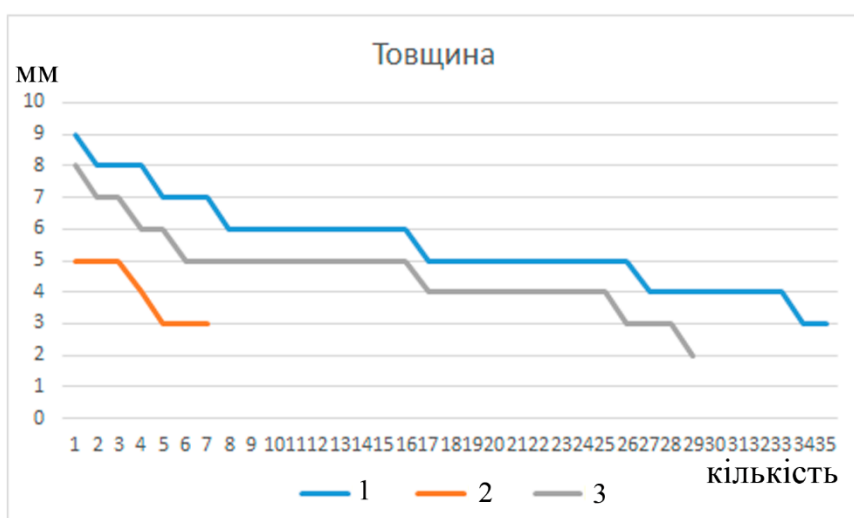
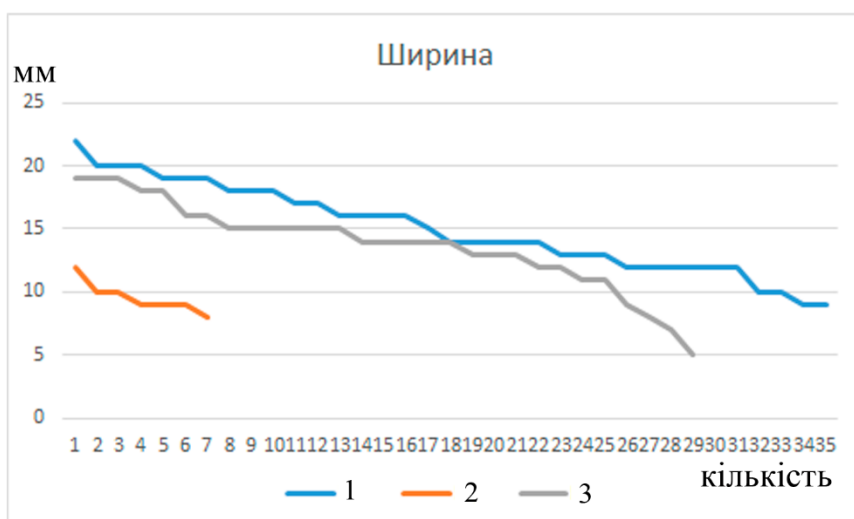
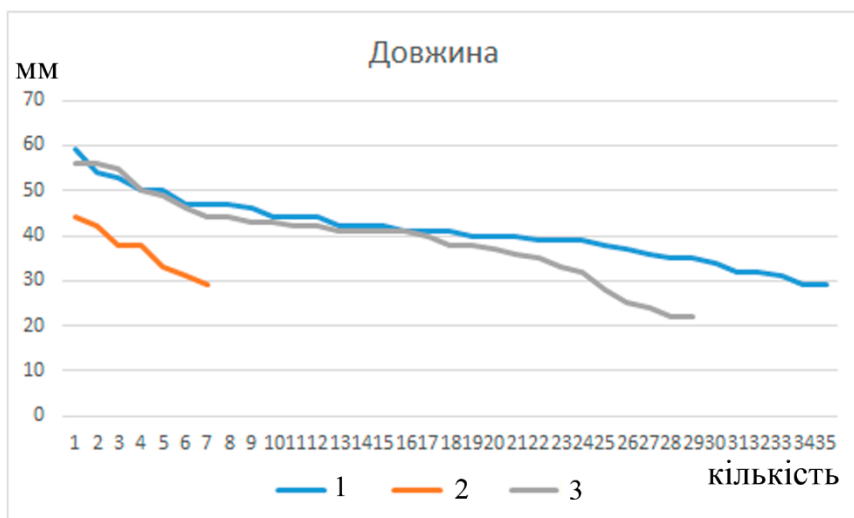

Рис.142. Мікролітичний комплекс.

1 - Пушкарі І, 2 - Погон, 3 - Клюси

Рис.143. Всі вістря з притупленим краєм.

1 - Пушкарі І, 2 - Погон, 3 - Ключи

Рис.144. Всі прямокутники.